

**Arbejdslivets faglige fællesskaber –
som politiske stemmer
i den offentlige miljødiskurs**

**Ph.D. afhandling
Fortryk december 2002
Institut for Miljø, Teknologi og Samfund
Roskilde Universitetscenter**

**Af: Hanne Meyer-Johansen
Under vejledning af Kurt Aagaard Nielsen og Inger Stauning
Opponent: Jesper Holm**

Forord.

Denne afhandling er udarbejdet med afsæt i SARA-programmet, der omhandler de sociale og velfærdsmæssige konsekvenser af udviklingen af den menneskelige ressourcer i arbejdet. Som nyudsprungne kandidater fra Institut for Statskundskab i foråret 1997 fik jeg muligheden for at blive indskrevet som phd-studerende på Institut for Miljø, Teknologi og Samfund indenfor et af SARA-programmets 4 fokusprojekter; Miljøkvalitet og menneskelige ressourcer. Som teoretisk uddannet generalist har denne projekttilknytning været forbundet med store omvæltninger og en perlerække af nye praktiske og metodiske udfordringer, som har bidraget til en langt mere nuanceret forståelse af det levede arbejdslivs komplekse problemstillinger og fravær af lette løsninger. De fællesfaglige seminarer og samarbejdsfora i SARA-regi har i høj grad bidraget hertil og det har været berigende for mig at modtage konstruktiv kritik og idéer fra alle mine kompetente og fagligt vidtspændende kolleger fra SARA-programmet.

Min indskrivning på Tek-Sam har ligeledes bidraget til mit bekendtskab med radikalt anderledes faglige tilgange og perspektiver, end det beskyttede teoriinterne og monodisciplinære forskningsmiljø, som jeg har ladet mig indsocialisere i på KU. Jeg betragtede mig selv som tværfagligt orienteret, før min indskrivning på Tek-Sam, hvilket skal ses i forhold til min studenterpolitiske kamp mod disciplinopsplitningen i mit eget fag, men jeg har måttet sande, at TekSams studerende i imponerende grad overstiger mine tidligere abstrakte tværfaglige idealer. Trods mine begyndende vanskeligheder med at finde fagligt fodfæste i dette mangfoldige faglige miljø, har det været meget inspirerende og lærerigt og har både styrket og nuanceret min egen videnskabelige position. Ikke mindst takket være berigende diskussioner med et væld af dygtige, indsigtfulde og imødekommende kolleger, som har befundet sig på TekSam igennem disse år.

Først og fremmest en varm tak til min gode kollega og unikke vejleder Kurt Aagaard Nielsen, uden hvis stædige tro på mine evner og sin vedholdende tålmodighed igennem hele processen, projektet næppe var kommet så vidt. Ligeledes har mit samarbejde med Inger Stauning, både som medskribent og som bivejleder været en værdifuld rådgiver og diskussionspartner med sin fantastiske evne til klarsyn, konsistens og engagement. Den etablerede kvinde-phd-klub med Anita Mac, Christel Arendt Nielsen, Karin Mathiessen, Pernille Bottrup og Bente Halkier med vore kontinuerlige middage har ligeledes udgjort et stabilt netværk og knyttet nogle fælles-faglige og sociale bånd imellem os.

Tak til Peter Hagedorn-Rasmussen og Klaus T. Nielsen som har været mine kvalificerede samarbejdspartnere, ikke mindst som indfødte Tek-Sam'ske medvejledere har de bidraget til en frugtbar indføring i denne fagtradition. Efter min tilbagevenden fra barsel i 2001 var nye PhD'ere dukket op på stedet, hvilket har givet anledning til spændende miljøpolitiske arbejdslivsdiskussioner med min nabo-kollega Henrik Lund, som arbejder med disse spørgsmål i et institutionelt fagbevægelsesregi. Ligeledes er Mia Jensen

og Ditte Maria Børglum hurtigt blevet mine fortrolige medsammensvorne, der ofte lægger vejen forbi mit kontor og altid parat til en indholdsmæssig diskussion, det være sig Baumans postmoderne arbejdslivsdiagnose eller håndtering af dagligdagskonflikter på hjemmefronten. Jesper Holm har som min opponenter bidraget til konstruktive og kritiske vurderinger af mit arbejde med sin evne til at stille sig lidt udenfor og overskue mening i kaos, samt endvidere udgjort en yderst kvalificeret samarbejdspartner i COMET-samarbejdet. Tak til mine Ph.D.-lidelsesfæller og nære veninder Tina Pipa fra Statskundskab og Ida Engholm fra IT-Højskolen for jeres vedvarende engagement og indlevelse i mit projekt og evner til såvel at agere "djævlens advokat" som til at give værdifulde råd og dåd.

Endvidere skylder jeg en stor tak til alle de deltagende informanter på virksomhederne uden hvis bidrag af tid og engagement, jeg ikke kunne have tilført afhandlingen livsnerven fra det levede liv på arbejdspladsen. Tak til mine 5 gode kolleger: Henrik Lund, Karin Mathiessen, Pernille Bottrup, Mia Jensen og Annette Bilfeldt for at have læst korrektur på dette værk og have luget ud i de værste højabstrakte ekskurer. Også for deres utrættelige sociale omsorg og hjælpsomhed i den sidste pressede fase. Sekretær på Tek-Sam Anne Klysner udgjort en empatisk støtte i mine mindre opløftende stunder, hvor hun altid har givet sig tid til en forløsende snak.

Slutteligt en hjertevarm tak til min elskede kæreste Hummer og mine livsbekræftende børn Carl Oscar og Kathinka for at have udholdt savnet og lidt under min verdensfjerne distance i det minimale omfang, jeg har været fysisk tilstede det sidste års tid. Jeg elsker jer usigeligt og jeg glæder mig til at komme tilbage til jer!

Hanne Meyer-Johansen
December 2002

Indholdsfortegnelse

FORORD.....	3
RESUMÉ.....	8
1. INDLEDNING.....	15
1.2. AFHANDLINGENS FORSKNINGSMILJØER; ARBEJDSLIV OG MILJØ.....	25
1.3. OFFENTLIGHEDEN SOM BINDELED MELLEM ARBEJDE OG MILJØ.....	30
1.4. LÆSEVEJLEDNING.....	34
2. VIDENSKABSTEORETISK GRUNDLAG OG METODISKE VALG.....	39
2.1. VIDENSKABSTEORETISK POSITIONERING.	39
2.2. ANALYSESTRATEGIEN.	45
2.3. INTERVIEWET SOM METODE.....	50
3. FIRE TEORETISKE TILGANGE TIL STUDIET AF MILJØORIENTERING I ARBEJDSLIVET.	57
3.1. HAJER OM MILJØSPØRGSMÅLETS INSTITUTIONALISERING I MODERNITETEN.	58
3.1.1. <i>Tematiseringen og reduceringen af miljødiskursen.....</i>	<i>61</i>
3.1.2. <i>To idealtypiske fortolkninger af den økologiske modernisering.....</i>	<i>63</i>
3.1.3. <i>Økologisk modernisering som samtidens hegemoniske miljødiskurs.....</i>	<i>65</i>
3.1.4. <i>Hajers politisk-kulturelle udvidelse af den økologiske moderniseringsdiskurs.....</i>	<i>66</i>
3.1.5. <i>Konkrete tiltag pba. diskursanalytiske erkendelser.....</i>	<i>69</i>
3.1.6. <i>Hajers udviklingsscenarier for den økologiske modernisering.....</i>	<i>70</i>
3.1.7. <i>Den økologiske moderniserings betydning arbejdslivets miljøperceptioner. .</i>	<i>73</i>
3.2. BECKS REFLEKSIVE RISIKOSAMFUND.....	78
3.2.1. <i>Arbejdslivets potentielle politisering.....</i>	<i>82</i>
3.2.2. <i>Individualisering i sen-moderniteten.....</i>	<i>85</i>
3.2.3. <i>Sub-politik som en refleksiv politikform.....</i>	<i>87</i>
3.3. BAUMAN OM ARBEJDSLIVETS BETINGELSER I DET POSTMODERNE.	94

3.3.1. <i>Ambivalensen mellem frihed og sikkerhed</i>	96
3.3.2. <i>Individualiseringens skyggesider</i>	97
3.3.3. <i>Det moderne arbejdsbegreb</i>	100
3.3.4. <i>Det globaliserede postmoderne arbejdsbegreb</i>	103
3.3.5. <i>Miljøspørgsmålet hos Bauman</i>	107
3.4. NEGT OM ARBEJDSBEGREBET OG MULIGHEDSHORISONTER.	110
3.4.1. <i>Arbejdsbegrebet som et tvedelt begreb</i>	112
3.4.3. <i>Erosionskrisen</i>	114
3.4.4. <i>Erfaringsbegrebet</i>	117
3.4.5. <i>Offentlighedsbegrebet – den proletariske offentlighed</i>	119
3.4.6. <i>En sen-moderne modoffentlighed – Muligheder og barrierer</i>	121
3.5. SAMMENFATNING AF TEORIERNE – OPLÆG TIL BEGREBSAPPARAT.	124
4. MEDARBEJDERNES MILJØPOLITISKE ROLLE OG MILJØFORESTILLINGER PÅ VIRKSOMHED A.....	135
4.1. MEDARBEJDERNES SUBJEKTIVE ARBEJDSORIENTERINGER OG MILJØPERCEPTIONER.	143
4.1.1. <i>Opsamling på medarbejdernes subjektive arbejdsorienteringer og miljøperceptioner</i>	188
4.2. MEDARBEJDERNES SOCIALE RELATIONER OG FAGLIGE MILJØORIENTERINGER PÅ VIRKSOMHED A.	192
4.2.1. <i>Indførelsen af et tre-holdsskift</i>	193
4.2.2. <i>Tidsstrukturenes barriere for dialog</i>	195
4.2.3. <i>Miljøets betydning i arbejdslivet</i>	198
4.2.4. <i>Miljøviden og miljødialog</i>	201
4.2.5. <i>Mini-fremtidsværkstedet</i>	207
4.2.6. <i>Medarbejdernes faglige og sociale miljøorienteringer på Virksomhed A – Problemer og perspektiver</i>	211
4.3. AMBIVALENSER OG OFFENTLIGHED	212
4.3.1. <i>Ambivalenser mellem arbejdsbetingelser og miljøorienteringer</i>	213
4.3.3. <i>Ambivalens mellem frihed til og frihed fra ansvar i arbejdet</i>	226
4.3.4. <i>Individualiserede strategier til fortrængning af ambivalenser</i>	229
4.3.5. <i>Ambivalente miljøorienteringer</i>	232
4.3.6. <i>Miljø- og produktivitetsoverrettede solidaritetsforskydninger</i>	239
4.3.7. <i>Ambivalente samfundsrefleksioner over miljø, produktion og forbrug</i>	241
4.3.8. <i>Offentligheden som et alment perspektiv: Miljøet som socialt tema</i>	242

4.4. OPSAMLING PÅ HOVEDCASE-ANALYSERNE.....	248
5. UDBLIK PÅ ANDRE CASES.....	257
5.1. DET BIODYNAMISKE BRØDBAGERI.....	257
5.1.1. <i>Baggrund</i>	258
5.1.2. <i>Produktionsprincipperne i praksis</i>	259
5.1.3. <i>Organisationsstruktur og ledelsesform</i>	261
5.1.4. <i>Medarbejderdeltagelse i den miljørigtige brødproduktion</i>	263
5.1.5. <i>Miljømedarbejderens rolle</i>	265
5.1.6. <i>Medarbejdernes miljøorienteringer</i>	266
5.1.7. <i>Problemer og perspektiver ved den ideologisk miljøorienterede virksomhed</i>	269
5.2. TO BAGERIER UNDER EN KOOPERATIV DETAILKÆDE.	271
5.2.1. <i>Et økologisk bageri</i>	273
<i>Den økologiske omlægningsproces</i>	275
5.2.2. <i>Et bageri på vej til økologisk omstilling</i>	289
6. KONKLUSION.....	299
SUMMARY.....	321
LITTERATURLISTE.....	327

Resumé.

Temaet for denne afhandling er medarbejderes miljøpolitiske betydning i senmoderniteten. Denne erkendelsesinteresse udspringer af en undren over de arbejdsrelaterede erfaringer og miljøforestillingerens fravær i den offentlige tematisering af miljøspørgsmål og de institutionelle beslutninger om, hvordan miljøproblemer skal løses. Dette fravær af medarbejdere som politiske aktører i miljøspørgsmål udspiller sig ligeledes indenfor videnskabelige kredse – herunder samfundsvidenskaberne – hvor producentens iboende konkrete erfaringsviden sjældent kobles eksplicit til samfundsmæssige miljøforhold. Denne mulige kobling udgør afhandlingens overordnede tema mhp. medarbejderes potentielle rolle som politiske forandringsagenter i miljøpolitiske spørgsmål.

Til behandling af denne komplekse og vidtrækkende problemstilling har jeg ladet mig inspirere af forskellige samfundsvidenskabelige videnskabsteoretiske traditioner. Mit epistemologiske grundlag udgøres af Kritisk Teori, idet jeg betragter denne tilgang som affødt af en overskridende kritik af det positivistiske objektive forskningsideal. Denne erkendelse af forskernes rolle som andet og mere end neutral dataindsamler udgør mit afsæt for formuleringen af min problemstilling, som netop afspejler en nysgerrighed for at søge efter undertrykte – ikke-realiserede – mulighedshorisonter for medarbejderes miljørelevante indsigter og erfaringer. For ikke at lade mig fastlåse af den kritiske teoris delvise tilbøjelighed til at operere med et præstruktureret økonomisk magtbegreb, supplerer jeg min kritiske tilgang med inspiration fra diskursanalysens sprogligt generede og genererende magtanalytik. Dette udfra min erkendelse af, at sproget indtager en betydelig rolle i den samfundsmæssige inklusion og afgrænsning af hvilket forhold, der defineres som miljørelevante og hvilke der ikke gør. Den professionaliserede miljødiskurs former og fastholder, hvad der betragtes som legitime miljøspørgsmål og tjener i min forståelse heraf til, at medarbejderes miljøpolitiske bud fortrænges i den offentlige debat.

Empiriens rolle og rækkevidde

Mit empiriske materiale til belysning af problemstillingens udformning i det virkelige levede arbejdsliv, består af interviews med medarbejdere på 4 forskellige arbejdspladser. Alle 4 virksomheder lancerer sig selv som miljøorienterede og har ændret produktionen i pagt hermed. De indgår således som kritiske cases i undersøgelsen af medarbejderes miljøpolitiske rolle udfra min forskningsstrategiske antagelse om, at sådanne frontløber-virksomheder kan give belæg for tilnærmede kontekstuelle generaliseringer om, at hvis medarbejderes miljøpolitiske betydning ikke aftegner sig her, er det formodentlig heller ikke tilfældet for mere miljø- reaktive eller -indifferente virksomheder. Materialet på baggrund af disse interviews analyseres udfra en antropologisk-fænomenologisk inspireret tilgang, som endvidere suppleres med min kritiske fortolkning af dobbelthermeneutikken. Dette for fastholde mit kritiske, men også åbne blik i min fortolkning af materialet, som ikke sigter mod harmoniske ligevægtstilstande, men

retter sig mod at begribe det pluralistiske og ambivalente i medarbejdernes arbejdslivsrelaterede miljøorienteringer og samfundsmæssige miljøforestillinger.

Teoretiske bud på producentrollens miljøpolitiske potentialer

I min teoretiske søgeproces til belysning af min hovedproblemstilling inddrager jeg fire teoretiske repræsentanter, som indtager en dagsordenssættende plads indenfor den aktuelle samfundsvidenskabelige arena, som alle udtaler sig om dele eller sammenhængende om mit problemfelt; miljøets betydning i arbejdslivet og vice versa. Disse fire teoretiske repræsentanter udgøres af Maarten Hajer, Ulrich Beck, Zygmunt Bauman og Oskar Negt.

Maarten Hajers diskursanalytiske bidrag undersøges mhp. hans analyser af miljødiskursens udformning og eksklusion af politisk-kulturelle forestillinger, hvor han anfægter miljødiskursens rationalistiske og kommercielle hegemoni.

Ulrich Beck udforskes i lyset af hans risikosamfundstese, der indbefatter kritik af den simple moderniserings – og dennes miljødiskurs' – normative eksklusion af lægmandserfaringer, som er særligt udtalt for den refleksive medarbejders mulige miljøpolitiske rolle. Beck kundgør, at der normativt bør foretages nogle politiske og magtmæssige konsekvenser af disse refleksive udviklingsprocesser, hvor medarbejderes miljørefleksivitet kan komme til udfoldelse, men han betvivler sådanne realiseringers nært forestående, hvorfor han resonerende efterlyser sub-politiske modmagtstrategier hinsides arbejdslivets afpolitiserede ulige magtfordeling.

Zygmunt Bauman inddrages ud fra hans ambivalente analytik i forholdet mellem sikkerhed og frihed som eksistentielle betingelser, der i særdeleshed udspiller sig i arbejdslivet. Baumans postmoderne begribelse af de samfundsmæssige vilkår hensætter majoriteten af samfundsmedlemmerne i en afmægtig og rådvild tilstand, hvor alle kæmper indbyrdes om at fastholde et minimum af illusorisk sikkerhed ved at tilpasse sig ubetinget efter de globaliserede og moralsk indifferente markedskræfters vilkårlighed. I hans kritiske diagnosticering af arbejdslivets historiske udviklingsdynamikker, ligger der imidlertid indlejret en antagelse om muligheden for moralske fordringer via menneskers konkrete og forpligtende møder med hinanden. Denne fællesskabsforpligtigelse forbinde han med de industrielle arbejdslivsforhold, idet han hævder tilstedeværelsen af en vis værdighed i ethvert arbejde og et gensidigt afhængighedsforhold mellem de ansatte og ledelsen under de arbejdetiske fordringer, trods industrialiseringens udgrænsning af arbejdets indholdsmæssige betydning. Med globaliseringens uhindrede markedsdominans trues disse moralske elementer af arbejdslivet og kritikken forstummet, idet man ikke længere kan udpege og afgrænse kilden til arbejdslivets totaliserende tvangsmekanismer. Hans idèhistoriske analyse af arbejdsbegrebet indeholder således en negativt formuleret forventning om arbejdslivets myndigheds- og fællesskabsgenererende mening. Men hans ambivalente analytik siger mere om behovet for realiseringen af sådan-

ne modvægtspotentialer til de totaliserende markedsdynamikker, end den i positiveret forstand afdækker mulighedsbetingelserne herfor.

Sådanne handlingsorienterede håb for realiseringen og udfoldelsen af den kritiske og miljøpolitiseringende producentrolle, fremgår tydeligere hos Oskar Negt, som mit bud på en kritisk teoretiker, der eksplicit forholder sig til det senmoderne arbejdslivs miljøpolitiske betingelser og muligheder. Hans analytik indeholder et bevidst sigte i retning af at åbne de lokale erfaringshorisonter mod almene samfundsmæssige anliggender, hvilket korresponderer med min problemstillings formål; nemlig at tematisere medarbejderes arbejdsforankrede forestillinger i en offentlig miljøpolitisk sammenhæng.

Alle 4 teorier åbner principielt op for, at medarbejdere kan indgå som politiske stemmer i den offentlige tematisering af miljøspørgsmålet ved at denne politikdannelsesproces tager afsæt i deres umiddelbare - kontekstbundne og sociale - erfaringshorisont og ambivalente miljøperceptioner, som skal bevæges og udfoldes – via det sociale møde med hinanden og hinsides arbejdslivets cementerede ledelsesstruktur. Arbejdets miljømæssige betydning skal således tage afsæt i, men løftes udover den lokale kontekst for at kunne udfoldes politisk og indgå som en stemme i den offentlige miljødebat. Men teoriernes indlejrede forbehold heroverfor i kraft af såvel hegemoniserede miljødiskurser, kapitalens reflektoriske lukkethed, globaliseringens fritrådende kræfter og produktionsoffentlighedens éndimensionale producentrolle hæmmer for udsynet for handlingsorienterede rum for medarbejdernes formulerede og realiserede miljøpolitiske horisonter. Derfor er det nødvendigt at supplere min teoretiske afsøgning efter sådanne mulighedsbetingelser med empiriske nuanceringer og kontekstuelle praksisser for netop, som Negt pointerer nødvendigheden af, at kunne tage analytisk og praktisk afsæt i den umiddelbare erfaringshorisont.

De teoretiske bidrag repræsenterer 2 formål i min analytiske afdækning af medarbejderes miljøpolitiske rolle i miljødiskursen. Dels tjener de til at anskueliggøre mit efterlyste plurale perspektiv for medarbejderes miljøpolitiske rolle. Dels udstyrer de mig med nogle centrale forståelser og begreber, som kan være med til at forme mit uhildede blik på den empiriske virkelighed, som jeg senere undersøger i mine caseanalyser, men dog uden at være bestemmende herfor. På baggrund af min teoretiske søgeproces, trækker jeg nogle centrale begreber frem som nøglekategorier til kondensering og tematisering af mit empiriske materiale. Disse begreber består af *ambivalenser*, *offentligheder* og som en samlende delkomponent *erfaring*. Begreberne hentes primært fra Negt, som udfolder og nuancerer dem i særlig grad, men de er også indeholdt eksplicit eller indirekte hos de øvrige teoretikere, hvilket spiller ind på min plurale fortolkning og brug heraf i min begrebskondenserende analyse af min primærcase.

Analyseresultater fra primærcase

Min primære hovedcase underlægger jeg tre former for analyse. Dels foretager jeg en antropologisk-fænomenologisk detaljeret analyse af mine individuelle interviews med hver af medarbejderne om miljøspørgsmålets rolle i deres arbejdsliv, hvor jeg forsøger at redegøre omhyggeligt og loyalt for de mange komplekse og modsigelsesfyldte fakticistiske krav, som de oplever miljøpolitikken fører med sig i arbejdslivet og hvordan disse spiller ind på eller divergerer med deres samfundsrelaterede miljøforestillinger. Dels analyserer jeg materialet fra det gennemførte gruppeinterview og minifremtidsværksted ud fra en hermeneutisk og narrativ struktureringslogik, der afdækker det reflektorisk bevægelige i sådanne faglige dialogrum, samt afspejler de forandrede arbejdsvilkår i den mellemliggende periode, der ligger dem alle subjektivt og socialt på sinde. I den tredje analyse gennemgang kondenseres de hidtidige analyseresultater efter forskellige kategoriseringer af de udskilte begreber fra – primært Negts – teori: Ambivalenser og Offentlighed. Det empiriske materiale aktualiserer disse begreber, eftersom medarbejdernes miljøforestillinger udkrystalliserer sig som ambivalente orienteringer, som man på den ene side forholder sig reflekteret og positivt bekræftende til, men på den anden side bremses i sin handlingsorienterede udfoldelse af på grund af virksomhedsdagsordenens uændrede magtfordeling og produktivetslogik.

Ambivalenserne udtrykkes på mange forskellige niveauer og kontekster, men fremsættes også som reflekteret afmagt over ydre markedsbetingelser, som lukker for medarbejdernes subjektive tematiseringer af produkternes kvalitative værdi og samfundsmæssige nytte. Deres miljøforestillinger tager i vidt omfang afsæt i deres konkrete erfaringer, hvor miljøhensyn inkluderes i deres arbejdspraksisser, hvorigennem deres kritik af de ekspertkulturelle afledte fordringer om genbrugspapir som en entydig miljøforbedrende strategi også skal ses. Deres umyndiggjorte rolle svækker de politiske refleksionspotentialer som også ligger i deres ambivalente arbejds- og miljø-orienteringer, idet ambivalenserne sjældent udfoldes socialt, men forbliver udfoldede individualiserede frustrationer, som undertiden omsættes subjektiv apati og konsensuelle tilpasningsstrategier, der virker nedbrydende på fællesskabet og lukker for miljøpolitiske horisonter blandt medarbejderne. Men ambivalenserne bringes også i bevægelse i materialet, hvor de udtrykke subjektive refleksioner over overordnede modsigelsesfyldte samfundsdynamikker, der ødelægger ressourcegrundlaget og reflekterer over deres egen inddæmning i disse logikker. Både som medarbejdere gennem producentrollens økonomiske afhængighed af virksomhedens ekspansion og som samfundsborgere gennem forbrugerrollens tilbøjelighed til at prioritere kvantitet over kvalitet ved produktvalg. I gruppeinterviewet opløser disse individualistiske afmægtighedsforestillinger sig til kollektive refleksioner over mangelen på socialt-faglig dialog i dagligdagens arbejdsliv. Disse ambivalenser bevæger sig yderligere over i nye fagpolitiske kvalitetsforestillinger i det gennemførte minifremtidsværksted, hvoraf deres stoflige, konkrete og sanselige viden om produkternes miljøkonsekvenser træder tydeligt frem i deres selvstændige bud på ”den gode tryksag”.

Endvidere afdækkes et andet konkret forhold, som inspirerer og ansporer deres faglige miljøforestillinger. Dette udgøres af deres samarbejde med miljøkoordinatoren, hvis miljøfaglige indsigt og anerkendelse og inddragelse af medarbejdernes erfaringer i sin tilrettelæggelse af de miljøforbedrende arbejdsprocedurer, har spillet en central rolle heri. Gennem samarbejdets konsoliderede tillidsrelation varetager hun dels en aflastende funktion for trykkerne i deres arbejde, hvor de erklærer ønsket om at blive fritaget fra at skulle agere miljøeksperter og indhente viden om produkternes faktiske miljøegenskaber, hvilket ville fordrer et omfattende udredningsarbejde. Dels fungerer hun som deres kompetente rådgiver – og miljøpolitiske sparringspartner – som de kan indgå dialog med om de problemer, som foranlediges af deres konkrete erfaringer med de miljøintegrerede arbejdsprocedurer.

Samarbejdet afspejler således det politikgenererende rum, der opstår på tværs af medarbejdernes arbejds erfaringer og miljøekspertens miljøviden. Begge videnshorisonter formår at løsne sig fra essentielle sandhedskonstruktioner, idet de netop er gensidigt åbne og processuelt orienterede og viser sig i stand til at inkludere modpartens indsigter i sin egen faglighed, som herved udvides, suppleres eller revideres. Spændingsfeltet mellem arbejdslivets produktivitetsorientering og miljøforestillingerernes normative hensyn bliver således politiseret og italesat, hvilket afspejler begyndende ansatser til eksemplariske gensidige miljølæreprocesser i arbejdslivet.

Analyseresultater fra mine sekundære cases

Endvidere inddrages tre brødbagerier som mine supplerende udblikscases, som spejles analytisk i min primærcase, idet materialet for disse tre er utilstrækkeligt til en dybdegående analyse. Trods deres produktive fællestræk – produktion af biodynamiske eller økologiske produkter, adskiller det første biodynamiske bageri sig radikalt fra de 2 koncerndrevne øvrige bagerier. De påpegede indsnævring af producentrollens miljøpolitiske potentialer hos min primærcase, er blandt disse 3 endnu mere fremtrædende, idet både den ledelsesstrategiske inklusion af medarbejderne og den fagkulturelle integritet blandt medarbejderne, fremtræder langt svagere på disse virksomheder. Trods deres indbyrdes forskelligheder i organisatorisk opbygning og moderne ledelsesstrategi er der også visse ligheder: De er alle tre kendetegnet ved en entydig ledelsesstruktur – enten i form af en miljøidealistisk ledelse eller i form af en centralistisk ledelsesstruktur. Alle tre er kendetegnet ved miljøstrategier, der kun i meget ringe omfang relaterer sig til medarbejdernes faglige orienteringer, som forekommer løsrevne og fragmenterede uden myndighedsgenerende fagkulturel forankring. Dette omsætter sig til såvel subjektiv oplevet indifferens af miljøspørgsmål i arbejdslivet som konsensuel tilpasning til den rent markedsstrategiske miljødiskurs.

Disse empirisk funderede analyseresultater samt de tidligere teoretiske analytikker bidrager til 2 – relativt selvstændige erkendelser – på min problemstilling om medarbejde-

res lokale og samfundsrelaterede miljøpolitiske rolle. Disse erkendelser bringer jeg i dialog med hinanden i min konklusion på afhandlingens hovedproblemstilling.

1. Indledning.

Formålet med denne afhandling er at undersøge medarbejderes miljøforståelser og miljøspørgsmålets betydning for deres faglige praksisser og refleksion. Jeg ønsker at belyse medarbejderes mulige rolle som politiske aktører i samfundets økologiske modernisering. Ved økologisk modernisering forstår jeg det, at erkendelsen af miljøproblemers eksistens og indsatser til forbedring af miljøet er blevet en del af den statslige, markeds-mæssige og civilsamfundsmæssige miljøorienterede forandringsproces.

Overordnet mener jeg, at man kan karakterisere miljøproblemet som samfundsmæssigt sekulariseret – verdsliggjort – idet der synes at være udviklet en overordnet samfundsmæssig konsensus om nødvendigheden af at implementere miljø-strategier og indtænke miljøhensyn indenfor alle typer af institutionel og kommerciel virksomhed. Det kommer konkret til udtryk blandt det stigende antal samfundsborgere, der ønsker at bidrage til miljømæssige samfundsforbedringer ved at prioritere økologiske eller miljøvenlige forbrugsvarer, sortere deres affald, opdrage deres børn til miljørigtig adfærd etc. Den stigende opmærksomhed på miljøproblemer synes at foregå på tværs af samfundsmæssige niveauer, som et generelt anerkendt problem, hvis normative aspekter synes at være blevet omsat til en række forandringer af hidtidige praksisser.

De nye miljøorienterede praksisser søges indpasset i mere miljørigtig retning på en måde, der har afsæt i de etablerede vestlige statsinstitutionelle, kapitalistisk markedsdrevne og forbrugsinitierede organiserings- og praksis- former. Sådanne institutionelle miljøtilpasninger står i modsætning til en mere kompromisløs miljøforståelse, der betragter miljøproblemerne som indvævet i en vækstoptimerende markedslogik og som i 70erne gav genlyd i de velkendte radikaliserede mod-bevægelser, der satte kravet om samfundsmæssige omorganiseringer på den politiske dagsorden. Integreringen af den voksende bekymring for klodens tilstand indenfor de etablerede institutioner er blevet omsat til en række konkrete, implementerbare løsningsstrategier på relativt pragmatisk, omsættelig facon, og har udmøntet sig i et væld af juridiske forordninger, regler og anbefalinger i de etablerede nationale, internationale og globale institutioner.

I denne udvikling udgør videnskaben en central rolle, idet de påkrævede adfærdsændringer oftest bygger på naturvidenskabelige eksperters invariable beregninger af miljøpåvirkninger, som ligger hinsides lægmenneskers praktiske erfaringshorisont. Indenfor produktionssfæren har det ført til miljøorienterede strategier – ”ekspertlige miljøkalkyler” - hvor såvel produktionsmåden som vareudbudet revideres i overensstemmelse med miljøforbedrende principper. Det sker uden, at selve grundlaget for kommerciel virksomhed antastes, idet formålet stadig er at fastholde eller intensivere en gunstig markedsposition ved en fortsat forøgelse af produktion og afsætning og dermed en højst mulig forbrugsstimulation.

Virvaret af miljøorienteret retorik, praksis og prioritering på tværs af aktører på den samfunds-politiske og institutionelle arena kan tolkes positivt, således at alle aktører via forskellige tilpasninger søger at bidrage til miljømæssige forbedringer af samfundet som helhed indenfor de eksisterende parlamentariske, institutionelle og markedsmæssige rammer. Modsat kunne man polemisk hævde, at de mange anstrengelser snarere er udtryk for aktørernes ønske om at demonstrere politisk vilje til miljøforbedringer. En demonstration hvormed man offentligt legitimerer og bekræfter hinanden i, at man realiserer et bæredygtigt samfund indenfor rammerne af en global markedsøkonomi.

Begge fortolkninger udgør isoleret set forsimplede forståelser af miljøspørgsmålets komplekse og mangefacetterede samfundsmæssige tilsynkomst. Ikke desto mindre kan de hver især bidrage med delelementer til en samlet vurdering af de forskelligartede motiver for at foranstalte miljøforbedrende revisioner og skabe opmærksomhed i den institutionelle, produktionsmæssige og hverdagsrelaterede praksis og retorik.

Erkendelsesinteresse og formål

Mit sigte med at sætte spot på miljøspørgsmålets samfundsmæssige tematisering er at udforske den aktuelle miljødagsordens betydning for medarbejdere i arbejdslivet - på basis af deres specifikke arbejdsrelaterede horisont og position. Min erkendelsesinteresse går i retning af at undersøge, hvilken betydning miljødagsordenen har for medarbejdere i arbejdslivet, som selv producerer produkter, der medfører miljøproblemer enten under fremstilling, forbrug eller bortskaffelse. Endvidere ønsker jeg at belyse, hvordan medarbejdere forholder sig til og inkluderer miljødagsordenen i deres faglige praksisser og sociale og fagkulturelle arbejds kontekst. Dette for at kunne sætte spot på de direkte producenters socio-kulturelle miljøperspektiver i forhold til den offentlige miljødagsordens, hvorindenfor deres politiske rolle synes relativt fraværende.

Jeg finder feltet ganske utematiseret indenfor den offentlige debat, hvor stemmerne i miljødebatten primært udgøres af eksperter, professionelle politikere, virksomhedsledelser, institutionelle ansvarshavende, samt i mindre grad forbrugere, om deres motivation, adfærd og opfattelser af miljøspørgsmålets betydning og perspektiver i de moderne vestlige samfund. Forholdet mellem medarbejders faglige indplacering og deres opfattelse og orienteringer i relation til den miljøpolitiske dagsorden synes kun i ringe grad at indgå som relevant tema på offentlighedens arena.

Endvidere synes det at være et relativt uopdyrket område forskningsmæssigt både indenfor miljøsociologien og arbejdslivsforskningen. Der findes en del undersøgelser, der behandler miljøaspektet i et medarbejderperspektiv, men disse foretages i overvejende grad med et konkret miljøforbedrende perspektiv for øje, der sigte på at afdække medarbejdernes vilje eller uvilje til at ændre miljømæssig adfærd i arbejdet og afdække barrierer eller muligheder herfor (Remmen et al 1997, Lorentzen et al 1997). Et andet forskningsperspektiv har været at undersøge medarbejdernes demokratiske repræsenta-

tion i virksomhedens kompetencegivende miljøudvalg, som afdækker deres formelle indflydelse på virksomhedens miljøstrategier (le Blansch & Lorentzen 1996, Lorentzen & Remmen 2000). Endvidere er spørgsmålet om medarbejderes deltagelsesmuligheder i miljøarbejdet blevet undersøgt udfra et institutionelt perspektiv med henblik på fagbevægelsens rolle heri (Lund 2001). I disse undersøgelser er erkendelsesinteressen primært baseret på:

- enten hvordan virksomheders miljøindsatser kan styrkes ved at inddrage medarbejdernes viden og kompetencer
- eller hvordan medarbejderne kan få større indflydelse på virksomhedens miljøarbejde

Disse bidrag finder jeg forskningsmæssigt vigtige og nødvendige og uomgængelige som led i en undersøgelse af medarbejderrelaterede miljøperspektiver. Men mit sigte er et andet, idet jeg ikke ønsker at undersøge, hvordan medarbejderne kan bidrage til eller få indflydelse på et allerede på forhånd defineret miljøarbejde. Min erkendelsesinteresse baserer sig på, hvordan medarbejdere opfatter miljødebatten i forhold til deres arbejde og de produkter, de fremstiller. Jeg ønsker at forstå de miljøforestillinger, der ligger selvstændigt i medarbejdernes faglige og positionelle erfaringsverden for derved at kunne bringe en endnu hidtil relativt overset politisk stemme ind i den offentlige miljødiskurs. Denne erkendelsesinteresse formulerer jeg som en afsøgning af *medarbejdernes socio-kulturelle miljøperspektiver på basis af arbejdslivets sociale og faglige horisont*.

Jeg ønsker således at rette min opmærksomhed mod medarbejdernes faglige erfaringer og samfundsmæssige rolle som direkte producenter. Dette udfra ønsket om at indkredse perspektiverne for deres politiske deltagelse i den diskursive og materielle udvikling af miljøspørgsmålets samfundsmæssige betydning og politiske prioritering, hvis aktualitet bestyrkes af produktionssfærens inkludering af miljøforhold i de markedsstrategiske orienteringer. Mit formål er at sætte fokus på de økomodernistiske udviklingstendensers betydning for medarbejdernes miljøforståelser og fortolkninger for derved at indkredse mulige koblinger mellem medarbejdernes socialt-faglige erfaringshorisont og deres opfattelser af miljøforhold. Endvidere ønsker jeg at relatere den arbejdslivsrelaterede miljøforståelse til den offentlige miljødiskurs i dens forskellige afskygninger for at kunne afdække mulige spirer til et ”endnu ikke-offentliggjort” fagligt perspektiv på miljødiskursen.

Afgrænsning af faglig tilgang

Afhandlingens genstandsfelt bevæger sig således indenfor spændingsfeltet og dynamikken mellem den offentlige miljødiskurs og udviklingen i den faglige arbejdslivskultur. Den ekspertfunderede og den markedsstrategiske miljødiskurs er begge præget af nogle

på forhånd opstillede mål for miljøstrategierne, som instrumentelt søges opnået via de til rådighed værende midler.

I min afsøgning af perspektiver for medarbejdernes deltagelse for miljødebatten ønsker jeg at sætte spot på mulige miljøforståelser, der adskiller sig fra, udfordrer eller forholder sig til sådanne kontrolbaserede og rationalistiske praksisser og diskurser for at kunne begribe miljøspørgsmålets subjektive og sociale betydning for medarbejdere i arbejdslivet – som producerende eksperter og som miljøekspertlige lægmænd – i en senmoderne arbejdslivskontekst. Det er således arbejdslivet med dets muligheder og begrænsninger, der udgør afsættet for min undersøgelse af miljøspørgsmålets muligheds-horisont og politiske bredde. Dette for at kunne opdage politiske perspektiver i producentrollens konkrete erfaringer og vidensreservoir som kilde til alternative bud på og perceptioner over miljøspørgsmålets fordringer i relation til den professionaliserede miljødiskurs.

I overensstemmelse med Ulrich Beck mener jeg, at tidsperspektivet indenfor den miljøekspertlige optik er begrænset, idet sandhedsværdien heri dagligt anfægtes i den offentlige miljødebat, hvor man næppe har modtaget den ene anvisning om miljørigtig adfærd, førend den dementeres næste dag til fordel for en modsatrettet (Beck 1995). Disse debatter foregår i vid udstrækning hen over hovedet på de (os) hverdagsmennesker, som de vedrører, hvilket fører til frustration og irritation og resulterer i apatisk opgivenhed overfor, hvad man overhovedet er i stand til at gøre for at imødegå miljøproblemerne i sit hverdags- og arbejds- liv (Hajer 1995, Winne 1996).

Ved mit valg af netop medarbejdere som miljøaktører kan man anfægte mig for at have en normativ forestilling om, at medarbejdernes subjektive bæredygtighedsforestillinger tendentielt vil ligge nærmere på en normativ vision om det gode bæredygtige liv end de ekspertligt udviklede miljøstandardiseringer og rationalistiske implementeringsstrategier muligvis levner rum for (Meyer-Johansen, 1999). Men jeg forholder mig ikke til, om medarbejdernes miljøopfattelser og praksis nødvendigvis vil føre til et mere eller mindre miljørigtigt samfund i en målbar og naturvidenskabelig forstand, idet jeg – i tråd med min samfundsvidenskabelige faglighed – netop søger at afdække de politiske og demokratiske aspekter af miljøspørgsmålets kompleksitet – og dermed den politisk-demokratiske mulighedshorisont for de direkte involverede og skabende aktører i den samfundsmæssige produktion af *både* materielle goder *og* mulige miljøbelastende effekter. Jeg foretager netop *ikke* miljøfaglige realitetsvurderinger af medarbejdernes miljøopfattelser, men anskuer dem snarere som producentrelaterede lægmandsperspektiver i en demokratisk-politisk udvidelse af miljødiskursen.

Mit formål er således at undersøge de plurale og komplekse politiske perspektiver for en medarbejderorienteret demokratisk udvidelse af den professionaliserede miljødiskurs. Jeg ønsker således at afgrænse mig fra den naturfaglige epistemiske rationalisme med

dens objektivistiske og kvantificerbare miljøforståelse for at kunne angribe problemfeltet med en samfundsvidenskabelig, foranderligheds- og procesorienteret samt praksisfunderet orientering (Flyvbjerg 1992, pp.69-76). Dette betyder, at jeg søger efter andre miljøforståelser af fortolkende og praksisfunderet karakter, hvilket afviger fra, hvad en traditionel naturfaglig tilgang vil have i sit kikkertsigte.

Mit perspektiv er derimod orienteret omkring subjektive miljøforståelser og fortolknin-
ger som praksisfelter, som politiske processer der skabes, udvikles, omformes eller ce-
menteres via aktørernes deltagelse og perceptioner. Dette udfra sigtet om at udvide mil-
jødiskursen og overskride en mere traditionel ekspertfunderet epistemologisk forestil-
ling om miljøviden som noget, der produceres i de videnskabelige laboratorier og bag
skrivebordene (Beck 1997b p. 123). Mit forskningsetiske afsæt for undersøgelsen fun-
deres således i min normative betragtning om, at miljødiskursen – såfremt den skal
kunne føre til bæredygtighed i medmenneskelig forstand i et længerevarende
tidsperspektiv og med en demokratisk rækkevidde – fordrer at almene hverdagserfarin-
ger og forståelsesformer inddrages og får en betydende politisk rolle i den offentlige
miljødiskurs. Heri indgår også historisk overleverede praksiserfaringer, som måske del-
vist er gået tabt i kraft af vor moderne massekulturelle levevis, men som kunne indehol-
de miljøinkluderende indsigter.

Jeg anser det således for nødvendigt, at sådanne miljøperspektivers relevans og betyd-
ning kan sætte sig igennem i eksperternes videnskabeligt udarbejdede anbefalinger samt
ikke mindst i udformningen af konkrete miljøpolitikker på såvel virksomhedsplan som
på generelt samfundsniveau.

Hovedproblemstilling

Disse overvejelser leder mig frem til min egentlige hovedproblemstilling, som har status
af en overordnet teoretisk-analytisk problemstilling, der relaterer sig til arbejdslivets og
miljøspørgsmålets udviklingsbetingelser i sen-moderniteten. Denne formulerer jeg såle-
des:

Hvorledes kan medarbejderes faglige og praktiske fællesskaber indgå som "politiske stemmer" i den offentlige tematisering af miljøspørgsmålet? Herunder diskuteres de omfattende ekspertlige, institutionelle og markedsstrategiske miljøreguleringsbestræbelser overfor mere demokratisk og tidsmæssigt vidtrækkende bæredygtighedsperspektiver.

Med disse demokratiske bæredygtighedsperspektiver henvises i indeværende afhandling
til miljøspørgsmålets socio-kulturelle karakter som kilde til overskridelse af den domi-
nerende professionaliserede miljødiskurs.

Empirisk perspektiv

Men som denne problemstilling indikerer går min erkendelsesinteresse og videnskabelige nysgerrighed ikke kun i retning af en rent teoretisk afdækning af medarbejderes miljøtematiserede rolle, som jeg ville betragte som en alt for spekulativ og kontemplativ afdækning af et så komplekst felt. Mit perspektiv om medarbejderes mulige politiserende rolle i den offentlige tematisering af miljøspørgsmål, påkalder snarere min analytiske opmærksomhed mod arbejdslivets konkrete praksisfællesskabers socio-kulturelle processer og relationer.

Så udover min teoretisk-analytiske erkendelsesinteresse for at give mig i kast med dette komplekse problemfelt er sigtet tæt sammenvævet med min nysgerrighed overfor spørgsmålets konkrete perspektiver i det levede lokale arbejdsliv blandt medarbejderes sociale relationer med hinanden og deres formålsrettede arbejdsaktiviteter. Gennem min tilknytning til et større forskningsprogram - SARA-programmet¹ - som mit phd-projekt er en del af, har jeg haft gode muligheder for at få kontakt med konkrete virksomheder, idet jeg har stået som repræsentant for et prestigefyldt forskningsprojekt. SARA-programmet er kendetegnet ved at have et bredt politisk sigte, der omhandler såvel konsekvenser af som muligheder for udviklingen af de menneskelige ressourcer i arbejdslivet (DUA). Dets videnskabelige og institutionelle rækkevidde udgøres af programmets disciplinære og metodiske pluralisme, som omfatter forskellige organisatoriske, psykologiske, teknologiske, sociologiske og statistiske tilgange. Med disse tilgange undersøges både specifikke aspekter og tværgående perspektiver af Det Udviklende Arbejdes muligheder og risici. Mit stipendium har været tilknyttet på et delprojekt under SARA-programmet med titlen: Miljøkvalitet og menneskelige ressourcer, hvor fokus lå på miljøomlægnings betydning for og mulige udfoldelse af Det Udviklende Arbejde (herefter MIMER). MIMER-projektet er således et forsøg på at sammenkoble 2 forskellige forskningstraditioner; Miljøforskningen som hævder at samtiden er kendetegnet ved økologisk modernisering (Hajer, 1999) og arbejdslivsforskningen, som er orienteret omkring betydningen og omfanget og udbredelsen af Det Udviklende Arbejde (Hvid/Møller 1992, Bottrup 1992 m.fl.).

Gennem MIMER-projektet² fik jeg mulighed for at gennemføre undersøgelser med udgangspunkt i min teoretisk-analytiske problemstilling. Jeg kunne få adgang til nogle virksomheder og komme i dialog med praksisfeltet - medarbejdere i deres konkrete ar-

---

¹ SARA-programmet, der er støttet af Danmarks Samfundsvidenskabelige forskningsråd og løber fra 1997-2001, består af en række delprojekter, der udføres af forskere fra RUC, CASA (Center for Alternativ Samfundsanalyse), DTU og AMI (Arbejds miljøinstituttet), og som omhandler aspekter af Det Udviklende Arbejdes konsekvenser for arbejdslivet. Projektets titel er: Sociale og velfærdsmæssige konsekvenser Af udviklingen af de menneskelige Ressourcer i Arbejdslivet.

² Miljøkvalitet og Menneskelige Ressourcer indgår som det tredje fokusprojekt under forskningsprogrammet Sociale og velfærdsmæssige konsekvenser Af udviklingen af den menneskelige Ressourcer i Arbejdet med Helge Hvid som programleder.

bejdslivskontekst. Med min vidtfavnende problemstilling og mit afsæt i medarbejderes miljøforestillinger kunne det have været vanskeligt for mig at få adgang til virksomhederne³. Med SARA-programmet i ryggen kunne jeg præsentere mit forskningsperspektiv mere konkret og anvendelsesorienteret, end mine teoretisk-analytiske perspektiver lægger op til, hvilket sandsynligvis har skærpet de pågældende virksomhedsledelsers åbenhed og interesse herfor.

Valg af cases

I lyset af MIMER-projektets miljøintegrerende arbejdslivsperspektiver har udvælgelseskriteriet for virksomheder, som vi⁴ forsøgte at etablere et samarbejde med, været udgjort af deres interne miljødagsorden, hvor miljø har indgået som tema i virksomhedens profilering og salgsstrategi bredt set. Enten via moderne miljøcertificeringsstrategier, kundeorienterede økologiske produktkrav, eller som ideologisk-moralsk begrundet ud fra før-moderne⁵ miljøintegrerende produktionsprincipper.

Formålet med at inddrage miljømæssige *frontløber-virksomheder* har været at målrette perspektivet til de virksomheder, hvor forudsætningerne for integration af miljøperspektiver i arbejdslivet træder tydeligst frem. Dette ud fra antagelsen om, at såfremt medarbejdernes miljøintegrerende mulighedsperspektiver *ikke* viser sig i disse eksemplariske cases, vil dette i endnu mindre omfang være tilfældet i andre cases. MIMER-projektets strategi for udvælgelse af cases ligger således i tråd med Bent Flyvbjergs indholdsbestemmelse af *kritiske cases* (Flyvbjerg 1992, pp. 149-151). I MIMER-projektets forskningsstrategi er disse eksemplariske case-virksomheder inddraget m.h.p. at undersøge deres forskellige strategiske bevæggrunde for at iværksætte miljøforbedrende produktionspraksisser ud fra antagelsen om, at de udgør et plausibelt afsæt for at kunne vurdere, i hvor udtalt grad sådanne miljøintegrerende produktionsformer spiller ind på medarbejderes arbejdsliv – hvilket kan give en pejling på miljøholds tilsvarende reducerede betydning på andre mindre miljøorienterede virksomheder. I forlængelse heraf har det været projektets sigte at undersøge, om disse miljøforanstaltninger kunne bringe medarbejderne tættere på de myndighedsgenererende perspektiver, der ligger i visionen om Det Udviklende Arbejde (Hvid/Møller 1992) ved at afdække miljøstrategiernes betydning for medarbejdernes konkrete arbejdsforhold og omfanget af deltagelse og kompetenceudvidelse i forbindelse med disse omlægninger.

---

³ Samt i det hele taget som kritisk arbejdslivsforsker, der stiller spørgsmålstegn ved virksomheders organisatoriske og økonomiske kompetencefordeling og tager eksplicit afsæt i medarbejderes rolle som forandringsagenter.

⁴ MIMER-projektet foregik i tæt samarbejde med lektor Inger Stauning, der var projektleder herpå.

⁵ Med før-moderne produktionsprincipper henviser jeg til historisk overleverede fremstillingsmetoder og ingredienser, som er mindre velegnet til massefremstilling og derfor er blevet udkonkurreret i og med den industrielle tidsalder.

Empirisk arbejdsspørgsmål

I kraft af dette ”empiriske perspektiv” på min overordnede problemstilling suppleres denne med et praksisrelateret arbejdsspørgsmål, som har udgjort min ledetråd i mine kvalitative kontekstuelle undersøgelser, hvis indhold relaterer sig mere snævert i forhold til den empiriske undersøgelse og lyder som følger:

Hvilken rolle spiller medarbejdere i virksomheders miljøpolitiske strategier og praksisser og hvilken betydning tillægges arbejdslivets miljøtematisering for medarbejdernes sociale og subjektive fortolkning af miljøforhold – lokalt i deres arbejdslivskontekst og i et alment samfundsperspektiv?

MIMER-projektets undersøgelse af sammenhængen mellem virksomheders miljøforanstaltninger og medarbejderinddragelse i sådanne omlægningsprocesser, har givet mig mulighed for at udvide min undersøgelse af medarbejderes faglige miljøpotentialer til en kvalitativ analytisk afsøgning af barrierer for eller ansatser til kompetenceudvidende og myndige medarbejderperspektiver i den samfundsmæssige økologiske modernisering. Dette har jeg undersøgt ved at fokusere på samspillet – eller modsigelserne - mellem de ansattes egen miljøopfattelse og deres syn på virksomhedens miljøstrategiske omlægningsprocesser. Dette komplekse samspil mellem medarbejdernes egne miljøforestillinger og de krav der underlægges i deres arbejdsliv som følge af virksomhedens miljøomlægningspolitik m.h.p. miljøcertificeringer eller som producent af økologiske produkter, har således kunne angive nogle udfoldede miljøpolitiske potentialer hos medarbejderne.

Fokus for det empiriske ”snit” i phd-afhandlingen har fordelt sig indenfor tre felter:

- at undersøge medarbejdernes *faktiske* inddragelse i miljøomlægningsprocessen
- at undersøge virksomhedens miljøpolitikks betydning for deres egne miljøforestillinger
- at afdække tendenser til *nye* miljøorienterede praksisfællesskaber blandt arbejdslivets medarbejdere.

Min forskningsmæssige nysgerrighed går således i retning af at undersøge, hvorvidt medarbejdernes mulige miljøorientering kan anskues som sen-moderne orienteringsformer, som muligvis kan rumme kimen til mere vidtgående solidaritetsformer end den moderne løn- og klasse- orienterede. Spørgsmålet er om medarbejdernes miljøorientering begrænses til at være et privat, individuelt anliggende, eller om miljøspørgsmålet også indeholder muligheden for at udgøre en platform for fællesskaber blandt medarbejderne, der i modsætning til den moderne lønarbejderinteresse ikke er begrænset til primært at omhandle lønforhold (Meyer-Johansen 1998). Betydningen af arbejdets indhold og bredere samfundsmæssige perspektiver, som genstand for medarbejdernes refleksion og sociale politisering, vil således stå centralt i analysen. De sociale orienterin-

ger og identifikationsmønstre blandt medarbejderne vil formodentlig vise sig som brogede blandingsformer mellem såvel de kollektivistiske og individualistiske orienteringsformer, men som analytisk rettesnor vil de blive belyst m.h.p. deres betydning for miljøforestillingerne og vise versa (Madsen 1997, Zoll 1993, Jørgensen et al 1993).

Et andet undersøgelsesfelt har været at spørge ind til medarbejdernes hverdagslivsorienterede miljøforståelse og i forlængelse heraf, finde frem til, om de mener, at miljøhensyn er noget, der mest hører fritiden til - gennem miljørigtige forbrugsvalg og miljøbevidst omgang i den private husholdning - eller om miljøorientering også er noget, der kan udfoldes på arbejdspladsen i form af en kritisk refleksion over de i arbejdet anvendte og fremstillede produkters konsekvenser for omverdenen - og for fremtiden. Her bevæger jeg mig over i spørgsmålet om, hvorvidt kravet om en *samfundsmæssig nyttig produktion* som et relevant og vedkommende perspektiv for sen-modernitetens medarbejdere, idet det indeholder en mulig forbindelse mellem medarbejdernes konkrete - og immanent politikgenererende - erfaringer både i og udenfor arbejdspladsen.

Metodevalg

For at give mulighed for at dette utopiske perspektiv kan komme frem, har jeg i min empiriske undersøgelse ladet mig inspirere af de metodiske principper, der ligger i Robert Jungks udvikling af fremtidsværksteder som forskningsmetode i det omfang, det har været muligt indenfor virksomhedernes autoritative rammer (Jungk/Müllert 1984, Nielsen 1996, Nielsen et al 1999). Fremtidsværkstedet kan betragtes som en metode til at skabe demokratiske frirum med plads til præsentation af deltagernes egne faglige fantasier og visioner med konkret afsæt i egne oplevelser af praksis og virkelighed. Jeg har haft til hensigt at benytte disse principper som en del af min metodeindsamlingsstrategi for at tildele et legitimt rum for mulige modoffentligheder på arbejdspladsen - eller alternative offentligheder til den hegemoniske.

Endvidere udgør fremtidsværkstedet mening en metode til at få underliggende problemstillinger frem, som ellers er gemt bort i den rutinerede hverdag. Fremtidsværkstedet opfordrer til ikke at lade sig begrænse af denne, hvilket åbner mulighed for at italesætte og politisere forhold, som ellers er tabuiserede og illegitime. Idet jeg anlægger en kritisk-teoretisk betragtning på virksomheder som herredømmefunderede magtarener, har jeg haft en forventning om, at fremtidsværkstedet kan være en måde at skabe rum for modoffentligheder og moddiskurser, der eksempelvis kan pege i retning af nogle nye vinkler på veje til en samfundsmæssig, nyttig og bæredygtig produktion, og således udgøre en kilde til at tematisere nye eller fortrængte dagsordener.

Sammenfatning

Afrundende går mit samlede projekt ud på at undersøge, hvordan og i hvilket omfang, medarbejdere vil kunne udgøre en politisk og praktisk aktør i den professionaliserede miljødiskurs. Dette perspektiv undersøges ud fra en anden socio-kulturel horisont end

den ekspertkulturelle, den politisk-institutionelle samt den økonomisk markedsstrategiske miljøforståelse, som jeg betragter som værende af primært kontekstafhængig, instrumentel eller økonomisk nyttekalkulerende karakter. Men hovedproblemstillingen tager sig umiddelbart noget forsimplet ud, idet jeg netop antager, at miljøspørgsmålet for medarbejderne indgår som en sammensat og dobbelttydig størrelse og næppe tager sig ud som et homogent konsensuelt politikfelt for deres faglige praksisfællesskaber.

I min undersøgelse af problemstillingen indgår således også spørgsmålet om de subjektive-sociale forholds betydning for miljøopfattelsen – herunder relationen til hverdagslivserfaringer hinsides arbejdslivet samt spørgsmålet om arbejderkollektivets neddrolede sociale betydning i arbejdslivet i sen-moderniteten (Lysgaard 1985). Her står diskussionen om fællesskabets forfald i arbejdslivet – som både Zygmunt Bauman og Richard Senneth tematiserer, særdeles centralt (Bauman 2001, Senneth 1999). Også under de hjemlige himmelstrøg er spørgsmålet om den kollektive fællesskabsorientering neddrolede betydning og legitimitet blandt danske lønmodtagere blevet behandlet i den store LO-undersøgelse i begyndelsen af 90'erne (Jørgensen et al 1993). Disse forandrede vilkår og deres betydning for medarbejdernes kollektive og individuelle miljøorienteringer udgør således et element af undersøgelsen, hvorunder miljøorienteringernes *politiske rækkevidde* vil blive diskuteret undervejs - om de er atomistisk og individuelt funderet eller kollektivt-klassefunderet, eller om miljøorienteringer konstitueres på basis af en mere flertydig og vidtgående form for solidaritet end den traditionelle klasseforståelse, der ser arbejderbevægelsen som en politisk homogen samlet enhed.

At tro på realiseringen – tilvejebringelsen – af et bæredygtigt samfund, uden inddragelsen af såkaldt almindelige menneskers hverdagserfaringer, betragter jeg således som et ubæredygtigt projekt – både i et socialt, økologisk og længerevarende perspektiv. Såfremt de bæredygtige idéer skal kunne udvikle og udkrystallisere sig, er det nødvendigt, at de rækker udover den såkaldt økologiske modernisering (Hajer, 1995), der er udtryk for en ny type ekspertlig og professionel hegemonisering, hvis systemiske og teknisk-rationelle kalkulationer skyller ind over og implementeres i de eksisterende institutioner, uden at de pågældende aktører – som i praksis skal sikre denne implementering – formår at reflektere kritisk over samt via egne praksiserfaringer at have mulighed for aktivt at påvirke, præge og forandre disse ekspertlige påbud.

De problemer som denne rationalistiske miljøforståelse fører med sig i sin kontrolstyring og reduktion af det sociale livs komplekse sammensathed er blevet indgående behandlet samfundsvidenskabeligt i forhold til hverdagslivets forbrugspraksisser (Halkier 1999, Læssøe, 1990). Men disse undersøgelser har netop været med fokus på miljøspørgsmålets betydning for forbrugs- og hverdagslivs- praksisser, hvorimod lignende undersøgelser i et arbejdslivsperspektiv er stort set fraværende.

1.2. Afhandlingens forskningsmiljøer; Arbejdsliv og miljø.

I dette afsnit vil mine 2 centrale omdrejningspunkter for afhandlingens forskningsmæssige indplacering – og tværgående horisont kort blive ridset op. Min indskrivning i en kritisk tradition indenfor arbejdslivsforskningen vil blive diskuteret og præsenteret undervejs. Endvidere introduceres min sen-moderne politikforståelse, som danner grundlag for mit offentlighedsbegreb, der præsenteres i afsnit 1.3. og som indgår som et samlende politikgenererende bindeled mellem den lokale arbejdslivskontekst og den offentlige miljødagsorden.

Arbejdslivsforskningen.

Et væsentligt problem ved den virksomhedsforankrede miljøstyring er en manglende erkendelse af denne strategis begrænsninger, idet det egentlige telos for såvel miljøstyring som medarbejderinddragelse i sidste instans udelukkende handler om virksomhedens overlevelse. Hele diskussionen om organisatorisk læring bekræfter dette, idet udgangspunktet indenfor denne tænkning ofte er, at det er det globale konkurrencemarked, der nødvendiggør udbredelsen af den organisatoriske læring, hvor det er effektivitetsorienteringen, der er den drivende kraft af hensyn til den enkelte virksomheds overlevelse indenfor disse ændrede vilkår (Senge 1991). Denne tænkning reducerer de sociale relationer på arbejdspladsen til den enkeltes individuelle interesse i og ansvar for at være i konstant i udvikling og forbedre sin indre harmoni og dermed arbejdsindsats (Bovbjerg 2001). Den organisatoriske og den individuelle læring betragtes som forenelige og gensidigt berigende, idet den individuelle fordring om læring som en permanent selvrealiseringsproces bestyrker organisation som helhed, idet den udgør summen af disse individuelle udviklingsprocesser (Salamon 2001).

De sociale relationer og kollektive forpligtigelser medarbejderne imellem kan ikke begribes indenfor denne forståelsesramme, idet det sociale ikke indgår som en ontologisk kategori indenfor dette begrænsede institutions- og individ- niveau (Salamon 2001, p. 40). Det samme gælder for det samfundsmæssige perspektiv og forestillingen om, at der ligger noget udenfor den enkelte virksomhed, som angår os alle, og som interagerer med de institutionsinterne udviklingslogikker og interesser.

Netop dette samfundsmæssige offentlighedsperspektiv bringer Steen Nielsen på banen som et overset perspektiv indenfor organisationsteoretiske human ressource-tradition, hvilket en udstrakt del af arbejdslivsforskningen har taget til sig ud fra DUA-perspektivets myndighedsgenerende perspektiver, men som har affødt en overvægt af forskning, der ikke bevæger sig udover den enkelte virksomheds rammer og som fornægter arbejdslivets indre modsigelser analog til fagbevægelsens konfliktminimerende historiske strategi (Steen Nielsen 2000). For at overskride denne forsoningsiver og bekræftende lokal afsondrethed i arbejdslivsforskningen er det nødvendigt at bringe det samfundsmæssige perspektiv ind i forskningen og tematisere den samfundsmæssige betydning og relevans for dannelsen af myndiggørende forhold for medarbejdere, frem-

for at begrænse perspektivet til detailprægede forbedringer indenfor de givne og – analytisk ekskluderede – samfundsmæssige rammer (Nielsen & Nielsen 1999). En sådan overskridelse af de organisatoriske rammer indbefatter således en tematisering og inklusion af et samfundsteoretisk kritisk perspektiv, der indeholder en åbnende utopisk horisont. Enhver medarbejder er således ikke bare medarbejder, men indgår i en bredere livssammenhæng, som bortreduceres indenfor organisationsteoriens indbyggede effektivitetstænkning, der ekskluderer ydre forhold.

I diskussionen om lokale kompetenceudvidelsesstrategier, som også indimellem ligger indlejret i DUA-perspektivistiske tilgange og som foranlediges af Human-Ressourceimplementeringsstrategier på virksomheder, bør det samfundsmæssige kritiske perspektiv inkluderes som et væsenslement, idet man som arbejdslivsforsker bør holde sig for øje, at den kapitalistiske økonomi er en tidsøkonomi og at hele idéen om udviklingen af de menneskelige ressourcer oprindeligt er affødt af den ledelsesteoretiske human resource-tradition, som sigter efter *at minimere forsinkelser i arbejdet*. De stigende lærings- og kompetence- krav i arbejdet er således medvirkende til at begrænse mulige frirum i arbejdet, hvilket gennem disse kritiske briller kan ses som en yderst raffineret form for Taylorisme (Steen Nielsen, 2000).

En udbredt tendens i virksomhederne er etablering af selvstyrende grupper, hvor man i stigende omfang overlader flere arbejdsrelaterede beslutninger til medarbejderne på ”gulvet”, som via deres indbyrdes samarbejde og delvise overtagelse af ansvaret for produktionen overflødiggør behovet for mellemledere. Men trods de umiddelbart myndighedsgenererende perspektiver i dette, forårsager dette ansvar også ofte øget stress og social eksklusion af medarbejdere, der ikke kan leve op til disse nye typer af krav (Hvenegård 1999, Limborg 2002). De umiddelbart demokratiske uddelegeringer af beslutningskompetence kan dermed også føre til yderligere rationalisering af arbejdet og skabe splid og eksklusion i de sociale relationer, hvorfor de lærings- og kompetence- delegerende udviklingstendenser bør ansues som en dobbelttydig proces (Bottrup 1999, Harste 1997, p. 37). Det er derfor nødvendigt at skelne mellem forskellige typer af læreprocesser, hvor jeg gør mig til talskvinde for, at et kritisk samfundsperspektiv kan åbne op for spørgsmålet, om målet med disse er subjektive og sociale myndighedsgenererende processer eller en rent funktionel tilpasning til virksomhedens effektivitetskriterier (Nielsen & Nielsen 1999, Mogensen 1999, Salamon 2002).

I min undersøgelse af medarbejderperspektiver på miljøspørgsmålet finder jeg det derfor nødvendigt at ”gå på to ben”; På den ene side at betragte jeg virksomheden som et modsætningsfyldt herredømme, som gør det vanskeligt at omsætte mulige miljøperceptioner til praksis, og i videre forstand fører til ambivalente miljøorienteringer. På den anden side ansues jeg også virksomheder som politikgenererende magtarenaer i mere foucaultsk forstand, hvilket bidrager til en ikke-a priorisk forståelse af konstruktionen

“en virksomhed i et samfund”, der både åbner op for kritik og udviklingsperspektiver (Foucault, 1977).

I forhold til de skitserede problemstillinger om medarbejdernes øgede indholdsmæssige inddragelse og ansvarspåleggelse, som står centralt i fagbevægelsens og dele af arbejdslivsforskningens vision om det udviklende arbejde og som udgør undersøgelsesfeltet i hele SARA-projektet⁶, finder jeg det vigtigt at have ovennævnte kritiske pointer i baghovedet i min analyse. Samtidig tilstræber jeg en åbenhed overfor nye - måske uventede - konstellationer indenfor og på kryds og tværs af arbejdssfæren, der kan danne udgangspunkt for nye frirum for medarbejdernes miljøkonceptioner og handlemuligheder. Med frirum mener jeg rum for at anskue og handle på arbejdspladsen ud fra en bredere samfundsmæssig horisont end den faktiskistiske virksomhedskontekst. Med mit samfundskritiske virksomhedsperspektiv og analytiske opmærksomhed på frirum ønsker jeg at sætte fokus på tendenser blandt medarbejdernes, der overskrider deres konsensuelle identifikationer med den enkelte virksomhed, som ofte udmønter sig til, at virksomhedens overlevelsesmuligheder sættes over alle andre hensyn – en solidaritet med virksomheden snarere end med kollegerne udenfor denne. Sådanne tilbøjeligheder betragter jeg som en genspejling af organisationsperspektivets lokalitetsforankrede udsyn, som lukker horisonten for ydre samfundsperspektiver, men som alt andet i det flertydige sociale liv findes der også andre fortællinger end de faktiskistiske og hegemoner. Det er sådanne modsigelser og tvetydigheder, der muligvis ikke passer ind i den samlede virksomhedsfortælling, som jeg vil rette min kritiske opmærksomhed mod i mine empiriske analyser.

Spørgsmålet om medarbejdernes sociale relationer og identifikationsformer udgør et væsentligt aspekt af min problemstilling. Det er således afgørende, hvorvidt medarbejdernes mulige miljøorienteringer fastholdes til en målsætning på den enkelte virksomhed, eller om der indenfor disse miljøforestillinger findes ansatser til nye typer af fællesskabsgenererende orienteringer som modvægt til tendenserne til individualisering, hvor den enkeltes personlige karriereforløb synes at have primat (Beck 1986). Dette spørgsmål har ligeledes indgået som en del-problemstilling i MIMER-projektets case-studier på i alt 4 virksomheder; en mellemstor grafisk virksomhed, 2 mindre bagerier under en større detailkæde samt et biodynamisk brødbageri.

På teoretisk plan er det således min hypotese og normative antagelse, at der findes ansatser til, at denne potentielt flertydige og mere almene miljøbevidsthed, som man finder blandt såkaldt almindelige mennesker – samfundsborgere – hvilket medarbejdere jo også er, kan danne udgangspunkt for en bredere samfundsmæssig orienteret solidaritet,

---

⁶ SARA-projektet er støttet af forskningsrådene i 1997-2001 og består af en række delprojekter, der udføres af forskere fra hhv. RUC, DTU, CASA samt AMI og omhandler forskellige aspekter af arbejdslivets konsekvenser af Det Udviklende Arbejde. Projektets overordnede titel lyder som følgende: Sociale og velfærdsmæssige konsekvenser Af udviklingen af de menneskelige Ressourcer i Arbejdslivet.

der kan række udover både den enkelte lokalitet og endda muligvis indbefatte en hensyntagen til fremtidige generationer. Dette i modsætning til en industriel og moderne form for solidaritet, analog til Sverre Lysgaards mere traditionelle “arbejderkollektiv”, der i højere grad er bærere af en instrumentel lønorientering og hvis horisont endvidere begrænser sig til en faggruppe eller en virksomhed (Lysgaard 1985).

Arbejdsbegrebet

I nærværende afhandling tager jeg afsæt i Oskar Negts forståelse af arbejdsbegrebet, der definerer begrebet som en dobbelttydig kategori, som en grundlæggende bred emancipatorisk kategori, der indeholder al genstandsmæssig aktivitet. Arbejde defineres som et gensidigt konstitutionsforhold, hvor igennem mennesket indgår i, omformer sin omverden og forandres via sin omgang med hinanden og den ydre natur – det principielt set tredje fælles (Negt 1985, 1991, Meyer-Johansen 1997a). Dette brede arbejdsbegreb muliggør på den ene side en teoretisk medtænkning af sådanne ikke-rationalistiske bæredygtighedsperspektiver immanent i aktiviteten arbejde, hvilket på den anden side samtidig rummer kritik af det varemæssiggjorte indsnævrede arbejdsbegreb, som det moderne lønarbejde er reduceret til (Negt 1991).

Med dette utopiske og faktisk kimvise arbejdsbegreb, hvorindenfor de sociale relationer mellem mennesker også indgår, ønsker jeg at fastholde arbejdsbegrebets antropocentriske udgangspunkt, idet jeg i min miljørelevante problemstilling opererer ud fra en opfattelse af arbejdet som en socialt forankret naturbearbejdelse. Ved dette ekspliciterede afsæt for at undersøge medarbejderes miljøpolitiske potentialer, afskærer jeg mig fra at blive indfanget i en ikke-social dybdeøkologisk tænkning, som gør sig til talsmand for naturens determinans overfor menneskene, hvilket jeg betragter som totalitarisme (Ferry 1995, Næss 1974). Men jeg betragter Negts antropologiske og udvidede arbejdsbegreb som en social og miljømæssig bæredygtig indgang til en normativ og kritisk begribelse af arbejdets funktionsmåde, som samtidig åbner op for utopiske overskridelser af den økonomiske instrumentalisme, som under den nuværende markedsøkonomiske samfundsmekanisme anses for at være arbejdets væsentligste drivkraft og legitimeringsfaktor.

Fællesskaber og solidaritet – udvidelse af det politiske

I min undersøgelse udgør de sociale relationer blandt virksomhedens medarbejdere derfor et centralt genstandsfelt, hvor den konkrete analyse belyser deres konstituering og hvordan de udspiller sig i arbejdslivet konkret. Det Udviklende Arbejde vil indgå som konkret empirisk tendens ud fra spørgsmålet om dets sociale kompatibilitet. Dette skal forstås som min empiriske opmærksomhed på og fortolkning af medarbejdernes perception af betydningen af Det Udviklende Arbejde, idet DUA via sin fortolkningsmæssige bredde både kan realisere sig som individualiserede karrieremæssige udviklingsprocesser og som kollektive og sociale samarbejdsprocesser medarbejderne imellem, hvoraf sidstnævnte udgør idealet for denne arbejdsvision (Hvid & Møller 1992, Bottrup 1992).

Med mit fokus på miljøspørgsmålet i dette perspektiv ansføres min problemstilling til at omhandle, hvorvidt ikke-instrumentelle forestillinger om bæredygtighed kan forbindes med mere vidtrækkende samfundsmæssige solidaritetsformer og fællesskaber blandt medarbejderne (Olsén et al 1998, Meyer-Johansen 1998).

Heri findes mulige ansatser til konstitueringen af en form for sen-moderne solidaritet af mere tværgående og uforudsigelig karakter end den industrielle kollektivistiske lønarbejderorientering repræsenterede (Bild & Madsen 1995, Madsen 1997)⁷. Som kilde til en sådanne udviklingsperspektiver forudsættes imidlertid en vis intersubjektiv dynamik på arbejdspladsen. Hele den teoretiske diskussion om, som Giddens udfolder i sin sen-moderne politikforståelse, der sonderer mellem emancipatoriske kollektive rettigheds-politikker og individuelt sammensatte eksistentielle livspolitikker, kredser om disse spændingsforhold (Giddens 1991, pp. 209-231). Endvidere har de sen-moderne individualiseringstendenser ført til diskussioner om, hvorvidt individualitet og fællesskab er dikotomiske størrelser, eller om det er muligt at anskue fællesskaber og individualitet udfra en overskridende optik, hvori de inkluderes som hinandens – dynamiske og politikudvidende - forudsætninger (Bang/Sørensen 1997, Beck i Rasborg et al 1997)⁸.

Inspireret af sådanne nuancerende og udvidede politikforståelser, hvor politik defineres som andet og mere end hvad der foregår i de politisk autoritative institutioner, men netop via overskridelsen og den reflektive udfordring af de traditionelle magthierarkier, samfundsopsplitninger og ordenslogikker definerer jeg som indbegrebet af politiske forhold (Laclau & Mouffe 1985). Politiske handlinger foregår ikke kun indenfor disse institutionelle ordener, men deres autoritative status indskrænker det offentlige rum og horisonten for, *hvad* der defineres som politisk relevant (Olsén & Clausen 2000, p. 57). Ethvert forhold indeholder således er *politisk aspekt*, hvilket først synliggøres ved dets tematisering, dvs. når der bliver sat spørgsmålstejn ved eksisterende normer, regler og rutiner, når deres rutinemæssige gyldighed udfordres, problematiseres og kritiseres. Politik afspejler sig herved via *konflikt*, som udspiller sig gennem kampe om hvilke interesser og værdier, der skal være gældende i et samfund, men disse kampe er allestedsværende og foregår på kryds og tværs af alle samfundsniveauer (Laclau & Mouffe 1985, Easton 1965 p. 50).

---

⁷ Denne forfølgelse af nyere former for solidaritet og kollektivitet minder om Morten Madsen og Tage Bilds projekt om muligheden for "en revitaliseret og moderne form for kollektivism", som har rod i APL-undersøgelsens konklusioner om fagbevægelsens dalende betydning (Bild & Madsen 1995). Problemet her er dog, at de fuldstændig glemmer styrkeforholdets betydning i en kamp om rettigheder, der sætter grænser for udnyttelsen af arbejdskraften, da disse rettigheder netop *ikke* er naturgivne, men løbende udfordres og forsvares..

⁸ Spørgsmålet er imidlertid, hvorvidt denne øgede individualisering/individualitet kan forenes med en intersubjektiv/kollektiv samhørighedsfølelse/solidaritet, imodsætning til den liberalistiske rationalistiske forståelse af individualisering, som atomiserede og egenytte-orienterede individer i indbyrdes konkurrence.

I forlængelse af denne vidtgående og flertydige politikforståelse definerer jeg solidaritetsbegrebet som en tværgående måde at forstå verden på, der knytter an til almene interesser fremfor særinteresser. Denne definition er i overensstemmelse med Negts overskridende og tværgående virksomhedshorisont, idet ydre anliggende her indgår som alment vedkommende størrelser. Solidaritetsbegrebet indgår som en central kategori i mine medarbejderundersøgelser, som nødvendige normative væsenslementer ved medarbejderes miljøorienterede læreprocesser, såfremt den rent funktionelle og tilpasningsorienterede læring skal kunne overskrides – og politiseres.

Miljø som et politisk kampfelt

Den realitetsbetingede anledning for projektet skal ses i lyset af miljødiskursens udbredelse til produktionssfæren, nærmere forstået som den enkelte virksomheds profilering og salgsstrategi. Det er min tese, at miljødiskursen har udviklet sig til en nuanceret og flertydig størrelse i modsætning til tidligere, hvor miljøorienteringer snarere kom negativt til udtryk i form af en beskyttelse og bevarelse af naturen *imod* menneskene (Meyer-Johansen 1997). Hovedtendensen blandt miljø fortalere var tidligere at betragte naturen i sig selv som et ikke-kritisérbart gode. I dag er der forskellige former for miljø fortalere – og mangfoldigheden herindenfor - nærmest eksploderet, men miljø forestillingen formes ofte analog med vedkommendes øvrige samfundssyn og livshorisont (Hajer 1995).

Jeg mener her, at man kan tale om, at miljø diskursen er blevet moderne, sekulariseret og har mistet sin ikke-kritisérbare status, hvilket åbner op for, at temaet kan udgøre et politisk kampfelt (Laclau & Mouffe 1985). Entydige kontekstafhængige videnskabelige sandheder om miljø forhold demteres dagen efter, de er fremsat, hvilket bestyrker en forståelse af miljø og bæredygtighed som en flertydig og mangesidet størrelse, men samtidig trues eksperternes monopol på at fremkomme med mere almene⁹, samfundsmæssige udtalelser om miljø spørgsmål, idet disse gang på gang udfordres af såvel andre eksperter som lægmænds hverdagslivserfaringer (Beck 1997). Der findes idag et utal af indfaldsvinkler på miljø diskursen - en omfattende udvidelse af miljø begrebet om man vil, hvilket skærper behovet for at vurdere den pågældende indfaldsvinkels samfundsmæssige implikationer og betydningsdimension.

1.3. Offentligheden som bindeled mellem arbejde og miljø

Til en undersøgelse af, hvor udbredt den subjektive miljø bevidsthed er, finder jeg det nødvendigt at anskue den enkelte medarbejders rolle i et lidt bredere samfundsmæssigt perspektiv, da såvel subjektive som sociale orienteringer næppe kun konstitueres på arbejdspladsen, men er resultatet af et komplekst samspil imellem de forskellige livsfærer og samfundsmæssige niveauer. Habermas taler om det hensigtsmæssige i det

---

⁹ Jeg anvender her begrebet almene i betydningen det samfundsmæssige, det sociale, dét, der rækker udover den specifikke kontekst og det enkelte individ.

moderne samfunds uddifferentiering i sfærer gennem "systemernes aflastning af livsverdenens kompleksitet samt den træge og tidskrævende kommunikative handlen" i hvilket der ligger en antagelse om, at denne udvikling er fornuftig og saglig begrundet (Habermas 1984). Hos den ældre Frankfurterskole afbildes denne udvikling mere negativt - eksempelvis hos Adorno, der betegner uddifferentieringen i de forskellige livssfærer som *adskillelser* (Adorno & Horkheimer 1993). Denne indfaldsvinkel går igen hos Negt & Kluge i deres offentlighedsbegreb, der indbefatter muligheden for at binde den enkeltes arbejde og den fremtidige udvikling sammen (Negt & Kluge 1972). De forskellige adskilte verdener, som subjekterne bevæger sig imellem, skildres som indbyrdes indifferente, idet de ikke forbindes med hinanden. Utopisk-principielt indgår alle mennesker i en livssammenhæng, men i kraft af den moderne industrielle opsplitning af livets, transformeres disse til orienteringsløse og fragmenterede livsusammenhænge.

Det er her offentligheden kan optræde som den samlende almengørende forbindelse, der kan skabe sammenhæng i livsusammenhængen i subjekternes fragmenterede livsbetingelser. I forlængelse af den udbredte konsensusorientering på virksomheder - som de tidligere nævnte organisationstilgange udgør den videnskabelige variant af - er min analytiske opmærksomhed rettet mod ansatser til forandring af medarbejdernes accept af lidelse under disse livsusammenhænge og hvorledes accepten kan ændres i retning af - politisk - kamp. Dette finder jeg kun muligt at undersøge via kvalitative og nærværende forskningsmetoder, der kan indfange de unikke og særegne fænomener, og som kan bryde med de generaliserede strømninger, som fremstilles gennem kvantitative undersøgelser. Hvor hovedtendensen på arbejdspladserne idag synes at bestå af tilpasning til og indordning efter ledelsens forsøg på konstant profilering og omorganisering, betragter jeg det som en forskningsmæssig udfordring at søge efter forhold, der netop adskiller sig fra denne generelle tendens og som kunne danne spiren til forandringer.

Negt & Kluge betragter endvidere relationen til offentligheden som en eksistensbetingelse, som subjekter ikke kan fornægte som en del af sig selv. Den proletariske offentlighed betragter de som en utopisk kategori, der forbindes intersubjektivt via de fælles erfaringer fra arbejdslivet. En læreproces skal derfor ifølge Negt & Kluge kunne rumme bud på *både* en kommunikation indenfor offentligheden *og* indeholde muligheden for at binde de forskellige livserfaringer sammen. Den skal dermed ikke blot bane vej for en åbning mod samfundet, men også mod en åbning mellem de forskellige subjektivt erfarede livsrum. Et andet centralt begreb hos Negt & Kluge er begrebet *horisont* (Negt & Kluge 1972, p. 9), der er et materialistisk begreb, der knytter sig til fantasi. En horisont kan både ligge indenfor den borgerlige offentligheds rammer, men kan også være langt mere vidtgående og knytte an til et livsprojekt. Enhver erfaringsdannelse skal således indeholde en horisont, hvilket vil sige, at den skal knytte sig til et livsprojekt.

Erfaring kan kun tænkes i relation til offentlighed, som netop ikke kun består af mediernes hegemoniserede offentlighed, men handler mere generelt om *forvaltningen af det*

samfundsmæssige. Offentligheden udgøres således af de spørgsmål, hvor samfundets udformning er på dagsordenen, hvilket knytter an til min vidtfavnende politikforståelse (Ibid. 26-27).

Offentlighedsbegrebet

Udover inspirationen fra Habermas' borgerlige offentlighed (Habermas 1971) samt mit afsæt i Negt & Kluges kritik i deres begreb om den proletariske offentlighed (Negt & Kluge 1972), finder jeg Laclau & Mouffes ikke-deterministiske forståelse af politik yderst frugtbar i et forsøg på at indfange offentlighedsbegrebets tværgående og foranderlige karakter. Det interessante ved offentlighedsbegrebet er netop, at det bevæger sig på tværs og med mulighed for at skabe indbyrdes relevans mellem de forskellige livssammenhænge, som de arbejdende subjekter befinder sig i gennem deres samlede livsførelse. Laclau & Mouffes politikforståelse bryder med den klasse-reduktionistiske enhedsopfattelse og for-forståelse af de arbejdende subjekter, hvilket jeg mener er nødvendigt for at kunne tage højde for differentieringen blandt lønarbejdere og for at kunne gentænke medarbejdernes miljøpolitiske rolle på ny.

Denne politisk udvidede offentlighedstematik udgør et centralt teoretisk grundlag for afhandlingens normative sigte og har udgjort en ledetråd for mig i min empiriske analyse af mine informanternes italesættelse af offentlighedsrelaterede problemstillinger vedrørende miljøforhold i deres arbejdsliv. I min teoretiske indkredsning af offentlighedsbegrebet har jeg undervejs ladet mig inspirere af Lars Kjærulf Petersens fortolkning af begrebet, der ligger tættere på en diskursanalytisk tilgang (Petersen 1997). Heri fastslås, at offentligheder *ikke* blot er en kamp om magt og ressourcer, som er knyttet til det traditionelle politiske system. Offentligheder er derimod ofte "knyttet til grundlæggende fortællinger og dominerende betydningssystemer, der gennemstrømmer en samfundsmæssighed og som formidles af forskellige kommunikationsinstitutioner - herunder massemedierne" (Ibid. p. 91).

Dette betyder, at offentligheder ikke kun er funderet i en saglig rationalistisk diskussion, men også kan give udtryk for massens følelser og stemninger. Massen skal her ikke forstås som manipuleret menneskemængde, men som en instans i fællesskabernes sociale kommunikation, der rummer *et element af* udveksling og samtale. Overordnet forudsætter en offentlighed en form for fælles samfundsmæssighed, der indebærer deltagelse i en form for fælles kommunikation om de fælles vilkår.

Petersen knytter ligeledes offentlighedsbegrebet til politik, i forlængelse af inddragelsen af Habermas' politikforståelse. Habermas betragter politik som *fordelingen af magt og værdier med gyldighed for en given befolkning* (Habermas 1977). Men problemet er, at Habermas via sin indskrivning i en moderne dualistisk forståelsesform, der betragter politik som et redskab til konsensus og legitimitet, hvilket hensætter samfundsmedlemmerne til fælles underordning under den politiske administration og magtudøvelse. Her-

overfor inkluderer Petersen de fælles betydningssystemer og de fælles symbolske ordener i sit offentlighedsbegreb, hvilket bryder med Habermas' rationalistiske og etisk kognitivistiske syn på forholdet mellem ret og moral (Habermas 1988). Hos Petersen inddeles offentlighedsbegrebet yderligere i to niveauer; dels de mere grundlæggende betydningssystemer af mere bestandig karakter, dels et andet niveau af mere flygtig karakter såsom skiftende modeluner og politiske dagligdagshændelser. Sidstnævnte tilføjer han dog muligheden for, på sigt, at udvikle sig til mere vedvarende forestillinger.

Selvom Petersens vidtfavnende og socialkonstruktivistisk fortolkede offentlighedsbegreb synes plausibelt og anti-reduktionistisk, mener jeg at begrebet lider under en begrebsmæssig uklarhed, idet alle kulturelle og symbolske udvekslinger synes at kunne indpasses herindenfor. Jeg finder det nødvendigt at sondre mellem forskellige typer af offentlighedsdimensioner for at kunne vurdere deres gennemslagskraft, forankring og relevans ifht. til den praktiske livsførelse og erfaringshorisont. Dette finder jeg vanskeligt at vurdere med Petersens indirekte vægtning af offentlighedens symbolsk-kulturelle betydningsdimension, hvorved historiske erfaringer, magtmæssige og materielle betingelser ikke synes at indtage en selvstændig betydning for, hvilke spørgsmål der bringes på den offentlig arena. I min begrebslige koncipering af offentlighedsbegrebet afgrænser jeg mig til at betone offentlighedens *politiske* aspekt, som netop overskrider – men også inkluderer – Habermas' institutionelle politikforståelse.

Begrebsligt afsæt for problemstillingen: Miljøpolitisering i arbejdslivet

Offentligheden lader jeg således koble til en udvidet forståelse af det politiske for at kunne rumme de dynamiske foranderlighedspotentialer herindenfor. Eva Sørensen definerer en sådan politikforståelse analog til Ernesto Laclau, idet politikfeltet i hendes begrebsbestemmelse bliver udspillet "alle de steder i samfundet, hvor individer og grupper stilles overfor kravet om at give deres holdninger og handlinger universel begrundelse" (Sørensen 1997, p. 89). Ifølge en sådan anskuelse bliver målet for politikken en kamp, der foregår mellem de forskellige særinteressers succes med at bliver ophøjet til en universel fællesinteresse, hvilket betyder, at det diskursive, det argumentative, tildeles en vægtig plads.

Det universelle indenfor denne tankegang bliver derved ikke noget på forhånd givet, men skal konstitueres i samfundet som et fællesskab - for at samfundet kan hænge sammen - et minimum af samfundsmæssig integritet. Dette fællesskab betegnes hos Laclau som et "tomt rum" og det er kampen om hegemoniet herindenfor, der er kernen i det politiske (Laclau 1994, 1996). Centralt er det, at dette hegemoni ikke kan bibeholdes ved blot og bar henvisning til rene partikulærinteresser, men forudsætter en vis legitimering via henvisning til en overgribende universalitet - eller noget alment (Laclau & Mouffe 1985). I modsætning hertil består den negative afgrænsning fra politik af dét, der ikke stilles spørgsmålstejn ved, "det vi plejer at gøre" og som reproduceres uanta-

stet, fordi ingen har reflekteret over dets begrundelse eller fordi forholdet er et resultat af tidligere politiske kampe, som nu er glemt, et fænomen som man indenfor industrisociologien betegner som en stivnet social forfatning (Olsén & Clausen 1994).

Netop sådanne potentielt-politiske, men endnu-ikke-politiserede tematikker, finder jeg uomgængelige i opdagelsen af nye aspekter af forhold, der hidtil har fungeret uantastet. I lyset af miljødiskursens modernisering og politisering finder jeg det væsentligt at anske spektret af miljømeninger ud fra et sådant krav om almengørelse af særinteresser, hvori miljøvaretagelsen udgør en hegemonisk magtfaktor, som man nødvendigvis må forme sine særinteresser efter for at etablere samfundsmæssig – diskursiv og politisk – gennemslagskraft. Offentligheden i sin politiske betydning vil således indgå centralt som et analytisk fællesskabsgenererende element i den teoretiske søgeproces samt udgøre en central nøglekategori i mine empiriske afsondringer af medarbejdernes miljøpolitisering og offentlighedstematisering mulighedshorisonter – det være sig som lokale fagoffentligheder eller som bredere almene miljøtematiseringer.

1.4. Læsevejledning.

Gangen i og opbygningen af afhandlingen er som følger.

Kapitel 1. indeholder min overordnede indledende tematisering af problemfeltet.

I **Afsnit 1.1.** præsenteres afhandlingens erkendelsesinteresse, formål og problemstilling. Her argumenterer jeg for genopdagelsen af medarbejdernes miljøpolitiske rolle ud fra en kritik af deres samfundspolitiske fravær i den offentlige tematisering af miljøspørgsmålet. Jeg præsenterer medarbejdere som en hidtil overset – og kompetent - aktør i udformningen og nuanceringen af de dominerende forestillinger og politikker på miljøområdet for at munde ud i min teoretisk-analytiske problemformulering og min empiriske arbejdstese.

Afsnit **1.2.** præsenterer mine heterogene forskningsperspektiver, hvis disciplinære horisonter jeg ønsker at overskride for at kunne indfange genstandsfeltet for min problemstilling; Medarbejderes politiske stemmer i den offentlige miljøtematisering. Dette fordrer kritiske tvær-disciplinære forskningsperspektiver, men også mere overordnede begrebskonstruktioner, der kan forbinde arbejdslivets instrumentelle lukkethed med miljøspørgsmålets politiske aspekter. Denne indskrivning i en kritisk samfundsinkluderende tilgang præsenteres og diskuteres. Endvidere præsenteres mit arbejdsbegreb, som er inspireret af Oskar Negts definition af et udvidet arbejdsbegreb, der indeholder utopiske – sociale og miljømæssige – perspektiver.

I afsnit **1.3.** skitseres min udvidelse af politikbegrebet som afsæt til min kobling heraf til offentlighedsbegrebet som et central forbindelsesled mellem lønarbejdets lukkede horisonter og almene miljøpolitiske spørgsmål, og som et begreb, der bevæger sig på tværs af

de moderne uddifferentierede livssfærer. Offentligheden i dens politiske betydning overskrider således *både* arbejdslivets markedsdrevne effektivitetsoptimering og miljødiskursens ekspertmonopoliserede rationalisme.

1.4. udgøres af indeværende læsevejledning.

Kapitel 2. indeholder mine videnskabsteoretiske overvejelser, metodiske valg og fra- valgt samt dataindsamlings- og bearbejdnings-fremgangsmåder.

Afsnit **2.1.** fremstiller mine overordnede videnskabsteoretiske inspirationskilder; kritisk teori og socialkonstruktivismen, som jeg forsøger at sammentænke til et samlet – men også åbnende og empirisk følsomt – vidensgrundlag. Herunder diskuteres de forskellige positioners magtforståelser m.h.p. nødvendigheden af en nuancering af disse.

I afsnit **2.2.** præsenteres skabelonen for min analysestrategi mere koncist. Den vanskelige balancegang mellem mine teoretiske bias og empiriske blindgyder anskueliggøres som en abduktiv, dynamisk og ambivalent proces, hvor begge momenter udfordrer og betinger hinanden gensidigt.

Afsnit **2.3.** indeholder en redegørelse for mine anvendte dataindsamlingsmetoder og min konkrete fremgangsmåde i bearbejdningen af interviewene.

Kapitel 3 udgør min samlede teoretiske afsøgning af feltet; *medarbejderes miljøpoliti- serende rolle*, hvor de samtidydiagnostiske rammebetingelser herfor afdækkes og disku- teres i lyset af Maarten Hajer, Ulrich Beck, Zygmunt Bauman og Oskar Negt. Kapitlets formål er todelt. Dels at anskueliggøre producentrollens politiske og demokratiske per- spektiver i sen-moderniteten ud fra de plurale teoretiske perspektiver, som de 4 teoreti- kere repræsenterer og vurdere deres udsigelseskraft i min problemkontekst. Dels udsty- rer de mig med nogle meningsfyldte begreber, der kan åbne mit blik for eventuelle mønstre blandt medarbejdernes miljøorienteringer og mulige politiseringsansatser i den senere empiriske analyse.

Den første teoretiske repræsentant Maarten Hajer, præsenteres i afsnit **3.1.** Hajers di- skursanalytiske indfaldsvinkel til den offentlige miljøtematisering, som han begrebslig- gør som *den samfundsmæssige økologiske modernisering*, præsenteres indgående histo- risk og samtidydiagnostisk. Endvidere redegøres for hans normativt demokratiserende lægmandsperspektiver for den hegemoniserede økologiske moderniseringsdiskurs, som han anlægger i dennes politisk-kulturelle udvidelse og udfordringer.

Hos Ulrich Beck i afsnit **3.2.** tematiseres problemstillingen ud fra *risikosamfundets re- flektoriske potentialer*, som ses som nogle samfundsmæssigt vidtrækkende erkendelser af og erfaringer med den simple moderniserings utilstrækkelige og miljøkatastrofale

systeminterne referencer og logik. Miljøspørgsmålet indgår hos Beck som et centralt felt for hans tese om sen-modernitetens sub-politiske konstitutionsdannelser, hvorfor han udgør et relevant teoretisk bud på medarbejderes miljøpolitiserende rolle. Beck ser udviklingen som en sekularisering af modernitetens rationalisme, hvor de moderne institutioner – bredt set – mister deres ikke-kritisérbare gyldighedsstatus og bibringer nogle fundamentalt forandrede individualiserede livsvilkår for subjekterne, der nødvendigvis selv må sammensætte deres livshistorie på godt og ondt. Beck afdækker således nogle reflektoriske perspektiver for den sen-moderne medarbejder, som kompetent til at udfylde denne rolle med sub-politiske perspektiver.

I afsnit **3.3.** redegør jeg for Zygmunt Baumans postmoderne kritik af globaliseringens eksklusion af mellem-menneskelige moralske forestillinger. Ifølge Bauman er muligheden for at gribe ind overfor menneskelig forarmelse i vid udstrækning taget ud af vore hænder som følge af de globaliserede kræfters hegemoni samtidig med den samfundsmæssige postmoderne erkendelse af politiske strategiers utilstrækkelighed. Hans kritik af disse dynamikers ensidighed taler ind i min problemstillings opsporing af medarbejderfunderede miljøhorisonter som alternativ til den rent markedsstrategiske. Og i sin idéhistoriske redegørelse for arbejdsbegrebets af-substantialisering og af-socialisering indgår endvidere en indirekte forestilling om arbejdets præ-sociale mulighedshorison, som ligger i forlængelse af min erkendelsesinteresse.

I afsnit **3.4.** bevæger jeg mig over i Oskar Negts arbejdslivsforankrede og sen-moderne marxistiske optik. Negts analytiske afsæt i arbejdslivets genstandsmæssige erfaringshorison taler mest direkte ind i min problemstilling, om end hans miljøpolitiske perspektiver i mindre grad udfoldes eksplicit. Men han bidrager med nogle centrale begreber, der øger min forståelse for nogle mere generaliserede samfundsmæssige modsigelsesforhold, der afspejler sig i medarbejderes modsætningsfyldte tvangs- og myndighedsbetingelser i arbejdslivet. Det er således via Negt, at jeg henter de dele af mit begrebsapparat, der udgør mit orienterende redskab i den teori-relaterede empiriske analyse.

I afsnit **3.5.** opsummeres alle 4 teories bud på min problemstilling, som munder ud i mit analytiske begrebsapparat, der består af ambivalenser, erfaring og offentlighed.

I kapitel 4 præsenteres og analyseres min primære virksomhedscase på basis af 3 analytiske tilgange til materialet.

Afsnit **4.1.** indeholder min antropologisk-fænomenologiske analyse af medarbejdernes subjektive arbejdsorienteringer og miljøforestillinger, som henholder sig indgående og detaljeret til de individuelle interviews fra mit første virksomhedsbesøg.

Afsnit **4.2.** er udarbejdet som en tematiserende hermeneutisk fortælling på baggrund af materialet fra det gruppeinterview og fremtidsværksted, som blev gennemført 1 år efter.

Analysen er udformet på basis af mine hermeneutiske fortolkninger og tematiserede kondenseringer af deres beskrivelser og indbyrdes diskussioner af arbejdsforholdenes ændringer i den mellemliggende periode.

I afsnit **4.3.** inddrages og relateres disse analyseresultater til begreberne fra mit opstillede begrebsapparat; Ambivalenser og Offentligheder indenfor en analytisk inddeling af begreberne i overensstemmelse med de forudgående analyseresultater. Dette for at kunne vurdere og forstå det empiriske felts pluralitet i en kondenserende teoretiske begrebsramme.

I afsnit **4.4.** samler jeg op og redegør for de centrale pointer fra alle tre analyser under ét for at vurdere deres betydning for min erkendelsesinteressebaserede opsporing af medarbejdernes miljøpolitiske potentialer.

I **kapitel 5** – afsnit **5.1.** og **5.2.** præsenteres og analyseres mine øvrige 3 cases, hvor miljøforbedringer i arbejdslivet er på spil. Disse indtager en underordnet status ifht. min primærcase, idet materialet her kan karakteriseres som relativt spinkelt. Men alle tre virksomheder – bagerier – udgør nogle unikke eksempler på den varierede betydning, som miljøforanstaltende produktionsændringer kan have for medarbejdernes rolle heri og for deres miljøforestillinger i øvrigt. Disse udbliksanalyser skal således perspektivere analyseresultaterne fra min hovedcase, som gensidigt kan kaste lys over hinanden og styrke pluraliteten i min endelige konklusion.

I **kapitel 6** fremlægges min konklusion, som er 2-delt, idet jeg her både konkluderer på mit arbejdsspørgsmål på basis af de 4 virksomhedsanalyser og på min hovedproblemstilling, hvor de 4 teoretiske bud herpå trækkes frem og henholdes til konklusionen på mit arbejdsspørgsmål.

2. Videnskabsteoretisk grundlag og metodiske valg.

Jeg vil i dette kapitel redegøre for mine videnskabsteoretiske overvejelser, som jeg vil karakterisere som et "puslespil", der har udgjort min ledetråd for mine teoretiske og metodiske valg og fremgangsmåder i min afsøgning af feltet; medarbejderes miljøforståelser og håndtering heraf i deres arbejdsliv.

2.1. Videnskabsteoretisk positionering.

Min empiriske tilgang har på visse områder lighedspunkter med et antropologisk studie, idet jeg har søgt at møde medarbejderne i deres arbejdslivs specifikke kulturalitet ud fra et ønske om en dybere forståelse for ikke bare deres handlinger og faktiske praksisser, men også for det væld af nye muligheder, der ligger i den enkelte medarbejders mangefacetterede hverdags- og arbejds-liv, samt ikke mindst de muligheder, der ligger i at sætte disse mangefacetterede erfaringer i spil med andre i en social arbejdsmæssig sammenhæng (Gullestad 1989). Denne tilgang har rod i forskellige videnskabsteoretiske traditioner, hvoraf mine hovedinspirationskilder udgøres af hhv. kritisk teori samt den lingvistiske del af postmodernismen, diskursanalysen.

Den postmodernistiske tilgang og kontingensbegrebet

Min inspiration af det postmodernistiske verdensbillede skal ses ud fra en erkendelse af det rationelle videnskabssyns utilstrækkelighed og reducerende verdensbetragtninger, der udmønter sig i en lang række af dikotomiske forståelsesopdelinger af sprog/virkelighed, subjekt/objekt, kultur/natur, viden/tro aktør/struktur etc. Som følge af disse kategoriserende klassifikationer risikerer man at bortreducere specifikke særegenheder, som ikke lader sig kategorisere herindenfor, idet det analytiske blik ikke kan rumme det og derfor ekskluderer det a priori som betydningsløst (Bauman, 1991, Hastrup, 1992). Den moderne rationelle videnskabslogik i sin idealtypiske version kan anfægtes for at indeholde en immanent tro på, at virkeligheden per se kan tages for givet og at videnskabens rolle er orienteret omkring en kortlægning af denne; at sandheden er en absolut størrelse som lader sig forklare udtømmeligt gennem ord og begreber, der fungerer som neutrale instrumenter til beskrivelse af den sociale realitet (Kirkeby 1994 p. 32 og pp. 40-41). Det er her jeg har til hensigt at kaste en andet blik på verden end dén, det moderne rationelle videnskabssyn levner plads til.

Med modernitetens og dets rationelle videnskabssyns opkomst udviklede man et endimensionelt billede af, hvad der kunne betegnes som sandhed ud fra et ønske om at kunne overskue og sortere virkeligheden. Men dette udgjorde grundlaget for en reducerende optik, der definerede betingelsen for, hvad der kunne anses for at være videnskabeligt relevant og sandt, hvilket udgør fundamentet for det induktive positivistiske ideal om, at forskeren kan frigøre sig fra sine egne erfaringer og fordomme og objektivt observere ud fra en betragterposition (Easton 1965, Oppenheim 1973, p. 56). Dette moderne verdensbillede er med postmodernismens indtog i løbet af de senere årtier, blevet

voldsomt udfordret, ja indenfor visse kredse er det fuldstændigt krakeleret. Dette opbrud er bl.a. foregået gennem dét man indenfor filosofien betegner som den lingvistiske vending og som har affødt et væld af forskellige videnskabsfilosofiske tilgange, der alle har sproget som omdrejningspunkt, ud fra en erkendelse af, at sproget netop ikke udgør et neutral medie til beskrivelse af virkeligheden, men i sig selv er virkeligheds-konstituerende og grænsesættende for vores forståelseshorisont (Thomsen & Andersen i Andersen & Kaspersen pp.172-176).

Et andet centralt kardinalpunkt, hvor postmodernismen gør op med det moderne rationalistiske verdensbillede, er i kritikken af det moderne fremskridts- og udviklingsoptimistiske udviklingssyn. Den moderne og positivistiske forskningsoptiks teleologiske og evolutionistiske karakter er således tilbøjelig til at antage en forestilling om, at udviklingen kun kan gå fremad – opad; at videnskaben og menneskeheden kontinuerligt akkumulerer ny - og mere sand - viden på irreversibel vis (Bang & Jacobsen 1993, pp. 21-22). Dette afspejler sig i historiesynet, som antager, at samtidigheden befinder sig på et højere udviklingslogisk stadie end fortidens - de præmoderne tiders - kaotiske virvar (Pedersen i Kaspersen & Andersen pp.440-441). Heroverfor anlægger postmodernismen en anden forestilling, som antager, at udviklingen er præget af uforudsigelighed og kaos. Prognostiske betragtninger lader sig ikke gøre i den sociale virkelighed, som netop ikke er lineær og mekanisk. Men dette betyder ikke at alt er kaos. Ikke alt er tilfældigheder, men vil snarere være forbundet med begrebet kontingens (Laclau et al 2002, Bauman 1994).

Kontingensbegrebet indikerer, at udviklingen hverken er fuldstændig tilfældet, men dog ej heller er forudsigelig og a priori fastlagt. Derimod ligger der i et kontingent udviklingssyn muligheden for at anlægge mulighedshorisonter for den sociale realitets videre udvikling under nogle bestemte præmisser, som man så kan vælge enten at fremme eller at afværge (Hastrup, 1992, p. 25, Bauman 1992). Med kontingensbegrebet overskrides den klassiske forestillings dikotomi mellem aktører og strukturer, hvor såvel de individuelle handlemuligheder som de strukturelle betingelser overvurderes, idet kontingensbegrebet henfører til, at det potentielle handlingsspillerum er afhængigt af tid og sted og aldrig kan afgøres på forhånd (Mortensen, 1999). Således anerkendes det, at der findes sammenhænge under bestemte præmisser, men at disse ikke lader sig indføje under prognostiske forudsigelser, idet de er karakteriseret ved åbenhed og muligheder, fremfor determinerende udviklingslogikker. Som Hastrup påpeger: "Vores viden om verden er bl.a. afledt af de betingelser for opfattelse, som denne verden rummer" (Hastrup 1992, p. 25).

Samtidig ønsker jeg ikke at lægge skjul på, at jeg grundlæggende anlægger et konfliktteoretisk syn på samfundet, der tager afsæt i at der findes forskellige interessekonstellationer, som grundet samfundets ulige magtfordeling - i både positiv og negativ forstand - har ulige muligheder for at realisere disse interesser, endsige sætte dem på den politi-

ske dagsorden; italesætte dem. Disse højere-ordensstrukturelle vilkår kan muligvis betragtes som institutionaliserede ordener, der principielt set er menneskeskabte og afhængige af samfundsaktørers fortsatte anerkendelse og tilpassede handlinger, der tjener til deres vedligeholdelse (Berger & Luckmann 1992). Men disse institutionelle regler og rutiner er imidlertid ofte kendetegnet ved at inkludere visse samfundsaktører, mens andre ekskluderes, hvorved den faktiske mulighed for at omforme disse bliver ganske relativ og ofte drukner i den muligvis delvist konstruerede, men også levede betingelsesfyldte sociale virkelighed. Deltagelsen i den sociale miljødiskurs – og i den politiske definering af indholdet heri – skal således ses i lyset af disse subjektivt til rådighed værende sociale, materielle og diskursive kapaciteter, som stimulerende eller begrænsende herfor.

Jeg anerkender således kontingensbegrebets relevans og indbyggede kritik af et evolutionistisk og determinerende historiesyn og finder det foreneligt og med en kritisk-teoretisk optik, som således tilføres et processuelt og uforudsigeligt perspektiv, der kan kapere både kritik og mulighedshorisonter.

Den kritisk-teoretiske tilgang

Min tilgang er grundlæggende funderet i en kritisk-teoretisk samfundsopfattelse, der har til hensigt at dekonstruere de samfundsmæssige sandhedshegemonier, og opnå en dybere forståelse af deres funktionsmåde – samt ikke mindst begrænsninger for alternative måder at indrette samfundet på. Dette normative udgangspunkt for min forskning vil fremstå eksplicit og utilsløret, som et aktivt grundlag og motivation for afhandlingen, hvilket den sidenhen gerne skulle kunne vurderes på.

Jeg ønsker dog at medtage denne kritiske tilgang på en ikke-reduktionistisk facon, forstået således at jeg ikke – a priori – har en forestilling om, at alt er drevet af (økonomiske) interesser og at de strukturelle magtforhold altid er entydige og determinerende. Den kritiske tilgang i en habermasiansk rationalistisk og oplysningsoptimistisk forstand anser jeg for alt for begrænsende og éndimensionel – samt kognitivistisk – til at kunne begribe dén kompleksitet og pluralisme som genererer de samfundsmæssige subjekters forståelses- og orienterings- horisont (Habermas 1984). Endvidere kan en deterministisk materiel interesseorienteret tilgang hæmme éns mulighed for at kunne opdage nuancer indenfor traditionelle hierarkiske konstruktioner – som eksempelvis en kapitalistisk drevet virksomhed – samt i relationerne mellem subjekterne herindenfor.

Der vil være masser af sådanne forhold, der fungerer efter nogle stringent traditionelle, hierarkiske principper, men fastholder man denne interessedeterministiske orientering – uden at kunne se udover den – begrænser man sig selv fra at opdage nye kontingente praksisformer og anderledes magtkonstruktioner, der går på kryds og tværs af de gængse ledelsesinitierede. Jeg vil således forsøge at fravige fra enhver form for a priori determinans i min kritiske tilgang, men selvfølgelig ikke afholde mig fra at påpege og

kritisere den mere traditionelle magtudøvelse¹⁰, når jeg møder den. Min tilgang er således inspireret af Bent Flyvbjergs phronetiske principper, der har det sociale livs praktiske erfaringer og værdier som sit genstandsfelt, som ikke kan indfanges i universelle regler og generaliseringer (Flyvbjerg 1992, pp. 71-76 samt Alvesson og Sköldborg 2000, p. 8).

Magtbegrebet

Blandt postmodernister og diskursanalytikere i særdeleshed forekommer det mig nærmest at være odiøst at tale om magtforhold i den traditionelle besidder-funderede forstand, som noget man har via sin samfundsmæssige placering eller position (Bang et al 1993, Dyrberg 1997). Også Anthony Giddens (Giddens, 1991) taler om magt som snævert forbundet med handling og som en egenskab ved dét at være menneske, en transformativ kapacitet (Kaspersen 1995 p. 101). Foucault og diskursanalytikerne ser magt som indvævet og konstitueret i sproget, som en flygtig og alle-stedsværende ressource, hvorfor analysen skal foregå immanent i den konkrete tekst (Foucault 1999).

Dette forkaster jeg ikke som en uhensigtsmæssig metode; den kan være ganske frugtbar til en udvidet forståelse af, hvordan de konkrete sprogspil udformer sig og hvordan magten herigennem praktiseres. Men jeg mener ikke at en sådan analyse bør stå alene, da den kun kan udsige noget om en meget begrænset og situationel lokalitet og jeg vil betvivle dens udsigelseskraft, såfremt den ikke suppleres med andre typer af kilder, som kan bidrage til en øget forståelse af konkrete praksisser, som rækker udover disse diskursive sprogspil. I en arbejdslivssammenhæng kunne dette eksempelvis foregå ved, at forskeren deltog i dele af arbejdsprocesserne for at opnå en større indsigt i arbejdslivets udtalte – og ikke-sprogliggjorte – forhold, den tavse viden, som netop ekskluderes som irrelevante faktorer i en ren diskursiv analytik (Polanyi 1964).

Men det største problem ved denne tilgang er for mig at se det positive magtperspektiv, som udelukkende ser magt som noget flygtigt og foranderligt, som man kan “gribe” og praktisere via sproget. At sproget udgør en stærk medkonstituerende faktor igennem dén måde hvorpå det skaber sandheder og tabuer samt former os som mennesker og vores forståelse af verden skal jeg være den første til at medgive (Christensen & Jensen 2001). Men jeg har svært ved at forstå, at man på basis af denne erkendelse, fuldstændig afviser enhver form for negativ besidder-magt, dét at nogen rent faktisk *har* magt over andre i kraft af deres sociale og samfundsmæssige indplacering (Kraft & Raben 1995, Loftager 1995). Således kan det samme siges af forskellige personer, men med vidt forskellig gennemslagskraft overfor omverdenen. Man kan derfor stille spørgsmålstegn ved diskursanalysens faktiske forandringspotentialer ifht. implikationerne for den sociale virkelighed; at komme fra en erkendelse af sprogets endimensionale virke og begrænsninger ifht. andre anskuelsesformer og til en gennemsættelse af denne erkendelse

---

¹⁰ Som netop ofte er kendetegnet ved ikke-praksis og stiltiende magtudøvelse.

på et handlingsorienteret konkret samfundsmæssigt plan er langtfra en proces, der kommer af sig selv via den blotte erkendelse.

Samtidens kapitalistiske og globaliserede verdensorden kan således karakteriseres som principielt foranderlig, modsat naturgiven, men har historisk vist sig at være temmelig bestandig. Indenfor denne verdensorden indtager det økonomiske rationale en vægtig betydning. Således følger, at besiddelsen af økonomiske ressourcer bestandigt er forbundet med social og magtmæssig position og politisk definitionsbemyndigelse indenfor denne sejlivede samfundskonstruktion. Et begreb som magthaver er derfor stadig centralt og legitimt til begribelse af, hvorfor nogen handler politisk og andre ikke gør. Hvorfor nogen har mere held med at forme indholdet i miljødiskursen ud fra deres interesse- og erfaringshorisont og politiske fortolkning af, hvad der skal forandres og hvad der defineres som naturligt. Således finder jeg det nødvendigt at operere med en 2-leddet magtforståelse, hvor den mere traditionelle *magt-over* stadig er den mest fremherskende på et globalt og strukturelt samfundsniveau, men at den mere positive forståelse af magt som en subjektiv mulighedsressource, der kan anvendes gennem sproget kan udgøre en supplerende med- og mod- spiller indenfor disse fakticistiske rammer.

Uden det positive magtperspektiv vil man ikke være i stand til at rette sin opmærksomhed på, hvor den sprogligt konstituerede magt formår at udfordre besiddermagten og dermed på det positive magtperspektivs egentlige de facto samfundsmæssige forandringspotentialer. Såfremt det skulle vise sig, at sådanne brud ikke foregår med praktiske implikationer, der rækker videre end lokaliteten, kan man muligvis indvende om den socialt konstruerede magtanalytik er reduceret til en teoretisk principalitet, til glæde for forskernes angst for determinisme, men uden praktisk betydning i den levede livsverden!

Jeg opererer således med en 2-sidet magtforståelse, hvor den økonomiske- og besidderorienterede magtforståelse vil lægge sig opad den ældre frankfurterskoles¹¹ strukturelle samfundssyn, som jeg betragter som en adækvat tilgang til belysning og forståelse af de mere makroorienterede samfundsdynamikkens indvirkning på de konkrete magtforhold på virksomhederne. Denne kobles med mit diskursanalytisk inspirerede, flygtige og alle-steds-værende magtperspektiv som frugtbart i en forståelse samt analyse af eventuelle brud og diskontinuiteter, som jeg er på udkig efter i mit observationsmateriale. Denne udvidede magtforståelse indgår som en grundlæggende analytisk veksling, som jeg finder betydningsfuld for hele projektets epistemologiske indplacering med mit positionelle udgangspunkt i den kritiske teoris kapitalisme- og rationalismekritik, men

---

¹¹ Dette vil i særlig grad være på baggrund af Oskar Negt, som i vidt omfang viderefører arven fra Adorno/Horkheimer samt Max Weber, hvis kulturpessimisme, jeg ser Adorno/Horkheimer som de kritiske strukturelle videreudviklinger af. Habermas betragter jeg som grundlæggende konsensuelt orienteret og i mindre grad kritisk, hvorfor han kun vil indgå i mindre omfang og udelukkende på et rent samfundsdiagnostisk niveau.

med en analytisk åbning mod socialkonstruktivismens diskursivt indlejrede forandringsperspektiv .

Forankringen i kritisk teori og erfaringsbegrebet

Mit teoretiske grundlag for undersøgelsen er intenderet pluralistisk, men med en faglig forankring i kritisk teori med hovedvægten på Oskar Negt som inspirationskilde ud fra hans meta-teoretiske grundlag for en kritisk arbejdslivsforskning. Grundlæggende befinder han sig i opposition til en anden repræsentant fra kritisk teori, som er sprogfilosofisk forankret; nemlig Jürgen Habermas, der insisterer på en frisættelse af det Modernes udfoldede potentialer via sproget – forstået som den dialogiske interaktion menneskene imellem – hvilket udgør kernen i hans kritik og videreudvikling af bevidsthedsfilosofiens forankring i arbejdsbegrebet (Habermas 1969, 1984, 1985).

Heroverfor advokerer Negt for, at frigørelsen netop skal tage afsæt i arbejdet, men at arbejdets immanente udfoldede potentialer kun kan frisættes, såfremt der sker en udvidelse af arbejdsbegrebet til også at omfatte sociale relationer; og altså interaktionen menneskene imellem (Negt 1985). Negt fastholder således arbejdsbegrebet og den materielle udvekslingsproces som det primære samfundsmæssige og subjektskabende moment, men målet bliver at nuancere og udvide arbejdsbegrebet, således at både økologiske og sociale bæredygtighedsmomenter kan indbefattes i arbejdet og produktionen (Negt 1991, 1994). I forsøget på at koble disse momenter, mener jeg at man med fordel kan benytte begrebet *erfaring* som et relevant meso-begreb, der kan forbinde Negts mere abstrakte teoretiske begrebsverden til en mere konkret arbejdspladssammenhæng.

Erfaringsbegrebet spiller en afgørende rolle i Negts fortolkning af læreprocesser (Negt 1981). Emancipatoriske læreprocesser forstår han som momentvise processer, der indeholder dels det læringsmæssige moment, der vedrører medarbejderes kompetenceudvikling og sagligt vidende omgang med ting og forhold, mens det andet moment handler om dannelse og relaterer sig til dannelsen af selvet, personligheden og en individuel verdensforståelse (Negt 1994). Indenfor denne definition forekommer læreprocesser i denne eksemplariske version at være konkret foreneligt med en miljøbevidst adfærd og refleksion i arbejdet, hvis muligheder for udfoldelse netop udgør det centrale omdrejningspunkt for denne afhandling.

En frigørende udfoldelse af de to momenter kan imidlertid kun foregå i overensstemmelse med *det eksemplariske princip*, der består af læreprocesser, der er funderet i og udvikler menneskers hverdagserfaringer i et personligt og samfundsmæssigt perspektiv. Det eksemplariske princip kan herved ses som et kulturelt læringsbegreb, der kan udfolde begge af de ovennævnte momenter, og som i min genstandsmæssige sammenhæng fordrer en udvidelse af arbejdsbegrebet til et kulturelt arbejdsbegreb. Der er ifølge Negt behov for at udvikle nye former for sammenhængende læreprocesser, der kan forbinde det særlige med det almene og det individuelle med det kollektive, hvilket kun kan ud-

trykkes fra neden ud fra de særlige arbejds- og livs- sammenhænge. Udgangspunktet for det eksemplariske princip er netop det praktiske, konkrete, sanselige og særlige, hvorved det udgør et friggørende læringsbegreb (Negt & Kluge 1972).

Erfaringsdimensionen skal derfor medreflekteres og tages alvorligt, fremfor blot at blive afbildet på ukritisk vis (hvilket fordrer en hermeneutisk fortolkning), idet de uindløste erfaringer potentielt indeholder utopiske muligheder. Traditionen og de traserede normer (det historiske perspektiv) er derfor nødvendig for den fælles historiske bevidsthed og forståelse mellem generationerne, idet man skal kunne skelne mellem det, der er og det, der bør være. Det handler således om at udvikle evnen til at skelne og skabe sammenhæng mellem de ambivalente og modsigelsesfyldte erfaringer, selvom det dog ikke er muligt at skabe en fuldstændig sammenhæng individuelt; formålet bliver snarere at skabe en bevidsthed om usammenhængendes eksistens, kompleksitet og alternative udveje. Dette fokus på de lærende egne sanseoplevelser og heraf følgende erfaringsdannelse, tildeler jeg en central betydning i studiet af økologisk og social bæredygtighed i arbejdslivet.

Det er i lyset af disse teoretiske refleksioner, at følgende metodiske og analysestrategiske grundskabelon skal ses.

2.2. Analysestrategien.

I min konkrete fortolkning af mine interviews har jeg søgt at være i dialog med teksten ved en vekslen mellem at lytte til teksten samt aktivt at stille spørgsmål til det sagte (skrevne). Dette er en velkendt hermeneutisk fremgangsmåde, hvor fortolkeren vedvarende stiller spørgsmål linie for linie, som Alvesson og Sköldbberg (2000) beskriver teknikken: "...like the cautious tapping at an object until it gives off a revealing sound, or knocking at a door until it finally opens". Man stiller løbende spørgsmål til teksten, man undersøger grundigt de fremkomne svar, indarbejder disse i teksten og noterer udfaldet, stiller spørgsmål på ny på det nye (tekst)niveau på baggrund af såvel svarene som udfaldet.

Dér hvor jeg adskiller mig fra denne teknik, er at jeg søger at distancere mig fra den hermeneutiske cirkels konsensuelle equilibriumssøgen. Jeg forholder mig således skeptisk til, hvorvidt enkeltdelene i en forskningsproces nødvendigvis udgør de passende brikker i helheden, som den objektivistiske hermeneutik udsiger. De aletiske hermeneutikers opgør med polariteten mellem den subjektive tænkning og den objektive realitet gennem deres grundidé om en overskridelse af subjekt-objekt-distinktionen til fordel for en højere forståelsestilstand, der udgør *the revelation of something hidden*, mener jeg ikke løser dette problem (Gadamer 1981). Også her ses en cirkulær forståelse af, ikke delen og helheden, men derimod forskerens forforståelses cirkulære samspil med den konkrete forståelse. Denne forståelsesform indbefatter en grundantagelse om, at der

findes en *sammenhængende mening* mellem såvel del og helhed samt mellem forforståelse og forståelse(Alvesson & Sköldbberg 2000, p. 57).

Jeg mener at denne antagelse gør én blind for eventuelle mere grundlæggende konflikttilstande, modsætninger og ambivalenser, som ikke nødvendigvis passer ind i forskerens forforståelser og/eller helhedssyn. Og spørgsmålet er, hvorvidt det er forskningens opgave at søge løsninger til mere harmoniske tilstande, eller om man ikke i højere grad skal dvæle ved sådanne modsætningsforhold. Dels fordi modsætninger ofte kan være kilde til dynamik og forandring og dels fordi de kan fortælle os noget vigtigt om samfundet som helhed, som måske netop kan udfordre vores forforståelser. Hermeneutikkens antagelse om, at der altid findes en sammenhængende mening anser jeg således for at være et rationalistisk levn fra en svunden tid, som afstedfører en lukkethed og som er i strid med den dialogiske teknik indenfor hermeneutikkens egen fordring, nemlig ikke at finde endelige svar, men snarere at afføde nye spørgsmål!

Men samtidig ligger der i den hermeneutiske fortolkningsmåde muligheden for en systematisk reflektiv opmærksomhed på forskeren som person, det relevante forskerfællesskab, samfundsniveaet, sproget samt forskningsresultaternes narrative natur. Mao er *fortolkning af fortolkningen* en nødvendig for, at forskningen kan anses for at have værdi. Disse foreskrifter tager jeg med mig fra den hermeneutiske metode i min fortolkningsproces, suppleres med de fænomenologiske principper, som udgjorde grundlaget for den konkrete interviewsituation samt planlægningen af dette. Min fænomenologiske tilgang i selve dataindsamlingsfasen, skal ikke forstås som en etnometodologisk afdækning af de eksisterende konventioner, der finder sted på virksomheden (Goffmann 1959, Garfinkel 1967). Min kritiske analyse sigter netop på at undersøge, hvilke magtmæssige dybereliggende strukturer, der genererer dem. Disse delprocesser; dataindsamling og analyse foregår selvsagt ikke skarpt adskilt, selvom de idealtypisk ofte præsenteres som sådan, men vil ofte i realiteten være tæt sammenvævede.

Fænomenologien udgør således det dataindsamlende ”ben” af og spæde bearbejdning af materialet, som det antropologiske grundlag for det andet analytiske ”ben”; nemlig den teorelaterede analyse. Jeg ønsker således i denne analytiske del at bevæge mig udover fænomenologiens mere lokale livsverdensperspektiv for at kunne udtale mig på et mere sammenhængende samfundsmæssigt niveau, hvilket jeg finder nødvendigt for at kunne overskride en kontekstbunden lokalforankret analyse og anskueliggøre potentielle forandringsperspektiver (Alvesson & Sköldbberg 2000, p. 43).

Jeg anser det for nødvendigt at operere ud fra erkendelsen om, at man som forsker ikke fuldstændig kan frigøre sig fra sine teoretiske abstraktioner, hvilket jeg ønsker at tage konsekvensen af ved at foretage en eksplicit analyse på dette grundlag, hvorved jeg adskiller mig fra både den etnometodologiske forskning samt grounded theory, som begge, deres indbyrdes forskelligheder til trods, fokuserer mere helhjertet på livsverdenens

dagligdagserfaringer som grundlaget for teoretiserende fragmenter (Garfinkel 1967, Schutz 1967, Strauss & Corbin 1990, Kirkeby 1994). Denne anskuelse har ligeledes været initierende for mit metodemæssige valg af kvalitative metoder, idet jeg netop ikke søger efter generaliserede strømninger, men ønsker at grave ”et spadestik dybere” ned i den specifikke konteksts særegenhed og kompleksitet. Risikoen ved en ren fænomenologisk analyse ligger i tilbøjeligheden til at cementere analysen indenfor lokalitetens afsondrethed og afskærme sig fra et bredere samfundsmæssigt udsyn, som jeg netop mener, at mine samfundsteoretiske helhedsperspektiverende analyser kan åbne op for, hvorfor jeg finder det frugtbart og perspektivudvidende med en sådan samfundsteoretisk analytik.

Samtidig skal man være opmærksom på, at teoretiske tilgange skaber bias og indtager en strukturerende og sorterende funktion – allerede på et meget tidligt tidspunkt i forskningsprocessen og styrer blikket i forhold til, hvad man overhovedet kan få øje på. Man skal således løbende forholde sig reflektivt hertil; dvs. være opmærksom på præmisserne for sin tænkning, sine observationer og sit sprogbrug (Alvesson & Sköldberg , 2000 p. 245).

Men det er ikke kun den teoretiske ”skoling”, der er styrende for denne strukturering. Når man beskæftiger sig med et så politisk og potentielt foranderligt genstandsfelt som mennesker og samfund, må en vis grad af normativ stillingtagen i den videnskabelige fremgangsmåde betragtes som uomgængelig, hvad enten man er reflekteret herom eller ej. Ideologiske forestillinger og erfaringer vil altid kunne afspejles i éns måde at bearbejde materialet på, og vil ligeledes ligge implicit i dén måde, hvorpå man forbereder sig på og udfører de konkrete interviews. Kunsten er derfor at være sig dette bevidst – at reflektere over refleksionen – og forholde sig til sine egne for-for-domme; ikke ved at frigøre sig fra dem, men ved at benytte dem på en kritisk-reflekteret facon, vel vidende at de udgør en aktiv medkonstituerende faktor for éns forskningsresultater og disses samfundsmæssige implikationer (Gadamer 1989). Heraf følger, at jeg ikke har intentioner om at adskille metoden fra mit teoretiske ståsted. Jeg vælger at operere abduktivt, hvilket betyder at mine teoretiske forforståelser og mine empiriske nyopdagelser i praksis er tæt sammenvævede.

Man kan således sige, at min forforståelse har været styrende i retning af at finde modsatrettede synspunkter hos informanterne. Udsagn der bryder med den sammenhængende fortælling, momenter der ikke lader sig indordne i eller forene med den overordnede sammenhængende fortælling om miljøproblemers betydning. Denne orientering mod uforeneligheder og ambitendenser har ikke været affødt af et ønske om at få dem indarbejdet i en sammenhængende forklaringskonstruktion, men netop at kunne begribe flertydigheder, dét at man subjektivt kan indeholde modsatrettede orienteringer, at samfundsmæssige forhold ofte eksisterer i modsætning til hinanden, men ud fra en forståelse af, at sådanne undertiden hverken kan eller skal overskrides, men at de ofte giver hinan-

den liv. Jeg har således søgt at fravige fra enhver form for totaliserende perspektiv, men netop at begribe ambivalensernes tilstedeværelse i deres pluralitet og mangfoldighed.

Men for ikke at ende i den modsatte grøft; nemlig en postmodernistisk universel fragmentation, som jeg mener fuldstændig overser de mere overordnede samfundsmæssige sammenhænge i dens centrering om og begrænsning til lokaliteten (Lyotard 1984) og angst for at udtale sig normativt, fastholder jeg min inspiration fra hermeneutikken, men udvider dennes konsensuelle meningssøgen med en opmærksomhed mod brud og diskontinuiteter. Det interessante bliver herved at spørge ind til informanternes egne fortolkninger af de fremkomne inkonsistenser, som sidenhen (og undervejs) bliver genstand for min fortolkning. Og således kommer vi frem til dobbelthermeneutikken som et brugbart værktøj. Denne mener jeg således bør udgøre en vigtig analysestrategi i samfundsvidenskabelig forskning, som jo netop handler om fortolkning af fortolkende individer.

Dobelthermeneutikken bør dog ikke stå alene, da man herved risikerer et væld af tilsyneladende uproblematisk forhold kommer til at fremstå som ureflekterede facts og naturgivne betingelser. Derfor anser jeg det for nødvendigt at udvide dobbelthermeneutikken med den kritiske teoris tre-dobbelte hermeneutik (triple hermeneutics, Alvesson & Sköldbberg, p. 144) for at supplere dobbelthermeneutikken med en kritisk fortolkning af andre væsentlige samfundsforhold, såsom videnskabens rolle, magtrelationer, ejendoms- og ledelses- ret som ofte er genererende for subjekternes fortolkninger.

Mine intentioner har været dobbeltsidede og for så vidt lidt modsætningsfyldte. På den ene side har jeg ønsket at få åbnet op for medarbejdernes hverdagsanskuelser på miljøspørgsmål, som de udspiller sig på arbejdspladsen, men også i særdeleshed som de opleves og diskuteres i livet udenfor arbejdslivet. Dette med henblik på at opspore hvordan disse oplevelser og betragtninger – frustrationer - står i forhold til hinanden og ud fra en antagelse om, at de hverdagslivsfunderede bæredygtighedsforestillinger muligvis står i et modsætningsforhold til de mere tekniske og ekspertfunderede miljøstyringssystemer, som de bliver præsenteret for og skal underlægge sig i deres arbejdsliv.

Alvesson & Sköldbberg taler om en form for quadri-hermeneutik, som en udvidet form for refleksivitet, der søger at undgå både empiristernes, diskursanalytikernes og den kritiske teoris ensidige fokusering på enkeltelementer i forskningsprocessen; dataindsamlingen, de strukturelle magtforhold eller teksten. Kunsten er at kunne veksle og foretage en integrering mellem de forskellige fortolkningsniveauer, som hver især fungerer som en slags hjælpemiddel til gensidig refleksion. Kun gennem righoldige data samt bredde og variation i de fortolkningsredskaber, man benytter sig af, kan man udvikle empirisk funderede forestillinger.

Fortolkning og reflektiv forskningspraksis er en nødvendighed, såfremt man ønsker at dykke ned under tingenes umiddelbare konsensuelle tilstand (Alvesson og Skölberg 2000, p. 5). Idéen om at forskningsresultaterne repræsenterer en simpel afspejling af virkeligheden, mener jeg bør betragtes som naiv positivisme, der forhindrer én i at se udover tingenes tilsyneladende funktionsmåde og den bør derfor forkastes, idet relationen mellem realiteterne og forskningsresultaterne er influeret af et væld af komplekst sammenhængende aspekter. Endvidere betragter jeg det som en betingelse, at man åbent vedkender sig sin subjektivitet i udgangspositionen.

Erkendelsesinteresse og problemstilling

Projektets sigte har således fra begyndelsen været funderet i en undren over fraværet af lægmandsperspektiver og praksiserfaringers synlighed i den ekspertlige og dagsordenssættende miljødiskurs. Denne undren skærpes yderligere i et arbejdslivsperspektiv, hvor medarbejdernes rolle i miljøforbedringsprocesser kun i meget ringe omfang synes debatteret politisk – hverken fagligt eller miljøpolitisk. Min undren over dette fravær af såvel de manglende praktiske medarbejderperspektiver i miljødiskursen som faglige perspektiver på virksomhedernes miljøimplementeringer bidrog til beslutningen om at undersøge medarbejdernes oplevelse af og erfaringer med at være ansat på en virksomhed, der foretog forskellige former for miljøorienterede omstruktureringer samt hvordan det påvirkede deres daglige arbejdsliv på godt og ondt. Det demokratiske deltagelsesaspekt – forstået som deltagelsesgrad, mulighed og betydning – indtager således en central placering i såvel det fænomenologisk-antropologiske som det teori-relaterede analyse-”ben”.

Et andet centralt punkt i forlængelse heraf har været at afdække medarbejdernes mere hverdagslivsfunderede syn på miljø og bæredygtighed for at kunne undersøge eventuelle samspil eller modsætninger i forhold til den af virksomheden præsenterede miljødiskurs. Det sidste har ofte været forbundet med en del vanskeligheder, idet jeg erfarede, at medarbejderinterviews, der foregår fysisk på selve virksomheden, har meget svært ved at løsrive sig fra det daglige arbejdslivs begrænsninger og monotoni, og at det ikke falder medarbejderne naturligt at tale om livet udenfor arbejdspladsen i den situation. Men mere herom i selve analysen.

Jeg har brugt mine teoretiske kompetencer som en slags orienterende rettesnor til at forstå nogle sammenhænge i det fremkomne materiale som for ikke at fortabe mig fuldstændig i detaljer. Dette også med henblik på ikke at ende i den fænomenologiske og empiristiske blindgyde, hvor man ofte forfalder til at “drunkne” i lokalitetens afsondretthed og ende op med en viden af så begrænset og stedbunden karakter, at man ikke kan udsige ret meget andet end hverdagsmæssige trivialiteter (Alvesson & Sköldborg 2000, pp. 12-49). I stedet har jeg søgt at bruge mine teoretiske forkundskaber som en styrke, men hele tiden med en empirisk følsomhed og med en fænomenologisk respekt for mine informanternes udtalelser. Ideelt set har der været tale om et møde mellem mine teoretiske

politologiske erkendelser og en antropologisk-fænomenologisk tilgang til medarbejderne og deres livsverdenshorisont. Jeg har således på abduktiv vis forsøgt at lade min teoretiske og analytiske indsigter være orienterende og kategoriserende for mine empiriske studier, men hvor mine empiriske opdagelser og erfaringer hele tiden har virket tilbage og har udfordret og nuanceret disse teoretiske forforståelser. Tilgangen kan således karakteriseres som dialektisk i og med at der har været en glidende overgang og en konstant vekslen mellem teori og empiri, hvor begge perspektiver løbende har udviklet hinanden (Blaikie 1993).

2.3. Interviewet som metode.

Igennem mine interviewundersøgelser har jeg bestræbt mig på at indtage en så åben og ikke-vidende position som muligt, hvilket har været ganske nærliggende, da mit forhåndskendskab til mine interviewpersoners daglige arbejdsliv og heraf følgende erfaringer med og oplevelser af miljøomlægningerne har været yderst begrænset. Jeg har derfor haft rollen som den nysgerrige elev, der gerne vil lære noget om mine informanternes dagligdag og forstå deres irritation over, såvel som ligegyldighed overfor eller billigelse o.a. af miljøpolitikken og dens praktiske udformning på virksomheden. I min søgen efter viden om kendskabet til miljøændringernes betydning og konsekvenser for netop deres arbejdslivs indhold og udformning, hvilket fordrede en forståelse af deres faglighed og arbejdsliv generelt, har medarbejderne følgelig indtaget rollen som eksperter i forholdet til mig som forsker.

Dét at man træder ind i deres dagligdag på en tilfældig dag, hvor de kan have gode som dårlige oplevelser fra deres hjemmefront eller blandt kollegerne eller i relationen med ledelsen har følgelig indvirkning på de opfattelser, de får præsenteret for mig, lige præcis på dén dag. Den endelige italesættelse af deres egen oplevelse af situationen vil således bære præg af tilfældighed, som sidenhen vil danne basis for mine dybere analyser af det talte, så derfor handler det om, at nå så dybt som muligt i samtalen og snarere om at finde mønstre end at hænge sig for meget i konkrete udtalelser.

Jeg oplevede som forsker at blive modtaget med dyb respekt, ja undertiden nærmest ærbødighed og at medarbejderne følte sig benøvet over at være midtpunktet for den ophøjede forskning. Der vil derfor altid være en udtalt grad af magtmæssige dimensioner indblandet i den tilsyneladende "frie" samtale, som jeg ihærdigt har tilstræbt mig at være mig bevidst i min spørgen, uden dog på nogen måde at kunne overvinde den. Min fremgangsmåde har været at begynde med at spørge meget konkret og præcist til deres daglige arbejdsrutiner, for herefter langsomt at bevæge mig over i nogle bredere, tematiserede spørgsmål, hele tiden med henblik på at få dem (og mig selv) til at abstrahere fra den kunstige spørgesituation og få dem til at snakke og fortælle om, hvad der optager dem – på godt og ondt – i deres hverdag på en miljøorienteret virksomhed.

Samtidig har det været et gennemgående træk ved min måde at gribe interviewene an at tematisere nogle problemstillinger, der havde til hensigt at åbne op for nogle bredere samfundsmæssige forestillingers betydning for informanternes mere konkrete og nærværende oplevelser. For at kunne bevæge sig derhen er det min erfaring, at man er nødsaget til at kunne præsentere en form for en dagsorden, der rækker videre end den rene beskrivende her-og-nu-orientering af deres arbejds- og hverdagsliv.

Det er dog igen meget vigtigt, at jeg som forsker gør mig mine egne fordomme og (bedrevidende) normative forestillinger bevidst i mit forsøg på at frigøre mig fra dem – i det mindste for en tid - for at kunne være åben for nyopdagelser og for at kunne anerkende andre forestillinger om ”det gode liv” end mine egne. Det handler med andre ord om at konstruere rum for dialog, der i mindre grad er bundet til og behersket af dén nødvendighedstænkning og praktiske instrumentalisme i form af evig stræben efter mål som man ikke selv har fastlagt, end livet på virksomheden og dermed i arbejdslivet så ofte er kendetegnet ved.

Transkribering – vægt på meningsdimension

Ved samtlige interviews har jeg umiddelbart efter det var foretaget, skrevet et såkaldt ”refleksionspapir” på baggrund af dels de noter, jeg har foretaget under selve interviewet, dels de tanker, jeg har gjort mig undervejs mht. til modsætninger i det sagte, dobbeltheder og underliggende konflikttemaer, da det har været modsætningerne der har fanget min interesse og nysgerrighed og som jeg følte en umiddelbar lyst til at dykke dybere ned i. Dernæst har jeg udskrevet selve interviewet fuldt og helt, dog har jeg bortsorteret diverse sproglige uklarheder, som kan være irriterende at læse, ikke mindst for de pågældende selv, når de får interviewet til godkendelse (Kvale 1997, p. 167).

Dette har været ud fra en beslutning fra udskrivningsfasens begyndelse, hvor jeg først lagde ud med at transskribere ordret på baggrund af mine manglende erfaringer med denne metode. Jeg erfarede hurtigt, at der er meget stor forskel på tale- og skrifts- sprog og at man, ved en ordret transskribering, hurtigt mister betydningsdimensionen i det sagte og ofte fremstår som uklart. Jeg besluttede mig derfor på et tidligt tidspunkt for at prioritere *meningsdimensionen* i det sagte på bekostning af den præcise ordlyd samt de emotionelle aspekter af samtalen (Kvale 1997, p. 165).

Jeg mener dette kan forsvares med, at det har været mig selv, der både har udført interviewene samt transskriberet disse efterfølgende. Således vil min betydningstolkning været influeret af dén umiddelbare tolkning, som jeg foretog undervejs i selve interviewet. Endvidere har overvægten af de medtagne interviews været udført sammen med én eller flere andre forskere, som herved efterfølgende har været med til at sikre mine transskriberingers reliabilitet, foruden naturligvis de interviewede selv, som har været den afgørende ”dommer”.

Det har ikke været min hensigt med interviewene at undersøge forskellige mere dybdepsykologiske faktorer, der kunne ligge til grund for informanternes udtalelser, men snarere at afdække nogle sociologiske og samfundsbetingede sammenhænge af mere almen karakter, der gælder for medarbejderes arbejdsvilkår og miljøforståelser på miljøorienterede virksomheder. Derfor betragter jeg det som forsvarligt at vægte de sociologiske og social-psykologiske aspekter i gruppen af medarbejdere til fordel for de mere individorienterede dybdepsykologiske aspekter.

Jeg har tilstræbt at foretage denne sortering i henhold til meningsdimensionen så redeligt som muligt i forhold til den – for mig at se – intenderede mening med det sagte, selvom jeg godt er klar over, at dette medfører min yderligere subjektive prægning af materialet. Efter den egentlige transskribering har jeg læst materialet igennem så mange gange, at jeg følte jeg fik personerne og deres udtalelser ”ind under huden”.

Narrativ strukturering

De historier de fortalte, har jeg forsøgt at få ind i en sammenhængende fortælling, for derved netop at kunne udpege inkonsistenser og modsætninger i at indgå i en social sammenhæng som ansat på en miljøorienteret virksomhed, hvilket hele tiden har udgjort den centrale ledetråd for min opmærksomhed i materiale gennemgangen. I min strukturering af teksterne har jeg således benyttet mig af en narrativ strukturering for at kunne finde sammenhæng i de brudvise historier og udtalte begivenheder, som bliver fortalt igennem interviewet. Dette for at få hold på, hvad det er for nogle sammenhængende situationer og relationer, der udspiller sig på arbejdspladsen, for at opnå en øget forståelse for, hvorledes medarbejdernes arbejdsdag foregår, samt for at kunne afdække gennem disse historier, hvilke magtmæssige hegemonier der er herskende og bestemmer hvad der er muligt og ikke er muligt på stedet. Mao. de usagte regler for hvordan man gebærder sig og hvordan forholdet er mellem ledelsen og de ansatte på virksomheden.

Meningskondensering

Den narrative strukturering har ligeledes udgjort en ledetråd for mig undervejs i selve interviewene, hvor jeg har søgt at opmuntre, lytte og spørge ind til, når informanterne selv begyndte at fortælle historier fra deres hverdag. Folk kan lide at fortælle historier og at blive indviet i disse giver en frugtbar mulighed for at kunne indleve sig og forstå et arbejds- og hverdagsliv, der på nogle måder ligger fjernt fra éns eget, men ofte kan vise sig at indeholde ligheder med éns egen hverdag.

I forlængelse af ovennævnte narrative strukturering har jeg endvidere foretaget en meningskondensering af praktiske grunde for bedre at kunne overskue materialet. Denne meningskondensering har i udgangspunktet været orienteret omkring flere forskellige temaer indenfor arbejdsliv og hverdagsliv med fokus på miljøaspektet indenfor disse 2 sammenhænge. Jeg har søgt at operere fænomenologisk i denne meningskondensering ved at være loyal overfor medarbejdernes udsagn og spontane tematiseringer, men kate-

goriseret disse indenfor mine centrale analysetematiske ramme om miljø, arbejde og hverdagsliv.

Men udover disse overordnede tematiserende kategorier, kredser mine analyseparametre til bearbejdning af interviewene om forskellige dimensioner og aspekter, som medarbejderne giver udtryk for i relation til deres ansættelse på en miljøorienteret virksomhed. Disse parametre befinder sig indenfor følgende distinktioner, som vil blive anvendt analytisk efter nedenstående skabelon:

- Individuel vs. kollektiv orientering, hvoraf der henføres til grad af ekspliciteret klasse-tilhørsforhold, faglig indentifikation, generationsforskelle etc.
- Miljøorientering som arbejds- og/eller- hverdagslivsrelateret
- Miljøspørgsmål som et politisk konfliktfyldt kampfelt eller som konsensuel integrationsfaktor
- Indflydelseskanaler som ansat på virksomheden, forstået som oplevede og anvendte former for deltagelse
- Stillingtagen til miljøforhold – aktiv eller passiv – direkte eller indirekte.

Den anvendelse af interviewmetoden, jeg her har præsenteret udgør den konkrete udmøntning af den overordnede metodediskussion i afsnit 2.2.

Fremtidsværkstedet

Endvidere har det været min intension at anvende fremtidsværkstedsmetoden¹² som supplement til de mere traditionelle individuelle interviews og gruppeinterviews. Fremtidsværkstedet som metode kan være en frugtbar fremgangsmåde til at bringe politiske fortrængte temaer på dagsorden og kan tillade refleksion og dialog herom under relativt friere rammer end arbejdslivets daglige rutinisering tillader. Metoden kan herved tildeles en anden rolle end blot og bar dataindsamling for forskeren, idet den indeholder potentialer for at berige deltagerne i mødet og samtalen med hinanden gennem den individuelle erfarings udfoldelse i fællesskabet med andre, hvilket danner grobund for udvikling af *kollektive erfaringsdannelse*. Jeg betragter den derfor som relevant i denne projektsammenhæng, hvor jeg netop søger at afdække barrierer og muligheder for medarbejdernes faglige og sociale miljøorienteringer i arbejdslivet. Det vil sige barrierer og muligheder for individuelle og kollektive erfaringsdannelse, der kan danne basis for nye måder at konstruere arbejdslivet på en faglig forankret, social og bæredygtig facon.

---

¹² For en nærmere indføring i principperne bag fremtidsværkstedsideén henvises til ”ophavsmanden” indenfor denne eksperimentelle metode; Robert Jungk. I dansk sammenhæng har Kurt Aagaard Nielsen arbejdet mange år med forskellige former for fremtids- og forsknings- værksteder og hans doktorafhandling fra 1996 *Arbejdets sociale orientering*, indeholder bl.a. en gennemgang af hans brug af sådanne værkstedsmetodikker i samarbejde med Peter Olsén og Birger Steen Nielsen blandt en gruppe ufaglærte kvinder ufaglærte indenfor fiskeindustrien. Se litteraturlisten.

Imidlertid har det ikke været muligt at gennemføre mine intentioner i det omfang, jeg havde ønsket mig. Jeg har erfaret, at sådanne mere eksperimentelle metoder har ganske vanskelige vilkår i realiteternes verden. Trods ihærdige forsøg på at få gennemført sådanne værksteder er det kun lykkedes i begrænset omfang. Disse forsøg er i første omgang blevet gjort gennem ledelsen i virksomhederne. Da mulighederne her var udtømt forsøgte jeg forgæves at etablere værkstedsfora med medarbejdere hinsides arbejdspladsen. Det har således vist sig at fordre flere psykologiske, økonomiske og tidsmæssige ressourcer end jeg har været i stand til at stable på benene på én gang. Mine oprindelige ambitioner om at gennemføre sådanne værksteder i langt mere udstrakt og omfattende grad, har jeg således været nødsaget til at revidere kraftigt undervejs.

Men disse barrierer mener jeg *ikke* bør føre til en generel defaitistisk resignation overfor brugen af eksperimentelle metodikker. Således lykkedes det faktisk at gennemføre en enkelt tidsmæssigt afgrænset værkstedsinspireret seance på én af de undersøgte virksomheder. Trods dette værksteds snævre tidsrammer blev elementer af værkstedsideéns intenderede mulighedsperspektiver delvist udfoldet, idet deltagerne netop formåede at sætte ord på, *hvorledes* deres værdirelaterede forestillinger om deres fag og udfaldet af deres arbejde – produkterne – ideelt set skulle udformes i deres konstruerede fremtidsperspektiv. Således mener jeg, at *elementer* af det for mig at se mest perspektivrige ved fremtidsværkstedsideén; nemlig deltagerens *reartikulerede politisering af det afpolitiserede*, delvist kom til syne via denne minimalistiske ”smags-prøve” på et fremtidsværksted. Dette mener jeg netop taler for fremtidsværkstedets styrke som kilde til artikulerede forestillinger, der sandsynligvis ikke kommer frem ved mere traditionelle dataindsamlingsmetoder. Derfor mener jeg fortsat at det er værd at kæmpe forskningsmæssigt for adgang til at kunne gennemføre fremtidsværksteder, trods det tidskrævende arbejde, der ligger heri, idet jeg betragter dem som et værdifuldt og perspektiverende supplement til de traditionelle dataindsamlingsmetoder.

Opsummerende har jeg således benyttet mig af tre typer af dataindsamlingsmetoder: individuelle interviews, gruppeinterview samt fremtidsværkstedsmetoden. Indholdet og omfanget af data og interviews vil blive præsenteret som indledning til de empiriske analyser (kapitel 4 og 5). Som afrunding af dette kapitel, slutter jeg af med en kort præsentation af de 4 undersøgte virksomheder.

De 4 casevirksomheder

3 af de 4 virksomheder har det fællestræk, at de kan karakteriseres som miljømæssige frontløbervirksomheder, idet de aktivt – og frivilligt – har valgt at tilrettelægge produktionen i overensstemmelse med enten biodynamiske produktionsprincipper eller forskellige typer af statsautoriserede miljøstandarder. Den fjerde virksomhed var endnu ikke gået i gang med sådanne omlægninger, men havde planer om at gøre det på det tidspunkt. Vi så derfor en mulighed for at kunne følge en sådan miljøforbedrende omlægningsproces fra start til slut.

Den første virksomhed (A) er en moderne mellemstor grafisk virksomhed, som har indført miljøstyring og har ladet sig miljøcertificere samt gjort det muligt for kunderne at vælge miljømærkede produkter. Denne virksomhed udgør min hovedcase, idet jeg har haft lejlighed til at interviewe medarbejderne i flere omgange og dermed følge virksomhedens miljøpolitiske udvikling over tid.

Den anden virksomhed (B) er et mindre bageri, der har produceret biodynamisk i flere årtier. Virksomheden kan karakteriseres som en økologisk pionérvirksomhed, og drives ud fra før-moderne principper med tætte relationer til de biodynamiske kornavlere og en miljøengageret kundekreds.

Den tredje virksomhed (C) er et håndværksbageri, som er tilknyttet til en større landsdækkende supermarkeds kæde. Koncernkæden besluttede at lade alle de tilknyttede bagerier overgå til at producere konsekvent økologisk i overensstemmelse med det statskontrollerede Ø-mærke fra og med 1 november 1998.

Den fjerde virksomhed (D) er ligeledes et håndværksbageri, som er underlagt den samme koncernledelse som det forrige, men som er tilknyttet en anden supermarkeds kæde, der endnu ikke havde omlagt til økologisk produktion. Men planen var, at samtlige bagerier under denne supermarkeds kæde skulle følge trop med de økologiske supermarkedsbagerier indenfor en ikke nærmere defineret fremtid.

De 4 virksomheder repræsenterer de eksisterende hovedstrategier ifht. at producere miljørigtigt på en omverdenssynlig facon. Hvordan disse forskellige miljøstrategier indvirker på medarbejdernes arbejdsliv og på deres lokale og samfundsmæssige miljøforestillinger vil blive undersøgt og analyseret indgående i kapitel 4, hvad angår virksomhed A, som udgør min primærcase. Virksomhederne B, C og D indgår som mine sekundærcases og vil blive analyseret mindre indgående, som et supplerende udblik til min primærcase på grund af materialets mindre omfattende og mere øjeblikfsunderede karakter.

Men først vil jeg vende tilbage til min hovedproblemstilling og vende blikket mod den teoretiske videnshorisont på feltet via 4 aktuelle repræsentanter på den samfundsvidenskabelige arena i dag. Disse meta-teoretiske diagnoser på samtidens miljøproblemer og forestillinger samt vilkårene og demokratiseringsmulighederne for den sen-moderne medarbejder vil blive præsenteret i det næstfølgende.

3. Fire teoretiske tilgange til studiet af miljøorientering i arbejdslivet.

I dette kapital vil jeg præsentere og diskutere fire aktuelle teoretikere der kredser om min problemstilling; Maarten Hajer, Ulrich Beck, Zygmunt Bauman og Oskar Negt. De 4 er valgt ud fordi de alle forholder sig til og udtaler sig bredere samtidsdiagnostisk om *dele af* min problemstilling. I forlængelse af min kritik af den sektorale opsplitning mellem arbejdslivsforskningen og miljøsociologien – udviser mine 4 repræsentanter i varierende grad den samme tilbøjelighed til selektiv vægtning af enten miljøspørgsmålets eller arbejdslivets sen-moderne betydning. Til gengæld opererer de alle indenfor nogle brede samtidsdiagnostiske horisonter, hvilket åbner muligheder for at fortolke tværgående perspektiver i en samlet analyseramme. Den teoretiske tilbøjelighed til at overbetone det ene spørgsmål fremfor det andet vil blive trukket eksplicit frem og diskuteret afrundende efter hver præsentation.

Kapitlet har 2 formål. Dels skal de 4 teori-afsøgninger tjene til at øge forståelsen for perspektiverne i min hovedproblemstilling. Dels er det mit sigte – via denne teoretiske afsøgning – at afdække de begrebsdannelser, som kan tjene som redskaber til at åbne mit uhildede blik for min senere empiriske teorikonfronterende analyse (4.2).

Maarten Hajer er valgt fordi han udgør det mest fremtrædende bud på en analyse af miljøspørgsmålets opkomst, betydning og virkemåde i et institutionelt perspektiv, som kan udgøre en ramme for diskussionen om miljøets tilsynekomst i arbejdslivet. Hans tilgang er diskursanalytisk, hvilket ligger i forlængelse af min bæredygtighedsforståelses politiske aspekt og demokratiske mulighedsperspektiver.

Beck er valgt ud fra sin aktualitet og samfundsvidenskabelige betydning. Han fastholder den kritisk-realistiske tilgang i sin forståelse af miljø- og risiko- momenter i sen-moderniteten, men anlægger samtidig et konstruktivistisk perspektiv i sin forståelse af miljøproblemers kulturelle og politiske dimensioner.

Bauman er valgt i kraft af hans flertydige og ambivalente optik, der netop taler ind til min erkendelsesteoretiske undren over miljødiskursens ensidighed. Endvidere finder jeg hans historiske redegørelse over arbejdslivets løbende udgrænsning af producentrollens myndighedsgenerende og kooperative facetter, som nogle væsentlige historiske betingelser for min problemstilling.

Negt inddrages på basis af hans eksplicitte afsæt i arbejdslivets betingelses- og muligheds- horisont, hvori den kritiske og miljøreflekterede producentrolle præsenteres som en åben og faktisk mulighed.

3.1. Hajer om miljøspørgsmålets institutionalisering i moderniteten.

Jeg vil i det næstfølgende præsentere Maarten Hajers socialkonstruktivistiske teori om samfundets økologiske modernisering, som en eksponent for en diskursanalytisk forståelsesramme for miljøets opkomst på den virksomhedskontekstuelle dagsorden. Jeg finder ham relevant at bringe på banen i lyset af medarbejdernes sociale relationer på miljøorienterede virksomheder, fordi jeg betragter ham som ét af de mest veludbyggede bud på en samtids- og historisk analyse af miljøspørgsmålets generelle samfundsmæssige betydning i sen-moderniteten, samt hvordan dette spørgsmål italesættes og praktiseres institutionelt og offentligt, hvorfor jeg betragter ham som uomgængelig i en analyse af den sen-moderne miljøorientering på et overordnet samfundsmæssigt niveau. A. Mol kunne umiddelbart synes mere relevant, eftersom han netop beskæftiger sig med økologisk modernisering indenfor produktionssfæren (Mol 1995, 1996). Men grunden til, at mit valg faldt på Hajer fremfor Mol, skyldes at Hajer mere direkte beskæftiger sig med den mulighedsgenererende og nuancerede politikforståelse, som jeg netop har i mit kikkertsigte.

Således forventer jeg, at han kan hjælpe mig til at anskueliggøre præmisserne for at italesætte miljøspørgsmålet politisk for herigennem at kunne anskueliggøre mangfoldigheden og en systematisk distinktion mellem forskellige typer af miljødiskurser. Han kan således muligvis tjene til forståelsen af den italesatte og diskursive del af miljøspørgsmålets præsentation på virksomhederne, som den bliver fremført af medarbejderne som en betydningsdimension for deres reception, refleksion og mulighedshorisont for miljøproblemer i deres arbejdsliv. Hans teori om samfundets økologiske modernisering bevæger sig dog primært på et overordnet politologisk samfundsplan, hvor han beskæftiger sig med aktører på institution- og organisationsplan indenfor hhv. staten og industrien, hvorfor det kan være svært at indfange de mere subjektive miljøorienteringer og erfaringer samt sociale relationer mennesker imellem i hans teori. Til gengæld udgør han et af de mest detaljerede bud på en mere gennemført ekspliciteret dybdegående analyse af miljøspørgsmålets mangesidede karakter, udbredelse og tilpasning til de institutionelle regler og rutiner.

Hans relevans i forhold til min undersøgelse af medarbejdernes sociale og miljømæssige orienteringer vil derfor hovedsageligt centrere sig omkring *måden*, hvorpå miljøpolitikken diskursivt præsenteres af mine informanter, som kan give en pejling på disse tolkninger muligheder og begrænsninger i et socialt og fagligt udviklingsperspektiv. Endvidere lægges vægten i hans analyse af miljøspørgsmålets udbredelse sig i altovervejende grad på den politiske og reflektorisk foranderlige dimension af miljøspørgsmålet på bekostning af den naturfaglige mål-bare fakticitet, hvilket ligeledes udgør genstandsfeltet for mit fokusfelt, der søger at opspore muligheder og barrierer for en udfoldelse af miljøspørgsmålets praksisperspektiver i en inter-subjektiv kooperativ kontekst. Hans utvetydige bekendelse til en socialkonstruktivistisk og diskursanalytisk approach adskiller ham fra mine øvrige teoretiske valg – og fra mit eget teorihistoriske fundament – men

jeg betragter ham som en vigtigt supplement til de øvriges kritisk teoretiske horisont, som muligvis kan være tilbøjelige til at forsømme det lingvistiske aspekts konstituerende betydning for det sociale liv og miljøspørgsmålets mulighedshorisont.

I min præsentation af hans tese om samfundets økologiske modernisering vil således søge at indfange såvel flertydigheder som hegemoniserede hegemoniteter indenfor den økomodernistiske diskurs for at kunne vurdere politiseringspotentialerne i den samtidsdiagnostiske miljødiskurs i lyset af hans socialkonstruktivistiske approach som nogle sprogligt genererede vilkår for medarbejdernes perception og praksis af dette spørgsmål i deres arbejdsliv.

Indenfor Hajers socialkonstruktivistiske approach lægges vægten på de diskursive kampe og underliggende løsningsstrategier, der antager en hegemonisk og ekskluderende position blandt de politiske beslutningstagere og indenfor erhvervslivet. I sin analyse af miljøspørgsmålets udbredelse og indoptagelse i de etablerede og udøvende policyinstanser, definerer han sig i skarp opposition til en realistisk forståelse, der betragter den ændrede politiske praksis som en direkte afspejling af udvidelsen i de faktiske og virkelige miljøproblemer (Hajer 1995, p. 16).

Imodsætning til denne lineære og akkumulerede forståelse af viden, mener Hajer, at vi agerer udfra vores *forestillinger* om virkeligheden og at vi herigennem er afhængige af de eksisterende diskurser, som redskaber til at udtrykke disse forestillinger. Disse forestillingers heterogenitet kommer i særdeleshed til udtryk på miljøområdet, som afspejler sig i forskellige opfattelser af, hvad et godt miljø overhovedet indeholder, hvor skrøbeligt eller robust miljøet er for industrielle påvirkninger, samt hvilke samfundsmæssige foranstaltninger og indgriben, der bør iværksættes som følge af disse forestillinger¹³. Hermed menes dog ikke, at der ikke findes faktiske reale økologiske problemer uafhængigt af vor bevidsthed, men at konstruktivismen skal tjene til en kvalificering af vore udsagn om miljøets tilstand ved at klargøre for diskursernes formning af vore opfattelser og sorterende fokus. Miljødiskursen som er det interessante foranderlige genstandsfelt er således tids- og steds-specifik, styret udfra bestemte naturforestillinger, som en blandingskategori af vore tidligere erfaringer og det der optager os her-og-nu i situationen.

Grundlæggende mener han, at ethvert natursyn udgør en form for repræsentation med et sæt af antagelser og underforståede sociale valg, og som formidles gennem en række diskursive praksisser. Alle former for natursyn vil derfor være både partikulære og ekskluderende. Almene naturforestillinger betragter han som en illusion, idet disse vil være

---

¹³ Hans epistemologiske udgangspunkt er inspireret af Lancan's sondring mellem mellem "virkelig" og "virkelighed", hvor førstnævnte referer til den hårde, ikke-formbare kerne, mens "virkelighed" udgør det specifikke, der betinges af de til-hver-tid bestemte diskurser, der leder vores opfattelser af, hvad der er væsentligt (Hajer 1995 p. 17)

spundet ind i et væld af andre politiske standpunkter og interessepositioneringer, hvilket betyder, at miljøpolitikken grundlæggende – såvel foranderlige som træge - dynamikker ikke kan begribes adækvat, såfremt de realitetsforståelsesgenererende diskursive praksisser udelades af analysen. Derfor er det nødvendigt at bringe de socio-økologiske problemstillinger frem i lyset for at kunne udvide synsfeltet for oversete miljøopfattelser og alternative udviklingsveje (Hajer 1995, pp. 17-18).

Diskurser tillægges således en samfundsstrukturerende betydning, idet de både virker handlingsbegrænsende, men også kan åbne op for nye veje og skabe samfundet påny ved at påvise, hvordan stivnede diskurser kan opløses og bidrage til sociale forandringer (Hajer 1995, pp. 263-264). Via diskursanalysen kan man observere, hvordan miljøområdet institutionelle praksisser fungerer og arbejder indenfor de verserende policy-diskurser som via deres udråbte story-lines skaber udsyn for handlen indenfor disse institutionelle praksisser¹⁴. Udviklingen af miljøpolitikken betinges af den sociale konstruktion af hvilke miljøproblemer, der er udeladt af diskursen og hvilke der er indeholdt i den. I hans analyse af problemkonstruktionernes sociale dynamikker står begreberne diskurskoalition og story-lines centralt, som analysekategorier, der belyser den sproglige dannelsesproces, der foregår rundt om de toneangivende sociale konstruktører.

Diskurskoalitioner og story-lines skal forstås som meso-begreber, der kan indfange måden, hvorpå de diskursive ordener fastholdes og overskrides (1995, p.61). Konstrueringen af story-lines forgår med en vis fortolkningsmæssig bredde af hensyn til at kunne favne bredest muligt på tværs af politiske, institutionelle og økonomiske positioner, hvorfor dens gennemslagskraft snarere afhænger af dens multiple fortolkningsgrad end af dens konsistens. Story-lines udgør det samlede bindeled til dannelsen af diskurskoalitioner. Hajer definerer story-lines således:

”Story-lines er fortællinger over den sociale virkelighed, hvor mange forskellige ressortområder kombineres og udstyrer aktørerne med et sæt af symbolske referencer, som antyder, at der er tale om en fælles forståelse” (Hajer 1995, p. 62, min oversættelse).

Denne fragmenterede universalisering af et fælles symbolsk tema, gør det muligt for aktørerne at vinde diskursiv anerkendelse ud fra specifikke enkeltelementer ved at præsentere dem som dele af den fælles referenceramme; den samlede story-line. Dens funktionelle rolle er således at reducere problemets diskursive kompleksitet i et forsøg på at opnå dets afslutning, men i kraft af hyppigheden i brug af en bestemt story-line, antager den karakter af en almen talemåde, der oversætter et specifikt problem til almene symboler. En story-lines funktionelle gyldighed udgøres af dens evne til at kunne indpasses ind i vidt forskellige aktørers positionelle fortælling, men den kan også udgøre kilde til

---

¹⁴ Denne mulighedshorizont er for mig at se den vanskeligste at håndtere, hvilket jeg betragter som et generelt problem indenfor diskursanalysen, men mere herom i min afrundende diskussion af Hajers teoretiske og analytiske implikationer for min problemstilling.

at sætte spot på et specifikt problem – eksempelvis syreregn – hvilket kan føre til en udvidet forståelse og opmærksomhed på konkret oplevede erfaringer (eksempelvis skovdød), som måske ellers blot var blevet fortrængt og afpolitiseret som selvskabte naturforhold.

Det andet meso-begreb; diskurskoalitioner, betegner Hajer som udfaldet af en succesrig story-line, hvilket udgør det selvforstærkende cement for diskurskoalitionens sammenhængskraft (Hajer 1995, p. 65). En diskurskoalition består således af tidligere uafhængige praksisser, der relateres aktivt til hinanden gennem dannelsen af en fælles diskurs, hvor de forskellige handlinger giver mening ved at udgøre selvstændige brikker til dannelsen af et fælles politisk projekt. Der er således ikke tale om traditionelle interesseinitierede politiske alliancer, idet diskurskoalitioner formes af de lingvistiske story-lines, som Hajer principielt ser som potentielle kilder til forandring af aktørernes hidtidige egne selvforståelser af deres interesser (Ibid p. 66). Storylines udgør således den tematiserende symbolske ramme, mens diskurskoalitionen betegner aktørernes sociale og politiske overlappende orienteringer, der samler sig herindenfor.

Hans kategorisering af de vestlige samfunds som præget af økologisk modernisering skal således hverken ses som et resultat af rendyrket idealisme fra de udøvende aktørers side, eller som en kontrolleret konsekvens af myndighedernes strikte miljøregelsæt, men som de uforudsigelige følger af disse diskurskoalitioners indre dynamiske politikdannelse, som mødes omkring og skaber de økomodernistiske story-lines, der derved danner den bærende fælles reference for koalitionen. I forlængelse af disse fortolknings- og præsentations- processer kan den økologiske moderniserings diskursive magt manifestere sig i det omfang, at dennes implicitte fremtidsscenerier tillader aktørernes gentænkning af interesser og anerkender nye muligheder og problem-felter (Hajer 1995, p. 261). Konkluderende kan man hævde, at økologisk modernisering ikke blot er et resultat af statslig regulering, men snarere skal ses som en konsekvens af de økomodernistiske principers sociale ressonans, hvilket jeg fortolker som de politiske aktørers indbyrdes diskursive kampe, positioneringer og fortolkninger af miljøproblemet.

3.1.1. Tematiseringen og reduceringen af miljødiskursen

Grundlæggende betragter han samtidens diskurs om den økologiske krise, som et kontinuerligt historisk dilemma – der handler om de negative bieffekter ved vor industrielle levevis - og har været kendetegnende for menneskeheden gennem hele industrialismens æra. Historisk er dette dilemma blevet tematiseret under forskellige story-lines, som er blevet udråbt som temporære symboler på det industrielle produktionssamfund indbyggede dilemma. Den udbredte retorik om “vor økologiske krise”, som noget der specifikt vedrører samtiden, betragter Hajer således som en illusorisk forestilling, idet denne modsigelse har fundet sted helt fra og med industrialismens opkomst (Hajer 1996 p. 246). De negative miljøeffekter udgør således fundamentet, mens de specifikke diskursive konstruktioner – tematiseringen af miljøtrusselen gennem konstruerede story-lines

– som dominerer opfattelsen af, hvad der udgør det primære symbol for det økologiske dilemma, er betinget af både tid og sted og derved udgør det kontingente mulighedsrum for de miljømæssige sociale perspektiver¹⁵.

Økologisk diskurs handler ikke kun om miljøet alene, men vedrører spørgsmålet om hvilke sociale projekter, der lanceres under overskriften miljøbeskyttelse. Men tematiseringen af miljøproblemerne gennem udråbelsen af bestemte story-lines foregår primært efter ekspertlige højabstrakte og komplekse videnskabelige anvisninger af overvejende teknisk og naturvidenskabelig observans, hvori den overvejende del af befolkningen erklæres for diskvalificeret til at deltage (Hajer 1995, p. 10). Miljøproblemer antager i stigende omfang karakter af abstrakte trusler, som ikke kan erfares hverken konkret eller sanseligt af såkaldt "almindelige mennesker", hvilket fører til et ulige og entydigt afhængighedsforhold mellem eksperter og lægmænd, hvor eksperterne indtager en monopolstatus i at kunne måle og vurdere disse komplicerede tilstande og videregive informationerne til den afmægtige offentlighed.

Således bliver retten til at definere *kerneproblemerne* i miljødiskursen et rent ekspertanliggende og herunder de implicit angivne løsningsstrategier, som uanfægtet udformes indenfor den selvsamme teknisk-ekspertlige logik. I lyset af denne ekspertlige afhængighed, konfronteres befolkningen endog i stigende omfang med divergenser indbyrdes mellem de videnskabelige eksperter om såvel problemernes omfang som deres løsningsmuligheder, hvilket bl.a. skal ses i lyset af videnskabens omfattende kompleksitetsstigning, der gør de traditionelle objektivistiske naturvidenskabelige målingsmetoder utilstrækkelige, hvorfor man i stigende omfang benytter sig af mere kontekstbårne vurderingskriterier fremfor invariable beregninger (Limborg 2001, p. 85). Disse kontroverser underminerer ekspertdiskursens eget sandhedsfunderede legitimitetsgrundlag og behov for ufravigelig tillid og menigmands oplevelse af afmagt og orienteringsløshed forstærkes yderligere, idet eksperterne, i hvis hænder man har været tvunget til at ilægge sin skæbne, ikke længere fremtræder som de uimodsagte sandhedsorakler i og med deres indbyrdes divergenser, som vidner om at også de opererer indenfor nogle uforudsigelige usikkerhedsmomenter.

Hajer går ikke videre med en uddybende konsekvensanalyse af den ekspertlige dominans og divergensernes betydning for menigmands opfattelse af miljøspørgsmålet, men henfører blot til nødvendigheden af en pluralisering af diskursen, således at også non-videnskabelige og non-tekniske sociale spørgsmål også kan vinde indpas og anvendes som legitime argumenter i diskursen. Han fremkommer dog ikke med nogen konkrete bud på hvordan eller indenfor hvilket samfundsmæssige fora, at en sådan udvikling

---

¹⁵ Dog i mindre omfang af lokaliteten i kraft af globaliseringens udbredelse og positionering af bestemte miljøproblemer, som ikke alle steder på kloden bliver betragtet som lige relevante: Eksempelvis det formindskede ozonlags betydning for hhv. Himalaya's bjergbønder og de solbadende ved den Australiske kyst (Hajer 1996, p. 257)

kunne fremmes og arbejdslivet er bemærkelsesvist fraværende i såvel denne diskussion som i hans senere demokratiseringsperspektiver for en udvidelse af miljødiskursen.

3.1.2. To idealtypiske fortolkninger af den økologiske modernisering

Til belysning af de forskellige miljødiskurser, som har præget miljøspørgsmål gennem de sidste 30-35 år, opstiller han to forskellige fortolkningsmuligheder, som på kompleks vis har interageret, konfronteret og påvirket hinanden. Disse kan både anskues som diskursive konstruktioner, der har præget og udgjort det historiske grundlag for den økologiske modernisering, som den udspiller sig i samtidens miljødiskurs og praksis, men er i min fortolkning kendetegnende ved at udgøre en slags rettesnor – et orienterende grundlag – for argumentationsmåden i miljødiskursen, der udkrystalliserer sig i forskellige miljøstandpunkter, som indgår i de diskursive kampe, hvoraf gennemslagskraften betinges af deres tilpasningsevne indenfor den hegemoniske samfundsdiskurs. Følgende 2 fortolkningsmuligheder, eller ”miljøperceptioner”, vil hernæst blive skitseret; nemlig den institutionelle og den teknokritiske. Den institutionelle læringsfortolkning udgør den dominerende position indenfor udviklingen af samfundet i retning af økologisk modernisering, mens den teknokritiske miljøforståelse, der har rødder tilbage fra den radikale del af 70’ernes miljøbevægelse, i vidt omfang er blevet ekskluderet og marginaliseret i samtidens økomodernistiske diskurs. Hajers eget bud på en politisk-kulturel fortolkning af den økologiske moderniseringsdiskurs vil blive berørt og kommenteret i forlængelse heraf.

Den institutionelle læringsstilgang

Udformningen af den økologiske modernisering af samfundet har i overvejende grad vundet indpas og blevet praktiseret ud fra en fortolkning, som han betegner som en institutionel læringsforståelse af miljøspørgsmålet. Denne fortolkning betragter udbredelsen af miljøhensyn som et resultat af institutionelle læreprocesser og social konvergens og bygger på en rationalistisk antagelse om, at naturen er ude af kontrol. Romklubbens Grænser For Vækst kan ses som det historiske grundlag for denne fortolkning, hvori der blev argumenteret for et stop for den fortsatte hæmningsløse udnyttelse af naturen (Hajer 1996, p. 251). Den institutionelle læringsfortolkning anerkender den globale opvarmning og det indsnævrende ozonlags samfundsmæssige konsekvenser og det nødvendige behov for politisk indgriben heroverfor. Dette betragtes som en naturlig læreproces, som dels skal ses i lyset af de videnskabelige erkendelser på området og dels udgør en demokratisk følge af de grønne radikaler, som oprindeligt bragte problemerne på den politiske dagsorden, men hvis urealistiske krav om en alternativ decentral samfundsstruktur, var et udtryk for en politisk umodenhed. Denne samfundsomvæltende kritik er sidenhen blevet modnet og afradikaliseret og implementeret i de statslige institutioner.

Den institutionelle læringsstilgang anlægger et evolutionært lineært udviklingssyn på samfundets økologiske modernisering, som bidrager til de institutionelle aktører konti-

nuerlige evne til at indoptage nye indsigter og erkendelser i en evigt opadstigende videnskakkumulerende proces. Der efterlyses nye strukturer der rækker udover den enkelte virksomhed og nationalstatens grænser, samt en ny form for global styring, således at privatinteresser ikke får lov til at hæmme miljøproblemløsningsstrategien.

Endvidere antages det, at de eksisterende politiske institutioner kan internalisere økologiske hensyn, eller i det mindste være kilde til dannelsen af nye supranationale styreformer, som kan håndtere de ofte grænseoverskridende spørgsmål. De nationale regeringer anses for at være i stand til at gentænke deres sektorale politikker og de industrielle interesser kan ændres til at være mere følsomme overfor økologiske spørgsmål. Den institutionelle læringsforståelse udgør således en pragmatisk implementeringsstrategi til at imødegå de miljømæssige bieffekter af den industrielle produktionsmåde og levevis, men uden at foretage grundlæggende ændringer af de strukturelle organiserings- og produktions- logikker. Denne konsensuelle fortolkningsmåde forekommer at være den mest hyppigst anvendte strategi i det moderne samfund og udgør den hegemoniske magtfaktor for defineringen af såvel problemets omfang som dets løsningsstrategi i den økologiske moderniserings udformning og praktiske implikationer.

Den teknokritiske fortolkning

Den anden fortolkning af udbredelsen af den økologiske modernisering betragter udviklingen som et overvejende teknokratisk projekt, og hævder at den økologiske krise fordrer langt mere vidtgående ændringer end institutionel læring af de etablerede institutioner. Denne kritik bygger på antagelsen om, at det ikke bare er naturen, men også teknologien, der er ude af kontrol, hvorved der trækkes på en dikotomisk forståelse af forholdet mellem de dominerende instanser og den perifære modkritik samt mellem de materielle og de symbolske betydningsdimensioner. Økologisk modernisering ses som drevet frem af den politiske elite, eksperter og forskere, der fremsætter deres definitioner af problemer og løsninger i debatten (Hajer 1996 p. 253). Som empirisk eksempel fremhæves Brundtlandsrapporten, der betragtes som et halvhjertet forsøg, som Rio-konferencernes manglende praktiske gennemslagskraft viser, reduceres til tom retorik, idet den globale støtte betinges af partikulære interesser som såvel nationalstaten som globale ledelsesorganisationer som IMF og Verdensbanken.

Den økologiske moderniseringsdiskurs bringer således essentielle spørgsmål på dagsordenen, men kan kun bidrage med strukturelt affirmative og utilstrækkelige løsninger. De strukturelle aspekter af problemerne er udeladt af den økologiske moderniseringsstrategi, idet de immanente træk ved kapitalismen overses og bevares som samfundets grundlæggende drivkræfter, der forårsager bieffekter som spild, ustabilitet og usikkerhed og derfor altid vil være utilstrækkelig til at udgøre en adækvat strategi. De historiske rødder bag denne fortolkning går tilbage til den radikaliserede "modkultur" i 60'erne, der havde sit udspring i en holistisk præget og utopisk samfundskritik (Hajer 1995, p. 84). Mens Romklubbens "Grænser for vækst" udgjorde en milesten for den statslige institu-

tionalisering af miljødiskursen, orienterede denne modkultur sig i retning af utopiske skrifter som "Small is beautiful" og "Blueprint" (Ibid pp. 84-87). Disse utopier foreskrev eksplicitte veje mod et sandt selvstyret bæredygtigt samfund uden plads til centralistiske regeringer og industrier.

Teknokritikerne betragter disse sociale kritikker, der opstod i kølvandet på miljøbevægelsen, som foreløbere for et nyt ikke-teknokratisk samfund, som ikke blev taget alvorligt af det politiske establishment, men udviste en statsrepressiv adfærd ved at slå hårdt ned på kernekraftsmodstanderne eller via repressiv tolerance, hvor man indlemmede dem i lovgivningprocesser, men hvor de politiske budskaber blev opslugt af legalistisk neutralitet.

Teknokritikerne mener ikke, at institutionalisternes "software-strategi" kan redde kloden, hvis kapitalismens ekspansionsmekanismer fortsat udgør den hegemoniske drivkraft, men at der er behov for mere radikale løsninger. Denne eneste farbare vej indebærer, at vækstmaskineriet skal stoppes, idet man kun herved kan afhjælpe de virkelige miljøproblemer.

3.1.3. Økologisk modernisering som samtidens hegemoniske miljødiskurs

Økologisk modernisering som politisk projekt kan ses som en strømning, der bryder med de uforsonlige tendenser i begge fløje. På den ene side anerkendes miljøproblemernes strukturelle karakter, men omvendt adskiller den sig essentielt fra det radikale grønne perspektiv, idet sidstnævnte netop hævder, at den økologiske krise ikke kan overvindes uden et fundamentalt brud med den industrielle modernitet og indførsel af en udbredt lokal selvforsyning. Afhjælpning af miljøproblemerne betragtes som et plussums-spil, hvor miljødelæggelser ikke ses som en hindring for vækst, men netop udgør den dynamiske drivkraft for at kunne genfinde nye vækstperspektiver ved en integrering af de negative miljøeksternaliteter i de industrielle produktionslogikker og de statslige styringssystemer. I den økomodernistiske diskurs sættes miljøforurening analog ineffektivitet og dét at producere "grønne teknologier" og miljømæssige "lydhøre" tekniske systemer menes at kunne stimulere udviklingen af metoderne til industriel produktion og fordeling, hvorved miljøproblemerne således bliver indkorpereret i en væstoptimistisk, økonomisk logik. Økomoderniseringsdiskursen kan således ses analog med Schumpeters rationalistiske opfattelse af produktion som en fundamental drivkraft som bibeholder og igangsætter den kapitalistiske motor i bevægelse (Schumpeter 1961).

Økomoderniseringsdiskursen har ifølge Hajer opnået hegemoni og udgør et magtfuldt struktureringsprincip i administrationen og industriel beslutningstagning fra globalt til lokalt niveau. Han går så vidt som at fastslå, at der er blevet skabt en ny etik, som følge af den økologiske moderniseringsdiskurs' hegemoni, hvor fortsat udnyttelse af naturen uden hensyn til de økologiske konsekvenser, i dag mere end nogensinde betragtes som

illegitimt, hvilket ikke mindst gælder for virksomheders håndtering eller af produktions miljømæssige konsekvenser (Hajer 1996 p.250 samt Hajer 1995 p. 261).

Man kan dog indvende, at denne abstraktliggjorte idealistiske form for miljøudbredelse via rent sproglige og diskursive struktureringer, må siges at have sine begrænsninger, idet de faktiske handlinger og implikationer af den ”italesatte villighed” til at underlægge sig de økomodernistiske forpligtelser, ikke er til genstand for den diskursanalytiske undersøgelse. At virksomheden i den offentlige diskurs ligger under for de diskursive krav om miljøforsvarlig adfærd – på det sprogligt-retoriske niveau – er ikke det samme, som at disse kognitive idealer omsættes til politisk-konkrete forandrings- initiativer og processer på virksomheden. At det kan have katastrofale konsekvenser for virksomheden at lancere sig selv i pagt med de økomodernistiske principper uden at ofre de fornødne ressourcer på disses praktiske gennemførelse, hersker der næppe nogen tvivl om, men grænserne for tilsløring og tilsynekomst er i praksis flydende og vanskeligt systematisk kontrollérbare. Således kan der ofte være tale om inkonsekvent ”varm luft” i virksomhedsledelsens italesættelse af egne miljøinitiativer og tilsynekomsten af sådanne afvigelser mellem ord og handling vil ofte være af svingende og arbitrær karakter, hvorfor en ren sprogreduktionistisk diskursiv analysestrategi risikerer at resultere i selvopfyldende profeti og tiltroen til den diskursive gennemslagskraft og handlingsforandringer overvurderes.

Endvidere kan hans perspektiver anfægtes for at den økologiske moderniserings udviklingshorisont bærer præg af nogle lidet problematiserende forestillinger om miljødiskursens irreversibilitet og udbredelsespotentiale – som et politisk issue – der kun kan udvikles og udvides yderligere, hvilket jeg anser for at være af en så lukket og hegemoniseret forståelsesform på linie med de afgrænsede miljøperceptioner, som han stiller sig i opposition til. En Baumansk skepticisme om grænser for tværgående horisonter indenfor en økonomisk-rationalistisk virksomhedsoptik, der ikke blot affirmativt og udviklingslogisk formår at inkorporere miljøspørgsmålets moralske karakter herindenfor, forekommer tiltrængt indenfor Hajers miljøoptimisme. Spørgsmålet om anti-moderne regressive modstrømninger synes endvidere fuldstændig fortrængt i denne miljøreducerende udviklingsoptimisme. Denne diskussion vender jeg tilbage til i den afrundende kritik.

3.1.4. Hajers politisk-kulturelle udvidelse af den økologiske moderniseringsdiskurs

Hajers kritik af de to økomodernistiske fortolkningsbud skal ses i forlængelse af hans socialkonstruktivistiske position inspireret af Michel Foucault, hvor han understreger diskursers primært ekskluderende og begrænsende karakter (Hajer 1995, p. 49). Miljødiskursens udpegning af bestemte story-lines, som symbol på miljøproblemerne fører uvægerligt til en eksklusion og tabuisering af andre politiske og sociale aspekter af miljøspørgsmålet. I den diskursive definering af forurening og natur samt i de underforståede løsninger, søges enten en fastholdelse eller ændring af den sociale orden.

Heroverfor søger den kulturelle politik-forståelse at stille sig lidt udenfor diskursen og søge at udpege, hvilke aspekter af virkeligheden, der udpeges til at udgøre ”vore fælles problemer” indenfor disse og reflektere over, hvilken samfundskonstruktion der skabes under begrundelsen om at beskytte naturen. Indenfor denne politisk-kulturelle fortolkning af den økologiske modernisering antages der ikke at eksistere nogen sammenhængende økologisk krise, men kun forskellige story-lines, der problematiserer forskellige kontekstafhængige aspekter af den forandrede fysiske og sociale virkelighed. Han anerkender reduktioner som en overskuelighedsmæssig nødvendighed, men påpeger nødvendigheden af en bevidsthed om reduktionernes *konstruerede fremstilling* og at denne dannelse af diskursive realiteter betinger mulighedsrummet hvorindenfor den kulturelle politik kan skabes.

Således struktureres virkelighedshorizonten af metaforer, kategorier og løsningsdefinitioner, som gør visse forståelser af virkeligheden plausible, mens andre mulige fremtids-scenarier udelukkes. Foucault taler om polymorfe sammenflettede korrelationer, hvor han understreger at der ikke er tale om, at diskurser indgår som voluntaristiske redskaber for bestemte suveræne subjekter, som manipulerer de passive strukturer, men snarere betragtes som et relationelt samspil, hvor de forskellige subjekts-positioner og funktioner interagerer med og fastholder og transformerer de hegemoniske diskurser og de disciplinerende herredømmeformer (Hajer 1995, p. 48 samt 1996, p. 257). Diskursen foreskriver således et (begrænset) sæt af talepositioner, som er til rådighed for subjekterne (Heede 1997 p. 81), hvorved man snarere kan tale om, at diskursen skaber subjekterne gennem sproget, der virker gennem en række subjektspositioner (ibid. p. 91).

I Hajers indtænkning af Foucault i sin politisk-kulturelle fortolkning bliver målet primært at rekonstruere de sociale betingelser for reduktioner, eksklusioner og valg som formes af den økologiske moderniseringsdiskurs og sekundært at komme til en historisk og kulturel forståelse af disse diskursive dispositioner. Endvidere er sigtet at søge at rekonstruere de sociale kræfter bag den økomodernistiske diskurs ved at studere de konstruerede diskurskoalitioner, som bindes sammen af de konstruerede story-lines, og hvis styrke betinges af deres fortolkningsmuligheder, således at så mange som mulige politiske aktører kan indpasse deres interesser og motiver under denne story-line (Hajer 1995, p. 61). Dette m.h.p. at rette opmærksomhed mod de forskellige muligheder og alternative udviklingsscenarier, der kunne skabes i lyset af forståelsen af disse diskursers virkemåde.

Det politisk-kulturelle perspektiv argumenterer endvidere for, at der ikke kun findes implicite – logisk stringente - fremtidsscenarier og at det ikke handler om at betvivle forekomsten af globale miljøproblemer, eller at antage på relativistisk vis, at alle løsninger er lige gode eller rigtige. Men det er nødvendigt at tage afstand fra den teknisk-naturvidenskabelige objektivistiske *tilsløring* af miljøproblemernes politiske mangfoldighed og anfægte den ukritiske accept af de hegemoniserede videnskabelige konstruk-

tioner som udgangspunktet for politik, en erkendelse, som han finder fraværende i de to konventionelle miljøfortolkninger; den institutionelle og den teknokritiske.

Den institutionelle læreproces-fortolkningen anerkender hverken tilstedeværelsen af kulturel bias eller kontingensen i de dominerende miljødefinitioner. Teknokritikernes sondring mellem symbolske og materielle aspekter, indikerer ligeledes at de opererer ud fra en naturalistisk – sandhedssøgende - forståelse af, hvad problemerne egentlig består af.

Hajers politisk-kulturelle fortolkning mener imodsætning til begge, at der ikke findes nogen genvej til en objektiv sandhed, idet han først og fremmest betragter den økologiske krise som en diskursiv realitet, der konstituerer sig som et udslag af et væld af komplekse sociale processer – selvom han dog anerkender tilstedeværelsen af den fysiske natur. Kun gennem analyser af disse processer kan man indfange den økologiske diskurs' flertydigheder, fremfor at forsøge at gå bag om den økologiske diskurs' metaforer. Sigtet er snarere at søge at indkredse dem for at blive i stand til at udfordre dem videnskabeligt og for at øge bevidstheden om den omfattende kontingens, som viden om økologiske spørgsmål er omgærdet med.

Forskernes rolle bør derfor snarere dreje sig om at undersøge samfundets diskursive tilsløring af politiske aspekter indenfor samfund, teknologi og natur. Ikke blot for at konstituere nye begrebslige redskaber til håndtering af miljødiskursen, da sproget aldrig er neutralt, men netop er tæt sammenvævet med og indflettet i ekspertkulturens system og økonomitænkning. En politisk-kulturalisering af den økologiske moderniseringsdiskurs kunne muligvis tjene til at udfolde og belyse forskellige sprog og videnstyper – eksempelvis ekspertviden vs. lægmandsviden - for at disse kan blive udfoldet og konfronteret med hinanden for at udvide mulighedsperspektiverne for, hvad økologiske problemer også kunne indeholde. Dette samspil kunne lede til en anerkendelse af mere plurale perspektiver på miljøproblemernes kontingente flertydighed og bidrage til, at problemstillingen blev på hovedet, således at debatten ikke længere ensidigt fokuserede på ikke-social beskyttelse af naturen, men på *de politiske og sociale valg om hvilken slags natur og samfund vi ønsker!*

Han kritiserer teknokritikernes automatiske afvisning af teknologiske løsninger, idet teknologi per se ikke bør betragtes som indbygget problematisk, men også kan udgøre en potentiel styrke, der kan rekonstituere det sociale forhold mellem natur, teknologi og samfund i overensstemmelse med de til hver en tid gældende politiske og kontekstuelle behov og præferencer, hvilket betyder at debatten bør løsne sin modernistisk/anti-modernistiske dikotomi og debattere miljøspørgsmål mhp. en genskabelse af samfundet. Han forsøger således at bevæge sig på tværs og overskride såvel institutionalisternes teknologioptimisme som anti-teknokratisternes teknologipessimisme, idet han betragter begge positioners kategoriske entydighed som et udtryk for udsynsreducerende bias.

Konsekvensen af en sådan opløsning af denne udbredte dikotomiske polarisering kunne muligvis føre til en overskridelse af debattens miljøfokus, idet det ville muliggøre en mere eksplicit orientering mod betingelser for brug af visse teknikker og på den foretrukne socialisering af naturen, snarere end den rene ukritiske beskyttelse af naturen, som den er - eller rettere som vi ser og opfatter den via de tilrådehavende diskurser og story-lines på miljøområdet - jvf. diskursens strukturering af de subjektive perceptioner og opfattelser af virkeligheden.

3.1.5. Konkrete tiltag pba. diskursanalytiske erkendelser

Til at fremme denne politisk-kulturelle udvidelse af miljødiskursen, foreslår Hajer etablering af nogle sociale foranstaltninger, der kan udfolde en bredde i diskussionen og i de mulige fremtidsscenarier. Han skitserer konkrete idéer til, hvordan dette skulle organiseres som en permanent søgeproces, som der ikke kan udsiges faste regulativer for. Hans forsøg på konkretisering går i retning af lokale netværkslignende fora under overskriften ”Sociale Forespørgsler” (Social Requiry), der skal bestå af lægmænd og give borgerne legitim ret til initiativer, men uden at antage et klart (på forhånd defineret) subjektsspørgsmål som hos teknokratikritikerne. Han definerer denne praksisforanstaltning som følgende: En social forespørgsel ville være en praksis, hvor alle typer af subpolitiske beslutninger kom frem i lyset og hvor forskellige moderniseringsscenarier kunne udvikles og relateres til de aktuelle politiske strategier (Hajer 1995, p. 288, min oversættelse).

Pointen med denne praksis er at udvikle og udstille modsætningerne, reduktionerne og eksklusionerne og bringe dem ind i diskussionerne om de underforståede og uudsagte teknologiske bias om natur og samfund og om de dertil hørende implicite fremtidsscenarier. Hernæst kunne sådanne sociale forespørgelses-netværk udgøre en base for de forskellige subjektspositioners partikulære interessers argumenter og synspunkter mhp. udfoldelse af argumentationsgrundlag for såvel relegitimering og/eller afvisning samt danne udgangspunkt for en reorientering af politisk handlen i lyset af en social debat m.h.p. en udfoldelse af normative funderinger i debatten, som kunne indtage en mere central plads og gyldighedsgrundlag gennem diskussion af mening og konsekvenser, hvoraf den kontinuerligt skulle gentænkes i konteksten af konkrete spørgsmål.

Endvidere foreslår han en udvidet demokratisering af lovgivningsprocessen gennem etablering af en såkaldt ”diskursiv lov”, der skal forme diskurskoalitioner og vedligeholde en løbende argumenterende debat om betydning og implikationerne af de legale lovgivningstekster. Det særegne ved denne diskursive lov er dens understregning af frembringelsen af *normative* argumenter, fremfor de specifikke reguleringstilfældes praktiske konsekvenser. Her kan fremføres argumenter udviklet i relation til de sociale forespørgsles normative forankring, der udfoldes som det mest acceptable og lovende udviklingsforløb som grundlag for den legale lovgivning, hvorved den regulerede lovgivning forpligtes til at konstituere sig på basis af disse sociale debatter. En sådan synliggørelse af de sociale debatter gennem normative argumentationsfordringer kunne øge

folks evne til at indtænke egne politiske perceptioner i skabelsen af nye fortolkningsstrukturer, der kunne tilvejebringe et mere dynamisk og flerfacettet økologisk moderniseringsprojekt.

Herigennem ser Hajer muligheder for dannelsen af nye samfundsperspektiver, hvor det eksempelvis ikke er målet at frigøre den menneskelige kapacitet *fra* teknologien dominans, men at vurdere de teknologiske muligheder og barrierer indholdsmæssigt kritisk og fordomsfrit. At udvikle en bestandig løsningsstrategi for det økologiske dilemma lader sig ikke gøre, idet dette udgør et grundvilkår for moderne livsførelse, som altid vil afføde nye spørgsmål og dilemmaer, som der skal tages normativt og politisk stilling til og som derfor vil udgøre en permanent forhandlingsproces. Men det væsentlige i håndteringen af dette dilemma er at få løsnet den økomodernistiske diskurs fra sine teknokorporatistiske bånd og skabe nogle åbne demokratiske strukturer for afgørelser om, hvilken type samfund og natur vi rent faktisk ønsker (Hajer 1995, p. 294). De nærmere konkrete organiserings- og sammensætnings- principper for disse demokratiseringsfora kommer han ikke nærmere ind på, ligesom foranstaltningerne ifht. til omverdenens grad af forpligtethed overfor disse normative kritikker lades urørt.

3.1.6. Hajers udviklingsscenarier for den økologiske modernisering

I sin fortolkning af den økologiske krise som industrisamfundets konfrontation med dets egne latente bieffekter, tager Hajer afsæt i to af mine øvrige teoretiske repræsentanters modernitetskritiske samfundsdiagnoser; Zygmunt Bauman og Ulrich Beck. Bauman fremhæves i sin karakteristik af samtidens postmodernitet, som en aldrende, moden form for modernitet, idet han hævder, at vi nu er i stand til at betragte moderniteten som et projekt med ekskluderende og destruktive bieffekter. Ifølge Bauman har denne moderne modernitet dannet kimen til menneskehedens evnen til at reflektere over, hvad der har bragt os denne enestående velstand, idet vi nu konfronteres med de økologiske risici og farer, som er blevet skabt i og med moderniseringsprocessen (Bauman 1991). I sin inspiration af Beck, lægges vægten på Becks modernitetskritiske og konstruktivistiske elementer, hvorimod han tager afstand fra hans mere realistisk funderede katastrofeperspektiver, der tegner grundtonen i Becks samtidsdiagnostiske moraliserende krav om, at tage de naturvidenskabelige indsigter alvorligt og ændre adfærd i pagt med disse foreskrifter. Hajer støtter sig derimod til Becks teser om agenternes skærpede evne til at reflektere over de sociale vilkår for deres eksistens i lyset af modernitetens blottede selvdestruktivitet. Det er så spørgsmålet om hvor udbredt denne refleksion kan påvises at være til stede i den nuværende diskurs om økologisk modernisering. I et fremtidigt politisk udviklingsperspektiv optegner Hajer forskellige sociale projekter, der fremføres under overskriften af miljøbeskyttelse for at kunne vurdere hvilken betydning det får for indholdet af de implicite fremtidsscenarier, der opstår som følge heraf.

De reguleringsbestrebelse og brede sociale samarbejdskoalitioner, der foregår omkring miljøspørgsmål i de såkaldt højtudviklede økomodernistiske lande, foregår overvejende

udfra en planlægningsorienteret målsætning om at institutionalisere de økomoder-nistiske idéer. I vidt omfang er disse præget af den institutionelle lærings-fortolkning, men de sociale dynamikker i denne økologiske modernisering synes dog ifølge Hajer ikke nær så forudsigelige, som denne idealtipe formodes at antage. I hans diagnose af samtidens, fastslår han, at den væsentligste direkte påvirkning af den økologiske mo-dernisering foregår via *rationaliseringen af økologien*. Gennem de begrebslige og insti-tutionelle ændringer af de eksisterende bureaukratiske strukturer og i skabelsen af nogle nye, enten via staten eller de nye økokorporatistiske samarbejdskonstellationer. Hajer gør dog opmærksom på, at forsøgene med at rationalisere økologiske spørgsmål i over-ensstemmelse med foreskrifterne i det institutionelle lærings-program, ikke *nødvendig-vis* fører til rationalisering af økologien, idet den også kan føre til en kritisk form for kulturel politik. Han fremhæver som eksempel på sådanne mulighedsperspektiver dén elasticitet som eksisterer ved de lokale beslutningstageres udformning og efterlevelse af de nationale politiske forpligtelser og krav om bæredygtig udvikling.

De lokale aktører skal således forestå ”oversættelsen” af en bæredygtig udvikling til nye planlægningsprocedurer, bevarelsesstrategier etc., hvorved de forventes via centrale direktiver at omsætte bæredygtighed til deres nye kognitive rettesnor. I lyset af bære-dygtighedsbegrebets fortolkningsmæssige bredde er dette en yderst uforudsigelig pro-ces, der kan bevæge sig i mange forskellige retninger. I praksis overlades de pågælden-de beslutningstagere i vidt omfang til sig selv, når de skal operationalisere idéen om bæredygtig udvikling, hvilket kan udmønte sig i såvel detailprægede æstetiske foran-dringer, hvor grundlaget fungerer som ”business as usual”, som deciderede brud med tidligere institutionelle forpligtelser.

En anden magtfuld dimension af samtidens økologiske modernisering udgøres af ten-densen til *teknificeringen af økologien*. Den mest tydelige udvikling herindenfor finder sted i de ledende økomoder-nistiske lande, hvor der foregår en påfaldende men meget lidt diskuteret reorientering blandt store multinationale selskaber såsom Siemens, DASA og BMW i deres strategiske planlægning. Disse aktører anvender det økologiske katastrofeperspektiv som et redskab til at kunne udfylde efterspørgselen efter energibe- sparende teknologi, genbrugsenergi etc. De samarbejder i vid udstrækning med NGO’ere som Greenpeace, handelsorganisationer og politikere udfra vidt forskellige motiver, der initierer den økologiske modernisering i denne teknificerede retning, hvil- ket bidrager til udvidelser af eksisterende store og magtfulde tekniske systemer.

Denne tendens kan anfægtes udfra et teknokrati-kritisk perspektiv for at videreføre og bestyrke den industrielle ”juggernaut-effekt” – den blinde vækstlogik - men med et grønt islæt som legitimationsgrundlag. Hajers kulturelle perspektiv vil heroverfor kriti- sere forskydelsen af diskussionen om alternative fremtidsscenarier til fordel for tekno- kreative effektivitets- og plus-sums-løsninger.

En tredje udviklingstendens som følge af den økologiske modernisering går i retning af *en økologisering af det sociale* og skal snarere ses som en repondering på den økologiske modernisering end som en egentlig del af den. Modsætningerne som ligger i de to ovennævnte konsensuelle strategier producerer ifølge Hajer også deres reaktive modpart, der omsætter sig til en ny type lokal orientering. Opmærksomheden på miljøødelæggelser har vundet indpas hos Tysklands nye højre, som kæder den sammen med denne nations- og lokal- patriotiske ideologi, som en reaktion mod det socialdemokratiske globaliseringsprojekt med dets indarbejdede teknokratiske miljøløsningsstrategier. Indenfor den økologiske socialiseringstendens fortolkes de økonomiske og politiske usikkerhedsmomenter som et produkt af globaliseringen, hvilket politisk omsættes til genskabelsen af en ny nationalfølelse, hvori der grundlæggende anerkendes dikotom modsætning mellem det globale og det lokale.

Det fjerde udviklingsscenarie betegner Hajer som *socialiseringen af økologien* og udgør en konkret udløber af hans kulturelt-politiske perspektiver for den økologiske moderniseringsdiskurs. Her anerkendes den økologiske debat som et væsentligt diskursivt politikfelt, hvor der kan reflekteres over moderniteten og tages reflektorisk stilling til disse problemer på et normativt grundlag i relation til bredere samfundsmæssige spørgsmål, såsom social retfærdighed, ønskværdige naturrelationer samt teknologiens samfundsmæssige rolle. Dette bidrager til refleksion over den økologiske diskurs' politiske betydning. Global opvarmning udgør således ikke det eneste tema, hvorfra man legitimt kan sige nej til øget vækst, men kritikgrundlaget udvides til filosofiske imperativ om ansvar, som også skal indgå som grundlag for politiske beslutninger og overskride de traditionelle institutionsforpligtelser.

Samtidig vil dette perspektiv kunne åbne op for, at den økologiske krise på ingen måde er unik, men udgør et vedvarende politisk dilemma der udfordrer vore industrielle og forbrugsorienterede livsformer, hvilket ligeledes ligger i tråd med et kulturelt politikperspektiv. Mange indbyrdes sammenhængende aspekter af den økologiske moderniseringsstrategi er hidtil blevet holdt kunstigt adskilt. En socialisering af økologien kunne bryde med begrebsliggørelsen af naturen, som "noget derude" og med dén forestilling, at naturen pr. definition står for det autentiske, det rene og gode, hvilket kunne løse op for debattens cementering.

For Hajer bliver spørgsmålet om den økologiske moderniserings udviklingspotentialer således en afgørende chance for samfundsmæssigt at diskutere spørgsmålet om life-politics, der bringer moralske og etiske spørgsmål på dagsordenen om, hvordan vi bør leve i en posttraditionel orden som det efterlyses af Anthony Giddens (Giddens 1991). Ved herved at tillade en gentænkning af de eksisterende sociale forhold, kunne den økologiske krises retoriske styrke bruges til at reflektere over modernitetens tilstand og de politiske perspektiver for udviklingen af de sociale livspraksisser.

De fire udviklingsscenarier for den økologiske modernisering befinder sig imidlertid i en ulige styrkeposition. Rationaliseringen og teknificeringen af økologien er ganske veludviklede som de statslige og markedsmæssige strategier, mens han vurderer civilsamfundsperspektiverne som bevægende sig mere i retning af en økologisering af det sociale, hvilket må betragtes som en yderst farbar vej. Han efterlyser forhold der kan bestyrke og udvikle den fjerde udviklingstendens, men finder det vanskeligt at fremkomme med konkrete bud på politisk-kulturelle mægtiggørelsesstrategier. Disse kan kun styrkes ved udbredelsen af erkendelsen af, at refleksion betyder mere end bevidsthed om den økologiske krise alene. Spørgsmålet er, hvordan der kan dannes en bevidsthed om en nødvendig åbenhed i definitionen af både problemer og løsninger i miljøspørgsmålet samt hvordan vi kan initiere en refleksion over den økologiske moderniserings politiske karakter via substantielle debatter om forholdet mellem natur, teknologi og samfund.

Undersøgelse af den økologiske moderniserings ambivalenser og forsøget på at fremkomme med institutionelle former, der kan imødekomme øget kognitiv refleksivitet, argumentation og forhandlede sociale valg indgår som kernepunkter for Hajer i konstitueringen af et plausibelt grundlag for en mere socialt forankret miljøpolitik.

3.1.7. Den økologiske moderniserings betydning arbejdslivets miljøperceptioner

Hajers vægtning af den sociale dimension af miljøspørgsmålet synes umiddelbart ganske overensstemmende med mit undersøgelsesfelt, der netop sigter på de sociale og miljømæssige orienteringer blandt medarbejdere på miljøprofilerede virksomheder. Han hjælper mig et langt stykke i sin konceptualisering af den økologiske moderniserings hegemoniserede udtryk i den institutionelle læringsfortolkning, der sigter på en tilpasning af de eksisterende forhold med en integrering af miljøhensyn som et subsystem under de etablerede institutionelle praksisser, hvilket netop fortrænger medarbejderes miljøpolitiske rolle.

Med sin efterlysning af en politisk-kulturel udvidelse af den økomodernistiske diskurs og lancering af et nyt perspektiv for udviklingen af miljødiskursen i retning af en socialisering af økologien, optegnes konturerne af en mere praksisforankret og nærværende miljøforståelse med rod i de subjektive erfaringer. Eller rettere: Et perspektiv der løsner den rationaliserede og teknificerede system- og markeds-tænkning, som præger den offentlige miljødiskurs og ikke mindst; de praktiske foranstaltninger, der vægtes.

Jeg mener dog, at hans kulturel-konstruktivistiske perspektiv efterlader flere spørgsmål end svar, idet hans analyse udelukkende fokuserer på den diskursive dimension, hvilket indsnævrer min problemstilling, idet der ikke levnes plads til de sanselige-konkrete handlinger, som udgør en væsentlig basis for livet på en arbejdsplads. Den endimensionelle fokusering på diskurser som konstituerende på de subjektive realitetsforestillinger, mener jeg bør betragtes som altfor begrænset til at kunne indfange alle de uudsagte erfa-

rings og sanseoplevelser, der indgår som medkonstituerende faktorer for udviklingen af kundskab, indsigt og subjektiv identitet. Elementer som "tacit knowledge" må således se sig ekskluderet som irrelevante faktorer indenfor Hajers analyse, eftersom det kun er de rent begrebslige og italesatte diskursive konstruktioner, der er i kikkertsigtet.

Dette anser jeg for en åbenlys mangel ved hans analyse, som også går igen i hans politisk-kulturelle analysestrategi, hvor han sigter mod at "åbne" diskursen mod alternative udviklingsscenarier, der transcenderer med den dominerende institutionelle og teknokorporatistiske diskurs og kan udfolde den økologiske modernisering i social retning. Men de konkrete aktører, der skal forestå dette analysearbejde synes møntet på den akademiske elite, som skal bringe disse indsigter frem i lyset og således åbenbare de herskende diskursers indlysende begrænsende funktion og ubegrundethed. Således synes alene offentliggørelsen af denne indsigt at kunne føre til øget refleksion hos de samfundsmæssige aktører, hvorved de hegemoniske diskurser taber terræn og bliver tvunget til at skulle argumentere normativt for institutionelle valg og løsningsstrategier, som hidtil har fungeret uanfægtet.

Handlingsperspektivet er således reduceret til kun at omhandle kognitive og sprogligt implementerbare orienteringer ved at anskueliggøre diskursens egenskab, som en sproglig struktureringsfaktor, der kun kan vedligeholdes og cementeres ved en fortsat brug og henvisning til den. Forandringsdimensionen ligger således immanent i denne erkendelse per se, hvorfor handlingsperspektivet forekommer mig noget spekulativt og taget ud af den samlede sammenhæng af erfaringer, praksisser og handlemuligheder, der konstituerer subjekterne og deres sociale relationer. Rutiniseret vanetænkning, praktiske erfaringer og subjektive verdenbilleder er næppe noget der ændres ved den blotte åndelige erkendelse af disses cementerende funktion og bremse for alternativt udsyn, idet disse indgår i et komplekst samspil med de mange forskellige erfaringer og orienteringer som konstituerer den samlede livsførelse og subjektsposition. Praksisfunderede elementer af miljødiskursen synes relativt fraværende i Hajers analyse, hvor hans efterlysning af det sociale forekommer at være nogle frit svævende idealer, som kan italesættes løsrevet fra deres kontekst, hvorfor hans teori synes vanskelige at indfange de konkrete erfaringsbårne faglige orienteringer, som finder sted i arbejdslivet.

Til trods for hans eksplicite afstandstagen fra det lineære og evolutionære udviklings-syn, der præger det institutionelle lærings-hegemoni indenfor den økologiske modernisering, synes han dog alligevel at betragte udviklingen som overvejende positiv – blot kan det blive endnu bedre, hvis diskursen udvides med en sociale dimension! Hans scenariebetragtninger bærer således alle præg af en opadstigende miljøorientering, om end i en karikeret udformning som hos økologisering af det sociale-tendensen, men dog en udviklingsbetragtning, hvor alle 4 tendenser orienterer sig mod miljøforbedringer ud fra vidt forskellige dagsordner og horisonter. Muligheden for at miljøperspektivet kunne gå tilbage, blive udmanøvreret af den politiske dagsorden, foreligger ikke i Hajers scena-

riebeskrivelse, hvilket kan undre ud fra hans socialekonstruktivistiske perspektiv, der netop foreskriver at udviklingen principielt ligger åben¹⁶. Den indirekte udviklingsoptimisme, der ligger i Hajers overbevisning om miljødiskursens vedvarende, mener jeg således med fordel kunne tilføjes en konstruktivistisk pragmatisme, idet der næppe foreligger nogen garantier for at udviklingen nødvendigvis går i retning af en evigt opadstigende miljøorientering, det være sig rationalistisk, teknificeret, økologisk eller social. Snarere kan der forekomme eksempler på det modsatte, nemlig en underkendelse af eller decideret modvilje mod vægtningen af miljøspørgsmål med dens centrale placering i de politiske prioriteringer ud fra såvel ideologiske årsager som fra ekspertlig afstandstagen.

Jeg mener dog hans diagnostiske betragtninger over ensidigheden i den økologiske moderniseringsdiskurs med dens overvægt af rationalistiske og teknificerede aspekter og løsningsstrategier på miljøproblemerne er ganske betegnende for måden, mange virksomheder inkluderer miljøforanstaltninger på som et led i deres markedsstrategi. Dels fordi plus-sums-betragtningen synes at udgøre langt den væsentligste motivationsfaktor for at inddrage miljøaspektet i den virksomhedsrationelle praksis og planlægning, hvorved miljø integreres som et subsystem indenfor de eksisterende strukturer ud fra konventionelle markedsprincipper i takt med den stigende efterspørgsel. Dels fordi fortolkningsmuligheder af miljødiskursens overordnede story-line – en bæredygtig udvikling – er så mangfoldige og bidrager til en omfattende lokal frihed for, hvor dybdegående – eller overfladisk – man ønsker at gå til værks. Efterspørgselskravene bidrager næppe alene til øget forpligtelse overfor præciseringen og gradbøjningen af miljøforanstaltningernes omfang og dybde, idet der sjældent udvises interesse for indsigt i de konkrete tiltag, der foretages. Opmærksomheden retter sig snarere mod den symbolske værdi i, om virksomheden overhovedet inddrager miljø som en facet i sin profilering og sjældent på måden eller omfanget heraf. Endvidere er interessen centreret på produktets ydre signalværdi snarere end på, de processer, der går forud herfor, hvorfor den samlede miljøbelastning – samt dén sociale belastning, som de direkte udøvere udsættes for herigennem – har mindre betydning for efterspørgslen. Dikotomien mellem det materielle og det symbolske, som Hajer kritiserer teknokritikerne for at ligge under for, synes således at udgøre en plausibel sondring i de praktisk-politiske prioriteringer, men med en klar overvægt af de immaterielle og symbolske betydningsdimensioner, som tillægges en værdi i sig selv, uden nævneværdig opmærksomhed på dettes betydning eller manglende betydning for de materielle og praktisk-konkrete forhold.

Jeg tilslutter mig fuldt ud Hajers normative betragtninger om utilstrækkeligheden i at overlade defineringen og udviklingen af den økologiske modernisering til såvel den

---

¹⁶ Man kan således konstatere, at et politisk systemskifte også kan bidrage til regressiv tilbageskridt indenfor den økologiske moderniseringstendens, hvor den politiske magtelite i vidt omfang sætter sig udenfor denne diskurs, hvilket har kendetegnet den politiske situation i DK siden begyndelsen af dette år.

rationaliserede som den teknificerede diskurs, som jeg mener kan sættes analog til de statslige og markedsmæssige strategier. Hans efterlysning af en social udvikling af miljødiskursen som en humanistisk blotlægning af diskursen som kilde til nye horisonter og mulighedsperspektiver, kan jeg således kun erklære mig enig i, men jeg mener han kommer til kort i sit forsøg på konkretisering af, hvordan sådanne foranstaltninger kunne iværksættes. Hans demokratiseringsforslag til en legitim normativ udvidelse af diskursen ved etablering af sociale forespørgselsnetværk som base for politiske beslutninger og lovgivningsgrundlag tolker jeg som en slags normativ demokratisk testning af den institutionaliserede miljøpolitiske proces.

Perspektiverne ligger i tråd med de nyere strømninger indenfor de socialkonstruktivistiske dele af samfundsvidenskaben, der har udviklet teser om bottom-up-perspektiver og borgerdeltagelse i form af mægtig- og myndigheds- strategier¹⁷. Det nye ved disse teoretiske perspektiver er, at de definerer sig væk fra sondringen mellem materialitet/symbolik for herved at frisætte analytikken fra den marxistiske materialismes barrierer og udviklingslogik, hvorved perspektivet bliver at orientere sig i retning af muligheder fremfor begrænsninger. Men denne mulighedsfokuserende magtforståelse risikerer, at man kun har blik for de lægmandsressourcer, der rent faktisk udfolder sig, og viser sig yderst kompetente hertil, mens befolkningsgrupper, der ikke viser sig på den livspolitiske scene, udgår fra den analytiske opmærksomhed. Således synes dét at beskæftige sig med mønstre og strukturer, der vedligeholder og fastholder de sociale processer og fordelingsmønstre at blive betragtet som en forældet forskningspraksis og dét at lede efter udfoldede – eller fortrængte – potentialer – med mindre der er tale om rent sprogligt konstruerede udgrænsende diskurser – anses for at være et udtryk for spekulativ og epistemologisk forskning.

Analogt Højer efterlyses der højere grad af borgerdeltagelse i de politiske beslutningsprocesser, enten via øget decentralisering af opgaverne på de lokale institutioner i form af brugerindflydelse eller ved oprettelse af lægmandsfora – paneldebatter med borgere som eksperter – hvor livspolitiske perspektiver af de centrale politiske prioriteringer og beslutninger debatteres mht. at udgøre et væsentligt fundament for den politiske proces. Jeg finder det problematisk, at man herved – i sit sigte om at opnå mest mulig borgerindflydelse – overser de materielle facetter, der netop har en skævvridende og polariserende indvirkning på, hvilke dele af befolkningen der anses for kompetente og besidder mulighedsressourcerne for at kunne deltage i sådanne mægtigheds- og myndigheds- projekter og organiseringsformer.

---

¹⁷ Her skal bl.a. nævnes samarbejdsprojektet; Demokrati fra Neden samt Eva Sørensen og Henrik Bang's udviklede begreb om Hverdagsmagere (Bang & Sørensen 1997, Sørensen 1997a samt b og Sørensen & Torfing 1999).

På samme måde lancerer Hajer sine demokratiseringsstrategier på en temmelig uproblematiserende facon, som ligger på linie med den af Habermas konstruerede idealtypiske herredømmefri dialog, hvor frie og lige individer diskuterer og argumenterer på basis af nogle universelle gyldighedskrav (Habermas 1984). Til forskel fra Hajer må man dog medgive Habermas, at han opererer udfra en moderne horisont, hvori det implicit anerkendes, at der findes en fælles fornuft – en nuanceret rationalitetsforståelse – som subjekterne kan henvise til i deres debatter og argumentation alt efter, hvilken sfære som den pågældende problemstilling kan kategoriseres under; videnskaben, moralsk/retslige forhold eller kunsten (Habermas 1981 pp. 226-252). Således ligger der indlejret i Habermas' universalpragmatiske fundament en grundlæggende tro på en hierarkisering af argumentationsmåder, der funderes i en fælles anerkendt fornuft, hvorfor der er tale om en rationel og legitim argumenteret eksklusion af ugyldige argumenter, når en beslutning skal træffes gennem denne herredømmefri dialog, hvilket den ekskluderede part – ideelt set – også vil erklære sig enig i. Groft forenklet kan man sige, at fornuften udgør drivkraften og er magten overlegen i Habermas' univers.

Denne tiltro til en højere fornuft, tager Hajer imidlertid skarp afstand fra, idet den anses for blot at være et udtryk for en hegemoniseret diskurs, der har erobret en dominerende og ekskluderende position, som udmanøvrerer andre alternative diskurser og mulighedsperspektiver. Han magtforståelse ligger tæt op ad Foucault's komplekse mikromagt, hvor magt forstås som en de-centrerende, allestedsværende, splittende og producerende kategori. Med denne flertydige magtforståelse in mente, er det svært at begribe hans uproblematiserede løsningsstrategier, der tyder på en utopisk forestilling om, at der ikke findes hegemoniske overgribende eksklusionsdynamikker blandt lægmænd, at når blot lægmænd diskuterer indbyrdes – uden eksperterne eller de professionelle policyudøvere som dagsordensættere - vil de normative bevæggrunde og politiske visioner kunne udfoldes legitimt. Polariseringer og ulige ressourceadgang til at begå sig på en sådan diskursiv arena, lades urørt i disse perspektiver, hvilket jeg mener skal ses i lyset af hans subjektsbegreb, idet han analog til Foucault betragter subjektet som en magt-konstitueret størrelse (Heede 1997, p. 22).

For at undgå enhver form for essentialisme, en betragtning om at mennesket besidder en naturaliseret kerne, når alle ydre lag skrælles bort, forlades ideen om blot en rest af et selvstændiggjort subjekt, idet menneskets principielle åbenhed gør det muligt at den inderliggjorte disciplinering bliver altomfattende, at subjektets underkastelse under den hegemoniserede sandhedskonstruktion bliver objektiveret på en totaliserende facon (Olsén 1979). Hajer citerer Foucault for følgende:

”Der findes ikke på den ene side ikke træge diskurser....og på den anden side ejheller et magtfuldt subjekt der kan manipulere dem, vælte dem eller forny dem; men de diskursiverende subjekter former den del af det diskursive felt, som de tager del i....og deres funktion...Diskurs er ikke et felt, hvor subjektiviteten trænger ind; det er et rum for forskelligartede subjektspositioner og subjektsfunktioner.” (Hajer 1995)

Således opereres der indenfor denne tilgang ikke med egentlige subjekter, men kun med positioner, der formes af dén virkelighed, som diskurserne udtrykker (Hajer 1995, p. 51). Således bliver det vanskeligt med Hajers (og Foucault's) rent diskursive forståelse af magt og handling, at forstå konstitueringen og dynamikken i de mere socialpsykologiske dimensioner af praktiseringen og orienteringen i arbejdslivet, som andet og mere end rene diskursive produkter af de institutionaliserede og ekspertfunderede hegemoniske sandheder. De praktiske udformninger og subjektive betydningsdimensioner forsvinder i denne overordnede analysestrategi, hvor der snarere fokuseres på en betoning af ligheder udtrykt i de hegemoniserede fortolkninger, hvorimod modstandsformer og afvigelser fra den hegemoniserede strømning drukner i fremstillingen af diskursen som den eneste reale betydningsdimension.

3.2. Becks refleksive risikosamfund

I det følgende vil jeg beskrive nogle centrale kategorier, som specifikt kendetegner senmoderniteten, ifølge Ulrich Becks samtidsdiagnostiske betragtninger om risikosamfundet. Jeg har valgt at medtage Beck som en central figur i mit samlede teoretiske grundlag for min analyse, idet jeg betragter ham som én af de mest fremtrædende repræsentanter indenfor diskussionen om miljørisici og demokratisk underskud i senmoderniteten. Hans perspektiver for arbejdslivets status i denne risikofyldte kontekst bidrager til nogle plausible forståelsesformer af de dobbelttydige vilkår der kendetegner såvel arbejdslivet i sen-moderniteten, som miljøspørgsmålets fremtrædende plads i den offentlige diskurs. Hans teorihistoriske rødder fra den gamle Frankfurterskole udgør ligeledes en vægtig betydning for min egen teoretiske positions forankring i kritisk teori, hvorfor jeg finder hans sigte med at opdatere og videreudvikle denne horisont i en sen-moderne, individualiseret og riskofyldt samtidsdiagnose som et uomgængeligt bud i denne udviklingsproces.

Udover at søge at indkredse hans betragtninger på arbejdslivets status og vilkår i risikosamfundet, vil jeg trække to centrale begreber frem. Dels hans teser om senmodernitetens omfattende individualiseringstendens, som konstituerer nogle nye eksistentielle betingelser for menneskers livsvilkår og orienteringer og dels hans begreb om sub-politik, som kan ses som en nye politikforståelse og praksis, der vokser frem i takt med denne individualisering.

Ulrich Becks videnskabsteoretiske tankegods bygger på en dialektisk forståelse, hvor miljøproblemers materielle eksistens anerkendes, samtidig med at vor opfattelse og fortolkninger af disse risici er påvirket af et væld af politiske og diskursive faktorer, som ikke er direkte afledt af de materielle realiteter. Han sondrer således mellem den materielle realitet og de sociale og diskursive forståelsesformer, som formes og udvikles sideløbende hermed. Sommetider som en reaktion på nogle konkret ændrede materielle forhold, men oftest som et udfald af komplekse og socialt forankrede diskursive dynamik-

ker. Herunder den udvidede refleksive – og kritiske – bevidsthed, hvor nye spørgsmål og problematiseringer hele tiden dukker op i den politiske offentlighed, som former, påvirker og konstituerer menneskers subjektive og sociale fortolkninger af, hvornår der er tale om risici og hvilken betydning, de tillægges (Beck 1996, p. 7).

Hans egen betegnelse af sin mellemposition som *refleksiv realist* ligger således helt i tråd med hans teori om risikosamfundets markant øgede refleksionspotentiale¹⁸. I hans hovedværk *Risikogesellschaft* (Beck, 1986) beskriver han, hvordan samfundet har bevæget sig fra udelukkende at producere materielle goder til i højere grad at været producent af risici. Den industrielle rigdomsproduktion med sin indbyggede økonomiske vækstoptimeringslogik, der skaber lukkede selvreferentielle systemer, må således se sig udfordret af de altomfattende økologiske bieffekter, som denne selvtilstrækkelighed og økonomiske éndimensionalitet fører med sig og som vender tilbage som en boomerang-effekt og virker undergravende på disse systemers eget fundament (Beck 1997b, p.48) .

Han forfægter såvel de moderne som de post-moderne positioner, der betragter de samfundsmæssige udviklingsdynamikker som brudvise epokale overgange fra hhv. traditionelle, industrielle, moderne, post-industrielle, post-moderne forståelses- og praksisformer. Grundlæggende anlægger Beck sin teori om risikosamfundet ud fra antagelsen om en kontinuerlig udviklingsproces, men hvor grundlaget for de samfundsmæssige strukturer løbende ændres, udvikles og forandres, hvorfor det ikke er muligt at foretage minutiøse grænsedragninger mellem de refleksive og industrielle adfærdsmønstre, idet de ofte vil udfolde sig sideløbende og sammenvævet med hinanden på ambivalent vis (Beck 1997a, p. 257).

Mere overordnet samfundsanalytisk hævder Beck, at modernitetssynets konsekvenser for natursynet medfører en opprioritering af videnskabens instrumentelle optik, idet viden sidestilles overvejende med teknologiske fornyelser til gavn for mennesket (Beck 1995). Menneskenes magt over naturen kommer herved til at fremstå som indiskutable fremskridt, og dermed som et gode i sig selv, hvorved konsekvenser for samfund og miljø ikke tages i betragtning ved en vurdering af videnskabsmæssige fremskridt. Endvidere vurderes fremskridt ud fra værdien af *midler* til opnåelse af et givent mål, hvilket udmønter sig i en gennemgribende samfundsmæssig tingsliggørelse og instrumentalisering af værdier, -analogt til det Weber'ske jernbur (Weber 1992 p. 84).

Det er denne rationalitetskritik, som går igen i den ældre Frankfurterskoles civilisationskritik, som Ulrich Beck viderefører i sin teori om industrisamfundets udvikling fra rigdoms- til risikoproduktion. Men han definerer sig bort fra deres negative kulturpes-

---

¹⁸ Beck placering i denne midterposition skal ses som en afvisning af såvel den naive realisme som den radikale konstruktivisme, som han definerer sig i skarp opposition til og ikke ønsker at havne i hverken den rendyrkede materialisme eller verdensfjerne idealisme, som han mener disse 2 yderpositioner er et udtryk for (Rasborg 1997, pp. 30-31)

simisme og fra Michel Foucault's pessimistiske betragtninger om moderniteten som et sprog-struktur-determineret fængsel, der kun skaber disciplinering og fortrængning. Således forankrer han sin teori i en grundlæggende nuanceret oplysningstro, hvor den moderne videns akkumulering indgår som et væsentlig grundlag for at kunne udfolde og gøre reflekteret brug af risikosamfundets omfattende kontingenspotentialer som et reflektivt modspil til den simple modernisering selvtillstrækkelige egenlogik (Beck 1997a, p. 277).

Risikosamfundet bliver således en realitet i takt med at vi konfronteres med de utilsigtede konsekvenser af modernitetens velfærdsproduktion - konkret såvel som abstrakt - hvilket medfører opkomsten af en mere kompleks - og ifølge Beck, fornuftig i et mere vidtrækkende perspektiv - reflektiv modernisering. Denne betegner han som en "rationalisering af rationaliseringen", som kan udfoldes ved at give demokratisk rum for normativ refleksion over den simple rationalismes selvreferentielle og kortsynede produktionslogikker og videnskabssyn (Beck 1995, p. 133)

Hans definition på et risikosamfund er.. "et samfund, der først skjuler, og siden i kraft af chokket over erkendelsen af en industriel katastrofe, konfronteres med denne historisk nye socialt producerede situation med dennes uforudsigelige mulighed for udslættelse af al liv" (Ibid p. 85, min oversættelse).

Det nye ved samtidens risici er ifølge Beck, at de i deres udstrækningsevne er altomfattende. Dette betyder, at de principielt rammer alle og ingen kan købe sig sikkerhed *i det lange løb*, da alle er virtuelt berørte heraf pga. boomerang-effekten (Beck 1997c p. 32). Risici er således klassetranscendente, selvom de traditionelle stratifikationsmønstre er langt fra overvundet, men er blevet langt mere diffuse og komplekse i kraft af deres globale og grænseoverskridende karakter. Dagens samfund betragter han som åbne og uforudsigelige, hvilket gør absolut sikkerhed til noget illusorisk. I modsætning til præsekulariserede tiders risici, der ofte var båret af naturens autonome kræfter, kan nutidens industrielle farer ses som et resultat af menneskelige handlinger og beslutninger. At vi idag er i stand til at udrydde os selv adskillige gange på få øjeblikke, er noget ganske unikt for vor tid .

Den industrielle modernisering virker således begrænsende på samtidens menneskes evne til refleksion. Man tillader ikke sig selv at tænke alternative løsninger i form af revision af vores levevis, da man hele tiden har travlt med at sikre sin position på verdensmarkedet, sit job og sit eksistensgrundlag (Beck 1995). Derved foregår der en kontinuerlig genskabelse af en ensidig industriel - og dermed forældet - adfærd samt reproduktion af denne modernitetstypes normgrundlag, hvilket begrænser muligheden for at tænke og handle anderledes.

Moderniteten er således blevet en slags "2. natur", idet vi slet ikke kan forestille os at leve uden en stor del af dens teknologiske fremskridt. Teknologiens egenlogik er blevet

en selvtilstrækkelig størrelse, og den ukritiske tiltro som den er forbundet med underminerer fuldstændig dét refleksionspotentiale, som det sen-moderne menneske netop er udstyret med. Den industrielle teknologioptimisme får dermed karakter af et præ-sekulariseret levn - en regression - i og med de nærmest naive forhåbninger til dennes positive formåen i humanismens navn! Denne fascination betragter Beck netop som et udtryk for, at man har mistet den kritiske kontrol med den teknologiske udvikling og at "nytte og destruktion går hånd i hånd". Han understreger således nødvendigheden af at begribe, at teknologiforbedringer både skaber problemer og muligheder og derfor skal betragtes som dobbelttydige og paradoksale, idet de destruktive og de produktive kræfter er tæt sammenvævede. Han anskuer således oplysningens dialektik i et teknologikritisk, sen-moderne perspektiv og efterlyser en refleksiv sekularisering af de teknologiske og videnskabelige spørgsmål.

Derfor er det nødvendigt at rette opmærksomheden mod de ambivalente logikker i samtiden, hvor videnskaben på den ene side skaber oplysning og viden og på den anden side fortrænger og tilslører de sideløbende refleksivitetspotentialer (Beck 1995, pp.89-93). Modernitetens udviklingsdynamikker fører således både til en frisættelse fra de traditionelle mytologiers tvang, men også til nye disciplinerende begrænsninger i kraft af den institutionelle og videnskabelige formalisme og selvrefererende autoritetslogikker.

Opråb til sociologien

Som følge af disse erkendelser finder han behov for revision af de klassiske forestillinger indenfor sociologien. Idéen om "arbejdersamfundet" fremhæver han som en kategori, der bør gentænkes i pagt med den generelle samfundsudvikling for at kunne udvikle nye kategorier og begreber, der dels kan begribe den forandrede virkelighed og dels kan vende nogle af de klassiske problemstillinger på hovedet. Ulighedsproblemerne betragter han stadig som aktuelle, men der skal findes nye måder at løse dem på. Han stiller spørgsmålstejn ved, hvorvidt arbejdsløshed idag udelukkende skal betragtes som et socialt problem, eller om heri også ligger et positivt emancipationspotentiale, nemlig en frigørelse *fra* arbejdets simple målrationisme.

Men forholdet bør betragtes ambivalent, da den omfattende individualisering fører til oplevelsen af personlig skyld, når man rammes af arbejdsløshed. Den moderne realisme er slet ikke i stand til at stille sådanne spørgsmål, da den selv er blevet til tradition og derfor er blind overfor nye sociale tendenser. Indenfor en sådan klassisk videnskabelig optik er det kun de socialt strukturerede konfliktdynamikker, der kan indfanges, mens de moderne menneskes reflektoriske og grænseoverskridende kapaciteter, underkendes og udelades af analysen (Beck 1995, pp. 117-130). Derfor er sociologien nødsaget til at åbne sit videnskabelige udsyn og tage de analytiske konsekvenser af fremkomsten af nye politisk-kulturelle mønstre, der dannes hinsides det politiske system. Samtidens samfundsborgere karakteriserer han som kompetente til at tage politisk stilling til såvel

videnskabens risikoproduktion, som til sin egen private adfærds grad af økologisk ansvarlighed.

Den stigende miljøbevidsthed blandt borgerne tolker han som en risikoangst, der går på kryds og tværs af traditionelle politiske og sociale skel og fører til en *sub-politisering* af samfundet, der konstitueres hinsides de politiske systemer og indenfor afgrænsede politik-felter (Beck 1997c, p. 106). Den klassiske sociologiske videnskab bør derfor løsne op for sin forældede standardiseringslogik og åbne analysen mod det væld af politiske praksisser, der foregår sideløbende og i opposition til det etablerede politiske system. Kun ved at slippe de industrielle briller, bliver man i stand til at se det reflektive risikosamfunds mangfoldighed af politisk handlen og samarbejdskonstellationer indenfor områder, som den konventionelle sociologi reducerer til privatssfæren og derfor kategoriserer som *a-politisk* (Beck 1997c, p. 99)

Herved rettes fokus mod økologiske temaer, som har opnået tiltagende opmærksomhed og som i høj udgør en væsentlig kilde til politisk handlen. Sociologien bør derfor bryde med sin dikotome forståelse af forholdet mellem de sociale strukturer og de økologiske temaer. Hvorledes disse to væsentlige områder - nemlig de sociale-økonomiske strukturer, der netop vedrører produktionen og dermed arbejdet samt de økologiske sammenhænge - indbyrdes lader sig forbinde er imidlertid et åbent spørgsmål, som Beck lader stå hen i det uvisse.

3.2.1. Arbejdslivets potentielle politisering

Med opkomsten af risikosamfundets reflektoriske samfundsagenter opstår behovet for legitimering af de etablerede institutioner. Hvor man tidligere kunne henviser til regler og rutiner, udfordres disse formaliserede legitimeringer, idet de har mistet deres automatiske kulturelle anerkendelse. Dette muliggør politiseringer af kontraktforholdet mellem den ansatte på en virksomhed og ledelsen, som tidligere var funderet i en entydig overenskomst, hvor den ansatte solgte sin arbejdskraft for at kunne reproducere sig selv for til gengæld at efterleve produktionskravene pligtsskyldigt og at udvise en ligegyldighed overfor indholdet og effekterne heraf.

Denne stiltiende overenskomst karakteriserer han som en *magtaftale*, der består af medarbejdernes pligt til ligegyldighed overfor indholdet og udfaldet af deres arbejde. Denne demokratiske afkobling udgjorde det nødvendige grundlag for systemernes opretholdelse (Beck i Rasborg 1999, p. 113). Men med tilsynekomsten af de samfundsmæssige miljøkonsekvenser af denne påkrævede neutralitet, svækkes den automatiske tilslutning til magtaftalen via medarbejdernes fornyede refleksion over de risici, som den blinde markedsorientering fører med sig. Kontraktforholdets politiske afkobling af spørgsmålet om arbejdsudførelsens samfundsmæssige betydning, træder således åbenlyst frem. Sådanne konstruktioner som historisk er blevet taget for givne, problematiseres og bidrager til medarbejdernes opmærksomhed mod produktionens økologiske – og menneske-

lige – sideeffekter, samt endog selvdestruktive indvirkning på systemerne selv (ibid p. 114).

Den refleksive medarbejderrolle

Dette fører til en politisering af den traditionelle indifferente arbejderrolle, der indbefatter kravet om fortrængning af demokratiske borgerrettigheder, fra det øjeblik, man træder ind på arbejdspladsen. Denne kritisk-reflektoriske dannelsesproces svækker det kunstige skel mellem økonomi og politik, hvilket afspejles i tendenserne til øget medarbejderindflydelse og medbestemmelse over brugen af egen arbejdskraft, som åbner op for udfoldelsen og gyldigheden af de borgerlige rettigheder indenfor den tidligere apolitiske økonomiske sfære (Beck 1997a, p 244). Beck spår, at dette vil føre til åbne stridigheder og politiske valg om mulige udviklingsretninger. Han nævner også risikoen for, at de kontingente demokratiseringsmuligheder kan blive reduceret til skjulte post-tayloristiske foranstaltninger. Men grundlæggende mener han, at udviklingen giver belæg for en radikal omdefinering af: ”..en arbeid(re)form basert på og utformet ut fra borgelige rettigheter, og dermed om en etterkapitalistisk arbeids(re)form. Det dreier seg til syvende og sist om avskaffelsen av restkapitalismen innenfor restkapitalismen” (Beck 1997a, p. 245).

Beck er dog ikke blind for mulige negative scenarier for arbejdslivets udvikling, hvilket han redegør for i sin såkaldte brasileringsese. Her opregner han de mange sociale risici, der ligger i forlængelse af arbejdsmarkedets omfattende fleksibilitetskrav og som fører til nye polariseringer i lyset af det reducerede arbejdskraftsbehov indenfor de håndværksprægede og praktiske fag, mens kundskabens elite – symbolanalytikerne – bliver vinderne i dette arbejdsmængdemæssige knaphedssamfund. Blandt den store del af mindre uddannet arbejdskraft fordeles den stigende elendighed blandt i forvejen udsatte og ressourcetsvage grupper, som kæmper indbyrdes om de begrænsede jobs, hvis vilkår forringes til kontraktløse usikre forhold (Beck 2000 pp. 1-5 samt 90-93).

Men udviklingen mod den refleksive medarbejder indskrænkes også af andre forhold end disse strukturelt gennemtrængende fleksibilitetskrav. De sen-moderne refleksivitet-potentialer synes således kun at realisere det kontingente spillerum via en regelmimerende rationalisering af *arbejdssiden* i konflikten mellem arbejde og kapital. Herover for unddrager kapitalsiden sig en tilsvarende politisering, og denne ulige udfoldelse af den politiserende refleksivitet blandt parterne kan meget vel føre til ensidig undergravning af de etablerede medarbejderrettigheder, idet alt principielt ligger åbent til fornyelse og gentænkning på arbejds-siden, mens kapitalsiden forbliver politisk uantastet (1997a, p. 247).

En genoplivning af den arbejdsforankrede fagforeningsmæssige solidaritet anser han for illusorisk, idet den har mistet sin dogmatiske gyldighedsstatus for samtidens fleksible medarbejdere, der hele tiden skal definere og legitimere sig selv. Disse krav afføder individualiserede overlevelsese- og realiserings- strategier i arbejdet, der divergerer med

et generaliseret almeninteresse-varetagende centralistisk organ som en kollektiv fagbevægelse. Individualiseringen i arbejdslivet skærper således kapitalsidens dogmatiske definitionsret til at fortsætte business as usual, idet ledelsesretten fremtræder som en neutral og legitim instans, der tjener til at sikre almenvellets – virksomhedens – økonomiske interesser. Såfremt denne kobling af en afpolitiseret ledelsesrolle overfor individualiseringen blandt medarbejderne fortsat vinder indpas, ser Beck ingen andre muligheder end etablering af fællesskabsgenererende horisonter hinsides arbejdet, hvilket også ville kunne inkludere det store antal af beskæftigelsesmæssigt afkoblede (ibid p. 248).

Men i tråd med hans kontingente mantra om udviklingsperspektivernes ambivalens, bringer denne også et væld af sen-moderne demokratiseringspotentialer med sig. Den skærpede bevidsthed og ny-politisering af alle samfundsmæssige institutioner, afspejler den samfundsmæssige bevægelse i retning af *et refleksivt moderne risikosamfund*, hvilket gør aktørerne i stand til at reflektere kritisk over såvel den samfundsmæssige produktion af risici som selv-refleksion over økologiske konsekvenser af egen adfærd. En arbejder i dag er således ikke kun kilde til egen og samfundsmæssig velfærd, men også aktiv medskaber af forurening og miljødelæggelser (Beck 1995, p. 30). Disse refleksionsprocesser blandt medarbejdere indeholder således kimen til deres politisering af magtaftalen, om end den fra arbejdstagernes side stadig synes utilstrækkelig i kraft af den økonomiske overenskomst.

Denne refleksivitetsforøgelse giver således grundlag for demokratiserende udviklingsperspektiver i arbejdslivet, idet spørgsmålet om arbejdets indhold ikke længere kan fortrænges som et neutralt anliggende: Konsekvenserne er efterhånden åbenbare for enhver og både medarbejdere og ledelse konfronteres dagligt med følgerne af den økonomiske produktionsmådes systeminterne selvtilstrækkelighed. Magtaftalens krav om ligestilling overfor *arbejdets indholdsmæssige værdi* har mistet sin ubetingede legitimitet, hvorfor dette spørgsmål har en enestående mulighed for at bringes på den politiske dagsorden – både i offentligheden og på de enkelte virksomheder.

Som følge af disse ændrede samfundsbetingelser foreligger der således i hans teori muligheden for, at medarbejderne tildeles en mere aktiv rolle i produktionsudviklingen og at risikosamfundets iboende dilemmaer og ambivalenser bringes frem i lyset via demokratiske nyorganiseringer for at give plads til medarbejdernes reflektoriske potentialer. Ikke for at opnå en ny form for sikkerhed, for dette anser han ikke for muligt, men for at kunne foretage nogle begrundede reflektoriske valg for, *hvilke* risici vi tør løbe. Dette forudsætter en medarbejderdeltagelse, som ikke kun handler om medarbejdernes indlemmelse i de selvreferentielle systemers interne produktionslogik, men om en kritisk stillingtagen og reflektorisk gentænkning af disse systemers utilstrækkelighed med rod i agenternes erfaringer og normative perspektiver for produktionsvilkårenes og produktens samfundsmæssige betydning. Sådanne politiske modoffentligheder blandt med-

arbejderne kunne netop udfordre og tematisere de gængse produktionslogikkens indskrænkede miljøhorisont, hvilket da også ofte omsætter sig til virksomhedernes konsensuelle iscenesættelse af sig selv som miljørigtig eller social ansvarlig (Beck 1993, p. 196, Beck i Rasborg 1999, p. 114).

Således bliver spørgsmålet om medarbejdernes reflektoriske potentialer for subjektiv fastsættelse af arbejdets indhold og samfundsmæssige nytte aktualiseret på basis af de hastigt forandrede samfundsbetingelser. Den hidtidige produktionsmådes institutionelle underkendelse af medarbejdernes erfaringsbaserede vurderinger og fornyende visioner for arbejdets indholdsmæssige sider ligger således som en latent konflikt, som med den reflektive modernisering har bedre muligheder for at blive bragt frem i lyset og udfordre de traditionelle ledelses- og magt- hierarkier.

3.2.2. Individualisering i sen-moderniteten

Individualiseringen i sen-moderniteten skal ifølge Beck ses som et udtryk for nogle fundamentalt ændrede livsvilkår, der stiller ubønhørlige krav til individerne om *selv* at skabe deres eget livsforløb og deres egen unikke biografi (Beck 1997c, p. 95). Til beskrivelse af denne proces benytter han Giddens' begreb om udløftning (disembedding) fra de tidligere religiøse og sociale bånd. Denne udløftningsproces indtræffer allerede med den industrielle kapitalisme, men slår først socialt igennem i og med velfærdsstatens konstituering af individuelle rettigheder og pligter, der fører til en opløsning af de sociale klasser *indenfor* rammerne af en kapitalistisk kontekst (Ibid. p. 97, Beck 1997b, p. 119).

Denne udvikling betragter Beck som paradoksal, idet den fører til en klasseløs kapitalisme, men med en fortløbende ulighed blandt individerne trods den veludviklede "elevatoreffekt", der har medført et generaliseret materielt løft over en bred kam i lyset af en stærk arbejderbevægelse (ibid p. 126). Forbedringerne er gennemført via en institutionaliseret velfærdsstat, men bevægelsens vilkår forandres dramatisk i kraft af dens succesrige resultater. Dette fører til ambivalente livsvilkår, hvor man på den ene side hensættes til selviscenesættelsen af sit eget livsforløb. På den anden side foregår disse selvkonstruktioner indenfor nogle forpligtende overordnede institutionelle rammer såsom arbejdsmarkedets arbejdskraftsbehov, uddannelsessystemets krav om individuelle kvalifikationsbestrebelse, markedets konsumkrav etc. Alle disse krav forventes opfyldt ud fra den individuelle udvælgelse og sammensætning, som man ligeledes selv står til ansvar for, hvis de fører til fiasko (Beck 1997c, pp. 96-97). Hvor man under den simple modernisering overvejende blev født ind i en bestemt levevis, vokser der under den reflektive modernisering et væld af rollemønstre og mulige livsmønstre frem, som i sig selv indbefatter et utal af modsigelser og ambivalenser, hvor ikke alle roller synes lige tillokkende¹⁹. Men uanset hvad man mener om det, betegner Beck udløftningen fra de

---

¹⁹ Her nævner Beck bla. Den modsigelsesfulde rolle, som moderne kvinder befinder sig i med den klassi-

sociale institutioner og rutinerede praksisser som en realitet, der skaber nogle fundamentalt nye livsvilkår for individerne.

Individualisering som pligt

Individualisering betyder således også afkald på sikkerhed og forudsigelighed, hvilket tvinger én til at opfinde nye former for sikkerhedsformer for én selv og i den sociale omgang med andre, - hvilket bl.a. kommer til udtryk i det voksende terapeutiske hjælp-til-selvhjælps-marked. (Beck Risiko og frihet 1997a p. 111). Samtidig med at livsformen fremstår som selv-konstrueret udfra individuelle valg, betinges den af de institutionaliserede rammer, som ligger hinsides den enkeltes påvirkning og kontrol. Således formes og socialiseres individualiseringsprocesserne.

Selvskabelsen er således ikke at betragte som en voluntaristisk fritsvævende størrelse, idet de samfundsmæssige institutioner definerer grænserne for denne udfoldelse på forhånd, mens ansvaret for succes placeres individuelt. Organiseringen af sit eget liv i overensstemmelse med disse institutionelle forpligtelser er således ikke bare en frisættende *mulighed*, men derimod en tvangsmæssig *pligt*, som man er nødsaget til at opfylde. Fiasko straffes med økonomisk tab og personliggøres, idet der ikke længere eksisterer nogen kollektiv klasseerfaring til at opsamle sådanne afvigere (ibid. p. 113).

Arbejdsløshed opfattes ikke længere som samfundsstrukturelle krisetegn, men forskydes til den enkelte, der udpeges som ude af stand til varetage sin egen livshistorie (Beck 2000 pp. 53-54). Henvvisninger til ydre omstændigheder har mistet sin gyldighed, hvilket gælder både ved succes eller fiasko, hvor man i den biografiske personlige fortælling nødsages til at fremstille den som et resultat af egne kontrollerede beslutninger – eller fejlpositioner – men at skildre sig selv som formgiver af sin skæbne signalerer den eftertragtede selvkontrol, uanset om projektet er lykkedes eller ej (Beck 1997c, p. 97). Dette fordrer permanent aktivitet i den løbende selvskabelse, vedligeholdelse og udvikling af sig selv ved at være aktiv overfor sin skæbne. Og muligheden for at styrte i afgrunden ved at træde et skridt ved siden af, vil altid være tilstede, hvorfor denne individualiserede risikofaktor udgør et eksistensvilkår for det moderne menneske (Beck 1997a, p. 256).

Kollektive tab

Disse individualiserede eksistensbetingelser bidrager følgelig både til tab og til muligheder og antager således ambivalent karakter. På tabs siden kan henføres til de manglende kollektive bindinger og den dertil – på forhånd givne – immanente solidaritetsidentifikation og kollektive ansvarsfølelse, som havde mere selvskevne betingelser

---

ske diskrepans mellem at opnå succes i karrierelivet og samtidig udfylde rollen som en omsorgsfuld mor og hengiven partner, selvom han naturligvis ikke ønsker en regressiv tilbagevende til de traditionelle kønsrollemønstre med alt, hvad det indebærer af såvel symbolsk som materiel afhængighed og underordning. Han påpeger blot dilemmaet.

under de industrialiserede klassestrukturer. Den industrielle aftraditionalisering og hensættelse af individet til sin egen skæbne opløser de klassiske modsætninger indenfor det politiske spektrum.

Med opløsningstendenserne og den institutionaliserede politiks af-polarisering mister også de politiske utopier, der udsprang af disse spændinger, i vidt omfang deres gyldighedsgrundlag. Individet overlades til sin egen evne og muligheder for at konstruere sin egen fortælling og gøre sig gældende indenfor alle det differentierede samfunds funktionsopdelte områder, som man konfronteres med i sin samfundsmæssige færden (Ibid p. 112). Den individualiserende uddifferentiering i mange forskellige roller fører til en fragmentering af de kollektive og sociale betydningsmønstre, idet de fællesskabsintegrerende bindeled kun udgøres af usammenhængende enkeltdele. Hermed står de kollektive horisonter ikke længere umiddelbart til rådighed, men skal skabes og sammensættes aktivt på ny. Således dannes der også nye muligheder for konstitueringen af nye politiske grupperinger, frigjort fra de tidligere klassers tvangsbindende karakter, hvorfor Beck understreger muligheden for at kollektiv erfaringsdannelse altid vil være til stede, men at den ikke længere foregår pr. refleks, men på basis reflektoriske normative valg (Ibid p. 118).

Individualiseringen kan både kan føre til øget isolation og ensom hengiven til sin egen formåen og til nye eksperimenterende og selvvalgte fællesskaber, der kan være kilde til kollektive erfaringsdannelse. Ifølge Beck foreligger begge muligheder principielt åbne og begge tendenser vil kunne forekomme og udvikles på tværs og sideløbende med hinanden. Men sådanne nye solidaritetskonstellationer vil næppe være i stand til at antage den stabile og forpligtende karakter, som var kendetegnende for den industrielle modernitets klassekonstruktioner, men snarere basere sig på detailspørgsmål og derfor være af relativ ustabil karakter. Kontinuiteten skabes udelukkende via subjekternes individuelt *valgte* tilslutning.. Sociale fællesskabsdannelse i individualiseringen foreligger således som en permanent *mulighed*, men som skal skabes og udfyldes, idet de ikke længere udgør nogle på forhånd givne orienteringskategorier.

3.2.3. Sub-politik som en reflektiv politikform

Sideløbende med risikosamfundets øgede refleksivitet og individualisering brydes der radikalt med den institutionaliserede politikforståelse. Det klassiske politikbegreb indbefattes af de professionaliserede og repræsentative bindeled mellem de partikulære samfundsmæssige interesser (Beck 1997c, p. 98). Med de reflektive forståelsesformer brydes denne traditionelle politikopfattelse i udviklingen af nye former for politisk handlen, som Beck definerer som sub-politik (Beck 1997b, pp. 301-310, Beck 1997c pp. 94-109 samt Beck 1997c). Sub-politikken overskrider den etablerede politiks højre-venstre-dikotomi og foranlediges af samfundsmedlemmernes erkendelse af den institutionelle politikdannelses utilstrækkelighed og manglende evne til at håndtere samfundets stigende kompleksitet og uforudsigelige omfang af risici. Sub-politikken viser sig i

nye proces- og praksis- forbundne politikformer, der spirer frem overalt i samfundet hinsides og i opposition til de etablerede politiske institutioner, hvilket både forårsages af, men som også forstærker statens mindskede evne til styring og kontrol.

Dette får betydning for ikke bare, *hvor* der bedrives politik, men også på *hvad* der defineres som politiske genstandsfelter. Denne frisættelse af det politiske skal ses som et led i risikosamfundets sekularisering af industrisamfundets neutralisering af de etablerede institutioner; såvel politik, videnskab og økonomi, som mister sin a-politiske og objektive karakter og bliver underlagt kritisk refleksion og antager en ny politisk og normativ dimension (1997b pp. 304-305). Men denne overskridende politikhorisont foregår hinsides de formelle hierarkiske beslutningsstrukturer, som fortsætter deres systeminterne procedurer uanfægtet på basis af de industrielle sociale mønstre, som for længst har mistet deres relevans. Polemisk karakteriserer Beck udviklingen som:

”Industrisamfundets politiske institutioner bliver *upolitiske*, mens det *upolitiske* under industrialismen bliver *politisk*” (Beck 1997c, p. 99)

Denne modsigelsesfyldte proces cementerer den institutionelle politiske elite som administratorer af en samfundsudvikling, som de har ringe muligheder for at påvirke: Arenaerne for politiske beslutninger har fjernet sig fra institutionerne, samtidig med, at ansvaret for den manglende politiske formåen stadig placeres indenfor det formaliserede politiske system. Som en konsekvens af videnskabens og økonomiens selvstændiggjorte logik og apolitiske status, dannes et væld af uformaliserede politiske konstellationer. Disse allestedsværende såvel kritiske som bekræftende sub-politiske netværk har overtaget den indirekte kontrol og indflydelse på de væsentlige samfundsspørgsmål. I kraft af deres uformaliserede virke når de kun hændelsesvist ud til den bredere politiske offentlighed og unddrager sig herved demokratisk kontrol og forpligtelse.

I modsætning til den klassiske politikudøvelsesform, er disse sub-politiske sagsorienterede netværk kendetegnet ved også at indeholde en *individuel* dimension, hvor den politiske meningsdannelse orienteres ud fra den individuelt sammensatte livshistorie. Fremfor at udgøre et produkt af de kollektive agents samlede sags orientering, bliver politik en individuel udtryksform – en identifikationsfaktor – der formes af de personlige erfaringer af de mange valg, der foretages som delelementer til det samlede livsforløb. Sub-politiske handlinger kan derfor udøves af agenter udenfor det politiske establishment og er ikke kun kollektivt forbundet, idet man som enkeltindivid kan indgå i kampen med andre grupper og individer om at opnå magten til at kunne skabe og definere politikken (Beck 1997c p. 103).

Sub-politikbegrebet er inspireret Anthony Giddens’ ”life-politics”, som netop forudsætter en frisættelse af agenterne fra den industrielle hierarkiske dominans (Giddens 1991, pp. 214-226). Den individuelle dimension af sub-politikken knytter sig tæt til denne begrebslige indkredsning af politiseringen af vore individuelle normer og værdier, der

konstituerer og konstitueres af vor valgte og erfarede livspraksisser, som således fører til en opløsning af skellet mellem det offentlige og private (Beck 1997c p. 41).

Men også sub-politikken er en ambivalent størrelse, hvor de uformaliserede politiske processer vil blive forbeholdt de økonomiske magteliter med udgrænsning af de livspolitiske perspektiver til følge (Beck 1993, p. 196). Endvidere foregår de på uigennemsigtig vis, hvorfor de offentlige virkninger heraf ikke tematiseres med risiko for afmagt og politisk apati. Den voksende fremmedfjendskhed som et karikeret forenklet projekt kan ses som et udslag af denne afmagt (Beck 1997c, p. 101). Men også andre sociale civilsamfundsperspektiver kan vokse frem, hvor det reflektoriske potentiale omsættes til folkeligt normativt pres på de etablerede institutioner, det være sig industrien og den teknologiske videnskab ved at bringe de pågældende beslutningers almene konsekvenser frem i lyset (Beck i Rasborg 1999, pp. 123-125). At disse etiske spørgsmål kun vil kunne indfanges selektivt indenfor aktørernes fragmenterede adfærdslogikker, udvider kun perspektivet for dens rækkevidde og gennemslagskraft.

Sub-politikken tværgående horisonter

For Beck ligger de frigørende muligheder i sub-politikken i dens multivalente og ambivalente karakter, som udgør kimen til grænseoverskridende perspektiver (1997c, p 121). Forskellige og modsatrettede argumentationsgrundlag kan mødes og udspilles ud fra en overskridende horisont, hvor den traditionelle henvisning til økonomiske kalkuler eller effektivitetsfremmende foranstaltninger har mistet sin ubetingede gyldighed.

Den refleksive affortryllelse af de systeminterne logikker åbner op for nye politiske dagsordner, hvilket virksomheders behændige forsøg på at profilere sig selv som både miljømæssig og socialt ansvarlige kan ses som et udtryk for. Opdages diskrepansen mellem retorik og praksis kan det medføre alvorlige legitimitetstab og i sidste ende omsætningsnedgang (Beck i Rasborg 1999, p. 124). De refleksive sub-politiske netværk kan således også agere som vagthund for institutioner, der iscenesætter sig selv som miljøbevidste, hvis det viser sig at være begrænset til opportunisme. I lyset af disse institutionelt uforpligtede netværkskonstellationer, efterlyser Beck dannelsen af medierende fora, der går tværs af de traditionelle distinktioner mellem industrien, politikerne, videnskaben og befolkningen. I modsætning til et traditionelt instrumentelt beslutningsforum, der blot ville føre til pragmatisk tilpasning af synspunkterne, efterlyses en base for gensidige læreprocesser blandt forskellige interesser og horisonter (Beck 1997c, p. 121).

”Rundbordssamtaler”

For at disse perspektiver skulle kunne virkeliggøres er der en række forudsætninger, der skal opfyldes, hvor af den væsentligste faktor udgøres af en etableret ligeværdighed mellem eksperter og lægmænd. Illusionen om at eksperter og administratorer er de mest kompetente beslutningsudøvere betragtes af Beck som en af de mest sejlivede og utids-

svarende mekanismer fra den simple moderniserings optik. Lægmænd vil ofte i kraft af deres praksisforankring og udogmatiske og uvildige position være langt bedre til at vurdere de samfundsmæssige implikationer og normative betydningsdimensioner af et givent politisk spørgsmål. Endvidere skal argumentationsgrundlaget overskride de ekspertkulturelle kriterier, og udvides til at omfatte nogle *sociale relevanskriterier*, som det legitime diskussionsgrundlag (Ibid 122). De samfundsrelevante forhandlinger skal foregå som en offentlig dialog mellem et bredt udsnit af samfundsagenter, hvilket vil føre til nogle langt mere uforudsigelige og ukontrollerede beslutningsprocesser, men vil bidrage til en minimering af deres partikulære karakter og foregå i en offentlig demokratisk åbenhed. Samtidig er det en forudsætning for det interne demokratiske grundlag, at normerne og reglerne for de deltagende parter er udformet af deltagerne, som styrker deres grad af forpligtethed.

Endvidere skal samtalerne være processuelt eksperimenterende anlagt med afprøvning af forskellige beslutningsmodeller, hvilket vil bryde radikalt med den industrielle rationalismes entydige effektivitetsstringens (Ibid 123). Samtidig er alle tvunget til at lytte på hinanden og indgå kompromisser, hvis det bliver nødvendigt, hvilket også gælder for såvel de "system-ansvarlige" agenter som de livspolitiske kritiske aktører, hvilket han anser for at være langt nemmere opnåeligt, såfremt dualismen mellem lægmænd og eksperter skal kunne overskrides.

Denne "rundbords-samtale-model" er ikke et middel til konsensus, men skal snarere ses som en platform der kan indeholde ambivalenser og hvorigennem der skabes både tabere og vindere. Becks pointe hermed er dog, at den skal foregå i fuld offentlighed og således skabe belæg og perspektiver for politisk handlen.

Nedbrydning af vidensmonopolet hos de videnskabelige eksperter står meget centralt i Becks mere visionære udviklingspotentialer for sen-moderniteten, hvor de sub-politiske tendenser står særdeles centralt. Men såfremt disse refleksionspotentialer, som foreligger i de sub-politiske orienteringsformer skal kunne realiseres og frisættes, fordres det, at værdien af *erfaringer* tildeles en legitim berettigelse og endog overordnes den erfaringsforladte laboratorieforskning (Beck 1997c p. 123). Erfaringsdimensionen skal således indtage et vægtigt begrundelsesmodus i den politiske diskussion om håndtering af risikosamfundets ambivalenser. Dette betyder et radikalt brud med den gældende hierarkisering mellem eksperter og folk med konkrete erfaringer fra "det levede liv", idet sidstnævnte videnstype vil kunne udfordre og stille normativt tvivl ved standardvidenskabernes kroniske blindhed for trusler og konsekvenser af egen praksis. Ikke fordi den ene videnstype skal udmanøvrere den anden, men for at tilvejebringe en frugtbar gensidig dialog, hvor parter kan berige hinanden ligeværdigt og hvor den erfaringsbaserede viden kan spille en aktiv rolle og løsne op for den konventionelle ekspertkulturs reflek-sive blokeringer.

Miljørefleksivitet som et sub-politisk felt

Erkendelsen af de økologiske katastrofers udbredelse i samtidens risikosamfund er karakteriseret ved at bevæge sig på tværs af samfundets fragmenterede funktionsområder, hvorfor miljøspørgsmålet udgør et centralt sub-politisk felt (Beck i Rasborg 1999). Den parlamentarisk-politiske afmagt overfor disse katastrofer udebliver dog til stadighed og er ofte reduceret til politisk opportuniste. Således tør ingen politikere eksplicit undsige sig eksistensen af miljøproblemerne, men samtidig tør man ikke at foretage radikale samfundsforandringer, der indebærer ændringer i den materielle og forbrugende vestlige levevis (Beck 1997c, p. 100).

Men institutionerne bestræber sig i stigende omfang på at integrere miljøhensyn i deres funktionelle praksisser ved at etablere sub-systemer under den vedvarende systeminterne logik. Dette *kan* give anledning til fornyet refleksion og nye måder at bedrive disse systemer, men der er absolut ingen garantier herfor. Han medgiver således Hajer hans kategorisering af samfundet som værende præget af økologisk modernisering, men påpeger, at det kun gælder for visse organisationstyper og han forholder sig ikke mere indgående til begrebet og undlader i øvrigt at gå i clinch med Hajers socialkonstruktivistiske position (ibid p. 108). Det væsentlige for ham, er miljøspørgsmålets sub-politiske egenskaber, som i takt med den økologiske modernisering potentielt åbner op for nye handlingsperspektiver via de sub-politiske konstellationer.

Miljøspørgsmålet udgør for Beck således en idealtypisk sub-politisk konstellation, idet fænomenet er kendetegnet ved at overskride de sen-moderne fragmenterede livsområder, hvilket muliggør en tværgående tilslutning, som gør det muligt at bringe økologiske spørgsmål på den offentlige politiske dagsorden. Miljøspørgsmålets omfattende betydning har splittet de hidtidige stabile alliancer mellem industrien, teknologien og det politiske system. Denne splittelse er blevet initieret af sub-politiske grupperinger og samarbejdskonstellationer, som har lagt pres på og udtrykt kritik af den miljøødelæggende produktionsmåde udfra almene normative begrundelser, som taler ind til den brede befolknings refleksivitet.

Det er med andre ord legitimiteten, der er på spil, som alle tre områder er afhængige af.. Det klassiske eksempel på presset på systemerne er forbruger-boycot, som er en politisk handling man kan udøve autonomt, men med bevidstheden om, (forbrugs)handlingen styrkes ved at andre aktører følger trop. Denne bevidsthed om at udøve en politisk handling, som man ved bakkes op af andre, giver en oplevelse af at tilhøre et abstrakt – ukendt – fællesskab, som samler sig om det globale projekt; at redde verdens miljø (Beck i Rasborg 1999, p. 124). Svarer de etablerede institutioner igen med yderligere kontrolstyring og vækststrategier, kommer de til kort, idet disse legitimeringsfaktorer for længst har mistet deres gyldighed.

Systemernes repræsentationsprincip og professionelle opgavevaretagelse har ligeledes mistet sin autoritære gyldighed, idet der stilles krav om indholdsmæssige og normative ræsonnementer. Dette stiller ledelsesrollen i et nyt politisk lys, men spørgsmålet er om sådanne gyldighedskrav formår at blive omsat til magtmæssige omfordelinger i form af reelle udvidelser af argumentations og henvisnings-grundlaget med praktiske og konkrete implikationer til følge, eller om det indsnævres til et konstrueret normativt redskab for yderligere rationalisering indenfor den klassiske industrielle horisont.

Kommentar

To begreber har sprunget mig i øjnene som centrale begreber for forståelse af medarbejderes miljøpolitiske rolle. Dels den omfattende individualiseringstendens med dens ændrede vilkår for at kunne begå sig med kravet om selviscenesættelse og konstruering af individuelle historiske livsforløb. Dels risikosamfundets affødte refleksionspotentia-ler, der udspiller sig bredt i samfundet og udkrystalliserer sig i sub-politiske praksisser og netværksdannelser, der sprænger de institutionelle politiske rammer og bliver relevant i de individuelle fortællinger.

Miljøforståelsen indgår som et væsentligt element af begge tendenser og viser sig at overskride grænserne herimellem, hvilket falder i tråd med denne udvidede politikforståelse. Medarbejderne indgår som potentielt politiske agenter i denne samtidsdiagnose via deres erfaringer og refleksioner over de økologiske problemstillingeres komplekse flertydighed og relevans for deres rolle som direkte producenter i det økonomiske system. Disse refleksionsdannelseprocesser baner vej for medarbejdernes miljørelaterede politisering af produktionssystemernes neutralisering af de miljømæssige konsekvenser heraf. Magtaftalens refleksbetingede tilslutning bliver således underlagt kritisk refleksion.

Becks sondring mellem politik og ikke-politik synes at være analog med sondringen institutionaliseret og ikke-institutionaliseret, hvilket jeg betragter som en kunstig og uhensigtsmæssig skeldeling. Han er selv inde på dette problem i sin påpegning af sub-politiseringens nedbrydende tendens af de institutionaliserede aftaler via fagbevægelsens dalende legitimitet, som afføder sociale konsekvenser og forstærkes af individualiseringen i arbejdslivet. Spørgsmålet er, om der ikke snarere er tale om såvel politiserede som af-politiserede aspekter af den selvsamme institutionelle forordning, hvilket kunne hænge sammen med hans sondring, tilnærmelsesvise modsætning mellem institutionel politik og sub-politik. Analog til Nielsen mener jeg, at hans sub-politiske kategori i for høj grad baserer sig på idéen om de individualiserede livs-politiske anskuelser, hvilket fører til en utilsigtet vægtning af fragmenterede sær-interesser på bekostning af det komplicerede og foranderlige spørgsmål om almenvællet, som jeg betegner som nogle *fælles politiske og solidariske principper for det gode liv* (Nielsen 1999). Dette mener jeg kommer til udtryk i hans egen ”afpolitiserede politisering” af medarbejderrollen,

som en konsekvens af hans erkendelse af det ulige styrkeforhold blandt medarbejdere og ledelse på virksomhederne.

Frem for opsporingen af nye sociale orienteringer og konstituerede fællesskaber med afsæt i arbejdslivets erfaringer – både på basis af og overskridende i forhold til – de institutionaliserede kollektive organiseringsformer for derved at sætte fokus på en politisering af lederskabet med medarbejderne som dagsordensættere, opgiver han afmægtigt perspektiverne for kollektive konstellationer – sub-politiske fællesskaber - indenfor arbejdslivets horisont. Han konstaterer således, at de politiske perspektiver for en kritisk og solidarisk system-modvægt må findes andetsteds hinsides arbejdslivet i lokalsamfundets og i de enkelt-sags-orienterede sociale bevægelser.

Således ender han i en partikularistisk livspolitisk mulighedshorisont, hvor arbejdslivets erfaringsdimension mister kritiske mulighedshorisonter for at kunne udføre rollen som politiserende udfordrer af de hierarkiserede og miljøødelæggende markedslogikker. Ansvar for tilvejebringelsen og offentliggørelsen af systemkritiske vurderinger overlades udelukkende til de partikularistiske, individualiserede og uformelle (og ofte demokratisk tilslørede) sub-politiske processer, der således eksplicit skal finde sted udenfor arbejdslivets horisont, hvilket jeg mener er et udtryk for en oppositionel fortrængning af arbejdslivets erfarings- og videns- potentiale.

Endvidere finder jeg det påfaldende, at han omhyggeligt og omfattende gør rede for de muligheder og tværgående horisonter, der åbner sig for medarbejderrollen i den reflekset moderne kontekst, der baner vej for en normativ forholden sig til sin medvirken af såvel miljøforurenende som miljøforsvarlige produkter. Muligheden for at indtænke og praktisere nogle almene samfundsmæssige hensyn i arbejdslivet synes således at være til stede, hvilket taler for en overskridelse af såvel en partikulær individualiseret orientering som en instrumentel nytte-tænkning. Gennem inddragelse af brede samfundsperspektiver, kan fragmenterede individuelt sammensatte livshistorier muligvis bindes sammen til sociale og kollektive forståelsesformer.

Men disse muligheder føres ikke konsekvent ud i de videre perspektiver, idet han pragmatisk erkender de ulige politiserings- og udfordrings- betingelser mellem hhv. arbejde og kapital, hvor det økonomiske system har formået at bevare sin apolitiske status og får lov til at fortsætte sin hensynsløse vækstoptimerende produktionslogik med lidt overfladisk ”grønt” skær. Tager man Beck på ordet synes det umiskendeligt begrænset, hvad der er sket af politiserende refleksivitet indenfor de dominerende ledelsespraktikker. Derfor kan det undre, at han i sin iver efter at sætte sin lid til de uformaliserede sub-politiske praksisser, ikke sammenkobler disse mere aktivt med det reflektoriske medarbejderpotentiale, som han i øvrigt lægger op til, i sine sammenfattende samfundsperspektiver. Jeg finder det således defaitistisk, at hans fællesskabsgenerende perspektiver begrænses til at foregå hinsides det økonomiske system, hvorved perspektiverne for

medarbejderkritik, der baserer sig på erfaring og viden om de faktiske forhold, udebliver i hans endelige samfundsteoretiske ræsonnementer .

I sin kritik af de videnskabelige autoritetsstrukturer efterlyser han anerkendelse af de konkret oplevede erfaringer, der gøres i “det levede liv”, som normative sociale relationer, der kan udfordre og udvikle den konventionelle, kontekstafhængige ekspertkulturs refleksive blokeringer. Dette erfaringsbegreb synes tæt forbundet med lægmænds evne til kritisk refleksion, hvilket frisættes i og med den industrielle modernismes massive konfrontation med sine egne faktuelle og potentielle selvdestruktive kræfter. I og med denne industrielle sekulariseringsproces, mister ekspertkulturen sin sandhedsdefinerende status og den subjektive kritiske horisont får bedre udfoldelsesbetingelser. Dette betragter han som en vedvarende processuel udvikling, idet lægmandserfaringer til stadighed befinder sig i en underordningsrelation til videnskaberne og eksperterne, en skævhed som han efterlyser en radikal udligning imellem for at kunne udfordre de ekspertlige og institutionelle rationalitetslogikker. Men hans tiltro til subjekternes kritiske refleksion synes dog primært at være af kognitiv karakter, som refleksive modsvar til den institutionelle rationalismes irrationalitet. Hans normative demokratiske vision begrænses til ønsket om en ligeværdig dialog mellem eksperter og lægmænd, men hvor arbejdsforankrede erfaringer udelades som et særegent element, idet han i sin strategiske analytik lægger vægten på erfaringer *hinsides arbejdslivet* i lyset af sin negative samtidsdiagnose om arbejdslivets ulige refleksionsdynamikker.

3.3. Bauman om arbejdslivets betingelser i det postmoderne.

Min begrundelse for at medbringe Bauman i en analyse af medarbejdernes sociale orienteringer i et miljøperspektiv skal ses i lyset af hans meget eksplicite kritiske blik for, at såvel individualiseringen samt den udbredte miljøoptagetheds tilsyneladende udviklingsoptimistiske horisont, ikke synes ubetinget frisættende og menneskeligt lykkebringende indenfor hans social-kritiske optik. I modsætning til både Beck og Hajers mere uproblematiserede konstateringer af sen-modernitetens dobbeltsidighed, der producerer såvel muligheder som risici eller hegemoniserende diskurser, betragter Bauman såvel de moderne som de sen-moderne globaliseringsdynamikker som ambivalente processer, der altid vil være til stede i alle former for samfundsmæssige konstellationer og politiseringstendenser. Denne indfangning af ambivalensens permanens bidrager til hans fordring om et nuanceret blik i enhver samfundsanalyse, idet man i modsat fald vil udgrænse modernitetens skyggesider.

Mine bevæggrunde for at medtage en så metafilosofisk og abstrakt teoretiker som Bauman indenfor en så relativ empirisk og praksisforankret problemstilling som medarbejdernes sociale relationer på miljøorienterede virksomheder, skal ses i lyset af flere forhold. Hans ambivalente samfundssyn indeholder nogle muligheder for at løsne op for den ekspertorienterede kognitivisme, som kendetegner de dominerende drivkræfter i

virksomheders miljøpolitik. Hans postmoderne perspektiv kan således muligvis bestyrke blikket for miljøhorisonter, der overskrider den moderne ordenstænkning og bidrager til nye måder at anskue miljøproblemets kompleksitet og mangfoldighed.

En sådan udvidet horisont korresponderer med den måde, jeg ønsker at behandle miljøspørgsmålet på i denne afhandling. Denne plurale horisont finder jeg særlig relevant i min problemstillingskontekst, hvor miljøspørgsmålet skal indtænkes og indplaceres i en mellem-menneskelig og social kontekst – blandt medarbejderne på en arbejdsplads. Denne inklusion må formodes, at afføde uforudsete reaktioner, receptioner og fortolkninger blandt de involverede aktører – både individuelt og socialt. Jeg overlader således den mere stringent naturfaglige del af miljøspørgsmålet til langt mere kompetente kolleger, for at kunne hellige mig de sociale og livspolitiske perspektiver, som denne miljødagsorden muligvis bringer med sig i det levede liv på en arbejdsplads.

Mens både Hajer og Beck i vidt omfang beskriver de miljøudviklende tendenser indenfor en overvejende udviklingsoptimistisk horisont – som et irreversibelt tema, der er kommet for at blive og ideelt set har udfoldesemuligheder hinsides og på tværs af de etablerede institutionelle instanser, lægger Baumans postmoderne perspektiv i langt højere grad op til en radikaliseret skepticisme. Han søger at sætte sig udover de konsensuelle strømninger i sin opmærksomhed mod det diskontinuerliges ambivalente dynamikker. Det plurale ekskluderes ofte indenfor en konventionel samfundsvidenskabelig optik, idet modsigelser ikke lader sig inkorporere i den moderne systematiseringsiver. Baumans overordnede og abstrakte modernitetskritiske vinkel, mener jeg således kredser om det, jeg leder efter, men som netop volder mig store vanskeligheder at begrebsliggøre; nemlig en forståelse, der overskrider den konventionelle og kognitivistiske ekspertfunderede horisont i retning af en begribelse af *arbejdslivets sociale miljøforståelse og de livspolitiske perspektiver heri*.

Kritik af Moderniteten

Baumans syn på senmodernitetens omfattende individualisering, har overordnet set mange lighedspunkter med Beck, men hans perspektiver herfor trækker mere eksplicit i retning af en indignation over de postmoderne livsvilkårs sociale og udstødende konsekvenser. Som samtidsdiagnostisk metafor gengiver han Becks billede på modernitetens ambivalente karakter som; A snake that eats its own tail. Det postmoderne perspektiv finder han nødvendigt for at kunne kapere modernitetens selvdestruktive konsekvenser. I *Modernity and Ambivalence* trækkes de nye eksistentielle livsbetingelser skarpt op mellem den moderne ordens logiske tænkning og postmodernisme som en flertydig og ambivalent modsætning (Bauman 1991 pp. 19-52). Det postmoderne signalement af samtiden indeholdes i erkendelsen af moderniteten som et illusorisk projekt, hvilket afspejles i den moderne stats eksistensgrundlag, der udgøres af trangen til orden og klassifikation.

Moderniteten vil altid stræbe efter mere orden, idet den drives af en permanent perfektionsproces. Men med de postmoderne eksistensbetingelser og de sociale realiteters omfattende rod og flygtighed fører denne ordens-rationalistiske logik til, at jo flere problemer vi *tror* vi løser, jo flere skaber vi. Denne mani udøves gennem præcise designredskaber, der kan skabe systematik i klassifikationen. Denne udredning kan kun foregå via udpegningen af dens modsætning, der består af kaos og uforudsigelighed, som udgør ordenens definatoriske "andethed". Orden og kaos betinger således gensidigt hinanden, idet modernitetens "andethed" udpeges som det ubearbejdede rod, som der skal bringes orden i. Dette fører til fragmentering og opsplitning af samfundet i små håndterbare enheder, hvor spørgsmålet om *helheden* aldrig bringes på dagsordenen (Bauman 1991, p. 10).

3.3.1. Ambivalensen mellem frihed og sikkerhed

Postmodernisme indgår ikke som en samtidsdiagnostisk karakteristik, men som en perspektiverende analytik, der kan rumme de fragmentariske muligheder og faldgruber som de nye livsvilkår også fører med sig. Denne analytiske kapacitet finder Bauman uomgængelig, hvis modernitetens menneskelige katastrofer skal undgås, hvor Holocaust illustrerer det klassiske eksempel på modernitetens totaliserende inhumanisme (Bauman 1991b). De postmoderne perspektiver skal derfor lede til nye sociale forståelsesformer, ikke for at etablere en ny utopi, der blot fortsat bringer nye eksklusionsmekanismer med sig, men for at kunne *undgå* den i moderniteten iboende risiko for dæmonisering ved en selvstændig social opmærksomhed på det direkte møde mellem mennesker (Bauman 1993, p. 49).

Denne erkendelse af den moderne logiks utilstrækkelighed indsnævrer de politiske handlemuligheder i og med anerkendelsen af den faktiske samfundsorden og de moderne kollektivistiske "movement politics" fremstår som et utroværdigt projekt, der blot vil føre social og moralsk undertrykkelse med sig (Bauman 1999 pp. 125-126). De politiske orienteringer bevæger sig over i fragmenterede og sags-orienterede "campaign politics", hvor det kun er muligt at reducere uretfærdigheder og menneskelige sociale lidelser, men umuligt at opstille politiske utopier. "Campaign politics" ligger i forlængelse af Castrioadis' definition på et autonomt samfund – bestående af autonome individer – som et samfund, som er selvkritisk og befinder sig i en permanent forespørgelsesproces, som vedvarende kræver begrundelse uden at besidde et forudfattet ideal om menneskelig lykke (ibid pp. 80-81). Et autonomt samfund med autonome individer kan aldrig være homogent, men er båret af tvivl og vedkender sig sin egen skrøbelighed.

Det autonome samfunds modpol er det heteronome samfund, som er karakteriseret ved at være utilbøjeligt til at stille sig selv spørgsmål der ikke kan besvares med en klart defineret løsningsstrategi, idet tvivlen ligger hinsides individernes mentale og fysiske forestillingshorisont. Men i modsætning til det autonome samfund kendetegnes det heteronome samfund ved en politisk handlekraftig stat, der kan gennemføre løsningsstrate-

gier indenfor sin egen interne logik, hvilket aflaster og fratager individerne for ansvar og usikkerhed (ibid p. 79). Det heteronome samfunds instrumentelle handlingsorientering bidrager således til følelsen af tryghed og oplevet sikkerhed, hvilket gør ufriheden tålelig. Derfor udgør det, det autonome samfunds indbyggede trussel og konkurrent, idet sidstnævnte åbent erkender sikkerhedsgarantiens illusion, der umyndiggør individerne ved at neutralisere deres moralske og politiske potentiale.

Denne distinktion mellem det autonome og heterogene samfund inddrages for at anskueliggøre Baumans flerfacetterede ambivalensbegreb, som afspejles via modsætningen mellem sikkerhed og frihed, som hver af de to samfundstyper varetager hver deres element af i et uløseligt spændingsforhold med hinanden. Pointen hos Bauman er, at ambivalensen aldrig ville kunne bringes til ophør, men at de 2 samfundsmomenter altid vil søge at udfordre og underminere hinanden. De indgår som forenkede analytiske idealtyper. Samtiden kategoriserer han ved det heterogene samfunds institutionelle løfter om sikkerhedsgarantier i jagten på de utrygge vælgere, samtidig med den stiltiende erkendelse af, at de politiske betingelser afgøres og begrænses af langt voldsommere og allestedsværende kræfter, der udfolder sig uhindret hinsides det lokale og det politiske. Således berøves man i postmodernitetens globaliserede kaos de positive momenter ved begge de to samfundskonstruktioner, idet man fratages *både* det heterogene samfunds integrerende facetter og det autonome samfunds politiske og demokratiske potentiale.

3.3.2. Individualiseringens skyggesider

To væsentlige iboende træk ved de postmoderne individualiserede livsvilkår er ensomhed og usikkerhed. Modernitetens illusoriske sikkerhedsløfter bidrog således til *opfattelsen* af sikkerhed som en tryghedsskabende og retningsgivende faktor. Tidligere generationer levede i relativ lykkelig uvidenhed om de komplekse realiteter og besad troen på politiske og teknologiske løsningsstrategier, hvilket bevarede håbet om politiske forandringer og en bedre fremtid (Bauman 1999, pp. 145-146). Dette privilegie indgår ikke i de postmoderne individers livsførelse, idet de er underlagt de postmoderne erkendelser om systemernes utilstrækkelighed overfor de usynlige drivkræfter, der styrer den globale samfundsorden. Mens det tidligere handlede om at *skabe* universelle regler og retigheder, som noget villet og hensigtsmæssigt, er der i dag tale om den omfattende globalisering, som *noget der sker med os*, som ligger fuldstændig hinsides vores tanke og handling, men som betinger vore materielle, symbolske og eksistentielle livsvilkår, hvad enten vi bryder os om det eller ej (ibid p. 20).

Usikkerhed indgår således som et eksistensvilkår i globaliseringens individualisering, hvor ansvaret for vores skæbne udelukkende falder tilbage på os selv, såfremt vi ikke evner at forvalte denne opgave på de globaliserede kræfters vilkårlige præmisser (Bauman 1998a). Postmodernisme betragter Bauman som modernisme indbefattet bristede rationalitets-illusioner, som tager denne "desillusion" alvorligt. Man handler stadig moderne i samtiden, men uden troen på at opnå det perfekte samfund, da man har erkendt,

at alle forandringer har slagsider og utilsigtede konsekvenser, hvorfor man befinder sig i en tilstand af ambivalent rådvildhed. Vi er modernister uden modernisme, der hensættes i en permanent skepticisme som den eneste ledetråd for enhver tanke og handling og ydmyghed overfor politiske muligheder. Fællesskaber har således trange kår under de individualiserede postmoderne livsvilkår, idet bristede modernitetsillusioner fører til skepsis overfor fællesskabsgenererede visioner om det gode samfund, lighed og retfærdighed (Bauman 1999 p. 8). Forestillingen om fællesskaber fortøner sig i de individuelle bestræbelser på at efterleve de vanskelige fordringer om at skabe og tage ansvar for vort eget liv. Samfundsmæssige forpligtelser og fællesskaber ekskluderes som forældede bånd, der begrænser de individuelle udfoldelsesmuligheder (Bauman 2002).

Den mest udbredte form for samtidens individualisering karakteriserer han som en *privatiseret form for individualisering*, hvor friheden slår over i sin egen modsætning til større *ufrihed* (Bauman 1999, p. 63). Den privatiserede individualisering fører til en fragmenteret isolation af individerne, som overlades til deres egen formåen og skæbne, hvor de hensættes til deres egen frygt, uvished og eksistentiel usikkerhed. Friheden reduceres til en rent forestillet abstraktion, der foregiver *uafhængigheden og uforpligtetheden* som det højeste ideal, hvilket bekræftes af de globaliserede kræfters underminering af samfundsmæssige sikkerhedsforanstaltninger til opsamling af de, der falder ved siden af (Bauman 1998a). Friheden er et frisættende privilegium for den ressourcestærke elite, mens den slår om i repressiv tvang for de mange i form af *negativ frihed* uden et integrerende grundlag for udfoldelsen af denne frihed (Bauman 1999, pp. 24-31). Individet påkræves *selv* at bibringe mening i sin livsførelse *på trods* af samfundets uigennemsigtige og subjektivt indifferente karakter (Bauman 1999 p. 70 samt 2000 pp. 1-15). De politiske institutioners afmagt understøtter de globale markeds kræfter og den globale elite, der kan råde uhindret hinsides demokratisk kontrol (Bauman 2002 pp. 58-60, samt 1999 p. 74).

Kilden til magt findes i dag i mobilitetsmuligheden, hvor den i moderniteten fandtes i de store institutioner i mere konkrete udformninger. Samtiden styres og kontrolleres af *magtens uengagement*, som den eneste legitime dagsordensætter og drivkraften herfor udgøres af hastighed²⁰, der betinges af evnen til at flygte, hvilket adskiller tiden fra rummet og rummet mister sin betydning. Disse ”rum-uafhængige” - ex-territoriale globale kræfter gør det umuligt for individerne at forudsige og gennemskue retningen for deres næste skridt, hvilket fører til en permanent orienteringsusikkerhed og angst for at træde forkert, som føres tilbage til den individuelle skyld og personlige fiasko.

---

²⁰ Bauman beskriver disse udviklingstendenser som en bevægelse fra modernitetens ”jo større des bedre” til det sen-moderne globaliseringsprincips etos, der drives ud fra devisen ”jo hurtigere des bedre”. Oplæg af Bauman på PhD-kursus om ”Globalization” på Handelshøjskolen d. 7 maj 1999.

Moralen som præ-social

Moraliteten betragter Bauman som noget præ-socialt, der først kan realiseres og udvikles gennem inter-personelle relationer – i det direkte møde med den anden (Bauman 1995 p. 43 + 53). Denne moralske realisering af det empatiske og forpligtende i én selv formår ikke at komme til udfoldelse i samtidens virtuelle dominans, der minimerer omfanget af rumlige ansigt-til-ansigts-relationer og som fratager individerne en moralsk stillingtagen og ansvar for den anden (Bauman 1995, pp. 44-55). De upersonlige og flygtige relationer opretholdes og bestyrkes af Internettets udbredelse af e-mail'en som den primære kontaktflade, der netop er et udtryk for en *minimering* af det – tidskrævende og besværlige – direkte møde mellem mennesker (Bauman 1998a pp. 17-18). Magten i sen-moderniteten hersker enerådende, fordi den ikke kan begribes og lokaliseres og dermed unddrager sig kritik, hvilket er kendetegnende for samtidens *flydende, flygtige og allestedsværende modernitet*, der afkobler magten fra det politiske (Bauman 1998a, 2000, 2002). De politiske institutioner ser til med handlingslammelse og søger desperat at behage de ex-territoriale markedshensyn for at fastholde virksomhederne i lokaliteten. Dette er kun muligt ved at foretage yderligere afregulering og aftrappe hindringerne for markedets fritrådende kræfter, hvilket cementerer og forstærker den politiske afmagt.

Miljøpolitiske tematiseringer foregår primært indenfor de traditionelle politiske institutioner, som halter efter de decentrerede globale magtdynamikker og derfor ikke formår at omsætte sig til politiske nyorienteringer. Derimod opsuges miljøaspektet af markedets afpolitiserede kommercialisering, hvilket ifølge Bauman frigør det fra enhver indholdsmæssig moralsk dimension – miljøet bliver *adiaforiseret* – og reduceres til endnu en valgmulighed på konsumptionsmarkedet, der udelukkende handler om øget produktion og forbrug (Bauman 1998b). At virksomhederne skulle være i stand til at handle etisk og miljørigtigt, betragter Bauman som en grundlæggende illusorisk kontradiktion. Markedslogikken er fundamentalt set underlagt og drevet ud fra nogle moralsk blinde drivkræfter, der aldrig kan forenes med moralens komplicerede og tidskrævende forudsætninger om menneskers direkte møde med hinanden. Dets hastighedslogiske etos ligger hinsides indholdsmæssig stillingtagen og personlige relationer og inkluderer kun overflod og afsætning, som udgør det højeste mål for enhver handling (Bauman 2001 pp. 129-131). De miljømæssige moralske fordringer i produktiv virksomhed forudsætter tid, eftertænksomhed og interpersonelle eksperimenter, som der slet ikke kan levnes rum for indenfor denne flygtige hastighedslogiske horisont.

Offentlighedens privatisering

Men for at fremme de autonome momenter af samfundsmæssigheden, bringer han begrebet *agora* på dagsordenen. Agora udgør det integrerende kommunikationsmodus, der forbinder oikos - de private husholdninger - med offentligheden – *ecclesia*, der udgør de almene samfundsspørgsmål, som berører alle samfundsmedlemmerne (Bauman 1999 pp. 86-100). I samtidens globaliserede og kommercialiserede individualiseringskontekst

er agora blevet fortrængt af den omfattende tendens til *privatisering af offentligheden*. Dette medfører, at de private intime spørgsmål trænger ind i offentlighedssfæren og reducerer den til centrum for stimulering af den private nysgerrighed. Offentlighedens *ecclesia* var tidligere kendetegnet ved at indbefatte kollektive interesse-anliggender, mens grænsen for private orienteringer var betinget af de individuelle handlingers betydning for andres interesser (Bauman 1999, pp. 64-65).

I dag er dette forhold slået over i sin modsætning: Offentligheden er blevet reduceret til en arena for udstilling af private intime forhold, som *på ingen måde* påvirker andre individers interesser. Denne dyrkelse af det private lanceres kommercielt som ”i offentligheden interesse”, hvilket belyser interessebegrebets forfald til voyeuristisk nysgerrighed. Talkshows er for Bauman indbegrebet af denne udtømmning af offentlighedens almene og politiske indhold, som mister sin selvstændige dagsorden og reduceres til en aggregering af private bekymringer, der udspringer af den fortvivlede individuelle søgen efter mening og rådgivning. I dette udtømte offentlighedsbegreb overflødiggøres agora – den intersubjektive dialog – der løfter den individuelle interesse eller eksistenssikkerhed til et alment og kollektivt niveau, hvorved spørgsmålet om de fælles interesser og bekymringer forskydes og fortrænges.

Bauman ønsker dog ikke at genskabe offentligheden i sin oprindelige udformning, da denne også udgjorde en trussel mod agora's udfoldelsesmuligheder i form af modernitetsprojektets udgrænsning af den individuelle tænkning og egenart via sin homogeniserende top-styring af politikken (ibid. pp. 86-89). Sådanne totalitære tendenser findes indenfor ethvert modernistisk projekt, idet logikken afløser argumentationen og dermed behovet for dialog.

3.3.3. Det moderne arbejdsbegreb

Den væsentligste forandringsdimension ved arbejdets industrialisering og frisættelse fra det traditionelle samfunds mytologiske bånd, ser Bauman ved arbejdets position som kilden til velfærd. Gennem adskillelsen af arbejdet fra al øvrigt liv, bliver det objektiviseret og selvstændiggjort og gjort til genstand for den økonomiske videnskab (Bauman 2001, p. 18). Denne frigørelse fra det traditionelle naturbetingede arbejdsbegreb førte en ny orden med sig, som ikke længere var betinget af skæbne og historisk usikkerhed, men ændredes til at være et produkt af rationel tanke og handling (Bauman 2001 p.19 samt 2000 p. 144). Erkendelsen af arbejdet som velfærdskilde medførte at det nu blev et spørgsmål om at udnytte denne kilde optimalt, hvilket af Marx blev karakteriseret som en eksplosiv kapital-bombe, der havde til hensigt at ”smelte alle soliditeter og krænke det hellige” (Bauman 2001 pp. 19-20). Denne ”udflydning” af alt det, der holdt det gamle samfund sammen, forventede man ville finde et nyt stabilt leje gennem overgangen fra disembedding til reembedding, hvor intet skulle overlades til tilfældighederne. Den gamle ordens lunefuldhed og uforudsigelighed skulle forandres radikalt og kun bevares i dét omfang, at det kunne nyttiggøres og effektiviseres.

Det blev begyndelsen på arbejdsetikken og den "tunge" kapitalismes æra. Den moderne arbejdsetiks moralske etos var drevet af en norm om, at enhver skal yde førend man kan nyde samt, at enhver hele tiden skal stræbe efter mere – idet hvile *kun* er tilladt i det omfang, det er nødvendigt for at opsamle kræfter til at fortsætte arbejdet. Dette leder til den arbejdsetiske fordring om, at arbejde - uanset udfaldets synlighed og relevans for dets udøver – per se er godt! En anden præmis ved den moderne arbejdsetik var antagelsen om, at de fleste har deres arbejdsevne at sælge, hvorved de modtager betaling for det udførte arbejde og for at opretholde incitamentet til fortsat at arbejde. Arbejdet adskilles fra den almindelige husholdning og underordnes kriteriet, at det skal kunne købes og sælges (Bauman 1998b p. 5).

Disse grundpræmisser udgjorde modernitetens arbejdsetik, hvis opgave var at fortrænge det traditionelle menneskes hang til arbejdsophør, så snart behovene var opfyldte. Arbejdsetikken udgjorde en disciplinær etik, hvorved behovene blev adskilt fra selve arbejdsudførelsen og arbejdets indhold mistede sin betydning. Modernitetens arbejdsetiske korstog bestod i kontrol og underordning som en udefrakommende moralsk anstændighed, der blev påduttet og siden hen internaliseret hos det arbejdende folk (Bauman 1998, pp. 5-11).

Gennem arbejdsetikken foregår der således en adskillelse af arbejdet fra dets håndgribelighed og formål, hvilket underminerer muligheden for, at udøveren kan reflektere kritisk over dets udfald og substans. Marx' tese om menneskets evne til en ideel formdannelse fortrænges til fordel for en ren mekanisk udførsel af arbejdet (Marx 1970, p. 303) Arbejdets indhold adiaforiseres ud fra den moderne vækstfilosofi, som udgør drivkraften i den moderne fremskridtstanke og kilden til modernitetens selvsikkerhed (ibid p.8 og 2000, p. 132). Den moderne storindustri fordrede en mekanisk og administrativ rutine, hvor det gjaldt om, at "arbejderne lærer at handle, ikke at tænke".

Henry Ford indgår som en idealtypisk leder i Baumans idéhistoriske arbejdsbegrebsanalyse i sin stadfæstelse af de historiske og traditionelle elementers ineffektivitet, hvorfor han i sin ledelsespraksis kun vil beskæftige nutiden. For at sikre en stabil arbejdsstyrke fordoblede han lønningerne hos sine ansatte for at gøre dem ansættelses-afhængige og afbalancere sin egen afhængighed af dem ved at forpligte arbejdskraften økonomisk (Bauman 2001 p. 21 samt 2002 pp. 37-38). Bauman understreger afhængigheden mellem parterne, som et kendetegn ved det industrielle organiseringsparadigme, som udøves via Panoptikon. Panoptikon indgik som et centralt reguleringsprincip i den industrielle overgangsfase, hvor målet var at underkaste medarbejderne under denne nye producentrolle, hvor de ikke måtte gøre brug af deres tidligere håndværksmæssige værdigrundlag (Bauman 2002 p. 39). Panoptikon sikrede denne lydighed ved en hierarkisk organisering, hvor de få overvågede de mange, uden de mange havde vished om, *hvornår* overvågningen fandt sted. Denne kontrol blev inderliggjort som et selvkontrollerende princip og den rationaliserede fabriksdisciplin blev indarbejdet som en rutineret

praksis med et mindsket kontrolleringsbehov til følge. Denne udvikling faldt i tråd med de ledende magthaveres erkendelse af den panoptiske reguleringsforms omkostningskrævende karakter, der betød at man gradvist kunne gå bort fra sådanne ressourcetrækvende overvågningsforanstaltninger, men overgå til mere selvregulerende styringsformer.

Human Relation traditionen kan ses som en udløber af denne erkendelse gennem Hawthorne-studiernes nyopdagelser om det sociale betydning for produktiviteten, som førte til et belejligt paradigmeskifte i ledelsestænkningen. Den rigide autoritetsstruktur var nemlig ikke kun omkostningskrævende, men også konfliktinitierende og underkendelsen af den sociale og indholdsmæssige dimension viste sig at give bagslag i form af produktionsobstruerende gnidninger og modstand fra arbejdernes side. De psyko-soziale aspekter af arbejdsvilligheden blev således inddraget som en væsensfacet i ledelsens planlægning og tilrettelæggelse af produktionen, hvilket kom til udtryk i en omsorgsfuld interesse for arbejdernes oplevelse af deres egen rolle og værdi for virksomheden. Virksomheden blev konstrueret som en ny fællesskabsfunderet ramme, hvor alle havde deres særegne betydning og forpligtelse overfor produktionsoptimeringen som det fælles projekt. Med dette ledelsesmæssige paradigmeskifte blev det rationelle etos virkeliggjort i sin yderste konsekvens, idet ledelsestænkningen inkluderede medarbejdernes behov for at have subjektiv betydning for virksomheden. Alle kunne se det fornuftige i at yde mest muligt til det fælles projekt, hvilket overflødiggjorte den spæde industrialismes kadaverdisciplin (ibid p. 41).

Kontrollen og den indbyrdes afhængighed bidrog til oplevelsen af arbejdslivet som relativt trygt og forudsigeligt. Fik man ansættelse som ung i de store fabrikker, kunne man ganske sikkert regne med et eksistensgrundlag af livslang varighed. Disse langvarige tidshorisonter, som kendetegner det moderne industrielle arbejdslivs æra, indgik som en yderligere cementering af den loyalitetsbundne fællesskabsforankring til virksomheden. Den gensidige afhængighedsrelation havde derfor en relativ funktionel stabiliserende virkning mellem de ansatte og ledelsen (Bauman 2000, p. 147). Denne samhørighed indbefattede et element af demokratisk opmærksomhed i form af etablering af aftaler, som alle parter kunne leve med, hvilket blev institutionaliseret og forhandlet i forening i de respektive fagforeninger. Splittelsen af de traditionelle fællesskaber og orienteringsformer genfandt sig således et nyt stabilt leje, hvor virksomheden blev det nye omdrejningspunkt, der kunne udgøre den tryksgivende base for såvel skyttegravskrig parterne imellem, men også for håb og drømme for begge parter.

Trods rutiniseringen og den begrænsede indholdsmæssige indflydelse på arbejdets udfald produkternes kvalitet og brugsværdi – bidrog de moderne industrialiserede produktionsstrukturer til den subjektive oplevelse af at være betydningsfuld for virksomhedens fællesskab i kraft af de livslange ansættelsesrelationer, hvilket afspejlede betydningen af erfaringer som noget virksomheden var afhængig af. Denne afhængighed blev omsat til

en vis social opmærksomhed og omsorg overfor de ansatte udfra alle parter interesse i en sameksistens, hvor sociale hensyn havde gyldighed (Bauman 2001, p. 23). Bauman understreger herved, at den industrielle rutineprægede produktionsmåde ikke *kun* indebærer undertrykkende arbejdsbetingelser, men også aflastede de ansatte fra at skulle investere for mange subjektive ressourcer i et umyndiggørende arbejde. Han citerer Richard Senneth, der udtrykker det således: "Routine can demean, but it can also protect; routine can decompose labour, but it can also compose a life". (citater fra Bauman 2000, p. 147, opr. Senneth 1998, pp. 42-43)

Heri udtrykkes ambivalensen i det industrielle arbejdsliv fra den "tunge kapitalisme", som på den ene side underminerer indholdsmæssige værdikriterier for arbejdsudførelsen, men på den anden side skaber tryghed og forudsigelighed i arbejdet. Disse aflastende facetter ved det industrielle arbejdes rutinisering mener han ikke bør undervurderes. Når disse egenskaber mister sin gyldighed og forsvinder til fordel for en permanent udskiftelighed og bombardement af nye krav får det ifølge Bauman voldsomme menneskelige konsekvenser for de ansatte. Dette leder os over i Baumans diagnose for samtidens fleksible arbejdsmarked.

3.3.4. Det globaliserede postmoderne arbejdsbegreb

Ovennævnte industrielle arbejdsbegreb, anser Bauman for at være under kraftigt opbrud og destruktion under de globaliserede og individualiserede livsbetingelser. Som mange andre (Senneth, Beck, Bourdieu) karakteriserer han arbejdsmarkedet som gennemsyret af massive fleksibiliseringskrav, der ustandseligt skifter og fratager medarbejderne muligheden for at kunne skabe sig en sikker arbejdsfremtid. De industrielle livslange ansættelsesforhold med deres langsigtede planlægningshorisonter er blevet udskiftet med fleksible korttidshorisonter, hvor ingen ansatte kan vide sig sikre. Således erstattes de industrielle gensidigt forpligtende sikkerhedskontrakter med uforudsigelige "indtilvidere"-klausuler, hvilket gælder for begge parter i relationen. Fra at have indebåret en vis gensidig forpligtelsesrelation, opløses dette engagement i sin fulde uforpligtende udfoldelse og ingen har længere interesse i at engagere sig og bidrage med kritik og fordybelse, da ansættelsesforholdet er af forbigående karakter (Bauman 2001, p. 25). Sådanne temporære ansættelsesformer undergraver udviklingen af fælles regler og normer for samværet, idet aktørerne, der skulle udforme sådanne altid er på vej videre til den anden – og mere oplevelsesrig – jobsituation. Fra den tunge kapitalismes *langtidshorizontale* arbejdsbegreb, der indebærer fællesskaber og identitet, er arbejdet blevet reduceret til en *korttidshorizontale* brik i den individuelt sammensatte livshistorie.

Blandt medarbejderne omsætter udviklingen sig i en afventende beskyttelse af selvet, hvor man tilpasser sig de hastigt omskiftelige og uudsagte krav, som man håber vil sikre ens fortsatte værdi som attraktiv arbejdskraft (Bauman 1999, p. 29). Men sikker bliver man aldrig. Man er dømt til at leve i en permanent tilstand af risikoangst, hvor faren for overflødigdom i form af arbejdsløshedens sociale og menneskelige forarmelse *altid*

vil være til stede uanset hvor man befinder sig i det sociale hierarki. Den individualiserede frihed er således en abstraktion, idet man reelt befinder sig i et tvungent afhængighedsforhold til såvel sin egen ensomme formåen som til eksterne markeds kræfter. De fællesskabsgenerede politiske institutioners afmagt fører til uhindret gennemsættelse af de globale fleksibiliseringsudvidelser af arbejdsmarkedets strukturelle anordninger, som spiller ind på medarbejdernes sociale og individuelle orienteringer og handlemuligheder i arbejdslivet. Dette fører til et væld af nye uforpligtende individuelle og opgaverelaterede ansættelsesformer i form af projektansættelser, rullende kontrakter og individuelle lønformer, som i vidt omfang sætter det etablerede kollektive aftalesystem over styr. Den individuelle eksistenssikkerhed bliver således privatiseret, idet de fællesskabsfunderede og solidariske principper erklæres træge, langsommelige og ufleksible, hvilket uanfægtet begrunder deres ugyldighed. Fællesskab og solidaritet *adiaforiseres*, hvilket vil sige at disse konstellationer unddrages enhver form for moralsk og indholdsmæssig vurdering, men ekskluderes som uvedkommende og irrelevante faktorer (ibid p. 74).

Den tilsyneladende frisættelse af den individuelle valgfrihed forbliver netop illusorisk, idet markedet overtager den dagsordensættende rolle, som tidligere blev varetaget af de politisk-institutionelle lovgivere. I dette vilkårligt dikterede arbejdsliv undermineres værdien af historisk opsamlede erfaringer, idet fleksibiliseringskravene fordrer permanent tilpasning, som ikke må underlægges historisk oparbejdet selvstændighed, der kan influere de fremtidige handlingsvalg (Bauman 2001, pp. 47-52). Erfaringer betragtes snarere som en begrænsende hindring for hele tiden at udvise et konstant beredskab mod nye ukendte udfordringer og krav (Bauman 1999, p. 77). Dette arbejdsliv udgøres således mere af evnen til at glemme end evnen til at lære erfaringsbaseret via erindring og oparbejdede kundskaber (ibid p. 20).

Den ”lette” kapitalisme fører – ikke overraskende - til omfattende sociale polariseringer. Men den massive producent af stiltiende tabere er særdeles slående ved den flydende og lette kapitalisme, der ikke lader sig indfange endsige begribes hvis modstand er minutiøst neutraliseret og sat ud i af kraft.. Den solidariske modstand er effektivt afmonteret gennem individualiseringen og den vilkårlige logik, hvormed ofrene rammes. Den mindre elite der befinder sig fortræffeligt under disse ukontrollerede vilkår blottet for reguleringens og sikkerhedens snærende bånd arbejder voldsomt og effektivt og cementerer polariseringen, mens den store majoritet befinder sig ude på sidelinien, hvis de da ikke allerede *er* blevet afkoblet fra arbejdsmarkedet (Bauman 2001, p. 24). Den moderne fremskridtstro er uigenkaldeligt brudt sammen og med den, troen og håbet om et bedre samfund og et bedre arbejdsliv, som noget der kan begribes og arbejdes sammen hen imod. Fremskridtstanken har kun overlevet i en privatiseret og dereguleret udgave som anonyme og isolerede overlevelsesstrategier, hvor man *aldrig* kan være sikker på afkast, idet morgendagens krav kan vise sig at trække i en helt anden retning.

Denne fleksibiliserings minutiøse effektivitet viser sig ved dens magtfulde evne til at cementere den individuelle eksistenssikkerhed ved at splitte fremfor at integrere socialt. Den affødte personliggjorte frygt og usikkerhed er netop karakteriseret ved at være lidelser, der kun kan opleves og mærkes i ensomhed og solidarisk modstand forkastes som et forældet fænomen, der tilhører en rationel svunden tid (Bauman 2001 p. 24). Den eneste mulige orienteringsmåde bliver en rodløs og usikker undgåelsesstrategi, hvor det gælder om at udvise konstant beredskab og bekræftende adfærd ved at separere handlingerne og erfaringer fra hinanden og hvor ingen handling eller tanke må grundfæste sig i subjektiviteten. Arbejdsrutiner og kvalifikationer forældes førend nye er blevet etableret, hvorfor ”den kloge” medarbejder ikke giver sig af med dén slags nytteløse aktiviteter. Enhver form for hengivelse, fordybelse og eftertænkning betragtes som et handicap, der kan hæmme højhastighedslogikken som er den lette kapitalismes væsentligste succeskriterie (Bauman 1999 p. 27).

Arbejdet har således mistet sin betydning i form af social integrationsfaktor og identitetskilde, idet gensidighedsrelationerne heri er blevet overflødige for markedskræfternes uforstyrrede hastighedslogik og korttidshorisont. Kapitalens selvstændiggørelse fra arbejdskraften, har gjort den – i bedste fald – til en sekundær kategori, hvor fokus har flyttet fra producenter til forbrugere. Kun indenfor denne abstrakte kapital-forbrugs-relation kan man stadig tale om en vis afhængighed mellem parterne, men denne udmærker sig ved at udgøre en ren kommerciel forpligtelse uden mellem menneskelig kontakt, hvorfor den forbliver værdineutral efter tilfældighedens begær i sin grundsubstans (Bauman 1998b).

Arbejdet som status og identitetsgiver har således mistet sin fundamentale gyldighed i det individualiserede fleksible arbejdsliv, der i stigende omfang underlægges de globale markedskræfters kommercielle æstetiske kriterier (Bauman 1998b). Arbejdet mister sin tidligere privilegerede status og fungerer ikke længere som en kilde til selvrealisering og en potentiel mulighed for forandring af livssituation. Arbejdet bliver - på lige fod med andre livsaktiviteter - underlagt *æstetiske vurderingskriterier* - idet arbejdet primært vurderes ud fra dets evne til at skabe berigende personlige oplevelser, hvor det under den tunge kapitalisme udgjorde en væsentlig kilde til kollektive og sociale erfaringer. Såfremt arbejdet *ikke* besidder sådanne kapaciteter - anses det for at være blottet for indre tilfredsstillelse - og dermed blottet for værdi. Konsumsamfundet fører til afgrundsdybe polariseringer mellem forskellige typer af jobs ud fra æstetiske kriterier (ibid p. 36). Bauman lægger ikke skjul på, at en sådan polarisering ligeledes fandt sted under arbejdsetikkens tunge kapitalisme, men at *alle* jobs dengang indeholdt en gran af værdighed, idet arbejdsetikken bidrog til, at ethvert arbejde havde et moralsk formål. Arbejde per se indebar således et moment af humanisering, idet det kunne bidrage til følelsen af at opfylde en pligt og tilhøre et samfundsmæssigt fællesskab, hvorved arbejdsetikken skabte en symbolsk ligeværdighed mellem forskellige former for arbejde (ibid p. 33).

Denne demokratiske arbejdstilfredsstillelse på tværs af hierarkiske skel og jobfunktioner nedbrydes radikalt med udbredelsen af den lette kapitalismes æstetiske vurderingskriterier som selektionsmekanisme for arbejdets polarisering. Herindenfor indgår jobs indenfor kunstnerisk virksomhed som de mest prestigefyldte med vægt på rent æstetiske kvalifikationskrav såsom *finger-spitz-gefühl*, situationsbestemt dømmekraft og dannelse gennem lang skolegang. Herunder indgår også det store antal symbolanalytikere, eller symbolmanipulatorer, som Bauman karakteriserer dem, hvis mål er at opfinde idéer til nye behov og gøre dem salgbare. Andre mere rutineprægede fag nedvurderes og anses for værdiløse, idet de aldrig vil kunne udgøre en base for frivillige utvungne valg, hvorfor de anses for at være *æstetisk værdiløse!* De tages kun nødtvungent, fordi man ikke formår andet, og der danner sig nye polariserende konturer blandt arbejdsstyrken på baggrund af en skarp sondring mellem *de interessante og de kedelige jobs*, hvilket beror på graden af selvvalgt og flugtmulighed (ibid pp. 38-39).

Det etiske arbejdsbegreb bliver herved *æstetificeret*. Såvel som alt andet i livet, skal også arbejdet reduceres til et mål for det frie forbrugsvalg, hvilket forudsætter at arbejdet er spændende og varieret og giver anledning til nye sensationelle og personlige oplevelser til opbygning af det samlede livsprojekt (ibid. p. 33).

De rutineprægede arbejdsfunktioner mister deres værdi og overlades derfor til mennesker, der ikke formår at gøre sig gældende på den kommercialiserede arena og som derfor lader sig nøje med blot at sælge deres arbejdskraft for ren økonomisk overlevelse, hvilket er kendetegnede for det store antal ufaglærte i såvel industrien som visse dele af servicevirksomhed (Bauman 2001 pp. 27-28). Graden af forudsigelighed i disse jobtyper er dog ganske relativ, idet denne type arbejdskraft er den nemmest udskiftelige og tilgængelige, da arbejdet ikke kræver specifikke kvalifikationer²¹. Orienteringen og opmærksomheden har således skiftet fokus fra materiel produktion til symbolik- og idéproduktion.

Men uanset hvor skævt disse kommercialiserede æstificeringskriterier i arbejdslivet rammer, så står det klart, at den uforpligtigede individualisering rammer *alle*, hvilket fører til en vidtrækkende eksistensusikkerhed hos alle de orienteringsløse individer, nogen er blot bedre udrustet til at kunne fortrænge den, men alle oplever den minimum i

---

²¹ Denne modifikation indgår som en diskrepans mellem Bauman (1998b), hvor han beskriver de rutineprægede jobs som typiske livslange ansættelsesformer, der trods dens prestigeforladte omverdensfortolkning, dog også indbefatter en vis tryghed og forudsigelighed i ansættelsen. Dette sikkerhedsmoment forlader han dog fuldstændig i sine senere værker om arbejdslivets forfald under den lette kapitalisme (2000, 2001), hvor han understreger disse jobtyper totale udskiftelighed og dermed den mest sårbare del af arbejdsstyrken i kraft af de manglende kvalifikationer, der underminerer dem som en forhandlende kraft. Kvalifikationer og erfaring *spiller* således stadig en betydende rolle for arbejdskraftens værdi, men den er under konstant omformning, hvorfor vægten udgøres af abstrakte og situationsbestemte håndteringskapaciteter.

glimt. Magtens afpersonaliserede kaosmetodik fratager alle fra ansvaret for almenheden, men personaliserer det individuelle ansvar. Den eneste form for universalisme, der karakteriserer vor samtid, er *fleksibiliseringens universaliserende manipulation*, der afløser Panoptikon's forpligtigede kontrolsystem med sværme af ukontrollerede kræfter, der koordinerer medarbejdernes selvkontrollerende og selvovervågende adfærd uden at integrere og som derfor viser sig langt mere virkningsfuld (Bauman 2002, p. 127). Herved lægges der beslag på det hele menneske i arbejdslivet, som overlades til sig selv og forventes at opfylde de diffuse og utilregnelige krav for at minimere eksistensangsten. Kravenes permanente foranderlighed og grænseoverskridende karakter fører til en daglig testning i arbejdslivet, som skærper den indbyrdes konkurrence mellem medarbejderne. Når kravene er upræcise og svingende bliver indikatoren for succes reduceret til at kunne udføre arbejdet bedre og hurtigere end kollegerne.

Under disse vilkår synes det vanskeligt at forestille sig muligheder for socialt sammenknyttede bånd medarbejderne imellem, om end det synes bydende nødvendigt som modvægt til arbejdslivets gennemgribende usikkerhed og angst. Sociale fællesskaber synes at udgøre den eneste kilde til stabilitet og tryghed for at imødegå kommercialiseringens allestedsværende manipulationsmekanismer og overskride arbejdslivets individuelle overlevelseshæder.

3.3.5. Miljøspørgsmålet hos Bauman

Miljøspørgsmålet indgår ikke som et muligt fællesskabsintegrerende element i Baumans optik. Den stigende produktion af "grønne produkter" henfører han snarere som et udslag af konsumsamfundets flygtige oplevelsesiver og krav om flest mulige valgmuligheder end som demonstration af virksomhedernes moralske inklusion af de ydre konsekvenser af vor materielle levevis. Miljøspørgsmålets moralske aspekt og langsigtede konsekvenser kan ikke indoptages i den lette kapitalismes korttidshorisont og højhastighedslogik som netop er afskåret fra indholdsmæssige og normative facetter.

Den globaliserede frisættelse af markedsøkonomien fra de politiske bånd afspejler den udviklingsdynamiske realisering af den grundsten, der blev lagt allerede fra arbejdsværdilærens grundsætninger, hvor værdien på en vare blev friholdt fra de arbejdsproducerende slid og naturressourcer, som der var ilagt i den. Med bytteværdiens sejr over brugsværdien, blev producentens evne til at bedømme produktets værdi ugyldiggjort til fordel for forbrugernes ubetingede definitionsret. Denne logik mener Bauman udfoldes i samtiden i sin rene form, hvor konsumsamfundet tildeler stimuleringen af begæret den altoverskyggende forrang fremfor alle andre hensyn (Bauman 2002, p. 62, 129-132 samt 1998b pp. 30-32). Samfundet styres således udelukkende ud fra ønsket om *overflod*, hvilket kan ses analog med spild. Disse kategorier har udmanøvreret alle normative hensyn og har på paradoksal vis formået at gøre sig selv til den eneste legitime norm i det post-industrielle konsumsamfund.

At miljø nu bringes på virksomhedernes dagsorden ser han blot som et led i denne udvikling, hvor målet er reduceret til opfindelsen og fristelsen med nye produkter for at vedligeholde og udvide begærets trang til stadig nye produkter. Med forretningslivets frigørelse fra det politiske, afkobles det ligeledes fra enhver form for moralsk forpligtelse. Den udbredte retorik om økologisk produktion betragter Bauman som neutral gentagelse af denne optik, som *udelukkede* handler om produktivitetsoptimering, som den vanlige drivkraft for produktionsfornyelser. Virksomhedslogikken og moralen udgør to diametrale modsatrettede forståelsesformer, som ikke kan forenes i en og samme institution. Han mener derfor ikke at man kan forvente, at medarbejderne skal udvise moralsk adfærd overfor deres arbejdes miljømæssige konsekvenser, når man ikke engang kan forvente institutionen at gøre det²². Således finder han det uomgængeligt at acceptere arbejdets ambivalens, idet han ikke finder det muligt at inkorporere flertydige regelsæt.

Miljø i arbejdslivet udfra en Baumansk optik

Udfra Baumans ambivalente analyse af de moderne politiske institutioner utilstrækkelighed og manglende praktiske implikationer af erkendelsen heraf, kan man tolke ”miljøinvasionen på arbejdspladsen” samtidsdiagnostisk udfra begge perspektiver. Dels kan miljøtematiseringen i arbejdslivet anskues som en videreførelse af den moderne ordenshang. Dels kan den ses som et udslag af de globale markedskræfters respons på et umætteligt konsummarked, som Bauman selv fremhæver. Begge optikker kan øge forståelsen for virksomheders miljøinklusion, som har betydning for den måde medarbejderne møder miljøspørgsmålet i arbejdslivet, ofte vævet tæt ind i hinanden som ambivalente dynamikker.

Baumans understregning af, at vi alle handler moderne, men uden troen på, at det fører til et bedre samfund, mener jeg kan genfindes i mange virksomheders systematisering af miljøhensyn i deres produktive praksisser via deres underlæggelse under autoriserede certificeringssystemers retningslinier. I organiseringen og tilrettelæggelsen af miljøpolitikken på virksomhedsplan vil der således ofte være tale om ordenselementer fra den ”tunge” kapitalisme, som den drivende faktor i sådanne omlægningsprocesser, som ledelsens miljøstrategiske ideal. Af hensyn til ydre tillid til forbrugerne indgår disse standardiserede miljøstyringssystemer og forbrugermærkningsordninger som redskaber for at kunne forenkle miljøspørgsmålets kompleksitet og uforudsigelighed. Denne fremgangsmåde kan således anskues som et grundlæggende modernitetsprojekt via de anerkendte og standardiserede miljøstyringssystemer, idet man opererer udfra nogle på forhånd opstillede målsætninger.

Omvendt kan det stigende antal af virksomheder, der foretager miljøforanstaltninger også ses som affødt af den lette kapitalismes fordring om kontinuerlig skabelse af nye

---

²² Retorisk spørgsmål fra Bauman under foredrag på PhD-kursus på Handelshøjskolen: ”Ethics in Post-moderne Society” 5. maj 1999.

forbrugsgenstande som kilde til begærets stimulans, hvilket udgør incitamentet for at lade sig miljøcertificere på modernistisk vis af hensyn til kundernes tillid. Efterspørgslen efter miljørigtige produkter motiveres antageligvis ud fra den individuelle moralske forpligtelse overfor miljøet, men forbrugerrollen er samtidig ikke-social og derfor tilfældig og socialt uforpligtende i sin grundsubstans.

Begge former for arbejdsbegreb – det arbejdssetiske og det postmoderne – ekskluderer muligheden for, at medarbejderne kan spille en selvstændig rolle. Den tunge kapitalismes autoritetsstrukturer tillader kun et minimum af medarbejdernes autonomi i arbejdsorganiseringen. Det samme gælder miljøstyringssystemerne, hvis udfald overvejende bestemmes på forhånd i tråd med den moderne ordenshang til handling indenfor forudsigelige rammer. Dette til trods for miljøspørgsmålets karakter af foranderlighed og uforudsigelighed, som hele tiden afføder nye erfaringer og synspunkter om, hvad der er rigtigt og forkert i miljømæssig henseende. De autoriserede miljøsystemer synes præget af en modernistisk selvsikker strategi, hvor de ambivalente dynamikker mellem den rationalistiske styringsoptik og moralske fordringer synes overvejende fraværende.

Med Baumanske briller fører den lette kapitalismes højhastighedslogiske dynamikker til miljøspørgsmålets af-moralisering og afpolitiserering. De sen-moderne konsumptionsmekanismers demokratiske eksklusion af producentrollen til fordel for forbrugernes monopoliserede definitionsret bliver bestemmende for, hvad der overhovedet kan bringes ind i virksomhedsdiskursen og afmonterer effektivt medarbejdernes egne moralske og faglige forestillinger om, hvilke krav man bør stille til miljørigtig produktion.

Baumans samtidsdiagnose aktualiserer producenterne som de relevante aktører til at tematisere produkternes etiske værdi. Forbrugernes æstetisk styrede forbrugsvalg er netop blottet for enhver indholdsmæssig etisk dimension, idet de styres af trangen til hurtige oplevelser og pirrende begær. Den politiske forbruger vil derfor aldrig kunne udgøre en udslagsgivende miljørigtig forandringskraft, da denne aktivitet er forbundet med ensomhedens kompensation og vedligeholdes af overflodens logik. Forbrugerne har således i stigende omfang fået patent på arbejdets værdifastsættelse.

Tendensen til at deregulere arbejdsmarkedet gennem fleksibilisering og individualiserede ansættelsesformer, skaber særdeles vanskelige vilkår for at forestille sig udviklinger i retning af en forankring af miljøspørgsmålet i en social-forbundet moralsk kontekst med medarbejderne imellem som de indsigtfulde og erfarne aktører. Men indenfor denne optik mener jeg, at medarbejderne udgør den eneste sociale aktør, der overhovedet kan være i stand til at agere politisk-moralske ”vogtere” af miljøpolitikken. Netop i kraft af deres fysiske placering i produktionen og sociale omgang via kooperationen repræsenterer de den eneste kilde til subjektivitet i dette konsumptions-scenarie.

Baumans nærhedsetiske fordring om det sociale direkte møde med den anden, som den eneste kilde til moralsk refleksion og stillingtagen, mener jeg således kan findes i kim-

former blandt medarbejdernes samarbejdende og producerende socialitets-relationer – Kooperationen. At denne har vanskelige vilkår under fleksibiliseringens usikre orienteringshorisont, som skærper den indbyrdes kappestrid blandt medarbejderne er en velkendt tendens i samtidens arbejdsliv. Men denne tendens fører næppe til elimination af de sociale forpligtelsesrelationer blandt medarbejderne, selvom de sættes under pres.

Jeg mener derfor, at de moralske mellem-menneskelige politiske perspektiver for plurale miljøforestillinger må findes blandt medarbejdere, der mødes kontinuerligt og samarbejder forpligtende i et eller andet omfang, trods den lette kapitalismes amoralske pres på disse integrerende og erfaringsbaserede værdier, som udfoldes og skabes på trods. Men naturligvis findes der på ingen måde garantier for, at det vil ske. Perspektiverne er kontingente og uforudsigelige som i alle andre forhold under de sen-moderne og flertydige vilkår og de globaliserede markedskræfters vellykkede forsøg på at gennemtræve alt, hvad der ligger udenfor og forstyrrer dens kommercialisering og afpersonalisering af de forpligtende relationer for fortsat at kunne ekspandere frit, hvilket truer medarbejdernes udvikling af miljøpolitiske sociale fællesskaber.

3.4 Negt om arbejdsbegrebet og mulighedshorisonter.

Jeg vil i det følgende forsøge at indkredse Oskar Negts opfattelse af miljøets betydning og udviklingshorisont indenfor arbejdslivet. Negt kritiske og utopiske tilgang med en ekspliciteret fastholdelse af et marxistisk-materialistisk fundament har udgjort en betydningsfuld inspirationskilde for mig i min færden i den akademiske verden, idet jeg betragter ham som en samfundstænkner, der på én og samme tid fastholder en gennemgribende og konsekvent kapitalisme- og globaliserings- kritik uden dog at forfalde til en deterministisk forfalds-pessimisme, idet hans analytiske fokus centrerer sig om de subjektive og sociale erfaringsdimensioner.

Endvidere er det kendetegnende for Oskar Negts normative udgangspunkt, at han insisterer på, at arbejdet – forstået som den skabende genstandsmæssige virksomhed - placeres centralt i den menneskelige livsførelse, hvilket må betegnes som relativt påfaldende i en tid, hvor fokus i høj grad rettes mod symbolske og immaterielle facetter hos majoriteten af de dominerende samfundstænkere hinsides arbejdsbegrebet, hvilket også ses som en gennemgående tendens hos mine øvrige teoretiske hovedrepræsentanter²³. Dels hos Beck i hans desillusionerede samtidsdiagnostiske konklusion af arbejdslivets tab af en kritisk mulighedshorisont i kraft af kapitalens uhindrede frisættelse, som kan ses analog med Baumans' postmoderne uforpligtethed i relationen mellem kapital og arbejds-

---

²³ Eksempler herpå er sen-modernisterne Anthony Giddens og Ulrich Beck, der henfører arbejdet under en forældet industriel forståelsesform samt "den sidste modernist" Jürgen Habermas, der betragter arbejdet som en grundlæggende effektivitetsdrevne kategori, hvorfor de frigørende kommunikative processer ikke kan komme til udfoldelse herindenfor.

kraft. Hajers socialkonstruktivistiske approach bevæger sig ligeledes hinsides en substantiel analytik af miljødiskursens udformning og udvidelsesmuligheder for de direkte producenter, hvilket jeg tolker som udtryk for, at heller ikke han nærer normative forhåbninger til medarbejderes politisk-kulturelle forandringspotentialer i den økomoderne diskurs. Trods Beck og Baumans beklagelser over erfaringsdimensionens fortrængning i det sen-moderne fleksible arbejdsliv, munder begge deres samtidsdiagnoser ud i en afmagt overfor medarbejdernes perspektiver som miljøforandrende handlingsagenter.

I modsætning til Beck og Baumans overvejende kritiske påpegninger af udviklingen i arbejdslivets tab af politiske og humane subjektsperspektiver, hvor konsekvensen bliver at politisk-moralske spørgsmål skal genereres andetsteds, fastholder Negt opmærksomheden og håbet mod arbejdslivets dobbeltsidighed, som indeholdende både begrænsninger og immanente muligheder som perspektiver for samfundsforandrende praksis og kritisk erfaringsfunderet refleksion. Negt inkluderer miljøforhold som en central kategori i hans utopiske forestilling om arbejdsbegrebets mulighedshorisont i samtidens sen-moderne og sen-kapitalistiske kontekst. Denne insisterende kapitalismekritiske grundposition sammenholdt med hans vedvarende politisering af arbejdsbegrebet via opmærksomheden mod dets uindfriede og fortrængte mulighedshorisont, betragter jeg som ganske unik indenfor samtidens samfundsvidenskabelige diskurs. Derfor finder jeg ham uomgængelig i spørgsmålet om medarbejderes samfundsmæssige miljøpolitiske potentialer. Han har udgjort en ledetråd gennem mine tidligere teoretiske analyser af arbejdsbegrebets moderne og sen-moderne betydningsdimension, hvor jeg har bevæget mig vidt omkring i den samfundsteoretiske "jungle". Men i kraft af hans indholdsmæssige kritik og opmærksomhed på den producerende praksis' myndighedsgenererende betydning, udgør han en teoretiker, som jeg gang på gang er vendt tilbage til. Hans engagement i konkrete samfundsforhold og hans orientering mod praktiske og deltagelsesorienterede projekter betragter jeg som en utraditionel kobling af en principielt altomfattende "grand theory" som kritisk teori, med konkrete handlingsorienterede undersøgelser og via sin deltagelse i den praktisk-politiske diskurs og kritiske samarbejde med den tyske fagbevægelse (Negt 1994 samt 1981).

Negts teoretiske analytiske grundlag overskrider såvel et epistemisk generaliserende perspektiv, som et mål-middelorienteret techne'sk ideal, idet han eksplicit forholder sig og deltager i den politiske virkelighed og gør brug af disse erfaringer i sin teoretiske begrebsudvikling (Flyvbjerg 1992 pp. 78-80). Negts værker kan således ligeså vel karakteriseres som politisk-manifeste handlingsprogrammer som teoretiske analyser – en betegnelse som han muligvis selv ville foretrække og jeg betragter ham således som en sen-moderne marxist af mindre dogmatisk og fastlåst karakter, da hans måde at bedrive forskning på, tvinger ham til at være åben overfor samfundsforandringer. En yderligere motivation for at medtage ham udgøres af hans normative udgangspunkt om det materielle fordelingsspørgsmåls nødvendighed på både globalt og lokalt niveau udfra en

grundlæggende retfærdighedsbetragtning, som også forefindes i forskellig styrke hos mine øvrige teorivalg, men hvor de politiske mulighedshorisonter hos Negt er langt mere tydeliggjorte og udfoldede.

Karakteristisk for Negts videnskabelige tilgang er, at han i sine teoretiske arbejder eksplicit begriber samfundet udfra dets utopiske horisont - hvorved menes hinsides den pragmatiske virkelighed udfra nogle visionære forestillinger om, hvorledes samfundet *kunne* være skruet sammen. Denne fremgangsmåde skal ses i lyset af hans ønske om ikke at lade sig begrænse af den umiddelbare virkeligheds pragmatiske fakta og derved lægge bånd på den subjektive forestillingsevne om, hvordan samfundet kunne være indrettet radikalt anderledes, idet de er via disse positiviseringer, at kritikken tildeles et fundament. Indledningen til hans bog ”Det levende arbejde - den stjålne tid” illustrerer denne tilgang på glimrende vis, idet det hævdes: “Hvis man ikke er i stand til at drømme, kan man heller ikke erkende noget” (Negt 1985, p. 16). Således kan hans teori betegnes som indeholdende en form for *utopisk transendens*, som er langt mere tydeliggjort, end det er tilfældet for de tre foregående repræsentanter.

3.4.1. Arbejdsbegrebet som et tvedelt begreb

Arbejdet betragtes af Negt som en historisk-fundamental kategori, hvis karakter betinges af de gældende herredømmeforhold (Negt 1985, p. 160). I principiel forstand indtager begrebet en afgørende betydning, idet mennesket har et grundlæggende behov for aktiviteter, hvorigennem de be- eller afkræftes af deres genstandsfelt. Det er dette fundamentale behov, der gør arbejdet til den centrale aktivitet i hele den menneskelige livsførelse, men som betinges af de konkrete historiske forhold. Denne fokusering på begrebet arbejde begrundes Negt med, at mennesket som et genstandsmæssigt-sanseligt væsen ikke kan bryde med arbejdets subjekt-objekt-logik, som han betegner som et gensidigt konstitutionsforhold (Negt 1985, p. 163).

Det pragmatiske - og herved reelle - arbejdsbegreb afspejles i det kapitalistiske varemæssiggørelsesprincip, der medfører at arbejdet indsnævres til kun at omfatte det begrænsede lønnede erhvervsarbejde, hvis formål er reduceret til produktion af industrielle brugsgenstande, hvis substans ligger udenfor de direkte producenters indflydelse (Negt 1985, p. 161). Arbejdet i det moderne kapitalistiske samfund er identisk med lønnet erhvervsarbejde, hvilket Negt betragter som en alt for snæver definition. Den forældede arbejdsetiske arbejdsmoral, der ignorerer arbejdets værdimæssige indhold gennemsyrrer den subjektive bevidsthed, og fastholder konfliktfri tilpasning til arbejdskravene, trods deres forvrængede og undertrykkende karakter, alt imens livet indenfor arbejdsfæren anses for at være den efterstræbelsesværdige indikator på social anerkendelse (Weber 1992). Men arbejdet *har* også en grundlæggende en yderst central betydning, idet det levende arbejde, trods dets forsnævrede fremtrædelsesform og virke, indeholder iboende frigørelsespotentialer. Men Negt efterlyser en langt mere omfattende definition af begrebet, idet han mener, at alle skabelses- og omformnings- processer samt sociale akti-

viteter kan kategoriseres som principielle arbejdsaktiviteter. I lyset af den teknologiske udviklings potentielle aflastningsrolle påpeger han muligheden for en kraftig reduktion af det - reproduktionsmæssigt set - nødvendige arbejde, således at tiden til de mere friggørende arbejdsaktiviteter kan udvides betragteligt²⁴.

Negts normative og radikalt udvidede arbejdsbegreb indeholder *genstandsmæssig aktivitet* som sådan og henfører til arbejdsprocessens forbundne sociale gensidighed og produktrelaterede sanselighed, hvor den subjektive orientering og læring kredser om arbejdets indhold og hermed også, hvilken værdi de konkrete produkter tillægges ud fra udøverens forståelseshorisont (Negt 1991). Hans arbejdsbegreb udspringer af Marx' arbejdsdialektik, hvori der udspiller sig en gensidighedsrelation mellem mennesket og dets omformning af den ydre natur. Denne dialektiske afhængighed og gensidige påvirkning har vidtrækkende menneskelige og miljømæssige konsekvenser, hvorfor værdirelaterede samfundsspørgsmål principielt ligger indlejret i arbejdets natur-kulturrelation. Den kapitalistiske produktionsmådes rigdomssøgning har været understøttet af en instrumentel og indholdsblind protestantisk arbejdsetik gennem århundreder, men er ifølge Negt efterhånden nået til et mætningspunkt, hvor de menneskelige og miljømæssige katastrofer træder åbenlyst frem i deres utilslørethed (Negt i Nielsen et al, p. 51). Den instrumentelle formfokusering som er indlejret i den kapitalistiske optik og i arbejdsetikkens "blinde" moralkodeks træder således tydeligere frem i sin paradoksalitet, når den samlede rigdom befinder sig på et niveau, hvor spørgsmålet om produkternes indhold og tilblivelsesproces kalder på indholdsmæssig stillingtagen. Derved forekommer det meningsløst at fortsætte den konstante produktivitets fiksering med en permanent kvantitativ udvidelse af produkter.

Den subjektive erkendelse af dette strukturelle og arbejdsetiske paradoks skærper de subjektive orienteringer i retning af substantiel kritik af arbejdets udfald – produktet og konstituerer nye normer for dets tilblivelsesproces (Negt 1989). Heri indgår medarbejdere som relevante subjekter for politiseringsprocesser, idet de er bærere af unikke forandringspotentialer. Disse udgøres både af deres fælles paradoksale eksistensbetingelser, hvor de som lønafhængige konstituerer en kollektiv socialitet. Men også som individuelle subjekter besidder de nogle særegne muligheder for at indtage en aktiv og reflektorisk arbejdspraksis i kraft af deres umiddelbare erfaringshorisont (Negt & Kluge 1972, pp. 10-15). Det er via disse erfaringers forenende møde med almene samfundsspørgsmål, at spiren til medarbejdernes normative vurderinger af produkterne eller ydelsens nytte og værdi kan vinde politisk indpas.

---

²⁴ Arven fra Marx skinner tydeligt igennem i denne skeldeling mellem en principiel og en reel forståelse af arbejdsbegrebet. Negt anlægger ioverensstemmelse hermed en bevidst sondring mellem arbejdsaktiviteten som havende iboende et myndigt og skabende potentiale versus dette potentiales underminering under den kapitalistiske produktionsmådes afsubstantialisering af arbejdet (Marx 1970, kap. 5).

3.4.3. Erosionskrisen

Han diagnosticerer samtiden som præget af *erosionskrise*, hvor gamle værdiorienteringer mister deres gyldighed og legitimitet, herunder arbejdsetikens disciplinering af samfundsborgerne til pligtskyldigt at underkaste sig markedets behov for vækstoptimering (Negt 1985, p 51). Erosionskrisen skaber således på den ene side orienteringsløshed og anomi blandt samfundsmedlemmerne, men kaster samtidig et nyt kritisk lys overfor forhold, som man hidtil har betragtet som givne. Den øgede opmærksomhed mod produktionens miljøødelæggende eksternaliteter kan ses som en billedligt eksempel på. Heri ligger kimen til en reflektorisk kritik af de bevidstløse abstrakte præstationsnormer, som sættes under pres, idet de historiske autoritære betingelser der var forbundet med industrisamfundets knaphedstilstand synes borte og erstattet af et samlet produktionsplan. Dette skaber nye muligheder for de arbejdende subjekter, idet meningen med arbejdet ikke længere kan affejes konsekvent og tabuiseres under henvisning til de materielle autoritetsstrukturer, men transformeres til spørgsmål, der vedrører os alle og debatteres i det offentlige rum (Negt i Nielsen et al, p. 47).

Denne kulturelle krisetilstand skaber dermed nogle nye mulighedsbetingelser for at de arbejdende subjekter kan udvikle nogle nye norm og værdisæt på basis af deres subjektive og erfaringsbaserede forståelseshorisonter, idet de entydige rammer fra arbejdsetikens bevidstløse orientering mod et ydre fastsat mål, indeholder enestående muligheder for at blive sekulariseret. Dette fører til manifesterede afslørende modsigelser mellem på den ene side den miljøødelæggende overproduktion og overforbrug. Og på den anden side opløses de arbejdssetiske moralforestillinger, der netop udgjorde det kulturelle fundament for de kapitalistiske produktionsstrukturer. Men endnu har der ikke konstitueret sig nye værdinormer for arbejdets indretning og formål, hvorfor arbejdslivets kulturelle orienteringer præges af desorientering og anomi. Det er denne tilstand af kulturel orienteringsløshed, som ifølge Negt indeholder udfoldede muligheder for de arbejdende subjekters kritiske værdiorienteringer mod arbejdets indholdsmæssige dimension.

Konkret formulerer han en tese om 6 iboende læringskompetencer, som han anser for nødvendige at udvikle hos medarbejderne, såfremt deres potentialer som kritiske produktionsudøvere skal kunne udfoldes og bidrage til en kritisk opmærksomhed og værdiorienteret stillingtagen til rammernes betydning for arbejdets indhold (Negt i Nielsen et al 1994, pp. 49-57). Kompetencerne kan således ses som nogle læringsfunderede redskaber til realisering af arbejdets emancipatoriske indhold, som genstandsmæssig aktivitet. Den første kompetence omhandler evnen til *at skabe sammenhæng* i en fragmenteret livsførelse, både i forhold til den subjektive livssituation, men også i den massive informationsstrøm, som præsenteres som indbyrdes irrelevante brudstykker fjernt fra det levede liv. Den anden kompetence er central for min problemstilling, idet den omhandler *en omsorgsfuld omgang med mennesker og ting* og betegner en læring, der sigter på at imødegå den instrumentelle naturbeherskelsestrang ved at forholde sig til arbejdets indholdsmæssige dimension og underkaste denne tilsyneladende neutrale funktionsmål-

des instrumentelle formfixering en moralsk refleksion over dens patologiske konsekvenser for både mennesker og natur. Den tredje kompetence; *balancearbejde med en truet og brudt identitet* handler om håndteringen af risikoen for eksklusion på arbejdsmarkedet, som alle potentielt berøres af. Denne risikofaktor betyder, at arbejdet har mistet sin naturlige og stabile identifikationsrolle, hvorfor det er nødvendigt at udvikle emancipatoriske identifikationsmodeller, der kan udfordre skellet mellem de arbejdende og de ekskluderede, som følge af den kollektive erkendelse af lønarbejdets labilitet. Den fjerde knytter sig til en subjektiv *historisk kompetence*, der omhandler kulturel indsigt i samfundsmæssige historiske forhold i relation til egen livshistorie. Negt fastholder betydningen af fælles social hukommelse, som afsæt for politisk kamp og utopidannelse der kan binde de subjektive livshistorier sammen til almene forestillinger. Den femte kompetence vedrører medarbejdernes *sensibilitet overfor ekspropriationserfaringer*, som jeg fortolker som de- og rekonstrueret iagttagelsesevne overfor de naturaliserede udviklingslogikker, som skaber eksistentielle forandringer af livsvikårene uden at blive tematiseret politisk, hvilket udhuler den subjektive autonomi, kombinationsevne og myndighed. Den sjette og sidste læringskategori udgøres af den *teknologiske kompetence*, der indbefatter en kritisk evne til at skelne mellem forskellige teknologityper ud fra politisk-normative kriterier, der afgøres af muligheden for at genindsætte menneskene som myndige og indsigtsfulde beherskere af de teknologiske redskaber for at kunne opnå et differentieret forhold til forskellige teknologiers dobbelte mulighedshorisont; som herredømmemiddel og som emancipatorisk aflastning. Disse 6 kompetencer udgør ledetrådene for Negts realisering af kritiske og myndige subjekter i det sen-moderne arbejdsliv, hvoraf den økologiske og teknologiske kompetence vil blive trukket eksplisit frem i min indkredsning af Negts position mellem miljø og arbejde.

Det emancipatoriske minimum

Et kernebegreb indenfor Negts teori er idéen om det emancipatoriske minimum, som består af en irreducibel menneskelighed - en "rest" af den indre natur - der altid vil være til stede, uanset hvor tingsliggjort og despotisk det pågældende samfund er (Negt & Kluge 1974, pp. 22-23 samt p. 185). Begrebet skal forstås som en immanent grænse for produktionens altomfattende samfundsmæssiggørelse og dermed for kapitalens indtrængen på den indre natur. Denne grænses "garanti" imod en total kapitalisering af de menneskelige livssammenhænge har sin historiske rod i de konkrete solidariske relationer menneskene imellem, som er essentielle for socialisationens konstituering af subjektet. Der vil således altid indfinde sig en rest af irreducibel subjektivitet, hvorigennem der kan dannes basis for modstandspotentialer og samfundsforandringer (Negt & Kluge 1972, p. 23 samt H.S. Olesen 1987, p. 66). Endvidere er det i kraft af dette "minimum", at man overhovedet er i stand til reflektorisk at sprænge de reale arbejdsvilkår og begrænsninger og danne sig utopiske forestillinger, der kan udfordre den fakticistiske nødvendighedstænkning..

Negts vision om en underminering af herredømmeforholdene og for en genoplivning af det stivnede levende arbejde, skal derfor ske *via* arbejdets emancipatoriske minimum og på baggrund af de erfaringer, som man gør sig herigennem (Negt 1971). Qua arbejdskraftens eget erfaringsgrundlag må der således tematiseres nye livsbetingelser og utopier, som i sig selv vil udgøre en kritik af de bestående forhold - herunder også det kapitalistiske samfunds bytteværdiorienterede og økologisk uholdbare produktionsmåde. For Negt bliver arbejdet derfor den centrale kilde til kritisk refleksion og alternative dagsordener, hvilket han udtrykker som en frisættelse af det levende arbejdes skabende potentialer gennem teknologiens aflastning, frem for det nuværende forhold, hvor arbejdets subjektivitet placeres i et underordningsforhold til det døde arbejdes teknologidikterede og begrænsede realitetsmagt (Negt 1985 p. 182).

Miljø i arbejdslivet

Af de førnævnte skitserede kompetencer, som han betragter som uundværlige for den moderne arbejder for at kunne begå sig i samtidens eroderede verden, relaterer den økologiske kompetence sig specifikt til genstandsmæssigheden i arbejdet, til de erfaringer man gør sig *med noget* og som regel i samarbejde *med nogen* (Negt i Nielsen et al 1994, pp. 50-52). Den nuværende situation, hvor menneskeheden har mulighed for at udrydde sig selv og sit eget livsgrundlag, betegner han endvidere som unik rent historisk, hvorved behovet for at udvikle økologiske kompetencer placeres centralt og høj-aktuelt.

Den økologiske kompetence indeholder flere delaspekter. Dels af en mere direkte indsigt i visse teknologiers ødelæggelsespotentialer og konsekvenser for de økologiske sammenhænge. Dels behovet for udvikling af henholdsvis et bredere syn på og etablering af nogle mere omsorgsfulde relationer til både mennesker og natur. Negt sidestiller indirekte relationen mellem menneske og natur med det intersubjektive - det mellem-menneskelige. Hans arbejdsrelaterede miljøforståelse har rødder tilbage til den unge Marx' vision om "en naturalisering af mennesket og en menneskeliggørelse af naturen", som udgør arbejdsdialektikkens emancipationspotentialer, idet mennesket først herigennem kan blive i stand til at overvinde den kapitalistiske logiks fremmedgørelse overfor den indre natur (Marx 1962, p. 76). Negt's kritik af kapitalismens strategiske og udbytende relationer menneskene imellem går herved hånd i hånd med hans kritik af denne produktionsmådes rent instrumentelle natursyn. Hans vision om udvikling af nye ikke-instrumentelle og ikke-voldelige relationer skal således ikke blot vedrøre menneskers omgang med den ydre natur, men skal endvidere indbefatte de øgede psykologiske kvalifikationer, som Negt mener det moderne menneske er udstyret med, og som netop medfører en skærpet indsigt i den indre natur.

Behovet for indlæring af økologiske kompetencer er snævert forbundet med den såkaldte teknologiske kompetence. Her træder Negts grundlæggende tiltro til det moderne menneskes fornuft og kritiske sans for alvor frem, idet han anser det for nødvendigt at sondre mellem progressiv og regressiv teknologiudvikling, hvilket adskiller ham fra

Hajers kompromisløse teknokritikere. Under førstnævnte henregner han mikroelektronikken, som han betegner han som en åben og formbar teknologitype, der kan anvendes på såvel frigørende som undertrykkende facon alt afhængigt af de overordnede samfundsstrukturer og disses konkrete udformning af den samfundsmæssige organisering. Den anden type, der indbefatter atom- og gen-teknologi betragter Negt som decideret despotisk i sin grundstruktur. Dels i kraft af dens udemokratiske lukkethed overfor omverdenen. Dels på grund af dens mere fundamentale og irreversible intervention i den ydre natur - den økologiske cyklus - hvilket ifølge Negt er en intervention, der rækker ind i fremtiden med uoverskuelige konsekvenser!

Derfor er det nødvendigt at inkorporere ikke-instrumentelle og mere værdirationelle overvejelser immanent *i* arbejdet, som muliggøres via hans vidtgående arbejdsbegreb, der omfatter alle former for genstandsmæssig og skabende aktivitet. I forlængelse heraf indgår ganske eksplicit muligheden for at indtænke og udfolde økologiske overvejelser og praksisser *i* selve arbejdet til overskridelse af det instrumentelle og begrænsede lønarbejde. Hans forståelse af miljøets rolle i sen-moderniteten hænger således uløseligt sammen med dette utopiske - men ikke rent abstraktliggjorte - arbejdsbegreb.

3.4.4. Erfaringsbegrebet

Erfaringsbegrebet udgør en flertydig og central kategori i hans begrebsunivers. Først og fremmest udgøres erfaringsbegrebet af *den umiddelbare erfaringshorisont*, der konstituerer sig i de konkrete arbejdsudførende processer, men hvor myndighedsdimensionen træder tydeligt frem i hans karakteristik af arbejdsaktiviteten som overskridende en ren tilegnelsesproces, idet *mennesket tilegnes af sine genstande, idet det tilegner sig disse* (Negt & Kluge 1981, p. 27). Den umiddelbare erfaringskategori knyttes til hans genstandsmæssighedsfunderede arbejdsbegreb, der indbefatter et relationelt forhold, hvilket fordrer, at der skal være noget at gøre erfaring *med* og herved udskilles rent sproglige erfaringer som utilstrækkelige kilder til funderede og inderliggjorte erfaringer.

Den umiddelbare erfaringstype skal ses i dette lys, som de praksisrelevante orienteringer, der knytter sig til den subjektive livshistorie og livssammenhænge og optræder i de konkrete sociale relationer, men uden at forfalde til rene sanseoplevelser. De umiddelbare erfaringer danner grundlaget for sociale erfaringer, der konstituerer strukturer og meningshelheder på forskellige samfundsmæssige niveauer. Disse niveauer indrammes af genstandsmæssig realitet, produktionen og éns placering i den kooperative og organisatoriske omformningsproces – men herunder også af modstand mod disse objektive betingelser. Den umiddelbare erfaringshorisont er således knyttet til praksis, til de subjektivt oplevede, sansede og erfarede dimensioner, hvori de ambivalente livsvilkår indoptages i den subjektive orientering og omformes og udtrykkes i såvel rutineret affirmativ praksis som realitetsoverskridende ønsker og håb om ændring af vilkårene (ibid pp. 22-31).

Denne erfaringshorisont kan ved en overfladisk betragtning synes partikularistisk og atomiseret, men dette er ikke tilfældet, idet de umiddelbare erfaringer altid udgør grundlaget og kimen til at kunne orientere sig alment og samfundsrelevant – og dermed også til at udøve kollektiv politisk handlen (ibid p. 12 samt 36-37). De umiddelbare erfaringer er således ambivalente i deres grundsubstans og indbefatter både utopiske perspektiver og fiksering af subjekterne til de bestående realiteter.

Den umiddelbare erfaring skal således nødvendigvis kobles til - men samtidig udgøre grundlaget for – hans anden erfaringskategori; *den middelbare erfarings almentgjorte og samfundsrelevante horisont* (ibid 26-27). De middelbare erfaringer relaterer sig til teoretiserede sammenfatninger af de samfundsmæssige erfaringer, der har karakter af kontekstuaafhængig ophobet viden, der primært funderes indenfor en rationel-kognitivistisk optik. Men dens almene samfundsrelaterede horisont gør det muligt her indenfor at begribe samfundet i sin helhed, hvorfor den udgør en kilde til en overskridelse af den lokale praksisforankrede horisont. De 2 erfaringstyper bør indgå i en dialektisk interaktion, således at den umiddelbare erfaring altid vil kunne genkende et element af sig selv i den abstraktliggjorte teoretiske middelbare erfarings forestillinger, hvilket kan minimere faren for dennes selvkørende tilbøjelighed til hypostasering (ibid 23-26). Den udbredte ekspertliggørelses monopol på miljøproblemernes karakter og løsningsstrategier kan ses som et eksempel på den middelbare erfarings afkobling og selvstændiggørelse væk fra de praksisforankrede og konkrete nære livssammenhænges erfaringshorisont. Dette fører til nogle éndimensionelle og fordrejede lokale læreprocesser, der principielt besidder muligheden for at løfte og åbne sig mod almene samfundsmæssige horisonter. Derfor efterlyser Negt en udvidelse og en demokratisk åbning af den middelbare horisonts rationalistiske forskydning af sanselige, sociale og konkrete erfaringer til rent private og alment irrelevante anliggender.

En forankring af den kognitive teoretiske viden i den umiddelbare erfaringshorisonts subjektivitet ville således kunne forpligte videnskaben til en permanent løbende konfrontation med praksis, hvorved den middelbare erfaring ville miste determinerende status. Denne idealtypiske relation mellem de 2 erfaringstyper kendetegner hovedessensen i hans tese om det eksemplariske princip, der ligger som et latent udfoldet kulturelt potentiale i enhver arbejdspraksis. Det utopiske møde mellem det lokale, subjektive og sociale overfor den generaliserede samfundsmæssighed udgør således samtidig kritikken af den entydige skævvridning, der eksisterer mellem de 2 orienterings- og henvisnings- dimensioner, som de udfolder sig i samtidens sen-kapitalistiske samfund.

Tilsidesættelsen af de umiddelbare sociale og sanselige erfaringer til fordel for det naturvidenskabelige erfaringsbegrebs opkobling til en afgrænset og defineret sandhedsoptik, reducerer miljødiskursen til et rent instrumentelt anliggende, hvor medarbejderne indgår som erfaringsløse objekter, der skal tillæres disse partikulære programatiske indsigter, der indtager den eneste anerkendte position for sikker viden. Dette forhold

fører til medarbejderens konfrontation med egne subjektive erfaringers irrelevans og ubehjælpomhed, idet de afgørende og mulighedsorienterede spørgsmål overlades til ledelsen og eksperterne på virksomheden (Ibid p. 12).

Denne teknisk-naturvidenskabelige ensidige anerkendelsesstatus bidrager med sit fragmenterede og ekskluderende erfaringsbegreb til, at også livssammenhængene gøres til genstand for og indtages i produktionslogikken. Negts omfattende kritik af det formal-videnskabelige sprog i ét af hans kritisk-pædagogiske skrifter, som går på dettes reducerende egenskab og immanente desavoering af den praktiske bevidsthed kan side-stilles med Baumans kritik af moderniteten klassificerende ordenshang – selvom der er tale om forskellige abstraktionsniveauer – giver de to kritiktyper anledning til analoge praktiske implikationer (Negt 1981 pp. 76-82). Således påpeger Negt, at denne sprogreduktionismes forenkling af komplekse sammenhænge giver sig udtryk i lærings- og forståelses- barrierer, idet arbejdets praktiske erfaringsverden ikke kan finde rum eller genkendelse herindenfor. Han efterlyser derfor læringsperspektiver, der kan overskride denne begrænsede og naturbeherskelsesfunderede erkendelsesinteresse og inddrage de nuancerede horisonter, der er indeholdt i de praktiske livssammenhænges erfaringsverden.

3.4.5. Offentlighedsbegrebet – den proletariske offentlighed

Negt og Kluges utopiske constellation; Den proletariske offentlighed udspringer af denne dialektiske forståelse af erfaringsdimensionens flertydighed og det eksemplariske princip som et ideelt læringsprincip til frisættelse af arbejdets kulturelle potentialer. Proletarisk offentlighed udgør udfoldelsen af en almen samfundsmæssig erfaringshorisont, hvis genstandsfelt betragtes som relevant og vedkommende af alle samfundets medlemmer, hvor miljøspørgsmålet med fordel kunne indgå som politisk erfaringsbaseret kategori. Denne udfoldede offentlighedsdimension betragtes som den eneste mulighedshorisont, som kan forbinde de private samfundsmedlemmer via den proletariske offentligheds sammenkobling af de mange forskellige konkrete og abstrakte erfaringer, som subjekterne gør sig og som udgør den samlende enhed i den proletariske livssammenhæng. Begrebet er udviklet i opposition til Habermas' borgerlige offentlighed, som netop defineres hinsides arbejds- og produktionssfæren og udgrænser disse som rene instrumentelle aktiviteter (Habermas 1969, 1981 og 1971).

Negt og Kluge vender sig imod Habermas' reduktion af offentlighedsbegrebet, idet de konkrete sanselige livserfaringer – som i høj grad udspilles både i og på tværs af arbejdslivet – ekskluderes til fordel for de abstrakt-kognitive (Negt & Kluge 1972, pp. 14-16). Den proletariske offentlighed tager netop afsæt i de konkrete livserfaringer, der binder de usammenhængende livssammenhænge sammen ved at begribe dem som et kollektivt subjekt – à la Marx' samlende arbejder via kooperationsdannelsen. Herved søger de at overskride arbejdsdialektikkens monadiske subjektforståelse, men bibehol-

der samtidig arbejdets skabertrang som en central kategori i den menneskelige livsførelse (Marx 1970, kap. 5).

Endvidere er det væsentligt, at den proletariske offentlighed ikke udgør en homogen størrelse, men i sin grundsubstans er ambivalent og konfliktfyldt i kraft af de sammensatte erfaringer, hvorfor den proletariske offentlighed skal ses som en ramme for nogle ontologisk-praktiske muligheds- og modstands- potentialer, som en kilde til emancipatorisk politikdannelse (Negt & Kluge p. 31). I modsætning til den borgerlige offentligheds fingerede almenvilje, som de betragter som et udtryk for privatiserede særinteresser, idet forbindelsen mellem privat- og offentligheds-interesse, aldrig når så vidt som at kræve ofringer af privatinteressen, indbefatter den proletariske offentlighed som en væsentlig del af livssammenhængende – de arbejdende subjekters arbejdspladshorison (ibid p. 16). Den proletariske offentlighed udgør således en utopi om en bottom-up politikudvikling, som alternativ til det elitære og udgrænsende borgerlige dannelsesideal, som foregår på nogle indsnævrede kulturelle og sociale betingelser.

Produktionsoffentligheden

Med tendensen til stadig øget frisættelse og statslig afregulering af de fritrådende markedsdynamikker, domineres udviklingen imidlertid i stigende omfang af de industrielle produktionsoffentligheder, som viderefører udgrænsningsmekanismerne mellem offentlig og privat fra den borgerlige offentlighed men med mere direkte vægtning af den privatiserede konsumentrolle (ibid pp. 17-20 samt 148). Produktionsoffentlighederne er således fragmentariske i deres karakter og med indbyrdes forskellig oprindelse og egenskaber. Produktionsoffentligheder indeholder og behøver ikke nogen form for integrerende substans, men sigter blot efter at akkumulere ligeegyldigheder, der er sammenføjet af ydre produktivitetsoptimerende og kommercielle hensyn. Produktionsoffentligheder kan ses som en aflejret kategori af den borgerlige offentlighed. De ekskluderer ikke den borgerlige offentlighed fuldstændigt, men forstærker dennes hierarkiserende tendenser i retning af instrumentaliserede privatinteresser, via en – som Henrik Kåre Nielsen udtrykker det - ensidig vægtning af samfundsborgerne som den økonomistiske *homme* på bekostning af den dannede og oplyste *citoyen*, som den borgerlige offentlighed – principielt set – *også* indeholdt elementer af (Kåre Nielsen 2001, p. 117).

Kendetegnende ved produktionsoffentligheden er den fragmentariske virkemåde – med fokus på usammenhængende private og afpolitiserede præferencer - der forhindrer muligheden for at inddrage *sammenhængende kritisk erfaring i offentligheden*, men cementerer en opsplittethed i den menneskelige livsførelse til uafhængig indbyrdes uforbundne *arkadeområder*, hvilket vil sige en separeret opsplittethed mellem de forskellige praksisområder, hvor gensidig forpligtelse og erfaringsoverlevering mellem disse fortrænges (Negt & Kluge 1972, p. 19). Mens den borgerlige offentlighed udelukkende henholder sig til abstrakt idealisme, kendetegnes produktionsoffentligheden ved en massiv og ensidig materialisme udfoldet efter bytteværdiens abstrakte og reflektorisk

udgrænsende logik (ibid p. 18). Struktureringen af livssammenhængene i adskilte arkadeområder, udmønter sig i selektive anerkendelses- og indoptagelsesmekanismer, der splitter den nuancerede og sammensatte hverdags erfaring, idet disse reduceres til at omhandle de rent omsætningsinitierende og tilpasningsvillige kategorier herindenfor.

Virksomhedsoffentligheden

Disse tendenser forstærkes yderligere i den lokale virksomhedsoffentligheds (bedriftsoffentligheds) prædefinerede og ikke-politiske grundstruktur (ibid 43-47). Denne er netop kendetegnet ved en legal cementering af virksomheder som privatiserede og ikke-offentlige arenaer, hvor interne konflikter og divergenser søges fastholdt som isolerede og samfundsmæssigt irrelevante spørgsmål. Virksomhedsoffentligheden formår således at stadfæste sig som et afpolitiseret arkadeområde uden relevans for medarbejdernes øvrige livsområder. Dette forstærker arbejdslivets instrumentalistiske partikularisering og virker som barriere for arbejdets faktiske virkeliggørelse, der netop bygger på dets kooperative egenskaber og samfundsmæssige implikationer og betydningsdimension af det skabte – af produkterne, hvilket udgør arbejdets emancipatoriske minimum; det minimale levn af *levende arbejde*, som findes i kimform i ethvert arbejde. Virksomhedsoffentlighedens karakter af ikke-offentlighed friholder den produktive sfære fra kritik og reflektorisk eftertænkning og cementerer de fragmentariske usammenhænge, hvorved muligheden for at begribe tværgående problemsammenhænge og gensidige betydningsdimensioner går tabt.

3.4.6. En sen-moderne modoffentlighed – Muligheder og barrierer

Den proletariske offentlighed udgør således Negts radikal-demokratiske utopiske forestilling om overskridelse af de 2 historisk overlappende endimensionelle offentligheds-konstellationer; Den borgerlige offentlighed og produktionsoffentligheden. I modsætning til disse indtager de subjektive erfaringers konkrete sanselighed en central og afgørende betydning indenfor den proletariske offentlighed. Begrebets oprindelse fra 70'ernes marxistisk dominerede retorik kan imidlertid give associationer til en deterministisk lukkethed i retning af en homogen og indforstået størrelse, hvilket jeg betragter som en begrebmæssig ulempe i forhold til den dynamiske og foranderlige spændvidde, som Negt og Kluge lægger heri. Jeg savner således en mere opdateret nutidig betegnelse på dette politisk sprængfyldte og uforudsigelige – og dermed modernistisk grænseoverskridende – begreb, som man med dets semantiske mulighedshorisont muligvis med fordel kunne udvide med betegnelsen *politisk-moralsk modoffentlighed*. Karakteristisk er det, at der er tale om en konstitueret almenhed på basis af det særliges konkret erfarede virkelighed, hvor de umiddelbare erfaringer tildeles forrang som det almenes fundament. Forholdet fra den borgerlige offentlighed vendes herved på hovedet og produktionsoffentlighedens reduktion af den samfundsmæssige praksis til bytteværdiorienteringer, udskiftes med en brugsværdiorienteret substantiel refleksion over arbejdets politiske og samfundsmæssige betydningsdimensioner.

Således forpligtes udformningen af de almene samfundsspørgsmål til en principiel åbning mod de subjektive behov og værdier, hvorved man kan anlægge en parallel til Baumans mimetiske håb om politiske og samfundsmæssige perspektiver i det direkte moralske ansigt-til-ansigt møde mellem to mennesker. Men mens Bauman fokuserer på det konkrete sociale møde med andetheden, fokuserer Negt på *det sociale via en konkret genstandsmæssighed* – et tredje fælles – som kan erfares og begribes socialt. Hvor Baumans præ-sociale moralitet kun lader sig udfolde ved det direkte møde mellem 2 subjekter og begrænses til dette – åbner Negts genstandsmæssige perspektiv op for en fælles forholden og forpligtelse mellem flere subjekter gennem kooperativ virksomhed til ydre forhold, det være sig produktionen, børneopdragelse, miljøproblemer *i sammenføjningen af de subjektive erfaringer, der netop beriges og opnår politisk og samfundsmæssig relevans i mødet med andre erfaringer og livshorisonter.*

Denne politisk-moralske modoffentlighed er således dynamisk og uforudsigelig i sin processuelle forpligtethed til almene horisonter, hvorfor jeg karakteriserer den som en sen-moderne kilde til fællesskabsgenererende politikudvikling. Dens kontekstuelle og subjektive afsæt i den umiddelbare erfaringshorisont muliggør endvidere inklusionen af Becks individualiserede livspolitiske sub-politik-dimension. Den kan optræde som modoffentlighed overfor de to endimensionelle offentlighedstyper, hvilket afspejles i de sociale bevægelseres offentlige modmagtsstrategier og via massemediernes. Herigennem udfordres de modsigelsesfyldte logikker, som markedssamfundet er afhængigt af. Ved at tilkæmpe sig plads på offentlighedsarenaen kan der således inddrages nye samfundsperspektiver, der rækker udover og påpeger paradoksaliteten i såvel markedskræfternes selvtilstrækkelige egen nytte som den statslige politikudøvelses tendentielle homogenisering af elitære særinteresser.

Barrierer

Men som i enhver kritisk samfundsteori, findes der også hos Negt et utal af barrierer for, at de samfundsmæssige udfoldede mulighedshorisonter kan udvikles til faktiske emancipatoriske realiteter. Uddifferenteringen og opsplittningen af den samfundsmæssige kritiske horisont i afpolitiserede arkadeområde virker undergravende på den politisk-moralske modoffentligheds integrerende perspektiver, idet den ensidigt fremmer tendensen til lokaliserede og selvtilstrækkelige *lejroffentligheder*, hvor modstanden og kritikken forbliver intern og aldrig formår at komme i berøring med andre for herigennem at udvide erfaringshorisonten på basis af arkadeoverskridende konfliktudspillende erfaringsrum (Negt & Kluge 1972 p. 68 samt 209-212). Lejroffentligheden er karakteriseret ved en defensiv strategi overfor en omverdensforståelse, som man ikke kan genkende fra sin subjektive erfaringsverden og derfor ikke oplever som vedkommende og dermed ugyldiggøres af den lokale kontekstbundne og praktiske erfaring og indsigt. Dette misforhold er tilbøjeligt til også at forskyde sig imellem lokale lejroffentligheder med fare for gensidig dæmonisering og mytedannelse, hvilket kun kan imødegås gennem ufor-

melle møder med de andre i fælles praksisrum, hvor lokaliteten udfordres i sin monologiske karakter og kan føre til erfaringsudvidende og myndiggørende læreprocesser.

Med produktionsoffentlighedernes massive repræsentation og gennemslagskraft er der så meget desto mere behov for et veludviklet og flerfacettet erfaringsgrundlag, hvor igennem kapaciteten til at kunne sortere og reflektere kritisk over den voldsomme strøm af massemediernes nyhedsformidling, vil kunne styrkes. Såfremt produktionsoffentligheden opretholder den dominerende plads på den offentlige (potentielt politiske) arena, forbliver det umuligt for subjekterne at udvikle de nødvendige analogier fra den umiddelbare erfaringshorisont, hvorved de hensættes i en tilstand af orienteringsløshed og afmagt.

En anden udbredt tendens, der undergraver spirerne til en politisk modoffentligheds fællesskabsgenererende mulighedshorisont, skal ses i lyset af politikken reduktion til et spørgsmål om hastighed (Negt 1997). Denne immanente legitimeringsfaktor, der ligger til grund for enhver beslutning, hvor den historiske fortids erfaring og den fremtidige mulighedshorisont bortrationaliseres af hensyn til det eneste gyldighedskriterium, der baserer sig på mindst mulig eftertænksomhed samt flygtighedsfunderet effektivitet, der er blevet politikken mål. Indholdet af politikken bestemmes af naturaliserede accellerationslogikker – som en ydre determinans – hvorved politikken tømmes for indhold, mens konsekvenserne af disse forarmede beslutningsvilkår hastigt forskydes fra område til område og i kraft af arkadestrukturerings disciplinerede opsplittethed kan foregå uigennemsigtigt og derved fortsætte uanfægtet. Hastighedslogikken bremser således for, at den subjektive erkendelses- og erfaringshorisont kan modnes og udvikles med rod i sit eget grundlag – en proces, der netop er kendetegnet ved at fordre tid – tid til eftertænksomhed for at kunne foretage nogle normative – socialt og økologisk bæredygtige valg.

Endvidere afføder de umyndiggørende vilkår og krav i *det stivnede levende arbejde* spaltede *ambivalente* subjektive orienteringer mellem på den ene side de umiddelbare erfaringers sanselighed og emancipatoriske mulighedshorisont og på den anden side virksomhedsoffentlighedens horisontale afkobling og fakticistiske tvang. Ambivalensen fører derved til subjektiv lidelse og desorientering blandt medarbejderne, som man forsøger at afværge ved at tilpasse sig ordensstrukturerne via *ekskluderende og reducerende* orienteringer, som Negt bl.a. betegner som ”identifikation med angriberen” (Negt 1985 p. 224). Negts ambivalensbegreb skal ses i arbejdets modsætningsfyldte konstellation, som forbundet med et væld af organisatoriske, praktiske og indholdsmæssige modsigelser, hvis responderende håndteringsstrategier begrænses til enten modstand mod forandringer eller fortrængt neutralisering af denne modstand gennem inderliggjort ansvarlighed overfor arbejdets instrumentaliserede betingelser.

Negt udfolder ambivalensbegrebet i særlig detaljeret form i spørgsmålet om teknologiske fornyelsers tvangs- og muligheds- genererende karakter, og manifesteres ved en modsigelsesfyldt orientering mellem integrerende tilpasning overfor modvilje mod teknologifornyelser ud fra angsten for overflødiggørelse (Ibid pp. 222-239). Ambivalenser kan således ses som socialt-psykologisk forbundne patologiske ”temperatur-målinger” på en samfundsmæssig krisetilstand. Om han betragter dem som overvindelige ved radikale samfundsændringer er en diskussion værdig, men hans arbejdslivsutopiske horisont bringer under alle omstændigheder håbet på dagsorden – et håb der rækker udover en negativ minimering af lidelse, men forsøger at tematisere menneskelig lykke hinsides ambivalens begrænsende pragmatik, men med afsæt i ambivalensens umiddelbart erfarede og emancipatoriske facetter. Om denne utopi skal ses analog med ambivalensens forløsning ville være en for forsimplet fortolkning af Negt i og med hans nuancerede blik for de flertydige umiddelbart erfarede livssammenhænge. Disse flertydige erfaringskonstellationer udgør netop grundlaget for hans utopi om en proletarisk offentlighed, som jeg opdaterer begrebsmæssigt til en politisk-moralsk modoffentlighed og som udgør en praksisforankret modkultur overfor den kommercialiserede produktionsoffentlighed og den elitære borgerlige offentlighed.

3.5. Sammenfatning af teorierne – Oplæg til begrebsapparat.

Efter disse omfattende teoretiske redegørelser for de samfundsmæssige vilkår og betingelser for medarbejdernes miljøpolitiske rolle, vil jeg forsøge at klargøre for resultaterne for denne analytiske søgeproces. Jeg vil lægge ud med en kort separat opsummering for hver af teoriernes bud på min problemstilling ved at udskille specifikke begrebskonstruktioner, som jeg finder illuminerende for min problemstilling og øger min forståelse for problemstillingens flertydige facetter. Læseren skal ikke skrue sine forventninger op til at finde klare utvetydige svar eller løsninger, hvilket ville være i modstrid med de teoretiske bidragsyderes (og egen) modvilje mod kausallogiske reduktioner. Denne modvilje mod forsimplede løsningsstrategier ligger netop indlejret i min problemstillings nysgerrighed efter at opspore alternative – oversete – perspektiver på den offentlige miljøtematisering – som måske netop kan være i konflikt med den dominerende miljødiskurs – og dermed bringe samfundsmæssige modsigelser frem i lyset.

Det næstfølgende vil kredse om teoriernes kritiske afdækning af samtidens begrænsninger af medarbejderes demokratiske miljøtematiseringer, men også deres retningsgivende bud på perspektiver for medarbejderes miljøpolitiske mulighedshorisont. Den teoretiske søgeproces er således blevet foretaget ud fra 2 formål. Dels at belyse de teoretiske samtidendiagnostiske begrænsninger og perspektiver for min erkendelsesinteresse: Medarbejdernes demokratiske deltagelse i og politiske udvidelse af den offentlige tematisering af miljøspørgsmålet. Dels at udstyre mig med nogle centrale plurale begreber, der skal udgøre mit orienterende afsæt for min senere analytiske konfrontation med de teoretiske begrebers relevans og forståelsesgrad for mine empiriske opdagelser.

Jeg vil lægge ud med en opsummering af relevante pointer for min problemstilling hos hver af de teoretiske repræsentanter, hvorunder centrale begreber vil blive trukket frem og belyst i forhold hertil.

Maarten Hajers politisk-kulturelle bidrag

Hajers normative etos for sin samtidsdiagnostiske kritik af økomoderniseringsdiskursens institutionelle tilpasningsstrategi og påpegning af de udgrænsende scenarieperspektiver i en dominerende rationalisering og teknificeringsstrategi, hvor miljø blot indtænkes som et subsystem – og kilde til rationalitetsgevinster i kommercielt øjemed – finder jeg frugtbare og i tråd med mit undersøgelsesperspektiv, hvor jeg netop efterspørger medarbejdernes praksisfunderede miljøperceptioner. Hans sigte med en *politisk-kulturel* udvidelse af økomoderniseringsdiskursen kan jeg således tilslutte mig, som et sen-moderne og demokratisk bud på en opløsning af det ekspertlige og teknokratiske hegemoni indenfor denne diskurs. Han beskæftiger sig ikke eksplicit med arbejdslivet som praksisfelt for miljødiskurser og i det omfang produktionen inddrages som et miljøkonciperende genstandsfelt, er det udfra en overordnet analytik, hvor miljøaspektet inkluderes som salgsinitierende og/eller legitimerende faktor. Til gengæld bidrager han med en ganske omfattende historisk redegørelse for miljødiskursens udvikling og udformning gennem sin udskillelse af de to separate diskurser og økomoderniseringsfortolkninger, den institutionelle læringstilgang og den teknokritiske. Sidstnævnte opsuges og afradikaliseres af den udbredte institutionelle og produktionsmæssige integrering af miljøforanstaltninger – som en moderne oplysningsfilosofisk udviklingsstrategi – indenfor de eksisterende regler og rutiner og som et led i en kommerciel markedsstrategi eller legitimeringsfaktor overfor befolkningens miljøbekymring.

Disse organisatoriske miljøintegrerende tiltag kan ses som den økologiske modernisering's organisatoriske gennemsættelse via institutionelle tilpasninger. Hans normative efterlysning af politisk-kulturelle elementer i økomoderniseringsdiskursen lægger sig imidlertid særdeles tæt op ad min problemstilling, der netop sigter mod tilsynekomsten af arbejdslivsfunderede lægmandsperspektiver i den hegemoniserede miljødiskurs og i de institutionelle tilpasningsstrategier, der etableres i kølvandet heraf. Hans begrebsliggørelse af den samfundsmæssige økologiske modernisering, som han betegner som domineret af rationalistiske og teknificerede dynamikker, hvor miljøproblemets flertydighed ophæves via rationalistisk tilpasning til de eksisterende systemer, finder jeg således kendetegnende for miljøspørgsmålets politisk reduktive udformning i økomoderniseringsdiskursens forsimplede plus-sums-håndtering.

Jeg mener dog at denne diskursanalytiske approach bør suppleres med en dialogisk ligeværdighed mellem den symbolsk forbundne miljødiskurs med de materielt-praktiske erfaringer analog til min problemstilling, således at medarbejdernes faglige erfaringer også tildeles en legitim betydning i økomoderniseringsdiskursen. Trods hans meget

overordnede og luftige analytik, finder jeg belæg for gennem hans politiske udvidelse af diskursen til også at indeholde sociale medarbejderorienterede ”bidrag”. Jeg finder hans kritik af eksklusionen af de lokale fortolkninger af og kritikker af de hierarkiserede ”story-lines” på miljøområdet som meningsfyldt, hvilket betyder, at der sjældent tages højde for disse i den centrale planlægning og ej heller rummes i en markedsmæssig miljøstrategi. Plus-sums-betragtningen som Hajer karakteriserer som den mest udbredte og dominerende fortolkningsmåde er tilbøjelig til at reducere miljøspørgsmålet til kvantificerbare økonomiske kalkuler. Men hans sigte er netop at skærpe opmærksomheden mod miljøproblemers kompleksitet og politiske vidde, hvilket afdækker begrænsningerne i den konstruerede og forsimplede plus-sums-betragtning, der netop via sin reduktive egenlogik er blind overfor sin egen eksklusion af de heraf affødte tilslørede sociale slag-sider.

Den lokale virksomhedsstrategiske fortolkning – repons – på den økologiske modernisering bliver således primært af rationelt forsimplende og økonomisk nyttekalkulerende karakter, hvorved nuancerne og kritisk refleksion over den samlede miljøbelastning fra de direkte producenters side, bortreduceres. De permanente dilemmaer som Hajer mener, at de økologiske krise forårsager i spændingsfeltet mellem det moderne samfunds økonomisk rationelle og forbrugsinitierende levevis og vor praktisk-kulturelle forestillinger om ”det gode liv”, undergraves i den økologiske moderniserings udviklingsoptimistiske og konsensuelle optik. Kun via en demokratisk udvidelse af miljødiskursen med normative bidrag fra lægmænd, kan der løsnes op for denne selektion af stemmer i diskursen. Og kun herved kan medarbejderne som de fagligt kompetente og ansvarfulde samfundsborgere komme til orde og optræde som medkonstruktører af denne debat.

Jeg tilslutter mig derfor Hajers *politisk-kulturelle udviklingsperspektiver for den økologiske moderniseringsdiskurs*, som jeg finder relevant og brugbart til en belysning af medarbejdernes politiske aktørrolle som formere af miljødiskursen. Hos Hajer er det ligeledes miljøspørgsmålets *politisk-sociale* aspekt, der er i fokus og som er blevet fortrængt af den rationalistiske og teknificerede økomoderniseringsdiskurs. Endvidere lægger hans politisk-kulturelle perspektiv op til at indbefatte miljøproblemer med begrebet *kontingens* og normative fortolkning. Herved forstår jeg en udvidet betragtning af miljøproblemers flertydighed og foranderlighed i modsætning til en ekspertfunderet sandhedssøgen. Det *sociale* skal så at sige i centrum og danne udgangspunkt for tematiseringen af miljøproblemer, netop for at synliggøre de sociale konsekvenser, som en ikke-social miljøbeskyttelse har tendens til at overse.

Hans praksisforanstaltning Social Requiry som netværkslignende fora, hvor sådanne sociale stemmer i miljødiskursen kunne udfoldes, betragter jeg som et konstruktivt, men utilstrækkeligt skridt på vejen. Udover mine tidligere kritikker af de demokratiske problemer ved sådanne konstellationer, finder jeg det nødvendigt at forankre sådanne politisk-kulturelle forestillinger dér, hvor mennesker befinder sig og gør sig erfaringer og

hvor *de* udgør eksperten. Og her mener jeg, at arbejdslivet som en væsentlig erkendelses- og erfarings- base udgør en central platform for – på indsigtfuld vis - at tænke sig selv og andre ind i en miljømæssig sammenhæng. Hager når aldrig så vidt som at indplacere arbejdslivets aktører i en demokratisk miljøtematiserende kontekst. Men han udstyrer mig med nogle begrebsmæssige redskaber til at kunne begribe væsentlige aspekter af min problemstilling. Dels skærper han min opmærksomhed på det diskursives magtstrukturerende betydning i defineringen af miljøproblemer og løsninger. Dels leverer han meningsfyldte begreber til forståelse af miljødiskursens potentielle politiske bredde og faktiske indsnævring. Hans efterlysning af *politisk-kulturelle perspektiver i miljødiskursen* – med det sociale som drivkraft – tolker jeg som en demokratisk vision for lægmænds praksis og normative perspektiver for miljødiskursen. Denne vision tager jeg til mig, som en teoretisk bekræftelse af min problemstillings relevans og aktualitet – men med et konkretiseret genstandsfelt, der udgøres af arbejdslivets direkte producenter og deres demokratiske muligheder for at *udvide den samtidsdiagnostiske økomoderniseringsdiskurs*.

Becks refleksive medarbejder

Fra Becks teorikompleks er der især 2 centrale begreber, som jeg finder meningsgenererende i min problemstillingskontekst. Det første begreb omhandler hans tese og forestilling om den potentielle *samfundsmæssige refleksivitet*, der vokser frem i og med erkendelsen af den simple modernisering miljømæssige utilstrækkelighed. Forsimplet kan *refleksiviteten* betegnes som en sekularisering af den industrielle modernitet, hvor hidtidige systemlogikker, regler og rutiner bliver gjort til genstand for kritisk refleksion på tværs af tidligere autoritære skel. Dette gælder også på feltet for miljøproblemer, hvis indhold det ikke længere er forbeholdt professionelle eksperter, men bliver spørgsmål der vedrører alle samfundsmedlemmer. Og eksperternes hidtidige autoritative rolle nedrosles i kraft af deres indbyrdes divergens om løsninger og prognoser og miljøproblemers faktiske uforudsigelighed og kompleksitet, hvilket skærper lægmenneskers refleksivitet om objektive videnskabelige sandhedsdoktrinens utilstrækkelighed.

Dette åbner i Becks analytik op for nye tværgående politikperspektiver, idet lægmænd – hverdagsmennesker – tillægges et *udvidet refleksionspotentiale* til at kunne tage kompetent og nuanceret stilling til mange typer af samfundsspørgsmål, mens de professionelle samfundsaktører anses for at være for fastlåst af deres systeminterne tilhørsforhold til at kunne begribe problemernes tværgående – og normative – karakter.

Det andet centrale begreb jeg henter fra Beck i relation til min problemstilling, udgøres af begrebet *sub-politik*. Sub-politikken er interessant, fordi det udtrykker en udvidet politikhorisont, hvor forhold der tidligere blev hensat som private anliggender og karakteriseret som a-politiske, ændrer betydning i den refleksive modernitet og politiseres. Refleksivitet og politik er tæt sammenvævet som hinandens forudsætninger i Becks optik. Og det er denne refleksive frisættelse af det politiske, der konstituerer begrebet

sub-politik. Dette skal forstås som uformelle og uforudsigelige politiske netværksdannelser på basis af individualiserede livspolitiske orienteringer. Disse indeholder såvel demokratiske som udemokratiske muligheder og afskygninger. Becks nuancerede udviklingsperspektiver for medarbejderrollen i det refleksiøst moderne, indeholder således immanente potentialer for medarbejdernes refleksive og kritiske forholden sig til indholdet og relevansen af deres arbejde i et bredere samfundsmæssigt miljøperspektiv. Men dette perspektiv undermineres af inertien på ledelsessiden, som stadig har afgørende monopol på produktionens indhold og udviklingsstrategi.

Miljøspørgsmålet udgør ifølge Beck et centralt sub-politisk felt, hvilket tilspidser og bekræfter min problemstillings relevans. Medarbejderrollen i den refleksive modernitet indeholder muligheder for deres aktive politikdannelse i miljødiskursen – ud fra deres arbejdslivsforankrede horisont. Den tidligere entydige magtaftale om medarbejdernes påkrævede neutralitet overfor arbejdets indhold og samfundsmæssige betydning, har mistet sin gyldighed. Medarbejderrollen har så at sige sprængt sine ligegyldighedspåkrævede bånd i kraft af *refleksivitetens frisættelse af det politiske*. Men ledelsessiden er ikke fulgt med denne udvikling. De indholdsmæssige produktionsforhold er stadig underlagt ledelsesretten, hvorved medarbejdernes reflektoriske værdiorienteringer i arbejdet ikke kan omsættes til egentlige politikgenererende praksisser og produktionsændringer. Derfor lukker Becks analytik min problemstilling om medarbejdere som politiske stemmer i miljødiskursen, når vi befinder os i den konkrete arbejdslivskontekst.

Til gengæld findes der i hans sub-politik-begreb muligheder for tvær-institutionelle horisonter, hvorfor hans refleksive medarbejderrolle kalder på sub-politiske medarbejderperspektiver, som defineres hinsides ledelsesrettens konkrete bindinger. Subpolitikken rummer således muligheder for samfundskritiske politikdannelser blandt medarbejdere, men denne synes vanskeligt udfoldet i selve det levede arbejdsliv i kraft af kapitalens afpolitiserede hegemoni. Konsekvensen af dette påpegede ”efterslæb” i Becks analytiske refleksivitetperspektiver for moderniteten, bliver i min problemsammenhæng, at medarbejdernes sub-politiske miljøperspektiver skal genereres andetsteds end på den konkrete arbejdsplads.

Derfor kobler jeg sub-politikbegrebet med offentlighedsbegrebet, som jeg primært henter fra Negt. Med denne kobling mener jeg, at sub-politikbegrebet bestyrkes, idet det herved antager en mere social og almen karakter end sub-politikken noget partikulære og individualiserende livspolitiske facon. Endvidere åbner min konstruerede offentlighedskategori; den politisk-moralske modoffentlighed netop op for, at livspolitiske hverdagslivsfunderede forestillinger også kan indbefattes heri. Sub-politikbegrebet alene defineres så bredt og flygtigt, at den kan indeholde alt fra tilfældige personlige smagspolitikker til bredere almene fællesskabsforpligtigende og sociale forestillinger. Vel vidende, at disse kan være vanskelige at udskille fra hinanden både konkret og analytisk, vil jeg alligevel søge at fokusere på de sociale aspekter af medarbejdernes sub-

politiske miljøforestillinger, som i større eller mindre omfang ”taler ind” i en offentlighedsrelateret horisont. Dette valg skal netop ses i lyset af både Hajers og Becks kritiker af den ulige konkurrence i defineringen og fortolkningen af miljøproblemer mellem eksperter, erhvervsliv og medarbejdere, hvorfor jeg antager at sidstnævntes politiske gennemslagskraft i miljødiskursen fordrer en social og kollektiv oprustning blandt denne omfattende befolkningsgruppe. Og en sådan medarbejderorienteret miljøpolitisering må nødvendigvis tage afsæt i en debatterende offentlighed om miljøspørgsmål – en offentlighed der udfoldes på sine egne sociale betingelser for at medarbejdernes subpolitiske miljøforestillinger kan udvikles på egne præmisser og stå distancen i den ulige diskursive konkurrence.

Baumans forfaldshistorie – Kooperationen som det nærhedsetiske håb?

Hos Bauman er det hans permanente ambivalensanalytik af de sen-moderne samfundstendenser, som taler tydeligst ind i min problemstilling. Med de fleksible og højhastighedslogiske arbejdsvilkår, der underminerer sociale forpligtelsesrelationer mellem medarbejderne, synes det umiddelbart vanskeligt at skimte noget håb for medarbejderes politiske miljøperspektiver på basis af sociale fællesskaber. Via Baumans skepticistiske optik, der er opmærksom på det politiskes immanente ambivalenser, vil enhver miljøpolitisk forestilling – og handling – forårsage utilsigtede konsekvenser, som den selv vil være blind for. Omvendt mener jeg netop, at Baumans skepticistiske samtidsdiagnose afspejler nødvendigheden af nye horisontale konfrontationer af den moderne ordens-tænkning – som den markedsstrategiske og ekspertfunderede miljøtematisering kan ses som udtryk for – via de mere normative og flertydige politiske miljøforestillinger, som medarbejdere muligvis kan være bærere af i deres konkrete omgang med tingene – og hinanden.

I hans historiske redegørelse for arbejdsetikkens opkomst indgår således den subjektive adskillelse af arbejdets udøver fra dets håndgribelighed og formål, hvorved arbejdet instrumentaliseres og påføres en *indholdsmæssig neutralitet* overfor dets udøver. Denne redegørelse ligger i forlængelse af hans reference til Marx’ tese om menneskets evne til en ideel formdannelse og indholdsmæssig refleksion over arbejdets udfald og nytte. Hans ambivalente beskrivelse af denne moderne arbejdsetik – med dens indholdsmæssige fortrængning og tilsidesættelse af medarbejdernes moralske og kvalitative kapaciteter skal således sammenholdes med dén gensidige afhængighed og forpligtelse, som han også mener at dette arbejdssetos indeholdt.

Men når han bevæger sig over i en mere samtidsdiagnostisk karakteristik af de sen-moderne arbejdsbetingelser, tegner der sig et forfaldslignende billede, hvor selv de positive forpligtelses- og fællesskabs- elementer fra arbejdsetikkens æra forsvinder i kraft af globaliseringens uhindrede økonomiske råderum, og hvor flygtighed og magtens uforpligtighed sætter dagsordenen for medarbejdernes eksistensbetingelser. Arbejdets historiske udviklingsperspektiv bevæger sig således fra *en traditionel holistisk brugsværdi-*

orientering, til en arbejdetisk indholdsmæssig neutral producentrolle med lokale fællesskabs- og forpligtigelses-relationer blandt virksomhedens aktører og over i den globaliserede markedsmæssiggørelse, der neutraliserer *både* arbejdets indholdsmæssige værdi og de arbejdetiske lokale fællesskaber. Med Baumans metateoretiske termer kan man hævde, at medarbejderne under dette afpersonaliserede globaliseringsmareridt bliver frarøvet både det heterogene samfunds sikkerhedsmomenter og det autonome samfunds demokratiske potentiale. Men omvendt er der næppe tale om absolutte samfundskonstruktioner eller udviklingstendenser i Baumans ambivalente og flertydige teori-kompleks, hvilket berettiger mig til at fortolke hans samfundsteori som indeholdende begge elementer i kim-former på ambivalent vis.

Arbejdslivets underkastelse under hastighedslogikkens korttidshorisont fører til nogle vilkårlige udviklingsperspektiver for medarbejderne, hvis faglige fundament trues og ugyldiggøres med ensomhed og orienteringsløshed i arbejdslivet til følge. Resultatet bliver en permanent risikoangst og planløshed af angst for manglende tilpasning til fleksibiliseringskravene. Men hvor Beck tilfører refleksiviteten som håbet, der kan politisere risikoangsten og overskride afmagten, ligger der i Baumans optik en grundlæggende tro på moraliteten som et præ-socialt menneskeligt karaktertræk, der kan levendegøres i *det konkrete møde med den anden*. Det *sociale* spiller således en afgørende rolle i Baumans teorikompleks, idet det kun er herigennem at moralske samfundsspørgsmål kan rejses, hvorindenfor jeg mener miljøspørgsmålet også kan indplaceres i dén brede og flertydige betydning heraf, som jeg har i kikkertsigtet.

I kraft af hans præsociale moralitet mener jeg endvidere, at det berettiger til at inddrage arbejdslivet som en relevant social platform for normative miljøpolitiseringer. Dette fordi arbejdslivet stadig udgør en væsentlig del af den samlede livsførelse for langt de fleste mennesker og ofte indbefatter en samarbejdende omgang og social erfaringsdannelse med andre – i større eller mindre omfang. Mange af Baumans apokalyptiske beskrivelser af det sen-moderne fleksible arbejdsliv mener jeg, at man kan nikke genkende til, men så meget desto mere aktualiseres og tilspidses behovet for at genfinde såvel sociale kooperationsdannelser som normative værdiorienteringer i arbejdslivet, der kan tematisere alternativer til den fleksible globaliserings sociale og substantielle indifferens. Endvidere mener jeg, at han i sin iver for at vække os og vise, hvor galt det står til, får malet med en for unuanceret pensel i sit skræmmescenarie over det moderne arbejdsliv. Tendenserne er formodentlig tydeligere i lande med mindre udviklede traditioner for partssamarbejde og faglig organisering end i Skandinavien. Endvidere er udbredelsen af det fleksible arbejdsliv varierende efter forskellige brancher og fag, hvor tendenserne i Danmark kommer tydeligst til udtryk indenfor EDB-branchen og i mindre omfang indenfor håndværksprægede fag.

Jeg mener således, at man med god grund kan betragte Baumans skræmmeperspektiver for arbejdslivet som illuminerende samtidsdiagnostiske betragtninger indenfor visse

dele af arbejdslivet, men at dette – uanset omfanget heraf - ikke *nødvendigvis* betyder, at de muligheder for kooperationsdannelser og værdiorienteringer som arbejdet historisk er forbundet med, forsvinder i absolut forstand, blot fordi de tilsløres af ukontrollerede markedsdynamikker. At de globaliserede markedsdynamikker skaber vanskelige vilkår for konstitueringen af sociale fællesskaber og medarbejderes normative myndighed overfor arbejdets indhold, kalder snarere på behovet for demokratiske fora for medarbejdere, hvor man kan mødes og reetablere sociale og samfundsrelaterede perspektiver for arbejdslivet – som en engageret og normativ opposition til de globaliserede markedskræfters uengagement.

Med Bauman bliver det *sociale* endnu engang lanceret som en uomgængelig kategori i ethvert politisk perspektiv. Men i modsætning til Hajer sættes det i forbindelse med en *moralitet*, som kun kan udleves uforfalsket ved det direkte møde mellem mennesker, idet kernesubstansen i Baumans moralitet ligger i *menneskers moralske ansvar for hinanden*. Min fortolkning af miljøspørgsmålet er ligeledes kædet sammen med ansvar og forpligtelse. Dels fordi jeg forsøger at anskue miljøspørgsmålet som en almen samfundsmæssig problemstilling, der vedrører os alle og vores efterkommere, hvilket i sig selv påkalder demokratisk rækkevidde. Dels fordi min problemstilling udspringer af en kritik af miljøstrategiers hyppige manglende kontekstuelle forbindelse – deres konstitutionelle afkobling fra de mennesker, der forpligtes til at implementere disse beslutninger og leve med dem i praksis. Hans *nærhedsetiske fordring* bekræfter således behovet for en udvidelse og en åbning af den professionaliserede miljødiskurs mod de praksisforbundne fællesskaber, således at forpligtigelsen kan udvides til også at gælde den anden vej. Risikoangsten i det fleksible arbejdsliv kan næppe elimineres med de deregulerede markedskræfters dominans, men normative spørgsmål kan rejses, politiseres og diskuteres i og på tværs af lokale fællesskabers forpligtigende møder, hvilket kan danne udgangspunkt for alternative socialt baserede miljøforestillinger som modvægt til hastighedslogikkens moralske neutralitet.

Præsentation af mine centrale hovedbegreber

Negt betragter jeg som dén af de 4 bidragsydere, der bevæger sig tættest på genstandsfeltet i min problemstilling, idet han netop tematiserer medarbejderes samfundspolitiske rolle og opererer med 3 centrale begreber; ambivalens, erfaring og offentlighed. Hans nuancerede brug af disse begreber fortæller mig noget om modsigelsen mellem de professionaliserede og markedsdækkende styringsmekanismer og medarbejderes erfaringsbaserede miljøpolitiske potentiale. Han er således dén, der kommer tættest på konteksten af min problemstilling og hans teoretiske approach kredser om modsigelsen mellem medarbejderes afmonterede producentrolle og emancipatoriske mulighedspotentialer, som der også ligger i arbejdsaktiviteten uanset hvor umyndiggørende rammerne herfor fremtræder. Han er således også den eneste, der udsiger nogle mere eksplicite og relativt uforbeholdne teoretiske *perspektiver* for medarbejderes erfaringsbårne miljøpolitiske potentialer.

I min senere teoretiske analyse af min hovedcase har jeg således udvalgt nogle centrale kernekategorier, som udspringer af Negts samlede teorikompleks, men som her sammenstilles og nuanceres med begrebmæssige fortolkninger af de øvrige bidragydere bud på disse kernekategorier. Negts sen-moderne marxistiske tilgang mener jeg med fordel kan suppleres begrebmæssigt med Hajers diskursanalyse, Becks reflektive modernitet og Baumans postmoderne moralfilosofi og således udvide mit blik for kompleksiteten, men også perspektivernes rækkevidde og forbehold for min problemstilling. Ikke for at kæde dem sammen på eklektisk vis til en nyt teoretisk korpus, men for at kunne åbne de af Negt udsprungne nøglekategorier, som senerehen kan fungere som nogle plurale analysekategorier til at udfolde og perspektivere mit empiriske materiale og vise versa.

Nøglebegreberne er udvalgt ud fra sigtet om at relatere arbejdslivshorisonten med miljøspørgsmålet, hvorunder forholdet mellem de subjektivt-sociale arbejdslivspraksisser og erfaringer skal bringes i spil med almene samfundsforhold – miljøproblemerne – for at kunne begribe modsigelser, sammenfald og mulighedsperspektiver herimellem. Det første nøglebegreb befinder sig hos Negt på et socialt-psykologisk niveau og udgøres af begrebet *ambivalens*, som jeg kan tilføje min problemstilling dér flertydighed, som jeg søger at opspore i medarbejderes miljøperception. Jeg tolker Negts ambivalensbegreb i denne kontekst som medarbejdernes subjektivt oplevede modsigelse mellem arbejdslivets værdineutrale instrumentalisme og de bredere samfundsmæssige miljøhensyn. Mere konkret som en modsigelse mellem dét man betragter som rigtigst, på basis af arbejdslivets normative erfaringsdannelse, og dét man tillades at realisere i en ansættelsesrelation. Denne modsigelse forplanter sig til en subjektiv *ambivalens* overfor producentrollens fakticitet og dens emancipatoriske potentiale. Sidstnævnte ”håb” i arbejdslivet optræder hos Hajer som politisk-kulturel miljødiskursivering, hvorefter Beck som kritisk refleksionspotentiale og hos Bauman som moralsk ansvarlighed i mødes med den anden (kollega).

Jeg mener således, at ambivalensbegrebet beskriver dynamikken og kompleksiteten i min problemstilling, idet det taler ind i modsigelsen mellem producentrollens formaliserede neutralitet og dens indlejrede – men uforløste – politiske og værdiorienterede perspektiver. Ambivalenser fortæller mig noget om modsigelsesfyldte samfundsdynamikker, idet de betegner medarbejdernes subjektive perception heraf. Jeg betragter netop sådanne subjektive ambivalenser som inkommensurable flertydigheder, der søges reduceret, endsige fortrængt i den hegemoniske miljødiskurs. Ambivalenser kan dels konstituere sig på basis af den opsplittede orienteringshorisont på tværs af erfaringerne fra hverdagsliv og arbejdsliv og dels i kraft af en subjektivt oplevede modsigelse mellem markedskræfternes ekspansionsoptik og moralske samfundsmæssige hensyn til mennesker og miljø.

For at begribe medarbejderes miljøkonceptioner og potentielle politikdannelse, finder jeg det nødvendigt at tage afsæt i sådanne ambivalenser. Begribelsen af ambivalenser finder jeg nødvendig for derved at kunne bringe dem i bevægelse, fremfor at søge at udligne dem konsensuelt, hvilket ifølge Bauman blot ville være et udtryk for en forenkling og fortrængning af ambivalensers dynamik. Det væsentlige må være at bringe ambivalenserne frem i de sociale relationer for derved at bidrage til deres bevægelse, fremfor individualiserede lukkede fortrængninger. Denne bevægelse mener jeg kan skabe rum for en udvidet miljøforståelse, der formår at kapere modsigelserne og løfte dem ud af deres partikulære privathed og bringe dem ind i en offentligheds- og samfundsrelateret horisont. Perspektivet i ambivalenser er således at tilføre de privatiserede ambivalenser en dynamik og bevægelse og tematisere miljøproblemer på ny ud fra en mere almen horisont, hvorindenfor samfundsmæssige modsigelser og hegemoniske diskurser kan politiseres.

Erfaringsbegrebet er mit anden centrale begreb indenfor den Negtske optik, som jeg betragter som en meningsgivende kategori i min problemkontekst og er tæt analytiske forbundet med ambivalensbegrebet. Begrebet optræder i mest udviklet og nuanceret form hos Negt og anvendes mere løsrevet og indirekte hos Hajer og Beck og Bauman.

Det sidste begreb hos Negt, som jeg betragter som det teoretiske bindeled af min problemstillings forskellige delaspekter, kommer næppe som en overraskelse for læseren, idet begrebet allerede har været berørt adskillige gange. Dette udgøres af Negt & Kluges nuancerede begreb *offentlighed*, som netop betegner et mere alment, samfundsrelateret niveau, der behandler miljøet som socialt tema i en tværgående kontekst. Offentligheden knytter sig til miljøspørgsmålets almene betydning og relation til det sociale og også her vil erfaringsbegrebet indgå som en indirekte meningskategori til forståelsen af offentlighedsbegrebets flerfacetterede konstellation. Ambivalens og erfaring som underkategori samt offentlighed udgør således nogle centrale og meningsgenererende kategorier til forståelse af medarbejderes miljøpolitiske potentialer, hvoraf ambivalenser kan henføres til et social-psykologisk mikroorienteret analyseniveau, erfaringsbegrebet i sin dobbelttydighed udgør det samlende mesoniveau, mens offentlighedsbegrebet vedrører det metateoretiske samfundsniveau. De nuanceringer af begreberne, som jeg trækker frem hos Hajer, Beck og Bauman vil blive inddraget og udfoldet i afhandlingens kapitel 6 - konklusionen.

4. Medarbejdernes miljøpolitiske rolle og miljøforestillinger på virksomhed A.

Hernæst følger en hermeneutisk analyse af medarbejdernes rolle i virksomhedens miljøpolitiske strategiudvikling og af medarbejdernes subjektive og sociale miljøfortolkninger. Udgangspunktet for analysen er, at medarbejderne betragtes både som medarbejdere og som samfundsborgere, hvilket analyseres gennem de individuelle interviews og gennem de 2 gruppeseancer; gruppeinterviewet og fremtidsværkstedet. Den tredje begrebskondenserende teori-relaterede analyse fremkommer i kapitel 4.3. På grund af mit længerevarende samarbejde med virksomhed A og det heraf udsprungne vægtigere materialetyngde, har jeg udpeget denne virksomhed som min primærcase og set det som min eneste mulighed for at foretage en tilbunds-gående og tre-delt analyse heraf. Læseren bedes forberede sig på et langt og ganske minutiøst kapitel, men jeg mener, at denne grundighed har været al besværet værd, som en frugtbar vej til at opnå en dybere forståelse af min problemstillings specifikke og komplekse udformning i en konkret kontekst. Indledende fremlægger jeg omfanget og indholdet af det datamateriale, som jeg har konstrueret de næstfølgende hermeneutiske fortolkninger på baggrund af. Interviewene er foretaget i perioden august 1997 til december 1998 og indeholder følgende:

- 1 præsentationsrunde på virksomheden med efterfølgende møde med den tekniske direktør, miljøkoordinatoren og sikkerhedsrepræsentanten
- 1 enkeltinterview med sikkerhedsrepræsentanten
- 1 enkeltinterview med en tidligere sikkerhedsrepræsentant og ”særlig miljøorienteret” medarbejder
- 1 enkeltinterview med Fællestillidsmanden
- 1 enkeltinterview med en ”miljøkritisk” medarbejder
- 2 interviews med den tekniske direktør med 1 års mellemrum
- 2 interviews med miljøkoordinatoren med 1 års mellemrum
- 1 gruppeinterview med hhv. den miljøkritiske og miljøorienterede medarbejder samt fællestillidsmanden.
- 1 minifremtidsværksted med de 3 ovennævnte

3 af medarbejderne er blevet interviewet både enkeltvist og efterfølgende 1 år efter – som gruppe. Gruppeinterviewet mandede ud i et tilrettelagt fremtidsværksted udfra følgende skabelon:

- 1 times kritikfase: Hvad er I utilfredse med i virksomhedens miljøstyring?
- 1 times visionsfase: Hvordan kunne I tænke jer, at jeres fag skal se ud i fremtiden?
- 1 times visionsfase: Hvad er jeres bud på en god tryksag?

Inspireret af fremtidsværkstedsideen foretog vi²⁵ et eksperimentelt supplement til de konventionelle interviews (Jungk, 1984, Nielsen, 1996). Det blev konstrueret ud fra fremtidsværkstedets optik om at opstille en anden type opfordringsstruktur, end den realitetsforankrede hverdagshorisont ud fra ovennævnte spørgsmål. Deltagernes bud herpå blev nedfældet på en vægavis og sorteret og kategoriseret i grupper, som de selv sammensatte. I modsætning til et idealtypisk fremtidsværksted, var det tilladt at diskutere indbyrdes og spørge ind til hinandens forslag undervejs.

Sigtet med værkstedet blev nøje understreget som et forsøg på at sætte virkeligheden ud af kraft, som en lejlighed til at indtænke sin faglige indsigt og horisont i en bredere samfundsmæssig og miljørelateret kontekst, uafhængigt af de begrænsninger som det daglige arbejdsliv er forbundet med. Sådanne bredere og visionære horisonter – er det min opfattelse og erfaring, at det ved gængse spørgsmål/svar-interviews på virksomheder, er vanskelige at udfolde, hvor samtalen sjældent formår at løfte sig udover virksomhedens konkrete dagligdag, hvor beslutningerne og rammerne for arbejdets udførelse ligger fast på forhånd og hvor der hverken er tid eller overskud til at tænke og handle udover disse.

Min antropologiske analytik

Men mit første møde med medarbejderne på virksomheden – i første interviewrunde – var udelukkende i form af individuelle interviews. På baggrund af disse vil jeg foretage en antropologisk analyse, der veksler mellem forstående indlevelse og objektiv distance, som Hastrup betegner som ”det antropologiske dobbeltblik” (Hastrup 1992) . Dette vil jeg forsøge at uddybe med denne efterrationaliserende fortolkning af min faktiske fremgangsmåde.

Jeg bevæger mig ind i selve konteksten og afdækker de konkrete vilkår, som den pågældende informant omgiver sig med på sin arbejdsplads. Denne karakteristik vil desuden indeholde min fortolkning af deres subjektivt fortolkede fremstilling af dem selv – analog til dobbelthermeneutikkens grundtese om fortolkning af fortolkende subjekter.

Hernæst vil jeg forsøge at forstå min informants subjektive orientering, ståsted og konkrete livssituation. Dette er mit 1.-grads hermeneutiske analyse-niveau. Jeg tilstræber i den antropologisk analyse af mit empiriske materiale at have fænomenologisk følsomhed for de fremkomne ytringer, og begrænse brugen af teoretiske kategoriseringer. Jeg anlægger endvidere en diskursiv opmærksomhed på gentagelser og sammenfald i informanternes sproglige ytringer. Formålet hermed er at forstå betydningen og forståelsehorisonten, der rummes i det sagte. Disse analyseaspekter, som er: det subjekt-

---

²⁵ Empiriindsamlingen var en del af et kollektivt projekt og blev foretaget i samarbejde med lektor Inger Stauning, som projektleder for MIMER-projektet og professor Kurt Aagaard Nielsen, som deltager i COMET-projektet (Cognitive, Organizational and Material Aspects of Ecological Transformation) – et del-projekt under CESAM, som er støttet af Det Strategisk Miljøforskningsprogram og som forløb tidsmæssigt parallelt med SARA-programmet fra 1997-2001.

orienterede 1.-grads hermeneutiske som indbefatter min tolkning af, hvordan man handler og hvorfor og den internt sproglige dimensions betydning sættes i relation til hinanden.

Denne tre-dimensionelle analytik har ligeledes udgjort min rettesnor for analysen i kapitel 4.2., hvor materialet fra gruppeinterviewet og fremtidsværkstedet analyseres og præsenteres. Men her sætter jeg det kondenserende fokus på medarbejdernes *sociale og faglige* miljøorienteringer, og gengiver og fortolker de fortællinger, som netop træder tydeligere frem i disse intersubjektive og kollektivt reflekterende seancer.

Fremgangsmåden er inspireret af det såkaldte antropologiske dobbeltblik (Hastrup 1992, Halkier 2001). Jeg veksler således mellem en hermeneutisk og en fænomenologisk analytik. Dette indebærer, at jeg på den ene side indlever mig i mine informanternes miljøforandrede arbejdsliv og deres subjektive oplevelser, erfaringer og refleksioner herover. På den anden side betragter jeg udsagnene med en mere saglig distance for ikke at blive fastholdt og indfanget i denne lokaltforankrede horisont.

For min analytiske opmærksomhed er fixpunkterne indfangning af såvel eksplicite som underliggende uoverensstemmelser, modsætninger, ambivalenser mellem de forskellige ytringer; og i det omfang jeg ikke i interviewsituationen har spurgt yderligere til disse modsigelser, foretages en dyberegående 2.-grads hermeneutisk analyse af samspillet, bevæggrundene og kompleksiteten i disse.

Det drejer sig ikke om at finde "de vises sten" på bedrevidende vis for mine informanter. Sigtet er at dykke ned i dén mangfoldighed af uovervindelige modsætningsforhold, som dét at være ansat på en miljøorienteret virksomhed kan afføde. Jeg vil således bestræbe mig på at tage materialets ambivalente tvetydigheder alvorligt ved at foretage en indlevende og fortolkende analytik (Mac 2001 p. 185). Endvidere er det hensigten, at denne tilgang skal bidrage til dét, som Alvesson og Sköldbberg betegner som *pointerigdom*, som de betragter som samfunds- og arbejdslivs- forskningens fornemmeste opgave (Alvesson & Sköldbberg 2000, pp. 277-281).

En sammensat analytik

Sigtet med min analytik, som jeg tilskriver indenfor en samfundsvidenskabelig, fortolkningsbaseret forskningspraksis er således *ikke* at fremkomme med en entydig pointe, eller konklusion på baggrund af mit flertydige empiriske materiale. Tværtimod fordrer en etisk forsvarlig behandling af data en nuanceret og flertydig tolkning. Denne forskningsetiske fordring samstemmer med min problemstillings ærinde, som netop *ikke* har til hensigt at fremkomme med nye reducerende miljøpolitiske redskaber til virksomhedernes miljøstrategier.

Derimod er det mit sigte at dykke ned i kompleksiteten af medarbejderes miljøerfaringer og forestillinger for kunne *udvide* spektret og horisonten for at gentænke miljøspørgsmålet i medarbejdernes pluralt sammensatte fagkulturelle offentlighedskontekst. Det er i dette lys at min løse og åbne analyseramme skal ses.

Med denne åbne analyseramme fastholdes mit hovedformål med analysen: at indfange medarbejdernes mangfoldige og sammensatte vilkår i arbejdslivet i relation til deres subjektive miljøperceptioner. For at kunne begribe dette komplekse forhold, finder jeg det hensigtsmæssigt at vægte kritisk refleksion og genstandssensitivitet – også selvom det bliver på bekostning af mønstergyldig analysestringens (Halkier 2001).

Min antropologisk-fænomenologiske analyse af mit empiriske materiale vil således også indeholde aspekter, der ikke direkte kan sættes i forbindelse med miljøforhold. Mine informanter udviser en påfaldende hang til at tale om andre forhold end lige netop miljø, i de løst strukturerede interviews. Forhold som de tydeligvis oplever som langt mere presserende og som er mere direkte relateret til deres konkrete arbejdssituation. Jeg har derfor besluttet mig for at inddrage visse af disse fortællinger, selvom de ikke direkte kan kobles til deres miljøpolitiske rolle. For det første tilstræber jeg at tage de problemer, som medarbejderne oplever som væsentlige, alvorligt ved at tildele dem en plads i analysen. For det andet betragter jeg det som en etisk fordring analog til de ambitioner jeg har med den antropologisk-fænomenologisk metode. For det tredje illustrerer disse fortællinger generelle magt- og mulighedsforhold for de ansatte på virksomheden. Dette kan have betydning for deres rolle i miljøpolitikken.

Jeg anser det for frugtbart at kombinere forskellige tilgange og at anskue materialet ud fra forskellige vinkler af det sociale livs mangfoldighed (Alvesson & Sköldbberg 2000, p. 280, Halkier 2001 p. 58). Ikke for at integrere dem i en samlet forståelse - dette ville jeg betragte som en konsensuel equilibriumssøgen, som jeg netop ønsker at undgå. Jeg finder, at en sådan eklekticisme vil være problematisk videnskabeligt, idet de forskellige betragtningsmåder er funderet i vidt forskellige vidensfilosofiske traditioner, med hver deres subjekt- og samfunds- syn og derfor grundlæggende er inkommensurable.

Men jeg mener, at de forskellige tilgange bidrager til en bred forståelse af den sociale realitets mangfoldighed og kompleksitet. Dette kan give anledning til nye refleksioner over de forsknings- og samfunds- mæssige implikationer ved brug af bestemte former for fortolkningstilgange. Sigtet med denne analytiske fremgangsmåde er således at opnå en nuanceret og af den sociale realitet, som materialet indskriver sig i.

For at kunne sondre mellem, hvilken type af analyserne vi har med at gøre, vil jeg betegne dem som hhv. 1) informanternes subjektive skildringer af deres arbejds- og livssituation 2) Hermeneutisk forståelse af de subjektive arbejds- og miljø- orienteringer og

3) De sproglige ytringers betydningsdimension i dét omfang, de udsiger noget væsentligt for mine informanternes selv-forståelse og identitet.

For ikke at skulle referere samtlige interviews minutiøst af hensyn til min ambition om fænomenologisk følsomhed, vil jeg modificere denne med at udskille nogle tematiserende parametre, som jeg finder dækkende. Hermed danner der sig nogle mere sammenhængende billeder, der kan relateres til og som udgør nogle nødvendige forudsætninger for min afhandlings problemstilling; nemlig forholdet mellem medarbejdernes faglige, sociale og miljømæssige orienteringer i arbejdslivet. Tematiseringerne udgør et kondenserende værktøj i min analytiske afgrænsning af materialet og hermed tages fænomenologisk afsæt i de overlappende temaer, som udspringer af materialet.

Disse parametre udgøres af følgende tematiseringer, af hvilke jeg fortolker deres narrative fortællinger igennem:

1. Indflydelse i arbejdet: Institutionel indflydelse, subjektiv oplevet indflydelse, erfaret og anvendt indflydelse samt italesat mangel på indflydelse.
2. Miljøets betydning i arbejdslivet
3. Miljøets betydning i hverdagslivet
4. Sociale orienteringer: Individualisme vs. kollektivism (klasse, faggruppe, alder)
5. Identitetsopfattelse: Som faglig tilknyttet eller ekstern
6. Stillingtagen til arbejds- og miljøspørgsmål: Aktiv eller passiv, direkte eller indirekte.

Disse temaer søges afdækket så vidt materialet giver belæg herfor. Min fortolkning af de faglige, sociale og miljømæssige orienteringer er det centrale undersøgelsesfelt, som jeg fastholder uden at bevæge mig ind i en dybdepsykologisk analyse.

Parametrene vil blive trukket ind under gennemgangen af materialet fra hvert af de individuelle interviews i ovennævnte rækkefølge. Dog er identitetsopfattelses-parametren udeladt hos Frode, idet han hverken ytrer sig eksplicit eller implicit herom, hvorfor at en sådan analyse ville tendere til en dybdepsykologisk fortolkning, som ikke vil være forskningsetisk forsvarlig på basis af det tilgængelige materiale.

Følgende analyse med fokus på ovennævnte parametre af de 4 medarbejdere på virksomhed A²⁶ er foretaget efter denne skabelon. Men først en kortfattet præsentation af rammen for min hovedcase: Den grafiske virksomhed, hvoraf beskrivelsen koncentrerer sig om trykkeriafdelingen.

---

²⁶ For en grundigere præsentation og produktionsflowsanalyse af denne virksomhed henvises til Inger Stauning & Hanne Meyer-Johansen (1998): "Udvikling af miljø og arbejde på en grafisk virksomhed" Arbejdspapir nr. 20. Institut for Miljø, Teknologi og Samfund.

Præsentation af virksomhed A

Virksomhed A er en mellemstor grafisk virksomhed med 62 medarbejdere, som ligger fysisk placeret i Københavnsområdet. Virksomheden producerer tryksager på ark-offset og yder forskellige former for grafisk service. Eksempler på grafiske produkter er typisk bøger, tidsskrifter, reklamer, brochurer, gavepapir, postkort, plakater, etiketter etc. Virksomhedens særkendetegn er at levere totalløsninger ved at løse kundens opgave fra idé til færdig løsning, hvilket man i reklamefoldere gør et stort nummer ud af at påpege foregår med høj grad af service og hurtig levering indenfor markedets gennemsnitspris. Trykkeriet, som udgør analysens genstandsfelt, består af 23 trykkere, som er uddannet som enten typografer eller litografer.

Virksomheden blev grundlagt i 1921. I 1986 fik den ny ejer og den nuværende tekniske direktør blev ansat. I 1987 og 1989 blev 2 andre trykkerier opkøbt og i 1993 blev virksomheden samlet under samme tag i de nuværende lokaler.

Virksomheden kan betegnes som en foregangsvirksomhed indenfor både arbejdsmiljø og ydre miljø forhold. Således var det den første i branchen, der i 1994 blev certificeret efter kvalitetsstyringssystemet ISO 14001 og blandt de første, der blev EMAS-certificeret i 1996. I 1997 opnåede virksomheden certifikat på at måtte bruge svanemærket på sine produkter. Generelt præsenterer virksomheden sig som en front-løber i branchen, der tilstræber at foregribe miljø og arbejdsmiljøkrav. I øvrigt fungerer virksomheden på helt almindelige konkurrencevilkår, idet man ikke umiddelbart har muligheder for at udvikle nogen form for nicheproduktion, der kunne bidrage til en højere grad af særstatus.

Opgavetyperne er meget forskelligartede. Dels er der en kerne af faste kunder med relativt stabile arbejdsopgaver, såsom gavepapir, postkort, etiketter mv. Disse køres relativt planmæssigt og giver derfor ikke anledning til overarbejde og de udføres typisk på de små og gamle maskiner. Dels er der de store arbejdsopgaver, såsom H.T.'s køreplaner, som ligeledes er forudsigelige og kan skemalægges uden den store koordination. Sådanne foregår på de store maskiner. Derudover er der uforudsigelige og kortfristede opgaver, som fordrer koordination, fleksibilitet og hurtighed. Disse er kendetegnende ved opfyldelse af specifikke krav, såsom kunstreproduktioner, brochurer, rapporter, reklamer m.v.

Produktionsforløb²⁷

Trykkeriet modtager de færdige trykplader fra reproanstalten. Trykpladerne er aluminiumsplader, som overfører trykfarven til papir i trykkemaskinen²⁸. På trykkeriet spændes

---

²⁷ Jeg vælger her at afgrænse min beskrivelse af produktionsforløbet til de trykkerirelevante arbejdsgange, eftersom det er trykkernes arbejdsbetingelser og muligheder, der er i centrum for min undersøgelse. De foregående led ligger beskrevet som bilag i vores udarbejdede arbejdsrapport fra virksomheden (Stauning & Meyer-Johansen 1998).

trykpladerne fast på en cylinder i trykkemaskinen. Når maskinen kører, transporterer fugteholderen vand til fugtevalserne, undtagen de steder, hvor der er fedtet. Dernæst transporterer farveholderen trykfarven, som hænger fast de steder, hvor der ikke er vand. Herfra overføres trykfarven til pladen og føres herfra på gummiduge endelig over på papiret. Valserne skal vaskes af, hvis der skiftes farve eller format, eller når maskinen holder stille i længere tid, eller som led i renholdelse og vedligeholdelse af maskinen i øvrigt.

Trykkeriet råder over 3 store 4/5-farve maskiner og 2 store 2-farve maskiner, hvoraf den ene kan forbindes til et bronzeringsanlæg, samt 2 små 1- og 2-farvemaskiner. 4 af de store maskiner er mere eller mindre automatiserede, mens de små og den sidste store er ret gamle maskiner med krav til større manuel indsats. Det er ret forskellige opgaver, der udføres på de forskellige maskiner, og forskellige arbejdsopgaver, der er knyttet til dem.

Arbejdsopgaver og organisering af arbejdet

I det daglige arbejde er arbejdsorganiseringen bestemt af den praktiske håndtering af ordrerne. På trykkeriet foregår dette ved, at mellemlederne (faktorerne) går ud og snakke med hver enkelt trykker eller trykker-par ved de store maskiner for at få opgaverne tilpasset til tidspresset på de enkelte maskiner.

I trykkeriet er hver medarbejder knyttet til en bestemt maskine, visse arbejder fast sammen med en makker, men de fleste medarbejdere kan betjene flere af maskinerne. De små maskiner betjenes af typografer (som ikke må betjene maskiner som kan trykke ark større end 1400 cm² uden at være efteruddannet til litograf). Her udføres særlige opgaver, såsom vinetiketter, prægede tryk mv., eller tryk på små ark. Her kræves sjældent skiftehold. Ligeledes er der ikke skifteholdsarbejde på den store gamle maskine med bronzeringsanlæg, der fortrinsvis bruges til gavepapir, postkort etc. Disse maskiner er langsomme og for længst afskrevne. Der er et langt større manuelt arbejde ved disse maskiner ved opstart og afslutning (mange skruer) og ved afvaskning (manuel afvaskning af hele maskinen flere gange dagligt) end ved de automatiserede maskiner. Eksempelvis er det her nødvendigt med manuel afvaskning af gummidugen flere gange daglig og hele maskinen en gang ugentligt.

De store maskiner er højt automatiserede, relativt nye og dyre. De kan bruges til alle typer af trykkeopgaver og kan trykke med høj hastighed, hvorfor de bruges i så mange skift, som der er ordrer til. Som regel er der et morgenhold fra 6 til 13, og et eftermiddagshold fra 13 til 20. Hvis opgaven trækker ud eller giver problemer, forventes det, at man bliver ved til man er færdig. Hvis der er særlig mange opgaver, sættes et nathold

---

²⁸ Der findes i dag udstyr, som kan fremstille trykplader direkte fra computeren (computer-to-plate), således at film og reproarbejde kan undværes helt.

ind, eller også kører man i 2 x 12 timer. Hver torsdag fremlægges vagtplanen for ugen efter, men der kommer altid hasteordrer og forsinkelser i ugens løb, hvilket ofte fordrer revideringer af planlægningen.

Faktorerne aftaler opgaverne med de grafiske tilrettelæggere på de faste morgenmøder og fordeler dem til de forskellige maskiner i samråd med trykkerne. Hvis der sker forsinkelser i et led i kæden, eller hvis der skal skubbes nye opgaver ind, får det konsekvenser for vagtplanen, og da opgaverne ikke nødvendigvis kan flyttes rundt, er trykkerne nødsaget til at udvise fleksibilitet, hvis tidsplanerne skal holde. Dette indebærer, at eftermiddagsholdet ofte må fortsætte om aftenen, og at de må være indstillede på at gå på nathold. Morgenholdet er dog fredet, så man i en periode kan være sikker på at have fri fra kl. 13. Til gengæld får man afspadsring for ekstravagterne, samt en højere løn for at gå på skiftehold. Det er et krav i arbejdet ved disse maskiner, at man accepterer disse betingelser, men i det daglige aftales de konkrete vilkår mellem trykkerne indbyrdes og faktoren.

Hver ordre følges af en ordreseddel, hvor krav til materialer, kvalitetscheck og afleveringstidspunkter er skrevet ned. Hver medarbejder skal checke kvaliteten af de indgående materialer og sit eget arbejde, og notere sit tidsforbrug og afvigelser fra det forventede – alt sammen i overensstemmelse med kvalitetsstyringssystemet. Hvis der er fejl og mangler, skal fejlen meldes tilbage i en afvigerrapport, og opspores og rettes. Virksomheden har et kvalitetsstyringssystem, som er certificeret efter ISO9001, hvor alle disse procedurer er beskrevet. Kunden har mulighed for at kommunikere direkte med de medarbejdere som arbejder med ordren, hvilket som oftest sker i lay-out-fasen, men det kan også ske i trykkefasen, hvis der f.eks. er tale om kunstreproduktioner el.lign.

Arbejds miljøproblemerne i trykkeriet består dels af fysiske og psykiske belastninger i arbejdet, forårsaget af stress, skifteholdsproblemer, tunge løft, varme og støj. Dels af de kemiske belastninger i ydre og indre miljø, forårsaget af kemikalier der bruges til trykningen, såsom IPA-sprit i fugtevand, trykfarver og organiske opløsningsmidler i afvaskemidler. Nogle af disse problemer synes mulige at afhjælpe ved ændringer i arbejdsorganisering og teknologianvendelse på virksomheden, men de er i høj grad forbundet med dels de samfundsmæssige vilkår (arbejdsmarked, konkurrence i branchen, kundekrav), og dels afhængige af den udvikling, der sker hos leverandører af kemikalier og maskiner. Det er karakteristisk for branchen at der er tæt sammenhæng mellem arbejdsmiljø- og ydre miljøbelastninger fra kemikalieforbruget.

Miljøproblemer, forbedringsmuligheder og dilemmaer

I trykkeriet har et af de største miljøproblemer været dampe fra de organiske opløsningsmidler, som bruges ved afvaskningen af maskinerne. Her blev tidligere brugt benzin, petroleum, terpentiner, toluen og andre opløsningsmidler, som var kræftfremkaldende, reproduktionsskadelige og gave varige hjerneskader. Trykkerne blev udsat for giftige

dampe, både under selve afvaskningen og fra dampe i lokalet fra maskiner, klude, bølter osv.

Hos virksomhed A har en af de største miljøopgaver bestået i at omstille brugen af organiske afvaskemidler til vegetabiliske eller andre med laveste kodenummer. De nyeste trykkemaskiner er udført med automatisk afvaskning, men gummiduge mv. skal vaskes et par gange dagligt og hele maskinen ca. en gang om ugen, mens de gamle maskiner skal afvaskes manuelt op til 6-8 gange om dagen. Men der er stadig kemiske miljøproblemer forbundet med arbejdet, f.eks. ved brugen af sprit i fugtevandet og indholdsstofferne i trykfarver (anses ikke for betydende arbejdsmiljøproblem, da de er tungtfordampelige). Indholdsstoffer i trykfarver kan give problemer i senere arbejdsprocesser og ved afsværtning af papir til genbrug. Virksomheden tilstræber at bruge de mest miljørigtige produkter ud fra tilgængelige oplysninger, men er mht. trykfarver bundet af sine relationer til hovedleverandøren og af kundernes ønsker til tryksagens udseende.

Der er sortering af affaldspapir og opsamling af alle former for affald til videre behandling. Energiforhold er endnu ikke undersøgt nærmere, men står på dagsordenen. Der er ikke noget spildevand fra repro-anlægget, og der laves forsøg med at separere olie og vand fra spildevandet fra trykkemaskinerne for at mindske affaldsmængden til Kommunekemi.

4.1. Medarbejdernes subjektive arbejdsorienteringer og miljøperceptioner.

Efter denne casegennemgang følger analysen, som er foretaget på baggrund af materialet fra de individuelle interviews af mine 4 informanter: 4 ansatte trykkere på virksomheden, som er foretaget ud fra førnævnte tematiserende parametre. Hver medarbejder præsenteres med illustrativt citat, som jeg mener udgør en kondenserende signalement af denne informants oplevelse af såvel sin rolle på virksomheden som sin stillingtagen til virksomhedens miljøpolitik. I forlængelse heraf fremkommer analysen af gruppeinterviewet og fremtidsværkstedet.

“Nu skal vi tjene penge, overgå ham på den anden side”.

Den første informant - Bent - har været ansat på virksomheden i 30 år. Han er oprindelig uddannet typograf og arbejder ved en af de små 1-mands maskiner, hvilket han har gjort siden 1980. Han fortæller, at hvis han skulle have mulighed for at skifte til de store moderne maskiner, skulle han nødvendigvis videreuddannes til litograf, men han udtrykker sin tilfredshed over at være ved de små, da man her har faste arbejdstider – fra 7.00 til 15.00 - og han betragter det ikke som nær så stressende at arbejde med dem. Bents maskine trykker primært etiketter og er ikke så stramt ordrestyret som nogle af de større maskiner. Fordelingen mellem maskinerne foregår meget separat ved, at hver mand – eller makkerpar - passer sin maskine og al kommunikation vedrørende denne foregår via mellemlederen. Bent udgør den ene af virksomhedens 3 sikkerhedsrepræsen-

tanter – et hverv han har varetaget siden 1980. Fire år før begyndte han som suppleant og han udtrykker det selv som, at han startede ”*fordi man var blevet lidt mere bevidst*”.

Indflydelse i arbejdet

Hans beskrivelse af de teknologisk styrede arbejdsgange vidner om, at der ikke eksisterer noget prioriteret rum for dialog hverken mellem medarbejderne på de forskellige maskiner eller mellem afdelingerne. Alt forgår via mellemlederen, som også står for kontakten til sagsbehandleren, der udgør modtageren af alle ordrer. Bent antyder en ambivalent indstilling til tilstedeværelsen af en mellemleder, som følgelig betyder at indflydelsesmuligheden og udviklingsperspektiverne i arbejdet er begrænsede. På den ene side ville han gerne være fri for dette mellemlid og selv organisere sit arbejde i samarbejdet med kollegerne. På den anden side medgiver han, at han føler sig aflastet fra et tungtvejende ansvar i dagligdagen, hvilket giver ham mulighed for at være langt mere ubekymret både i og udenfor arbejdet og prioritere sine ressourcer andetsteds, indenfor det faglige arbejde eller i familielivet udenfor arbejdssfæren. Det eneste man skal bekymre sig om som medarbejder i arbejdsprocessen, er at være opmærksom på fejl i trykkeprocessen. Han beskriver den nødvendige kombination af vand, farve og fugtevandets temperatur som en vanskelig og fagligt krævende balance.

Med kvalitetsstyringssystemets implementering er der blevet indført en fast procedure for opståede fejl i trykkeprocessen. Medarbejderne forpligtes herved til at udfærdige en afvigerrapport, hvor det skal fremgå hvordan og hvorfor en fejl er opstået samt hvordan den kan afhjælpes. Denne udleveres til sagsbehandleren, som skal skrive den under til godkendelse. Disse afvigerrapporter omtaler Bent som meget besværlige og psykisk belastende, hvilket jeg fortolker som underforstået nedværdigende for den faglige stolthed og egen kvalitetssans, som herved devalueres via denne systematiske kontrolforanstaltning. Udfra en pragmatisk institutionel betragtning anser han det for praktisk at få tingene skrevet ned, også mht. miljøstyringens formalisering af en allerede igangværende proces ved at ”få papir på”, hvad man allerede gør og dermed kunne dokumentere det overfor kunder og myndigheder. Samtidig udtrykker han en irritation og oplevet irrelevans ifht. hans faglige kompetencer at skulle bruge tid på al det papirarbejde. Tydeligvis oplever han det som spild af gode kræfter at skulle prioritere tid og ressourcer på noget, der ligger hinsides hans interessefelt og faglige kompetenceområde.

Overfor denne topstyrede kvalitetsstyring udtrykker han en ambivalent indstilling til det nedtonede medarbejderansvar og den hierarkiske kompetencefordeling, idet han synes nødsaget til at fortrænge sin faglige frustration over undertiden at skulle levere et utilfredsstillende, grimt produkt, som mellemlederen er enerådende til at godkende kvaliteten af. Omvendt omtaler hans også denne kompetencefordeling som en ansvarsaflastning i sin beskrivelse heraf: ”*..hvis vi får af vide af faktoren (mellemlederen red.) at det skal køre, så siger vi ja OK du skriver bare her i hjørnet, så har du din ryg fri. Så er jeg sådan set ligeglad, nogen gange kan jeg godt se, at det ser forfærdeligt ud...et-eller-*

andet billede jeg synes skal være mere gult og faktoren synes det skal være mere rødt, nåja OK du får en rød, som du vil ha' den, du sætter bare ok for dét ark også har jeg min ryg fri og hvis kunden så siger, jeg ville godt ha' haft den mere gul, det er jo altså øjnene de ser jo fuldstændigt forskelligt. Jeg synes bare jeg er smaddergod til det og det synes de andre også...". Kvalitetssystemets entydige kompetencefordeling synes således at incitere en nødvendig inderliggjort ligegyldighed fra medarbejderside overfor produkternes faglige kvalitet, idet han trods sin erfaringsbårne fornemmelse og viden om kriterierne for de faglige standarder, udviser tilbøjelighed til ikke at fremføre den overfor mellemlederen. Sandsynligvis fordi han ved at den ikke vil blive tillagt nogen betydning.

Han beskriver sine kollegers modvilje mod at skulle indarbejde miljørigtige praksisser i deres arbejdsudførelse. Denne modstand mener jeg kan tolkes i lyset af hans omtale af udviklingen i branchen, hvor de ordrestyrede løbende produktivitetstigninger fordrer, at udførelsen af arbejdet foregår i et stadigt stigende tempo, hvilket synes at have udviklet sig til, at medarbejdernes egen hang til tempoopskruning er blevet inderliggjort som en rutineret praksis – som et mål i sig selv – som vanskeliggør en refleksion herover i hverdagen og som fjerner fokus fra arbejdets indhold – fra at gøre sig overvejelser over, hvordan arbejdet *kunne* være, hvis man kunne realisere sin faglige kunnen og erfaringer.

Via sine beskrivelser af disse vilkår, skildres hans egen sikkerhedsrepræsentative rolle i retning af en balancegang mellem ledelsens tempooptimering og kollegernes interesse i tålelige arbejdsvilkår. Og her anes en underliggende dobbelthed mellem hans kritiske indstilling overfor ledelsens tempoopskruning og begrænsede inddragelse af medarbejderne i planlægningen af virksomhedens miljøpolitik på den ene side og hans italesatte irritation over deres delvise modvilje og manglende engagement i miljøpolitikken på den anden side.

På spørgsmålet om inddragelse af medarbejderne i planlægningen af miljøstyringsforløbet gennem afholdelse af informationsmøder, fortæller han flg.: *Nej, det var først langt henne i forløbet at der blev det (holdt informationsmøder, red.). Jeg var med 2-3 gange i den der styregruppe, så skete der ikke mere, så aner jeg faktisk ikke hvad der skete. Andet end hvad jeg hørte hen ad vejen. Det var mere (Den tekniske direktør) og (Miljøkoordinatoren) der kørte dét løb".* Og videre lyder det på spørgsmålet om inddragelse i udarbejdelsen af en handlingsplan for nye miljømål: *"Nej jeg har ikke været igennem det. Det er de andre (Den tekniske direktør) og dem. Når de har fundet ud af noget derinde, så får vi det så".* Kommunikationsstrukturen i miljøpolitikken forekommer således at være overvejende topstyret og ikke et felt som medarbejderne er med i planlægningen af. Den primære inddragelse synes at foregå på uformel facon ved, at ledelsen går rundt og snakker med hver enkelt. Den faglige dialog *mellem* medarbejderne forekommer yderst begrænset pga. det manglende prioriterede rum herfor, den ensomme

maskintilknytning samt ordrestrukturens stressbetonede underminering af dialog og kritik.

Disse tendenser forstærkes yderligere af den tilsyneladende permanente trussel om fyringer, som Bent fortæller jævnlige erfares manifest: *”Vi har haft en der holdt op selv, ellers har det været fyringer. Dem der så er blevet fyret, det er de sidst ankomne. Fordi vi beholder mange af lærlingene. Selvfølgelig vil vi gerne beholde dem. Men så bliver det os ældre, der ryger ud. De unge mennesker, de har jo større chancer, sådan en 25-årig end en på 40-50. Men firmaet vil jo også godt beholde nogen af de gamle. Vi har jo mere erfaring”*.

I hans beklagelse over de entydige kommandostrukturer og individualiserede arbejds-gange giver han indirekte udtryk for, at han helst så, at man snakkede sammen på tværs af maskinerne og i højere grad styrede tingene selv. Men han kritiserer ikke eksplicit, at man ikke synes at have mulighed for at komme igennem med forslag til alternative organiseringsformer eller produktudviklingsmetoder på ledelsesplan. På den ene side giver han pragmatisk udtryk for at affinde sig med tingenes tilstand, mens han på den anden side ikke lægger skjul på, at han kunne ønske sig dem anderledes.

Bent udtrykker en afklaret holdning til betydningen af at forholde sig til sit fag, men giver samtidig udtryk for vished om de institutionelle grænser for, hvad det er muligt at udrette af forandringer som ansat på en moderne ledelsesstyret virksomhed. Men samtidig fortæller han om, at han netop selv har valgt at benytte de eksisterende formelle indflydelseskanaler, men at han med sit erfaringsgrundlag herindenfor, er vel vidende om, at man befinder sig i et ulige magtmæssigt forhandlingsspil, hvor man skal være tilfreds med de begrænsede skridt i den rigtige retning, som løbende opnås.

Miljøets betydning i arbejdslivet

I hans rolle som sikkerhedsrepræsentant fortæller han, hvordan han har bakket op om de miljømæssige forbedringer, der er sket på virksomheden gennem årene og har ageret som en slags ”opdrager” overfor sine kolleger, som ikke altid lige kunne se det indlysende i at skulle udskifte de effektive kemiske afvaskemidler med nogle vegetabiliske, idet disse krævede mere fysisk anstrengelse i arbejdsprocessen. Sammen med 2 øvrige sikkerhedsrepræsentanter beskriver han denne rolle som igangsætter af nogle ”ringe i vandet” ved at alliere sig med de mest miljøorienterede medarbejdere for at få dem til at tage over og motivere de mere negativt indstillede.

I hans beskrivelse af denne rolle, synes han at betragte den som et selvindlysende kald, hvilket jeg mener bør ses i lyset af hans mangeårige faglige erfaringer og tætte relation til fagforeningen, som historisk løbende har etableret en politik indenfor arbejdsmiljøområdet. I den lokale miljøforandringsproces på virksomheden har han endvidere allieret sig med en kollega, der imodsætning til ham selv, havde erfaring med de store ma-

skiner, hvilket var nødvendigt for at opnå accept og lydhørhed fra medarbejderne ved disse maskiner: *"Noget der også har hjulpet mig meget, det var at der også kom en ny sikkerhedsrepræsentant, også en off-set trykker ude på 5-farven. Det var dem man hele tiden skulle være efter, så fandt de ud af, at det var sgu meget smart alligevel, så han har så fået dunket nogen af de andre i hovedet, så det også er blevet indført på disse maskiner"*. På spørgsmålet om, hvorvidt det egentlig ikke var ledelsens opgave at få motiveret medarbejderne til at bruge de vegetabiliske olier, lyder hans vurdering: *"Nej, så tror jeg, at hvis det kom fra firmaet af, så ville folk stå på bagbenene. Det er bedre, at det kommer sådan stille og roligt og så er det mig, der gør det, at jeg går ud og siger det til dem, end hvis (Den tekniske direktør) sagde det, bare kaldte til møde og sagde, nu skal I bruge det og så bum færdig"*.

Dette fortolker jeg som hans subjektive ansvarstildeling, som han anser for at være nødvendigt for at der kan foregå en miljørigtig udvikling af den faglige praksis. Han begrundes sit "valg" af denne rolle ud fra en vurdering af, at han lettere vil kunne motivere sine kolleger til en anden praksis, end hvis det kom som et rent ledelsesdiktat. Her anes elementer fra den traditionelle arbejdskulturelle kollektivistiske orienteringsform med dennes immanente "os-og-dem-diskurs", idet medarbejderne ifølge Bent er mere motiveret til at lytte til deres sikkerhedsrepræsentant end til ledelsen.

Miljøets betydning i hverdagslivet

Bents hverdagslivsforankrede miljøorientering fremkommer ikke eksplicit, men snarere indirekte, som en naturlig del af den samfundsmæssige og faglige udvikling. Han synes at have indoptaget disse miljørefleksioner i sine faglige praksisser og i sin rolle som sikkerhedsrepræsentant og via denne position ser han sig selv som én der kollegialt kan skubbe til denne udvikling. Men han omtaler ikke, hvorvidt denne faglige miljøorientering har haft indflydelse på hans øvrige hverdagsliv og på hans rolle som samfundsborger.

Identitetsopfattelse

Bent udviser en omfattende faglig erfaring og indsigt i sine indgående og nuancerede beskrivelser af arbejdsprocessens komplicerede sammenhænge og problemer. Han fremfører sine beskrivelser engageret og stolt sideløbende med sine beretninger om sit faglige fagforeningsarbejde, hvorfor jeg fortolker hans faglige identitet som forankret i en rodfæstet, historisk indreflekteret, fagkulturel orientering. Han synes endvidere tydeligvis stolt af sine faglige kvalifikationer, som han har oparbejdet igennem årene, hvilket jeg fortolker som et udtryk for fagligt selvværd.

Hans vægtning af familielivet afspejles i hans begrundelse for fravalg af at skulle arbejde ved de store maskiner, som netop indbefatter skiftende arbejdstider. Trods de faglige udfordringer – samt dén faglige prestige – der synes forbundet hermed, fortæller han, at han valgte at undsige sig denne mulighed, dengang det var på tale, ud fra ønsket om at

kunne gå hjem på faste tidspunkter for at passe sit barn, når hans kone, som er postarbejder, tog afsted på arbejde.

Han giver udtryk for en ambivalent indstilling til sin egen fremtidige ansættelsespositionssikkerhed, idet han på den ene side beskriver trusselen fra de yngre, hurtigere og måske mere fleksible kolleger som netop opfylder de arbejdskraftsbehov som virksomheden besidder her-og-nu og som han i mindre grad henfører under sine egne styrker. På den anden side synes hans faglige selvværd at bestyrke hans beskrevne subjektivt oplevede sikkerhed på basis af sine mangeårige erfaringer indenfor branchen, som han vurderer opfylder nogle mere grundlæggende og subtile krav for velfunderet og kvalificeret arbejdskraft og heraf følgende evne til at kunne gennemskue, hvad der lade sig gøre ud fra en faglig fundering, når man skal udskifte til miljørigtige produkter i arbejdsprocessen. Denne subjektive afvejning mellem faglig oplevet sikkerhed i ansættelsen og den permanente risiko for overflødiggørelse synes at udgøre et ambivalent eksistensvilkår, som han erfaringsmæssigt har været nødsaget til at lære at leve med.

Sociale orienteringer

I hans sikkerhedsarbejde synes han at have forsøgt at manøvrere og balancere mellem en stærk ledelse, som han synes at have opnået en tillidsvækkende og troværdig position i forhold til og en medarbejderstab, som han både identificerer sig med som en kollektiv gruppe, men som han også indimellem betragter som individualistisk og kortsigtet i deres interesseorientering.

Som repræsentant for den ældre generation giver han udtryk for at opleve de yngre generationer som udpræget individualistiske og uden forpligtelse i forhold til det faglige fællesskab. Han udtrykker beklagelse over, at faglige spørgsmål på såvel virksomheds- som fagforenings- niveau, fylder alt for lidt i hans kollegers orientering: *"Der er ingen rigtig, der er faglige, der er ikke noget der er fagligt som det var før i tiden"*. På spørgsmålet om, hvad denne tilbageholdenhed kan skyldes lyder det fra Bent: *"Jeg tror det er mentaliteten. Det er det samme med fagforeninger, det er der jo heller ingen der rigtig gider mere. Jeg synes den nye generation dér...altså nu ville vi jo aldrig brokke os over at skulle være i en fagforening, det skulle man, man betalte...nu de unge, de siger, hvorfor skal vi betale så meget og det er det samme med det her. Det er ligesom de hellere vil have nogen, der skal fortælle dem, hvad de skal og ikke skal. Sådan er det herude, der er ikke nogen der er rigtig engagerede i det"* .

Denne mentalitet illustrerer han via den lokale individualiseringstendens på virksomheden, som han oplever komme til udtryk i sine kollegers hang til at stå ved "sin" maskine og sørge for at den kører med maksimal hastighed og uden fejl, så man ikke får vrøvl med mellemlederen, som den væsentligste målsætning, der fortrænger de positive aspekter der kunne ligge i en faglig stolthed over at besidde et omfattende kendskab til lige præcis éns arbejdsrelaterede maskine: *"Men der er ikke det, som der var før i tiden"*

med at man gik mere op i det, det er et-eller-andet med at man kører sit eget løb. Det er min maskine og det er min lille verden også er det bare sådan". Denne individualiserede "Hver-mand-sin-maskine"-logik beskriver han som udbredt blandt kollegerne på virksomheden og som en hæmsko for udviklingen af faglige fællesskaber.

Dette tolker jeg som hans subjektive oplevelse af et fagligt og socialt *tab*, der fastholder envejskommunikationen og ødelægger medarbejdernes muligheder for at få indflydelse indenfor de små sprækker, som han via sine faglige aktiviteter selv mener, at der findes. Opløsningen af medarbejdernes indbyrdes solidaritet henfører han som en væsentlig kilde til de senere års forøgede styrkeposition i ledelsens favør. Tempoopskrivningen og individualiseringen ses således som to gensidigt forstærkende udviklingstendenser i samtidens arbejdsliv: *"Det er osse vores generation, det ser vi jo også på arbejdspladsen, hvis vi ikke fik vores vilje, så satte vi os bare ned, der var ikke noget. Nu er ledelsen blevet hårdere, mere kontant. Man sætter sig jo ikke så meget ned, som man gjorde før, der skulle ikke være meget vel, direktøren der stod og kiggede lidt forkert på én, så satte vi os ned indtil vi fik en undskyldning ikk'. Det er der ikke i dag. Ledelsen er også blevet anderledes, de er blevet mere hårde i det, de har fat i den tykke ende. Dengang havde vi osse tid til noget, nu er det bare produktionen. Nu skal vi tjene penge, overgå ham på den anden side".* I hans italesatte kollektive fagkulturelle forankring synes han at udtrykke en vis afmagt overfor samtidens individualiseringstendenser og den generelle nedtoning af kollektive dyder og arbejdet som en identitesgivende faktor.

Jeg fortolker hans beskrivelse heraf som en subjektiv oplevelse af sit faglige værdigrundlag som udgrænset via de fragmenterede og individualiserede orienteringstendenser, som han møder hos sine kolleger. Og han beklager det, fordi han oplever det som en trussel mod de historisk forankrede kollektive faglige værdinormer. Denne modvilje mod nye arbejdsorienteringer fortolker jeg som et delelement af hans udtrykte ambivalente fremtidshorisont, hvor han på den ene side frygter at mennesker med hans alder og værdimæssige orientering vil blive tilsidesat til fordel for yngre og mere fleksible medarbejdere, og på den anden side modificerer denne risikoangst med sin vished om virksomhedens behov for moden og erfarede arbejdskraft.

Hvis man går mere tekstnært vil værks ifht. de konkrete ytringer han fremkommer med iløbet af interviewet, tolker jeg hans ytringer som en subjektivt oplevet konflikt mellem "den gamle" kollektivistiske fagtradition – eller diskurs – og "den nye" mere individualistisk orienterede, hvor man ikke føler sig forpligtet og bundet af det faglige fællesskab – hverken på virksomhedsplan ifht kollegerne – eller ifht. den faglige organisering. Denne frustration kommer til udtryk på flere planer. På spørgsmålet om, hvorvidt der foregår en faglig debat "på gulvet" omkring udviklingen af mere miljørigtige afvaskere til maskinerne, konstaterer han: *"Jeg synes ikke der kommer noget fra gulvet af. Kollegerne, dem får du ikke noget fra, de er sådan set ligeglade. De får bare noget at prøve*

af, nåja, så prøvet vi det. Der er ikke nogen, der selv kommer og siger de vil prøve noget. Det er noget vi dikterer de andre”.

Stillingtagen til arbejds- og miljø- spørgsmål

Hans gennemgående pragmatiske refleksioner tolker jeg som en inderliggjort erkendelse af de økonomiske og magtmæssige begrænsninger i de faglige udviklings- og muligheds- perspektiver, der synes forbundet med at være ansat på virksomheden. Men samtidig tolker jeg hans faglige engagement og praksis som et udtryk for et håb og en tro på, at man indenfor disse prædefinerede rammer, alligevel er i stand til at ”gøre en forskel”, idet han udtrykker et fagligt selvværd og stolthed og ser sig selv som en vigtig ressource for virksomheden og som producent af nogle ordentlige produkter. Trods hans overvejende informative beskrivelse af arbejdet og livet på virksomheden, hvor hans subjektive stillingtagen primært fremgår indirekte, tolker jeg hans ytringer som udtryk for en vedholdende og velfunderet faglig stolthed, på trods af de begrænsede indflydelsesmuligheder, tidsminimeringen der stjæler opmærksomhed fra arbejdets indhold samt den konstante angst for fyringer, der hele tiden ligger som et slør over alle medarbejderne i den individualiserede konkurrence.

Miljøorienteringen udtrykkes udelukkende indirekte – via hans beskrivelser af sin fagpolitiske rolle på virksomheden – hvor han har påtaget sig ansvaret som formidler mellem ledelsens miljødirektiver, som nok primært er affødt af det instrumentelle ønske om at vinde markedsandele, men som Bent har taget til sig som en del af sin faglige orientering i kraft af deres praktiske implikationer for medarbejdernes sundhed og for en forbedring af miljøforholdene generelt, og medarbejderne der følgelig værger sig mod at bruge produkter, der besværliggør deres arbejdsproces.

”Så har vi pludselig én, der kan tage sig af problemerne personligt og én, der har et overordnet mål”

Den anden informant – Sigurd - er en trykker på knap 50 år, der ligeledes står ved en 1-mands-maskine, hvor han trykker bronzeringsmønstre på julekort. Sigurd var oprindelig ansat hos den anden del af virksomheden, fra tiden før denne blev opkøbt af den nuværende. Han har været ansat på en 4-5 forskellige grafiske virksomheder, før han endte hos Virksomhed A omkring midten af 70'erne. Han begyndte som sikkerhedsrepræsentant omkring 1970, hvilket han vedblev med igennem hele sin ansættelsesperiode hos den anden del af firmaet, indtil sammenlægningen i 1988. Sigurd er glad for at arbejde ved den store bronzeringsmaskine. Dels fordi han betragter den som ret kompliceret at håndtere, idet den indbefatter mange besværlige og komplekse arbejdsprocedurer, hvilket han udtrykker en stolthed over at kunne betjene, som den eneste på virksomheden, hvilket således kan understøtte ham som en uundværlighed arbejdskraft for virksomheden. Han betragter denne maskine den som en faglig udfordring, som en håndværksmæssig kvalitet, som kræver hans righoldige erfaring og ekspertise og stimulerer hans hang til faglige udfordringer.

En andet fordel ved denne maskine er, at den ikke ligger under helt så omfattende tempo-krav, som de øvrige store 2-mandsmaskiner, da de dertil forbundne ordrer ligger relativt fast, hvilket gør det muligt at undgå at skulle arbejde i flerholdsskift med skiftende døgnrytmer til følge.

Indflydelse i arbejdet

Sigurd fortæller, at han i forbindelse med virksomhedens arbejdspladsvurdering har oplevet, at der er blevet lyttet på og taget forslag op fra medarbejderne, hvilket han finder positivt. At de så ender med at blive forkastet af økonomiske årsager synes at være en anden sag, men han fortæller om, hvordan han er gået seriøst ind i undersøgelsen og bidraget med faglig indsigtsfulde forslag til miljøforbedringer, selvom han dog mener, at virksomheden allerede er nået betragteligt langt i sine miljømål og at det derfor kan være vanskeligt, som medarbejder at udtænke nye forslag: *"Jeg synes, at man har taget det op. Nu er jeg ikke kommet med så mange idéer. Det er også begrænset, hvor mange idéer man kan få. Jeg er da kommet med nogen, bl.a. når vi vasker vores fugtevalser, det er et problem. Det er svært at løse. Det (det vegetabiliske afvaskerolie) må ikke komme i afløbet på grund af miljøet, for det fedter jo. Det er noget med deres rensningsanlæg. Så har jeg været oppe og foreslå, at vi kunne få en form for olieudskiller, men det er ret dyrt. Forslaget har været oppe og vende fornylig. Men det koster jo, jeg tror det er 7-8.000.000 for anlægget. Og så ved man, at den form for valse er jo på vej ud, for alle nye maskiner har et helt andet system, hvor man ikke kan tage fugtevalsen ud og vaske og derfor vil man ikke investere i det".* Henvisningen til økonomiske og teknologiske argumenter indgår således som helt legitime argumenter, der giver belæg for hans anerkendelse af forslagens afvisning og i stedet fremhæves værdien af, at forslaget overhovedet bliver behandlet.

Trods afvigerrapporternes tidskrævende skriverier, betragter han dem også som en lejlighed til at kunne bidrage med produktionskorrigerende forslag. Og miljøkoordinatoren roses for at være god til at give feed-back på disse forslag: *"..men det positive er, at hvis man får en idé, så kan man godt lige skrive en linie om, at man synes sådan og sådan. Og (Miljøkoordinatoren) er meget flink til at komme med kommentarer til det".*

Generelt betragter han ansættelsen af en udefrakommende miljøkoordinator som et uhyre fremskridt for virksomhedens udvikling af miljøpolitikken, idet han betegner det som et signal på ledelsens tids- og ressource- mæssig prioritering af miljøpolitiske foranstaltninger. I og med hans meget eksplicite miljøorientering må det formodes, at miljøkoordinatoren udgør en slags alliancepartner for Sigurd i hans daglige kamp for at få indlemmet miljøhensyn og udfordre den dominerende instrumentelle virksomhedslogik, der fokuserer på tid og økonomi. Som han udtrykker det: *"...så har vi pludselig én der kan tage sig af problemerne personligt, og én der har et overordnet mål. For det har hun jo, imodsætning til os andre. Vi har mange andre funktioner, som bl.a. arbejdets udførelse. Men hendes primære formål, det var netop miljøet og det kørte hun 100%.*

Og det er jo klart, at så sker der noget. Og så vil jeg også sige, at hun indlever sig virkelig i det. Hun spørger meget og går helt i bund på en meget seriøs måde". Udover at fungere som en slags "miljøets advokat", må man endvidere formode, at hun har indtaget en aflastende funktion for ham i form af at opdrage på de medarbejdere, der var mindre tilbøjelige til at anvende de miljørigtige produkter i arbejdsudførelsen. En rolle som undertiden må formodes at være krævende i en kollegial sammenhæng, idet man herved risikerer at blive betragtet som "ledelsens højre hånd" med risiko for at blive ugleset. Han synes således at være blevet lettet i sin hidtidige rolle og han tilkendegiver, at han føler selv hjulpet af hende i dagligdagen til at gøre tingene bedre med hendes kyndige ekspertise og rådgivning.

Han fremhæver hendes respektfulde optræden overfor trykkernes faglige kompetencer, hvor hun har taget udgangspunkt i deres viden og erfaringer, når hun skulle nå frem til mere miljørigtige løsninger på problemerne, hvilket har affødt en frugtbar dynamik i samarbejdet mellem hende som miljøekspert og trykkerne som håndsarbejdende eksperter. Dette forklarer delvist, hvorfor samarbejdet er foregået så tilsyneladende gnidningsfrit mellem denne udefrakommende ekspert med en overvejende teoretisk-abstrakt biologisk faglighed og trykkerne med deres håndværksfunderede form for faglighed. På spørgsmålet om trykkerne på sigt ville kunne overtage miljøarbejdet og dermed selv køre systemet videre svarer han: "*Desværre nej. For hun samler ting op, hun reagerer hurtigt på dem. Hvis der ikke er nogen er det svært at sige, hvor det ender. Det er ikke til at vide, om det kan køre. Men det bliver i hvert fald ikke udviklet yderligere, hvis vi selv skal stå for det, det tror jeg ikke*". Hans tiltro til hans og kollegernes evne til at videreudvikle miljøpolitikken på autonome vilkår ligger således på et relativt lille sted, hvilket korresponderer med hans oplevelse og kritik af sine kollegers rutinerede arbejdspraksisser og dermed utilbøjelighed til at bruge den tid og besvær, som de miljørigtige arbejdsprocesser fordrer.

Han omtaler kun i mindre grad ledelses- og kompetence- fordelingen på virksomheden og de steder i materialet, hvor dette spørgsmål berøres, fremstår det indirekte og i relation til hans motivation for at udføre sit arbejde på miljørigtig vis, hvor han indirekte anfægter de topstyrede arbejdsgange, der forårsager ressourcespild: "*For ikke så længe siden havde jeg en oplevelse, hvor jeg skulle trykke et oplag på et par tusind og der var 500 ark i overskud. Normalt hvis det skal retur til lageret, så sætter man en lille rød seddel, hvor der står at mængden skal retur, så man ikke bare står og sover og kører alt hvad der kommer ind, og så skal de retur. Men her var der ikke nogen rød seddel og der var omkring 500 ark. Så kan man diskutere, hvor meget der er i forhold til hvad man kører. Ham der hjalp mig, han arbejder også på et lille lager og derude, der smider de det bare ud, de gider ikke gemme alt det, der er til overs. Jeg har stadig de 500 ark liggende derinde endnu, for jeg kan ikke få mig selv til bare at smide det ud*". Sigurd giver her udtryk for en subjektiv miljøorientering, der baserer sig på en fundamental og inderliggjort ressourcebevidsthed. På spørgsmålet om man ikke bare kunne sende dem til

genbrug, svarer han: *"For mange år siden, der sorterede man jo, hvis man skulle renskære helt rent papir. De rene spåner gik op i et bur for sig, mens det med tryk på gik op i et andet bur. Det med rene spåner i, det fik man flere penge for, for det skulle jo ikke renses bagefter. Men det gør man ikke mere, nu går det i samme bur, hvilket jeg ikke rigtigt forstår"*.

Han afholder sig for eksplicit at kritisere forholdet, men jeg fortolker hans fremhævelse af eksemplet som en underliggende kritik af, at omlægningerne undertiden foregår udfra et rent tidsbesparende rationale på bekostning af de miljømæssige hensyn. Han synes fuldt ud klar over sine egen autoritative begrænsninger ifht. at gå imod ledelsesbeslutninger for at handle miljørigtigt, men han synes at præsentere historien for kaste lys over forholdets absurditet.

Virksomhedssystemets interne logiks irrationalitet i miljømæssig henseende finder han åbenlyst uhensigtsmæssigt, men hans underordnede ansættelsesposition ansporer ham ikke til at tematisere forholdet politisk. Sådanne forhold må formodes at bibringe forvirring hos mere miljøorienterede medarbejdere, som kæmper for at få kollegerne til at handle miljørigtigt i deres arbejdspraksis i overensstemmelse med virksomhedens overordnede miljømålsætninger, når virksomheden på mere detailprægede spørgsmål, foretager miljømæssige tilbageskridt uden man som ansat har mulighed for at gribe ind her overfor.

Han kritiserer dog ikke kommandostrukturene direkte, men udtrykker sig til gengæld positivt overfor mulige organisationsændringer i retning af selvstyrende grupper, hvor medarbejderne selv stod for den daglige planlægning og samarbejder på tværs af maskiner. Sådanne organisatoriske omstruktureringer ville overflødiggøre mellemlederne, som i dag varetager disse opgaver. Idéen om selvstyrende grupper har han tidligere forelagt for ledelsen, men med negativ respons: *"Jeg har selv foreslået det for nogle år tilbage. Der afviste de det. Det var nu klart nok, for ham der fejede det af bordet, det var hans stilling, det drejede sig om. Men det kom helt rundt i huset. Jeg var også tillidsmand dengang. På samarbejdsrådet bragte jeg det op, udenom vores nærmeste chef, for det er jo ikke ham der skal bestemme det. Vi diskuterede det da frem og tilbage. Men jeg kunne godt mærke, at stemningen og holdningen til det, var der ikke. Men den var der blandt medarbejderne, for de fleste medarbejdere sagde god for det"*.

Fremfor at anfægte ledelsesstrukturen eksplicit, efterlyser han organisatoriske forandringer implicit, idet han udtrykker sig entydigt positivt overfor tanken om at overlade den daglige produktionsstyring til medarbejderne indbyrdes i selvstyrende grupper. Heraf synes han at betragte mellemlederen som principielt overflødig, mens miljøkoordinatoren betegnes som nødvendig for miljøpolitikens fortsatte udvikling.

Miljøets betydning i arbejdslivet

Sigurd har oplevet udviklingen i arbejdsmiljøet indenfor faget som en radikal omvæltning i løbet af hans mange år i branchen. Han kaster sig engageret ud i en snak herom i interviewet; disse spørgsmål ligger ham meget på sinde. Han fortæller om sine historiske erfaringer med den arbejdsmiljøpolitiske udvikling indenfor branchen og om sine vanskelighederne ved at begå sig som miljøorienteret medarbejder under de daværende forhold, før arbejdsmiljøets politiske tematisering. Hans daværende arbejdsplads var domineret af et stærkt arbejderkollektiv af den mere grænsesættende type, hvor det gjaldt om at demonstrere mandighed ved at bruge de skrappeste – og mest effektive – midler med mindst mulige sikkerhedsforanstaltninger. Ifølge Sigurd risikerede man at blive ekskluderet socialt, såfremt man gik op i sikkerhed og arbejdets helbredsmæssige konsekvenser.

Denne forudgående miljøorientering henfører han til sit barndomshjem som var normativt præget af en omsorg for kvalitet og sundhed, hvilket for ham synes analog med miljøreflekterede normer. Denne værdiorienterede socialisering betragter han som sit fundament til at imødegå datidens sociale og konkrete arbejdsbetingelser, hvor han bevidst forsøger at undgå de sundhedsskadelige produkter i sit arbejde ved at vælge de mindst skrappe midler ud af de ondere, der dengang eksisterede på markedet. Denne miljøorienterede praksis var ganske særegen og vanskelig på dette historiske tidspunkt, idet der dengang ikke engang eksisterede deklARATIONER, som kunne fortælle hvad produkterne rent faktisk indeholdt. Han var således overladt til sin egen intuition og sanselighed ved at ”lugte sig frem” udfra sin subjektive fornøft om, at jo svagere lugten var, jo mindre giftigt og sundhedsskadeligt måtte det være. Denne reflekterede praksis havde karakter af en ”ensom kamp”, idet ikke engang fagbevægelsen beskæftigede sig med sådanne spørgsmål og det derfor var umuligt at søge faglig støtte og ekspertise: *”Der var slet ikke nogen politik omkring det. De (kollegerne) tog det overhovedet ikke seriøst og der skete ikke noget...Jeg synes selv jeg var meget bevidst om det. Jeg syntes man kunne fornemme, at det var det rene gift”*.

I kraft af den manglende offentlige debat og anerkendelse af problemerne, fortæller han om sit omfattende arbejde for at skaffe sig viden på feltet via sin position som sikkerhedsrepræsentant: *”Fagbevægelsen beskæftigede sig slet ikke med den slags dengang. Selve fagforeningen bestod kun af en formand og en sekretær og en halvtidskontordame. Det var hele fagforeningen, også var der de forskellige afdelingsledere for trykkere, litografer og fotografer. I slutningen af 60’erne, der gik jeg på et kursus, hvor der også var nogle akademikere med der. Der begyndte vi så småt at tale om det”*. Disse historiske erfaringer og de efterfølgende udviklingsperspektiver i den skærpede opmærksomhed og anerkendelse af de tidligere produkters sundhedsskadelige konsekvenser, står ganske tydeligt i hans faglige og miljøorienterede selvforståelse, og han betragter den efterfølgende udvikling, som et konglomerat af politiske kampe og videnskabelige nyopdagelser, der sammen udgør en akkumulerende og lineær proces i sin statusopgørelse

frem til situationen på virksomheden i dag: *...allerede i 70'eren var man jo godt klar over, hvor det styrede henad. Og så da malersyndromet blev kendt, så var man klar over, at terpentiner, det skulle ud og det var jo kun begyndelsen. Det tager jo trods alt nogle år, før man slipper af med det, det er jo en længere historie. Men det er alligevel imponerende, hvor meget vi har skilt os af med, tænk på hvor meget, vi har brugt. Vi er langt nede nu, synes jeg*".

Miljøets betydning i hverdagslivet

Sigurd fortæller om, hvordan han også forsøger at efterleve disse principper i sit hverdagsliv ved at købe økologiske madvarer, hvilket vidner om en tværgående miljøorientering på tværs af hhv. arbejdsliv og hverdagsliv: *"...Vi kører gerne ned til Ringsted efter en økologisk gris, som koster 49 kr. kg. Der er nogen, der siger du ikke er rigtig klog, det kan du købe ovre i supermarkedet for 25 kr. kg. Men jeg vil hellere nøjes med en lille kotelet, som virkelig smager af noget og som er betydelig sundere at spise, end jeg vil have sådan en stor en til halv pris. Jeg har altid haft dén holdning. Min far var uddannet kok og har selv haft forretning. Mens de andre tog det kød, der var halvt forråvet og gav det en gang salpeter, så nægtede han at gøre det og tog i stedet dét tab, der var. Kvalitet var han meget kendt for, han var sådan set ligeglad med om det var fint og fransk, men råvarerne skulle være i orden*". En smags- og sanse- funderet kvalitetsforståelse, hvor indholdet prioriteres entydigt på bekostning af pris, synes han at have inderliggjort som et kulturelt værdigrundlag fra sit barndomshjem.

Indenfor denne forestillingshorisont synes ligeledes at eksistere en implicit antagelse om, at såvel arbejdsmiljø som ydre miljø, kvalitet og økologi og ressourcebevidsthed, alle skal ses som forskellige sider af den samme sag. I hans formidling af sin egen selvforståelse gennem interviewet synes såvel den faglige orientering, den praktiske bevidsthed som hverdagsbevidstheden at gå op i en højere enhed. Da han "tog kampen op" for at ændre på tingene på sin arbejdsplads i overensstemmelse med sine egne miljøorienterede normer for, hvad der var rigtigt og forkert, må det formodes at have været naturligt for ham at tage fat på arbejdsmiljøet, som han oplevede som et yderst presserende anliggende indenfor branchen på dette tidspunkt og som netop vedrørte hans sanselige og nære oplevelser i den daglige arbejdsdag, hvor ham mærkede disse problemer så at sige "på egen krop".

Sociale orienteringer

Han fortæller, hvordan mange af hans kolleger har haft svært ved at skulle affinde sig med at gå over til de miljørigtige produkter, hvilket han formulerer på følgende vis: *"Der er jo altid nogle skeptikere imellem. De interesserer sig ikke for det, de skal bare have dagen til at gå på den nemmest mulige måde. De siger: Nu har de arbejdet med det i så mange år, og det er da gået meget godt...".* Hans vurdering af sine kollegers miljøorientering går således i retning af, at de anerkender problemets relevans, men ikke ønsker at engagere sig og bruge tid på at undersøge miljøforhold i arbejdslivet: *"De*

fleste som er indstillet på, at vi skal bruge miljøvenlige ting, forstår det udmærket godt. Jeg synes ikke der er nogen, der er direkte imod, men de gider ikke rigtigt diskutere det, for det interesserer dem ikke”.

Han oplevelse af sine kollegers uengagement synes at have ansporet ham til at opsøge faglige fællesskaber udenfor virksomheden ved at tage på kurser og seminarer om miljøstyring. Herom fortæller han : *”Det er også sidegevinster ved de kurser, du lærer også nogle andre ting. Du lærer nogle andre mennesker at kende og deres holdninger til tingene. Det er jo ikke kun lige netop miljøet, det er selvfølgelig det primære, og det synes jeg også er interessant, men man får også en fornemmelse af, hvad der sker ude omkring. Du får noget med hjem”.* Udvidelse af den faglige horisont og inspiration fra kolleger på andre virksomheder, synes således at udgøre en væsentlig motivationsfaktor for hans aktive orientering mod kurser, hvilket således ikke synes udelukkende motiveret af hans miljøinteresse, men i ligeså høj grad handler om et behov for at tage nogle faglige diskussioner og udveksle erfaringer med kolleger fra andre virksomheder – et behov som han ikke synes at få udlevet med sit lokale kollegaskab.

Men hele processen med miljøomlægningerne, både fra tiden før miljøkoordinatorens ansættelse og i tiden herefter, har også haft nogle omkostninger i form af udstødning af “mindre samarbejdsvillige” medarbejdere, som det fremgår indirekte af Sigurds beretninger om den langvarige miljøomlægningsproces: *“...det sker jo ikke pludseligt, da (Miljøkoordinatoren) kommer ind i billedet; at nu skal vi over til vegetabiliske olier, for det havde vi jo i forvejen. Men stadigvæk havde vi jo alle de tunge samtidigt, det var dem vi så begyndte at skille os af med og nogen er jo helt ude af billedet nu. Vi synes der er gjort et godt stykke arbejde og det er klart, at man kan ikke sådan noget i løbet af en måned. Man er nødt til at gå stille og roligt til værks, så holder det jo også på langt sigt”.* Miljøstyringsprocessen synes således ikke at have været uden menneskelige omkostninger, idet nogle ”miljø-modvillige” ifølge Sigurds beskrivelser er blevet udskilt undervejs.

De fleste har dog ifølge hans vurdering ændret deres syn på disse omlægninger hen ad vejen og har gradvist indoptaget dem i deres daglige arbejdsprocedurer og dermed anerkendt deres gyldighed. *“Det er jo ikke kun at indføre produkterne, det er jo også personer, der skal omstilles til det. Hvis de har stået 20 år og arbejdet med petroleum og hvad det hedder alt sammen, også pludselig skal over til noget andet. Og det er jo ikke bare en væske som vasker ligeså godt af. Vegetabiliske olier er ikke altid det bedste til de gummiduge vi har, for de er jo store og man kan hurtigt blive træt i armen, hvis det er sådan en sej olie, man næsten ikke kan trække henover dugen”.* Her afspejles således en indgående forståelse for sine kollegers uvillighed, idet han selv medgiver de arbejdsmæssige problemer, de forårsager. Men ud fra forrige citat, synes der tidligere at have været ansatte, der har vist sig for negative, udover hvad Sigurd mener kan betragtes som rimeligt, hvilket synes behæftet med, ikke bare hans accept af deres fyring. Dette mener

jeg kan ses som et udtryk for hans miljøorienterede balancegang mellem en solidarisk forståelse for arbejderkollektivet - som han på den ene side betragter som et fagligt fællesskab, som han betragter sig som en del af. På den anden side forbeholder han sig også ret til at anfægte kolleger, som han betragter som miljømæssigt bagstræberiske, hvilket han på ingen måde kan identificere sig med, hvorfor han ser dem som hindringer for opnåelse af det for ham "fælles bedste"; nemlig et sundere og renere miljø.

I modsætning til Bent, som udtrykte en mere "klassisk" kollektivistisk arbejdsorientering og kritiserede de individualistiske og fragmenterede strømninger blandt sine yngre kolleger – netop i kraft af deres afvigelser fra fællesskabet – synes miljøspørgsmålet for Sigurd snarere at udgøre det afgørende kardinalpunkt for hans kollektive samhørighedsidentifikation. Han synes snarere at anskue kollegerne som forskellige individer med forskelligt sammensatte interessekonstellationer og værdigrundlag. Nogen synes han at føle en samhørighed med, andre udtrykker han forståelse for og atter andre betragter han som perspektivløse og restriktive *modarbejdere*, der ikke evner at indgå i forpligtende miljøforanstaltende samarbejder og derfor barrikaderer for gennemsættelsen af det, for ham, så magtpåliggende miljøforbedringsprojekt.

Man kan tolke hans udtalelser som et udtryk for en subjektiv forventning om en vis grad af miljøorienteret adfærd fra sine kollegers side, en praksis som han selv giver udtryk for at opfylde til fulde. Hans eget tydeligt ekspliciterede engagement for sit arbejde og optagethed af at producere gode produkter - både i kvalitativ og miljørigtig henseende - under nogle ordentlig sundhedsmæssige arbejdsbetingelser – synes at føre til en relativ høj norm for, hvad han forventer af sine kolleger, hvis livssituation og faglige prioriteringer måske er anderledes sammensat.

Til gengæld korresponderer Sigurds ytringer i høj grad med en solidarisk kollektivorientering, når det handler om produktivitetsnormer. Han udtaler sig meget kritisk og tager afstand fra kolleger, der skruer tempoet i vejret – eller som manipulerer med dagsedlerne uden at tage hensyn til fællesskabet, og han beklager det rod, som denne individualistiske adfærd medfører for den næste, der skal afløse på maskinen. Han udtaler sig meget kritisk om kolleger, der sprænger produktivitetsnormerne for at stille sig selv i et bedre lys overfor ledelsen: ..*"jeg mener, at nogen sælger sig selv for dyrt og andre sælger sig reelt. Dem der sælger sig for dyrt, de manipulerer måske med deres dagseddel. Nogle er meget fokuseret på produktion, dvs. du kan godt have en høj produktion, især på femfarvemaskinen. Men du tager ikke hensyn til andre end dig selv, hvis du bare fokuserer på, at du skal op på en meget høj produktion og skriver det på, så det ser flot ud. Den næste der kommer, skal så rydde op efter dig, for det har der ikke været tid til. Den næste får så heller ikke ryddet op, for de er ligeså fokuseret på at være hurtige, også går der nogen gange kage i det, synes jeg"*.

Han forkaster således individuelle tempoopskruninger, som ødelægger arbejdsmiljøet for alle, hvilket ligeledes er konsekvensen, når enkeltpersoner undlader at bruge de tidskrævende miljørigtige produkter. Sådanne handlinger betragter han som usolidariske, idet de afføder nogle ulige produktionsbetingelser for medarbejderne som samlet kollektiv. Stressproblemerne anser han for at det største kollektive problem på virksomheden – og i branchen – hvilket han mener bliver skærpet i fremtidens digitalisering af arbejdsfunktionerne og en større grad af direkte kundekontakt.

Identitetsopfattelse

I hans beskrivelse af fagets miljøorienterede historiske udviklingsproces, skildrer han sin rolle som en enspænder, der tør forholde sig kritisk til sin arbejdsplads og dén praksis, hans kolleger udøver. At gå imod sit arbejderkollektiv må formodes at fordrer et ganske omfattende fagligt og menneskeligt selvværd, hvilket det må antages han har fået yderligere bestyrket med den videnskabelige, institutionelle og samfundsmæssige udviklingsproces' løbende anerkendelse og politiske inddragelse af disse spørgsmål og dermed til understøttelse af hans "projekt". Denne historiske rolle som inspirator af sine kolleger til at anvende mindre sundhedsskadelige midler, er således blevet langt nemmere med årene, i kraft af den offentlige opmærksomhed på problemerne. Og lokalt understøttes han yderligere i dette arbejde på sin arbejdsplads ved ledelsens beslutning om at lade virksomheden miljøcertificere – og personligt gennem det konkrete samarbejde med miljøkoordinatoren.

Sigurd giver udtryk for at være en reflekteret person, der selv sætter sin dagsorden indenfor de eksisterende rammer med en klar idé om egne grænser for, hvad han vil gå med til. Han foregiver – gennem sine beskrivelser af sine faglige erfaringer, oplevelser og handlinger – at have oparbejdet en faglig selvbevidsthed, idet han værdsætter sit eget erfaringsgrundlag og tilkendegiver en stolthed over at kunne håndtere de faglige udfordringer, som han møder i sit arbejdsliv.

Han italesætter sig selv som ambitiøs og fagligt engageret i sit arbejde, men i spørgsmålet om at udvide sine arbejdsfunktioner til højere grad af mellemliderfunktioner - som har også har prøvet i praksis - lægger han vægt på, at livet udenfor arbejdet skal aktivt prioriteres og at arbejdet, hvis det bliver *for* udviklende, går for meget udover privatlivet. Endvidere beklager han, at såfremt arbejdet udvides til i højere grad at være kontrolbaseret, vil de mere håndværksmæssige udfordringer gå tabt. Han frygter ikke fremtiden i form af at blive overflødiggjort, da han udtrykker vished om sin egen værdi - også i en kontrolfunktion - men han oplever de faglige og håndværksmæssige arbejdsopgaver som langt mere berigende indholdsmæssigt. Hans erfaringer som mellemlider beskriver han således: *"Det har jeg jo haft engang og det var udmærket. Da havde jeg kontakt med leverandører og kunder og det var udmærket, men lidt belastende, fordi jeg fik flere og flere forskellige funktioner. Jeg havde en arbejdsdag i gennemsnit på 10-12 timer. Da det havde stået på i mange år, syntes jeg det var for meget, for det kunne ikke*

sættes ned. Jeg havde udsigt til, at jeg skulle styre det hele og havde jeg bare holdt ud et år længere, så var jeg kommet til det, det kan jeg se nu bagefter. Og han fortsætter: Ja, jeg var temmelig stresset dengang. Hvis jeg havde fortsat i samme linie, så havde jeg haft hjerteslag idag. Jeg syntes det var for meget”.

Han synes gennem denne beskrevne prioritering at sætte sit helbred og sin sundhed højere end de udfordringer, der kan ligge i de karrieremæssige advancementmuligheder, som han har prøvet at få stillet i udsigt, selvom ovennævnte citat også kan tolkes som en efterfølgende efterrationaliseringsproces, som ikke i ligeså entydig grad udgjorde incitamentet for ophøret, dengang det indtraf. Men nu mange år efter, præsenterer han det som et bevidst fravalg at melde sig ud af karrierespiralen med de muligheder for øget overordnet indflydelse og kontrol, nye udviklingsmuligheder og højere løn, som der ligger heri, til fordel for en kortere og mindre stressende arbejdsdag. Endvidere understreger han værdien af arbejdets håndværksmæssige og sanselige karakter til fordel for en organisatorisk avancering, der ofte indebærer en indholdsmæssig forandring af arbejdet til mere kontrollerende og ikke-håndgribelige, abstrakte funktioner, hvilket han synes at væge sig imod, når det bliver på bekostning af de sanselige håndværksmæssige kvalifikationer, som han tydeligvis helt i sin grundvold oplever som fundamentet af sin faglige identitet.

Stillingtagen til arbejds- og miljø spørgsmål

Flerholdsskift er et kritikpunkt af arbejdsforholdene, som han trækker frem og forholder sig mere eksplicit kritisk til i interviewet. Han karakteriserer denne organiseringsform som alt for omkostningsfyldt for livet udenfor arbejdet, hvilket han beskriver på baggrund af hans tidligere erfaringer med jobrotation, hvor han tidligere stod ved den store maskine hver tredje uge. Denne erfaring med skifteholdsarbejde har affødt hans aktive fravalg heraf: *”...grunden til at jeg ikke blev på den maskine, er at jeg helst vil slippe for at komme på skiftehold. Hver tredje uge kunne jeg lige klare. Men jeg vil godt betale en høj pris for at slippe for skifteholdsarbejdet. De tjener jo rent faktisk en 20.000-30.000 mere om året end jeg gør med de store tillæg, de har”.*

Flerholdsskiftet præsenteres således som et ganske afgørende arbejdsmiljøproblem, som der ikke kan kompenseres økonomisk for. Sigurds tilfredshed ved at arbejde med en ”gammel” maskine, der ikke er underlagt skifteholdskravet i nær samme omfang, som de nyere maskiner, udgør ifølge ham selv en væsentlig kilde til denne tilfredshed. Samtidig giver han også meget klart udtryk for en faglig håndværksmæssig orientering og stolthed af mere historisk arbejdskulturel art, hvor han værdsætter de fagligt udfordrende arbejdsprocesser, som netop denne maskine indbefatter.

Sigurds gennemgående udtrykte interesse for både arbejds- og ydre miljøforhold skildrer han som udsprunget af konkrete oplevelser med og politiske kampe mod branchens tidligere sundhedsskadelige arbejdsmiljø. De daværende sundhedsskadelige ar-

bejdsforhold beskriver han som slående og han fortæller, hvordan han oplevede dem med sine sanser og sin praktiske fornuft, som bestyrkede hans modvilje mod at bruge de skadelige produkter i sit arbejde. Men disse værdiorienteringer forekommer grundlæggende rodfæstet i hans faglige orientering og praktiske erfaringsgrundlag, hvilket afspejles i han kritik af genbrugspapir som en entydig miljøforbedrende foranstaltning.

I denne kritik trækker han endvidere på mere kognitivistiske og ekspertkulturelle indsigter, som han inkorporerer i sin egen fagligt funderede horisont: *...Det er osse mange gange det offentlige, der beder om genbrugspapir. Det er jo rent politisk. Jeg kan ikke se nogen fordele ved at bruge det. Jo, den gamle papirmasse samler man op og samler, men det er jo osse en kedelig affære med dén rensning dér. Nogen bruger problemerne med al den skovfældning som argument. Det synes jeg er noget pjat. I Skandinavien er skovfældning jo en hel industri, og der er ikke nogen skove der går til af den grund. Jeg kan ikke forstå, at man fokuserer så meget på papirforbrug, for man kan jo bare tilplante skovene*". Sådanne generaliserede miljøkrav, som danner efterspørgsel efter bestemte produkter - primært på grund af deres symbolværdi i offentligheden - synes tydeligvis at irritere ham. Men hans irritation omsættes til en saglig substantiel kritik, hvor han afspejler sin oparbejdede viden om genbrugspapirets renselsesprocesser og livscyklus. En viden som han formodentlig har fået gennem samarbejdet med miljøkoordinatoren.

“Der er ligesom ingen anerkendelse af vores evner til at vide, hvad der er vigtigt”

Frode er lithografisk off-set-trykker midt i 50'erne og har været i branchen siden 1960. Han er fællestillidsmand for hele det tekniske personale på virksomheden og har været det igennem en længere årrække. I vort løst strukturerede interview med Frode er han tydeligvis mere tilbøjelig til at tale om sin position som lokal fagforeningsperson på virksomheden end om indholdet i sin konkrete håndværksmæssige arbejdsdag. Han beretter egenhændigt om de politiske forhandlingsspil af såvel formel som uformel art, hvilket jeg fortolker som, at de ligger ham stærkt på sinde og optager ham i dagligdagen. Han beskriver sig selv som rutineret og erfaren i at gå til møder, som på virksomheden primært omhandler lønforhold. Som tillidsmand har han ikke været direkte involveret i miljøstyringsforløbet, da det overvejende har været sikkerhedsgruppen der har taget sig af det. Egentlige forhandlinger på området mener Frode – ligesom Bent - ejheller der har været tale om, da han beskriver det mest som været miljøkoordinatorens opgave, som er foregået ved, at hun er gået rundt og snakket med hvert enkelt medarbejder, om hvordan tingene foregik i praksis for herefter at få det indpasset til miljøstyringskravene.

Indflydelse i arbejdet

Gennemgående mener han, at medarbejderne inddrages i alt for begrænset omfang og at virksomhedens beslutningsstrukturer favoriserer ledelsen. Hans betragtninger ligner meget Bents kritik af virksomhedens top-styrede hierarki. Til gengæld er han positiv overfor dén måde, hvorpå miljøtiltagene er blevet implementeret, hvilket i høj grad

skyldes miljøkoordinatorens demokratiske adfærd og lydhørhed og anerkendelse af trykkernes problemer og faglige indsigt. Hans beskrivelse af det vellykkede samarbejde, henfører han til miljøkoordinatorens imødekommenhed ud fra sin oplevelse af, at hun netop bidrager til en sådanne horisontale dialogformer på trods af virksomhedens vertikale beslutningsstrukturer. Han fremhæver hendes anerkendelse af trykkernes faglighed og vilje til dialog, som de væsentlige forudsætninger for samarbejdets succes og sin egen positive indstilling til de miljørelaterede arbejdsændringer.

Et fremhævet kritikpunkt, som synes at krænke hans faglige selvforståelse, udgøres af ledelsens blanke afvisning af at beskæftige sig med arbejdsmiljøproblemer af mere psykisk art, herunder stress, som han fortæller blev underkendt som reelt problem i APV-vurderingen. Denne manglende dimension i virksomhedens anerkendelse af, hvad der bliver kategoriseret og taget alvorligt som arbejdsmiljøproblemer, beklager han meget, hvilket jeg tolker som en subjektiv oplevelse af at blive underkendt og undervurderet som kompetent fagligt erfaringsmenneske. Definitionsmagten til hvad udgør legitime arbejdsmiljøproblemer tilhører ifølge Frode udelukkende ledelsen, som besidder retten og magten til udsige en ”dom” over et givent problem som værende irrelevant. Denne dom fungerer således som en afpolitiserende stopklods for medarbejdernes politiske artikulationsmuligheder på arbejdsmiljøfeltet, hvilket indsnævrer APV-vurderingers immanente politikperspektiver.

Som Frode ser det, bevirker den stramme ordrestyring, at medarbejdernes behov og potentielle indflydelse på beslutningsprocessen i vidt omfang sættes ud af kraft i jagten på at erobre og fastholde kunderne :”*Virksomhederne ser i dag gerne, at det er kunderne der skal bestemme, hvornår vi skal på arbejde. Og det er jo ikke særlig godt for familier og medarbejdere, for familierne vil jo gerne have at vi er hjemme engang imellem også. I princippet skulle vi være til rådighed for arbejdspladsen døgnet 24 timer, hvis det stod til ledelsen*”. Denne kritik fortolker jeg som hans beklagelse over arbejdstidernes uforudsigelighed, som forårsages af ordrestyringens hyppige krav om overarbejde, som han andetsteds fortæller ofte forlænger vagterne op til 12 timer og bebudes med ganske kort varsel.

Han kritiserer virksomhedens teknologipolitik for at være for ensidigt ført ud fra rent økonomiske hensyn ved at maskinerne kun vælges ud fra effektivitetskriterier, hvorimod trykkernes faglige vurdering fuldstændig udelades ved sådanne nyinvesteringer: “*Jeg vil gerne sige, at vi bliver overhovedet ikke taget med på råd. Man kan sammenfatte det meget kort: De steder i vores overenskomst, hvor vi skal tages med på råd, der bliver vi taget med på råd. Men derudover så bliver vi ikke taget med på råd. Vi har ikke været med til at beslutte med trykkemaskiner eller anden udstyr overhovedet. Og med hensyn til leverandører af produkter bliver vi overhovedet heller ikke taget med på råd. Det er sådan typisk, at man ikke gør brug af medarbejdernes viden, selvom de netop i praksis ved, hvad der er af problemer. Man har mange ressourcer, man kunne trække på, hvis*

man ville. Men vi er jo en forholdsvis gammeldags virksomhed, hvor man føler, at ledelsen det er dem, der ved det og det er dem, der bestemmer. Det er sådan et gennemgående træk. Vi bliver næsten altid præsenteret for den endelige løsning, når ledelsen har taget den. De er også ude på messer og se på maskiner”.

Og han fortsætter: *“..Vi har i denne forbindelse før påtalt og spurgt, om vi kunne få lov at komme med, men det er ledelsen ikke meget for. Kun hvis vi selv betaler for det, så kan vi da godt komme med. Så man må sige, at denne her virksomhed er meget moderne og smart udadtil, men indadtil er det en meget gammeldags ledet virksomhed. Vi skal kende vores pladser allesammen i hierarkiet”.* Således synes denne tilsidesættelse af medarbejdernes faglige kompetencer ikke kun at gælde ved teknologiinvesteringer, men som et generelt organisations- og ledelses- princip for planlægning af dagligdagen, hvilket Frode betragter som en underkendelse af medarbejdernes faglige kundskaber, som han betegner som en forældet ledelsesform: *“...Jeg ved fx at på de små maskiner, hvor man har en 7-10 opgaver hver dag at lave, der ville det være en god idé at tage medarbejderen med på råd. Han ved, hvor meget tid der skal gå med fx at vaske af til forskellige farver og dén slags ting. Hvis man kunne få ham mere med i den daglige planlægning, ja så ville man spare tid og man ville tjene penge på det. Men her på virksomheden har man altså dén idé, at det er kun én, der kan lede det arbejde og det er faktoren”.*

Denne afpolitisering af ledelsesforholdet fører således til nogle irrationelle tab af medarbejdernes vidensressourcer, hvis myndiggørende realisering kunne styrke virksomheden og dens konkurrenceposition generelt.. Hans og hans kollegers forsøg på at gøre opmærksom på dette uhensigtsmæssige modsætningsforhold oplever han blive mødt med ledelsens halvhjertede forsøg på inddragelse indenfor mindre betydningsfulde detailområder, idet man herved *“prøver så på, at få det til at se lidt bedre ud”.*

Frode beklager virksomhedens ringe informationsflow og demokratiske underskud i det hele taget. Dette begrundes via hans oplevelse af, at medarbejderne overvejende befinder sig på sidelinjen af de væsentlige beslutninger og kun modtager information om det allermest nødvendige og altid *efter*, at de er blevet taget. Mangelen på anerkendelse af medarbejdernes kompetencer oplever han som et udtryk for et lukket diskussionsklima og manglende vilje til løsning af de centrale problemer, hvorfor han efterlyser en højere grad af åbenhed og mere ligeværdig kommunikation på tværs af de organisatoriske niveauer: *“..det er som om, at så kommer vi ind på et område, hvor vi ikke skal gebærde os. Der er ligesom ingen anerkendelse af vores evner til at vide, hvad der er vigtigt. Man synes, at når man har vedtaget noget her, så følger man det slavisk. Man tror ikke, at vi udfra dét vi er mennesker, at vi selv kan styre tingene”.* Denne oplevede mangel på tiltro til medarbejdernes evner og kompetencer i beslutningsøjemed - som ligeværdige kompetente subjekter i den daglige planlægning - forekommer ifølge Frode at være indbygget i organisationsstrukturen. Denne politiske afkobling af medarbejderne tolker

jeg som en medvirkende anledning til de tendenser til apati og ligegyldighed fra medarbejderside, som fremføres af både Bent, Sigurd og Frode.

Frode omtaler, at medarbejdernes har en subjektiv dobbelthed overfor denne hierarkiske ledelsesstruktur. Den entydige kommandoveje giver således også medarbejderne mulighed for at blive fritaget fra dét ansvar, som det indebærer selv at skulle styre og planlægge produktionen og deltage aktivt i beslutningsprocesserne. Deltagelsens akilleshæl beskriver han dén stressinciterende tvang, der ligger i altid at skulle bidrage med en mening om tingene og selv at skulle tage ansvaret for sine arbejdsmæssige prioriteringer. Dette fører ofte til, at man som medarbejder kommer til at "tage arbejdet med hjem", hvorfor han også understreger de frigørende og aflastende aspekter, der kan være forbundet ved at være fritaget fra indflydelse: *"Men der er jo mange mennesker, der synes det er dejligt befriende at få udleveret et stykke arbejde, som man så skal udføre. Så behøver man ikke tænke før og ikke tænke efter. Og det er der jeg tror helt klart, at det er der mange der godt kan lide. Det er da noget, jeg sommetider selv har spekuleret lidt over, at jeg har det faktisk fantastisk godt med at være trykker. Jeg behøver ikke spekulere så meget over det og jeg ligger ikke søvnløs om natten og når jeg har fri, så har jeg fri og jeg kan tillade mig at tage på ferie, uden at tænke mere over det.* Og han fortsætter lidt selvironisk: *"men i det store hele, så findes der jo mennesker, der synes meget bedre om et 7 til 4-job. Og jeg har lidt mistanke om, at mange af os, der nu engang er blevet sådan nogle mennesker, at det har lidt at gøre med dovenskab. Så jeg vil ikke altid give arbejdsgiverne skylden for alt det slemme. Det er lidt os selv også".* Her giver Frode således udtryk for en oplevet ambivalens mellem på den ene side at finde tilfredsstillelse i at have indflydelse og medbestemmelse i arbejdet, men at dette ansvar også kan bidrage til øget stress og psykisk belastning i arbejdslivet.

Et mere instrumentelt orienteret arbejdsliv, hvor man blot adlyder ordrer kan således afværge at man investerer "sin sjæl" i arbejdet, hvorved de psykiske ressourcer og det personlige engagement kan blive forbeholdt livet udenfor arbejdspladsen. På spørgsmålet om, hvad han mener om de fagpolitiske perspektiver, der ligger i fagbevægelsens lancering af begrebet Det Udviklende Arbejde, forholder han sig ligeledes tvetydigt, idet han siger: *"Jamen jeg synes da det lyder spændende, men det skal være sådan, at vi helhjertet kommer med, for man har jo indimellem mistanke om, at når vi bliver taget med på råd, så er det kun lige nøjagtig dét som berører os også er der nogle gange en bagtanke med det. Det er jo som regel altid fordi, at de vil have et eller andet skal gå hurtigere, når vi bliver taget med i en forhandling. Det er sjældent fordi de synes, at vi skulle prøve at slappe lidt mere af og have det bedre og hyggeligere".* Perspektiverne i Det Udviklende Arbejde finder han således principielt positive, men i virkelighedens arbejdsliv finder han deltagelsesmulighederne for afgrænsede og konkret tilpasset effektiviseringsoptikken, hvilket fortrænger DUA's demokratiske arbejdslivsforbedrende perspektiver.

Hans ambivalens overfor øget ansvars- og kompetence- delegering skal ses i relation til arbejdets tvedelte indehold af både frigørende og frihedsberøvende momenter. På den ene side henholder han sig til arbejdets myndighedsgenererende perspektiver ved ønsket om at udfolde sin faglighed ved at deltage aktivt i virksomhedens produktionsudvikling og beslutningerne herom. På den anden side udtrykker reflekterer han pragmatisk over, at en sådan investering af de subjektive ressourcer i selve produktionsprocessen, også kan stjæle overskud og tid - både mentalt og fysisk - fra fritid og familieliv og derved optage u hensigtsmæssigt megen plads i den samlede livsførelse. I forlængelse af disse frihedsberøvende momenter for hverdagslivet, fremhæver han fordelene ved et mindre udviklende arbejdsliv som mindre ressourcekrævende i den samlede livsførelse, idet det kan udføres rutinemæssigt og bidrage til et større overskud til livet udenfor arbejdspladsen. Ambivalensen mellem ønsket om ansvar og indflydelse i arbejdslivet og ønsket om fritagelse herfra for at udleve sine subjektive orienteringer og interesser hinsides arbejdslivets instrumentalisme beskriver Frode som udbredt blandt de ansatte.

Miljøets betydning i arbejdslivet

På spørgsmålet om de konkrete miljørelaterede forandringer for arbejdsprocessen, beskriver han de miljørigtige arbejdsprocedurer som arbejdsbelastende, idet de kræver mere tid, som han ikke mener at ledelsen tager højde for i sine produktivitsnormer. Af de miljøpolitiske strategier er det udelukkende de vegetabiliske afvaskere, som han fremhæver som et problem på grund af deres relativt ringere funktionsevne, men eftersom disse afvaskninger netop udgør en omfattende del af deres arbejdsopgaver - jf casebeskrivelsen – er det også den miljøforanstaltning, der ligger dem mest på sinde.

Det synes lidt uklart af Frodes – i relation til Sigurds – oplevelser af produktivitskravenes kilde, hvad eller hvem, der initierer dem. Frode karakteriserer dem som dels ledelsesdefinerede og dels indlejret i medarbejdernes egen faglige stolthed og normer om, hvor lang tid arbejdet må tage. Sidstnævnte kan ses som et udtryk for medarbejdernes inderliggjorte tidsnormer, der inkluderes som en del af fagligheden, hvilket bør ses i lyset af deres behov for social anerkendelse – ikke mindst fra ledesside. Denne *produktivitsorientering* kan muligvis ses som et levn fra det gamle arbejderkollektivs fortrængning af arbejdets sundhedsskadelige aspekter – hvorunder også stress kan henføres - som Sigurd udlagde sin historiske fortælling om. Omvendt tegner Frode meget klart dilemmaet op mellem det problematisk sundheds- og miljø- mæssige i at bruge kemikalie-produkter, men gør det mere håndterbart at efterleve produktivitskravene: *”For altså vi har jo altid taget hensyn til miljøet på dén måde, at vi helst ikke vil dø for tidligt, vel og helst ikke blive hjerneskadede for tidligt, så vi har jo været lidt forsigtige i omgangen med alle kemikalier. Men problemet ligger jo i, at de stærkeste midler, det er de bedste at bruge. Dem har man det lettest med”*. Hans motivationen for at vælge de miljørigtige produkter, trods deres ineffektivitet i forbindelse med arbejdets udførelse, begrundes han således med hensynet til et sundt arbejdsmiljø.

Frode mener dog ikke, at ovennævnte modsætning skal betragtes som en decideret – uforenelig - konflikt mellem effektivitet og miljøorienterede arbejdspraksisser. Ifølge ham skal konflikten snarere henføres til modsigelsen mellem disse moralske hensyn og ledelsens tempokrav: ”...altså jeg vil ikke kalde det en konflikt, men vi kører jo en daglig konflikt, fordi vi jo føler et vist pres for at lave en vis produktion, som vi synes er rimelig og vi får jo også engang imellem af ledelsen tudet ørene fulde af, at det kan godt gøres hurtigere, fordi det gør det måske andre steder”.

Her tolker jeg hans udsagn som en subjektiv oplevelse af tempokravet som en eksistensbetingelse ved at være ansat på virksomheden, som man indordner sig under i dagligdagen, hvadenten kravet bliver formuleret eksplicit, eller om det blot ligger som et underliggende sandhed: ”Nu arbejder vi jo ikke på akkord eller noget, men vi har det jo sådan, at vi stort set laver det, vi kan nå. Vi er samtidig også lidt ærekære og gerne vil lave en ordentlig produktion. Vi har jo gjort det her i mange år og vil gerne fortsætte i dén fart, vi altid har gjort. Dé kan det nok være lidt svært. Fordi det kræver mere tid. Der er jo ikke en eneste procedure, der bare kan overstås i en fart, man skal ligesom tænke lidt over, hvad det er, hvad gør i ved produkterne og hvad gør vi med affald og hvad ved jeg”.

Dette citat fortolker jeg som hans erkendelse af, at miljøhensyn fordrer tid til omhyggelig arbejdsudførelse og tid til refleksion over, hvordan arbejdet kan udføres mest miljørigtigt. Og disse kvalitative betingelser for at man som medarbejder kunne gå seriøst ind i miljøbestrebelse, synes relativt fraværende i virksomhedens miljøstrategier, som underordnes hensynet til effektiviteten. Udover afvaskerne fremhæver han de omfattende kvalitetskontrolprocedurer, som miljøcertificeringen er forbundet med som en yderligere belastningsfaktor i miljøarbejdet imodsætning til den omfattende affaldssortering, som han ikke opfatter som et problem: ”...sorteringen i sig selv, det er ikke det der tager tid. Det er mere, at der skrives noget forskelligt papirarbejde. Der er en del papirarbejde. Det har måske ikke så meget med miljøet at gøre, men det har noget med vores ISO-certificering at gøre, at der foregår simpelthen ikke noget i firmaet uden det bliver nedfældet på papir, stort set. Og det er noget af det vi føler, der er meget tidskrævende på maskinen. Det er alle de dér rapporter, der skal skrives. For selve affaldssorteringen som sådan, den ligger jo i faste baner”.

Ifølge Frode er der således forskel på miljøprocedurernes belastningsgrad af arbejdet, idet eksempelvis affaldssorteringen synes at indgå problemfrit i arbejdsudførelsen og dermed er blevet en integreret del af hans rutinerede arbejdspraksisser, som ikke længere fordrer tidskrævende eksperimenter og subjektiv refleksion. Men denne harmoniske integration lader sig ikke gøre med de miljørigtige afvaskere, som er til genstand for løbende miljøforbedrende udviklingsprocesser og derfor tilbagevendende fordrer nye eksperimenter, der bryder med arbejdslivets rutine. Nogle miljøforanstaltninger lader sig således forene med en effektiv arbejdspraksis, mens andre ikke gør. Og problemerne

opstår, når ledelsen underkender de eksperimentelle udviklingsforsøgs forlængende arbejdsprocesser.

Hans kritik heraf fremføres som en ambivalens. På den ene side kritiserer han ledelsens påkrav om afprøvning af kontinuerlig nye miljørigtige afvaskere samtidig med at tempokravet ikke lempes. På den anden side udtrykker han forståelse for den skærpede konkurrencesituation, som nogle ydre betingelser, der fordrer den hurtigste og mest effektive service overfor kunderne. Men denne ambivalens tolker jeg som en grundlæggende frustration over oplevelsen af, at hverken ledelse eller medarbejdere har mulighed for at gribe ind overfor disse konkurrencevilkår, som divergerer med udviklingen af nye miljørigtige produkter.

Dog henfører han også sin oplevelse af de stigende tempokrav til ledelsens politiske prioritering af stadig mere kapacitetskrævende maskiner med forventningen om yderligere produktivitetstigninger. Så udover det ydre konkurrencepres og medarbejdernes fagkulturelle inderliggørelse, tildeler han også ansvaret herfor på ledelsens teknologipolitiske prioriteringer: *"...nu skal det heller ikke lyde som om, det kun er os selv, for det er jo klart, at ledelsen også gør det stresset for os, for de vil jo gerne have, at vi arbejder meget hurtigere og det kan man jo så se på de maskinforbedringer, der sker i virksomheden, for der har man jo købt maskiner, som ikke nødvendiggør brugen af den tid, som de gamle maskiner gør, så alting bliver mere og mere automatiseret"*. På spørgsmålet om, hvorfor disse maskinindkøb forårsager mere stress for trykkerne, da de jo ofte fører til mindre komplicerede arbejdsgange, fortsætter han: *"..man forventer jo lidt mere alligevel.....Og jo hurtigere man kører, jo mere kan man sige, sætter man os til, når man holder stille. Og selvom maskinerne bliver mere og mere automatiserede, så er man nødt til at holde øje med den hele tiden.....Og dét at være alene på en maskine, det gør jo osse, at man skal være i begge ender på én gang, kan man sige. Og det kan man jo så sige til sig selv, jamen altså det må bare tage dén tid, det tager. Men det gør vi så ikke bare, fordi man også bliver presset lidt fra ledelsens side, at man forventer noget af den maskine, der kan køre så hurtigt"*.

Udover at reducere behovet for de faglige håndværksmæssige kvalifikationer, som netop synes at udgøre en væsentlig del af særligt de ældre medarbejders faglige identitet, fører de hyppige teknologiske maskinelle fornyelser til et øget – og individualiseret – produktivitetspres. Som oftest er det mellemlederne, der går rundt og dikterer medarbejderne om at skrue tempoet i vejret, men det hænder også at ledelsen fra højere sted giver sit besyv med, som Frode her beskriver: *"...det kan også ske på sådan en lidt indirekte måde, som vi har været ude for nogle gange, at nogle kolleger står og kører på en maskine, hvor så vores direktør er kommet forbi med kunder og så siger, måske spøgefuldt, men det bider sig alligevel fast: Vi kører kun med halv fart, mens trykkeren står og sveder og har problemer og hvad ved jeg og han tager det så som lidt af en fornærmelse, at vores direktør siger, at vi kører kun med halv fart eller noget i dén retning.*

Sådan kan vi osse komme ud for det". Så produktivitetskravene er ikke blot et udtryk for medarbejdernes "faglige stolthed", men fremsættes også meget konkret af ledelsen i det daglige.

Trods problemerne med miljøforanstaltningernes indgriben i folks daglige arbejde, er virksomhedens miljøstrategi dog også blevet modtaget gennemgående positivt, set i relation til den generelle skepsis ledelsesinitiativer i regelen bliver forbundet med : *"Nu vil jeg sige, at jeg er måske en lille smule skeptisk anlagt, for jeg mener næsten altid, at der er en bagtanke med et-eller-andet, når der foretages et-eller-andet. Og med hensyn til miljø er jeg måske nok meget lidt skeptisk endda. Og jeg har indtryk af, at mange af mine unge kolleger også har dén tanke, at når man nu finder på noget, så er der jo nok et-eller-andet bagved, der gør at man forventer at få noget ud af det, få noget mere produktion ud af det. Vi har lidt sværere ved at få øje på, at det er til vores fordel, når der sker nogle ændringer. Det kan vi nok ikke rigtigt få øje på".*

Denne skepsis overfor nye ledelsestiltag synes bundet i hans erfaring med, at beslutningerne altid foretages ud fra en rent omkostningsminimerende logik, som i sidste instans ofte viser sig at have ubehagelige konsekvenser for medarbejderne. Incitamentet for og prioriteringen mellem forskellige mulige miljøtiltag kritiserer han for overvejende at blive underlagt en økonomisk rationalitetslogik og ikke af nogle bredere moralske samfundsmæssige overvejelser, idet konkurrencemekanismen ekskluderer de hensyn, der rækker udover de rent salgbare og konkurrencedygtige: *"...men altså jeg tror egentlig også at de (ledelsen) tager fat de steder, hvor de af egoistiske steder har brug for det. Altså det er ikke bare filantropi. Det er ikke derfor alene, man gør det. Det er også nogle egoistiske hensyn, man tager. Det er jeg ikke i tvivl om. Det er klart, at man tænker miljømæssigt i dén forstand, at de selv også lever og trækker vejret, som alle andre gør også ikke sandt. Men jeg tror ikke, at man har tænkt sig at gå udover de grænser, som nu engang har noget med produktionen at gøre".*

Miljøets betydning i hverdagslivet

På spørgsmålet om miljøstyringens betydning for hans egen opfattelse af miljøproblemer i sit hverdagsliv i øvrigt, drager han reflektoriske samfundsrelaterede paralleller mellem virksomhedens økonomisk nyttekalkulerende miljøpolitik og sine egne økonomiske prioriteringer som forbruger i sit hverdagsliv: *"Det er nok osse dér problematikken ligger for hele vores samfund, for vi vil jo gerne købe så billigt som overhovedet muligt og billigt og økologi, det hænger jo ikke rigtig sammen. Det er som om vi i samfundet ikke rigtig er indstillet på at betale dét det koster. Og det tror jeg nu sådan set heller ikke virksomheden, de er. Det vil helst have, at det er en nul-løsning, vi kommer frem til. For der er ingen tvivl om, at firmaet bruger mange penge på det, men forventer nok også at få dem ind engang. Og sådan har vi det nok også os private. Kan jeg nu købe en skjorte, der kun koster det halve, så er jeg næsten ligeglad med, hvordan den er*

produceret. Det kræver en mentalitetsændring for at lave om på det. Selvom der da sker noget”.

Han sammenligner her ledelsens nyttekalkulerende miljøpolitik og sin egen måde at handle ind på i sit hverdagsliv, hvor som oftest vægter prisen højere end økologien. Han udtrykker en klar vished om økologiske varers nødvendige højere omkostningsniveau, men erkender samvittighedsfuldt, at han i sin rolle som forbruger handler nøjagtigt ligeså økonomisk og hinsides moralske overvejelser, som er tilfældet for ledelsen på hans arbejdsplads og derfor fravælger de mere miljørigtigt fremstillede produkter under henvisning til deres relativt højere prisniveau.

Jeg tolker disse ytringer som en selverkendende vished om hans egen rolle som passiv medproducent af denne prisorientering og dermed bidragende til samfundets økonomireducerende logik. Hvorvidt dét at arbejde på en virksomhed, hvor miljøet bringes på dagsordenen har været medvirkende til at udvikle hans værdirelaterede refleksioner omkring disse spørgsmål, kan ikke afgøres i denne analyse, men han fremhæver selv sine ambivalente forbrugspraksisser. Han irriteres dagligt over det omfattende brug og udsmidning af emballage, som han oplever i sin hverdag, men har svært ved at komme med bud på, hvordan man kunne overvinde dette omfattende ressourceforbrug, da han betragter de økonomiske drivkræfter i samfundet som spundet ind i kortsynede og miljøskadelige vækstlogikker.

Endvidere tolker jeg hans refleksioner over vækstlogikkens paradokser som et udtryk for et blik for modsigelser, der rummes i hans eget fag, hvor han fremhæver sin tvedelte orientering mellem dét at være lønarbejder og dét at være samfundsborger: *“Dér kan vi jo så godt sige det på dén måde, at der er vi jo i den grafiske branche sådan lidt i et dilemma. For jeg kan da godt irriteres lidt over al dén emballage man får og alle de aviser man får og alle de reklamer vi får, men fanden skulle stå her og begynde at forbyde det, så blev jeg måske selv arbejdsløs på dét grundlag. Så det er dér, hvor jeg er lidt i konflikt med mig selv. For nu dér, hvor jeg bor i Køge får vi kun tømt vores affaldssæk 1 gang hver 14 dag. Og dér kan vi jo så virkelig se, hvilke mængder emballager vi får, når vi køber ind. Det kan godt knibe noget med at have det i én sæk, så man kunne helt klart spare nogle ressourcer dér”.*

Og han fortsætter lidt spøgefuldt: *“...Og når vi går ud og handler konen og mig, så er det da klart, så siger jeg til hende, at nu skal du tage alle de opskrifter, der overhovedet er på, hvordan man laver mad og hvad der ellers er af ting og sager, for det giver jo arbejde til faget!”.* Her reflekterer han - på humoristisk og selvironisk vis - over de ret uoverstigelige samfundsmæssige dilemmaer, man er underlagt som miljøreflekteret samfundsborger og som medarbejder. Som medarbejder er man netop afhængig af virksomhedens omsætning og salg fremstød, hvilket netop indbefatter stimulation af kunderne til at købe og forbruge flest mulige produkter.

Sociale orienteringer

I hans påpegning af og beklagelse over den ordrestyrebetingede mangel på forudsigelighed i arbejdstiden fremsætter han i forlængelse heraf forslag om at ansætte løsarbejdskraft til varetagelse af et tredje skift for derved at undgå den megen overarbejde for de fastansatte, hvilket ville betyde, at de løstansatte ville blive fyret ved dalende ordretilgang :”..*Det lyder måske lidt barskt at man som tillidsmand siger det. Jeg mener det er i orden, at når der ikke er mere arbejde på virksomheden, så fyrrer man medarbejdere. Det drejer sig trods alt om at opretholde livet for virksomheden og holde døren åben. Det er jo sådan vi alle sammen i vores branche har levet i den tid jeg kan huske*”. Her synes han at anerkende konkurrencemekanismens tilsidesættelse af sociale forhold som et pragmatisk faktum – en naturgiven tilstand – hvis man skal kunne skabe nogle mere forudsigelige arbejdsbetingelser for de fastansatte. Forslaget legitimeres han ved at henvise til, at han selv har måttet underkaste sig og levet med disse betingelser subjektivt erfaringsmæssigt i løbet af sin faglige historie.

Af mangel på alternativer til at overvinde de ordrestyrede betingelser i arbejdslivet, forslår han løsarbejderstrategien som et nødvendigt onde til at kunne bidrage til en forudsigelighed for de fastansatte i deres arbejdsliv. Endvidere pointerer han de positive biefakter ved en sådan strategi som indslusningsmekanisme for de arbejdsledige :”..*Det jeg synes, der kunne være positivt ved en sådan ordning var, at på et eller andet tidspunkt så er der en eller to, der bliver hængende for der er nogen, der holder op trods alt. Og der er jo mange af vore kolleger, der går ledige og de kunne på dén måde opretholde forbindelsen til erhvervslivet ved at komme i arbejde i nogle uger om året og det behøver ikke kun at være her, men det kan være andre steder også. Så der er noget positivt i at bede folk om at komme, selvom man også sidenhen må bede dem om at holde op*”. Her synes han i sin argumentation for dette forslag at omforme nogle begrænsninger i produktionsvilkårene til en positiv mulighed for indlemning af arbejdsmæssigt afkoblede i produktionslivet – for en begrænset periode, men måske med udsigt til faste jobs.

En anden fortolkning af konsekvenserne heraf kunne være risikoen for dannelsen af et A- og B-hold manifesteret fysisk på selve virksomheden. Hans underliggende erkendelse af denne risiko, tolker jeg afspejlet af hans indledende forbehold om, ”det lyder måske lidt barskt, at man som tillidsmand siger det”, hvori det indikeres, at forslaget ikke er socialt uproblematisk. At han alligevel fremsætter det, uden at uddybe disse sociale konsekvenser yderligere, tolker jeg som et eksempel på medarbejderen inklusion i det virksomhedsrationelle spil. Dette diskursive spil indeholder en sandhedsdefinition, hvor virksomhedens overlevelse indgår som det primære fælles mål, hvorindenfor de sociale konsekvenser heraf fortolkes tilpasset indenfor denne sandhedslogik. Det rationelle argument ophøjes således til at diktere mulighedsperspektiverne og idéerne til forandring – også hos medarbejderne som indfanges i denne logik, hvilket fører til en socialt svækket horisont.

Denne inklusion i virksomhedens økonomisk-rationalistiske diskurs kommer yderligere til udtryk i Frodes beskrivelser af de indskrænkede muligheder man som tillidsmand har til at ansøre til nogle kollektive og solidariske normer for arbejdstempo. Muligheden for at gribe ind og opfordre kollegerne til at dæmpe tempoet for at undgå nedslidning er således beskæmmende små, som han pragmatisk konstaterer: *"Så ville jeg jo gøre mig skyldig i noget overenskomststridigt for jeg har jo ikke ret til at lægge produktionen hindringer i vejen. Jeg skal tværtimod medvirke til at forbedre produktionen, så jeg ville gøre mig selv en bjørnetjeneste, hvis jeg gik og sagde det"*.

Dette tolker jeg som en nødvendig tilpasning til virksomhedsrationalitetens logik, hvor virksomhedens overlevelse rangerer over hensynet til medarbejdernes helbred. Såfremt beslutningerne om rammerne *er* besluttet på overenskomstmæssigt overordnet niveau, synes man nødsaget sig til at underordne andre hensyn herunder, også selv om det betyder at man må fortrænge sin egne værdinormer for solidariske hensyn. Men eksemplet viser også, at dette forhold ikke kan reduceres til *kun* at være et spørgsmål om at være indfanget i et rent diskursivt spil om, hvad der forventes af en tillidsmand på virksomheden. Han fortæller om en kollegas erfaring med de mere manifesterede konsekvenser, det kan have at overskride disse adfærdsregler. En af hans tillidsmandskolleger havde engang grebet ind og påtalt nogle yngre kollegers høje arbejdstempo som et problem, hvorefter han var blevet kaldt til samråd med ledelsen med besked om fyring, såfremt det gentog sig.

Eksemplet illustrerer, at de sociale orienteringer blandt medarbejderne ikke kun er indlejret i rent diskursive spil og hegemonier, men at solidariske overskridelser af disse kan få ganske konkrete – materielle - konsekvenser for medarbejdernes livsgrundlag. Denne håndfaste realitet antager jeg, at medarbejderne tvinges til at indoptage i både deres faglige orienteringer og praksisser, hvorfor kritikken fortrænges i dagligdagens forsøg på at finde pragmatiske løsningsstrategier. Medarbejdernes politiserende potentialer synes således at befinde sig derfor indenfor nogle præ-definerede grænser, hvilket undertiden kan afføde nogle socialt "blinde" løsninger på de konkret oplevede problemer.

Den udtalte ansvarlighed overfor virksomhedens overlevelse som det samlende fælles projekt blandt medarbejdere og ledelse synes ifølge min fortolkning af deres ytringer herom også at indeholde splittelsestendenser blandt medarbejdergruppen internt. Polariseringen blandt gruppen af ældre erfarne medarbejdere overfor de yngre uerfarne er en velkendt problematik, som dog skærpes i en tid, hvor individualiseringen og tilpasningen efter virksomhedens behov for hurtig og fleksibel arbejdskraft næppe har været mere fremtrædende.

Denne problematik konkretiseres af Frode, som beklager, at ledelsen ofte prioriterer at ansætte unge mennesker som mellemledere med et begrænset praktisk erfaringsgrundlag, idet han oplever, at teoretiske kvalifikationer prioriteres højest – både på virksom-

heden – og i det moderne informations- og videns- samfund generelt. Dette fremfører han som en oplevet eksklusion af fagligt indsigtfulde og mere erfarne medarbejdere: *”Det gjorde man førhen, der tog man jo mange gange en ældre veletableret medarbejder på virksomheden og gjorde ham til faktor, men det hænger nok sammen med, at det er blevet sådan lidt mere kompliceret i dag. Vi skal kunne skrive på computer alle sammen og vi skal helst have gået på Grafisk Højskole. Det er så ikke alle, der har haft lyst til det. Men man lægger ikke så meget det faglige og livserfaring til grund for dén ansættelsesprocedure indenfor dét område, som jeg synes man burde gøre”*.

Frode oplever således en nedprioritering af de faglige praksiserfaringer og jeg fortolker ovennævnte konkrete kritik som møntet på erfarede samarbejdsproblemer og manglende gensidig forståelse i dialogen mellemlederen og trykkerne imellem i koordineringen af det daglige arbejde. Hans kritik afspejler en indirekte efterlysning af de autoritative beslutningernes praksisforankring og afsæt i de faglige indsigter. Konflikten mellem de yngre og de ældre synes yderligere tilspidset, når den generelle tendens i samfundet, som Frode udtrykker det, går retning af en ensidig favorisering af unge nyuddannede og overvejende teoretiske orienterede folk, som ofte er nemmere at forme og herved udviser større grad af fleksibilitet i forhold til virksomhedens hastigt ændrede behov.

Stillingtagen til arbejds- og miljø spørgsmål

De mere erfaringsbårne og traditionelt håndværksprægede kvalifikationer beklager han således bliver underkendt og betragtet som en hæmsko for den videre udvikling. Dette gælder ikke mindst i teknologiudviklingsmæssigt henseende, hvor den grafiske branche står overfor en omfattende digitalisering ved at skulle overgå til computer-to-plate. På spørgsmålet om hvilke konsekvenser dette vil få for trykkernes fremtidige beskæftigelsesmuligheder, udtrykker han dog en grundlæggende tillid til de faglige kvalifikations overlevelsessevne, idet han anser de håndværksmæssige kvalifikationer for uomgængelige: *”Der er ingen tvivl om, at trykområdet også blive automatiseret og gjort lidt mere pc-bruger-agtigt, men der er jo ikke andet for, end så må vi lære det på dén måde. Der skal stadigvæk tages en faglig vurdering, for det faglige øje kan stadigvæk se bedre end, tror jeg, alle de måleapparater, man kommer frem til. Jeg tror det varer mange år, før man ikke ser en trykker ved en trykkermaskine”*.

Hans vurdering af unge mennesker idag bygger på en forestilling om, at de er langt mere orienteret mod aktiviteter og spørgsmål, der ligger udenfor arbejdslivet, hvilket han sammenkæder med deres omgang med et væld af kommercialiserede servicetilbud, som han mener gør det svært for fagbevægelsen at holde deres interesse fangen. Han efterlyser nogle alternative fagforeningsstrategier til overvindelse af denne ulige konkurrence og som eksempel foreslår han en højere grad af inddragelse af miljøspørgsmålet i fagbevægelsens arbejde som ansporende kilde til oprustning af de unges fagforeningsmæssige orientering: *”Jamen det er helt sikkert, det er dén vej, man skal gå, hvis man skal*

have fat i de unge mennesker, for det kan ikke nytte noget, at man kører i det gamle fagtraditionelle mønster, for det interesserer overhovedet ikke de unge mennesker”.

Frodes hverdagslivsrelaterede refleksioner over forbrugs- og produktions- samfundets miljødelæggende eksternaliteter tolker jeg som refleksiv opmærksomhed på nogle mere grundlæggende modsigelser mellem sin producent- og samfundsborger- rolle. Således påpeger han misforholdet mellem sit reflektoriske ønske om at bidrage til et mere bæredygtigt samfund ved at agere miljørigtigt i de forskellige livssfærer, samtidig med at han erkender sin økonomiske afhængighed af sin ansættelse på en vækstoptimerende og markedsunderlagt virksomhed. Han udtrykker en ambivalens mellem som ansat at have en åbenlys interesse i at fremme de produktivetsbetingede beskæftigelsesmuligheder, som netop udgør éns økonomiske og sociale livsgrundlag samtidig med sin viden om det miljømæssigt uholdbare i fortsatte produktivets- og forbrugs- stigninger. Denne modsigelse italesætter han som et tydeligt eksistentielt dilemma at skulle forholde sig til uforeneligheden mellem at værne om sit eget beskæftigelsesgrundlag, der er underlagt en økonomisk drivkraft, og sine subjektive moralske refleksioner over de miljømæssige konsekvenser af en fortsat produktivitet som kilde til beskæftigelse. Som ansat udtrykker han en afmagt over sin positionelle afkobling fra at kunne udfordre disse vilkår, idet de betinges af strukturelle mekanismer for den globale produktionsmåde, som han som enkeltaktør ikke har den ringeste indflydelse på.

Som både han og Bent skildrer virksomhedsstrukturen synes det politiske handlerum lokalt på virksomheden endvidere indsnævret, idet ledelsesstrukturen sætter klare grænser for medarbejdernes indholdsmæssige påvirkning af produktionen. De reelle muligheder for at påvirke denne i retning af medarbejderorienteret bæredygtig produktionsudvikling synes umiddelbart fraværende. Den eneste indlysende arbejdsorientering reduceres således til en beskyttelse af det materielle livsgrundlag - en fortsat beskæftigelse, som fordrer mest mulig produktion i lyset af den fortsatte vækst- og rationaliserings-spiral. Som Frode beskriver det, er han vel vidende om, at denne orientering er tilbøjelig til at tilsidesætte de bredere samfundsmæssigt forankret miljøhensyn. Men eftersom producentrollen ikke indeholder reelle muligheder for at påvirke arbejdets udfald og miljøkonsekvenser, ser han ingen anden udvej end at orientere sig entydigt i retning af livsgrundlaget. Men hans refleksioner over dette dilemma fortolker jeg som et udtryk for en begyndende tværhorisontal samfundsmæssig bekymring og forståelse, der bryder med en traditionel faglig beskæftigelseshorisont, idet han eftertænksomt tilføjer: *“Jamen det er jo faktisk ret dybdegående, men det er jo sådan set et dybdegående socialt eller menneskeligt problem, for det ville jo berøre os alle sammen, hvis vi levede rigtigt økologisk”.*

Til trods for denne afmagt og resignation overfor de større samfundsmodsætninger, fremkommer han dog også med et eksempel på et fagligt forankret bud på, hvordan produktionen på hans egen arbejdsplads kunne foregå mere miljørigtigt i et livscyklus-

perspektiv. Som de 2 øvrige informanter er han kritisk overfor genbrugspapirets påståede miljømæssige egenskaber udfra sit faglige erfaringsgrundlag, hvor han ofte har være tvunget til at arbejde med det i kraft af kundernes efterspørgsel efter dette papirprodukt.

Han betragter genbrugspapirets popularitet som forbundet med dets symbolske værdi, hvilket jeg tolker som baseret på idealistiske og kontekstuafhængige forståelser, som er udeladt praktisk indsigt i, hvor let papiret ødelægges ved trykkemaskinen, hvorfor man ender op med en mængde unødigt ressourcespild istedet. I kraft af hans irritation herover, reflekterer han indsigtfuldt over renselsesprocessen med genbrugspapir: *“Jeg tror det er mere miljøbelastende at lave genbrugspapir end det er at lave nyt papir. Man taler om skovdød og alt muligt andet og det er faktisk jo ikke sandt. For man genplanter jo flere træer end man bruger til papir. Og det træ, som savværkerne sælger til papir, det kan de ikke komme af med på anden måde, for det kan ikke bruges til noget-somhelst andet end papir. For jeg tvivler ikke på, at når man laver genbrugspapir, så bruger man en forfærdelig masse kemikalier og ting og sager og slam og hvad ved jeg, som er følger af detog det er måske et endnu større problem end det at plante nye træer. Jeg synes der er mange ting, der godt kunne tåle en vis diskussion. Man skal nok passe på med at hænge sig for meget fast ét sted”*. Jeg fortolker hans kritik som en irritation over miljødiskursens tendens til at lægge sig fast på “hellige køer” udfra symbolske gyldighedskriterier, som værdilader diskussionen og tilsidesætter praktiske erfaringer og undertiden også faktisk viden.

Frodes standpunkt kan tolkes som en praksisfunderet kritik af overleverede symbolske miljøforestillinger og beslutninger, som foretages fjernt fra de aktører, der skal videreføre disse i arbejdslivet. Afkoblingen af de direkte producenter i sådanne beslutninger, betyder endvidere at de foretages uden indføling, indsigt og hensyn til den faglige viden, som medarbejderne er bærere af. Hans kritik af sådanne ideale og løsrevne miljøforestillinger, vidner dog også om hans vilje og interesse for at sætte sig ind i den saglige miljøviden på feltet, i samspil med, og på foranledning af, sine oplevede problemer i arbejdet med at arbejde med disse papirprodukter.

Hans kritik af genbrugspapir baserer sig således dels på hans faglige praksiserfaringer, idet den udspringer af en irritation over papirets besværliggørelse af arbejdsprocessen og dels af hans inklusion af ekspertfunderet miljøviden, som han øjensynligvis har fået adgang til via samarbejdet med miljøkoordinatoren: *“...det sjove er, at det kommer jo af, at det har været noget skidt at arbejde med. Også står man og bander og svovler ude ved sin trykkemaskine og tænker, hvorfor pokker køber I ikke noget rigtigt papir. Men sådan tænker vi ikke i dag, fordi det er meget fint at trykke på. Men stadigvæk, vi har jo trykt for Skov- og Natur- styrelsen og miljøhensyn er dér blevet taget og gjort ved og jeg har stået og diskuteret med en dame, der kom ud for at godkende trykket dér med belastning af miljøet. Hvad angår genbrugspapir kontra nyt papir tror jeg, at der er en vis prestige i at skrive genbrugspapir, når man har noget med miljøorganisationer at gøre.*

Genbrugspapir var ligesom det første, der kom, som et bevis på, at man var miljørigtig. Så der er lidt pjat i det, men jeg vil sige det på dén måde, at der er ting, man skal tage meget alvorligt, men man skal osse passe på, at der ikke bliver blandet noget ind i det, som ikke hører hjemme i en sådan diskussion. For jeg tror det er svært at påvise, hvad der belaster miljøet mest. For nu hvorom alting er, så kan man måske ikke engang måle sig frem til, hvad der er i det slam, man sender ud”.

Hans refleksioner over og erklærende tvivl til produktets faktiske miljøegenskaber kan umiddelbart tolkes som et forsøg på legitimering af sine arbejdsmæssige problemer med at skulle anvende disse produkter i sit arbejde. Citatet afspejler dog en vis processuel fremdrift, der indikerer at denne irritation synes at have været kritikens oprindelige anledning, men at dette ikke længere udgør et så omfattende problem. Han medgiver således, at genbrugspapiret med tiden er blevet langt nemmere at arbejde med. Men jeg tolker således hans udtalelser som et udtryk for en vilje til at sætte sig ind i mere komplekse ydre forhold, såsom papirets samlede livscyklus, oprindelig motiveret af sin irritation over at skulle bruge fagligt uhensigtsmæssige produkter.

Denne irritation er således blevet omsat til en kritisk refleksion over genbrugspapirets samlede miljøbelastning. Den herskende miljødiskurs om brugen af genbrugspapir som populært sagt political-correctness, synes han at nære mistillid til, idet han betragter den som et fjernt og bedrevidende dogme, som konstrueres uden faglig følsomhed for produktets evne til at indgå i produktionen og uden hensyn til de direkte producenters faglige indsigt og kvalitetsforståelse. Men herudover betragter han også den ukritiske brug af genbrugspapir som usagligt ud fra sin egen miljøfaglige indsigt – som synes kvalificeret af hans og kollegernes faglige diskussioner herom med miljøkoordinatoren. Dette begrundes ud fra hans undren over, at der ikke foretages grundigere undersøgelser af, hvad slammet fra tryksværtten egentlig består af og hvilke mængder, der bliver udledt i naturen som følge heraf. Han efterlyser nogle mere indholdsmæssige vurderinger og saglig indsigt om produktets samlede miljøbelastning, fremfor en løsrevet idealisme, der mere synes at orientere sig efter symboler end fakta.

Jeg tolker hans kritik af såvel ledelsespraktikkerne og genbrugspapirets symbolværdi som en antydningvis begyndende politisering af virksomhedens miljøstrategier i og med hans kritik af den begrænsede inklusion af medarbejdernes praktiske, sociale og fagligt forankrede vidensressourcer heri. Denne tolkning udleder jeg af en afspejling af hans modvilje mod såvel den indholdsmæssige afkobling af medarbejdernes beslutningskompetencer i arbejdslivet, som mod dele af miljødiskursens usaglige symboltænkning, som han oplever som fjernt fra hans praksisforankrede erfaringer, men som undertiden får konkrete konsekvenser for hans arbejdsbetingelser. Således synes begge elementer at overse medarbejdernes grundpotentiale, nemlig indsigt og viden om *den konkrete naturbearbejdelse*, som Frode ifølge min fortolkning ønsker medreflekteret i de miljøpolitiske strategier.

”Man må prøve at finde et sted på midten, hvor det stadig kan lade sig gøre uden urimeligt meget besvær”

Lars repræsenterer den yngre generation af mine informanter på virksomheden og er en trykker i starten af 30'erne. Han kommer fra den anden del af virksomheden end Sigurd og begyndte som lærling i 1989. Lars arbejder på en stor relativt moderne 5-farve maskine, som det kræver 2 personer at styre. Samarbejdet foregår ved, at man skiftes til at have det ledelsesmæssige ansvar overfor hinanden, mens den anden udfører ordrer og sørger for farve og papir og sørger for løbende småopgaver undervejs. Den ledende medarbejder skal endvidere stå til ansvar overfor ledelsen og sikre, at kvaliteten er i orden. Disse roller skifter fra dag til dag, hvorved man både får mulighed for at have ansvar samt at aflastes herfra på skift.

Indflydelse i arbejdet

Lars kan godt lide det tætte samarbejde med sin makker og dynamikken i at skulle skifte position overfor hinanden. Han finder denne vekslen tilstrækkelig varierende og han besidder ingen ønsker i retning af eksempelvis jobrotation, som han har gjort erfaringer med tidligere. Denne organisering fandt han uforudsigelig og utryk, idet den forhindrede ham i en individuel planlægning af arbejdsdagen. Han karakterer sig selv som *”lidt af et vanemenneske”*, som holder af vished i sit arbejde om hvor han skal placeres i løbet af dagen. Derfor beskriver han de forskellige opgaver, som der løses på hvert enkelt maskine, som tilstrækkelig afvekslende i forhold til hans temperament. Disse skifter mellem at være rimelig selvkørende ved store opgaver på omkring 50.000 ark, hvor man primært skal overvåge forløbet, og mere komplicerede opgaver, som kræver koncentration og faglig snilde. Levetiden for de moderne maskiner vurderer han er blevet kortere med årene, hvilket betyder at han har lært at indstille sig på at omstille sig til de nyere maskiner, når de løbende skiftes ud.

Så den forudsigelighed og rutine som han værdsætter ved at stå ved den samme maskine, modificeres således af den hastige teknologiske udvikling indenfor maskiner, som fordrer han vilje til tilpasning og oparbejdet kendskab til de nye maskiner, som ansat på en teknologisk moderne og fremadsøgende virksomhed. Trods sin italesatte hang til forudsigelighed og regelmæssighed i arbejdet, finder han det alligevel positivt udfordrende at skulle opdatere sine kvalifikationer ved at skulle lære at betjene sig af de nye maskiner, som altid synes kendetegnet ved en større produktionshastighed og større kapacitet og han karakteriserer det som *”spændende”*, at hans nuværende maskine sandsynligvis snart bliver udskiftet til en nyere og mere krævende model.

For Lars er det en ubetinget fordel at være ansat på en moderne virksomhed, der hele tiden opdaterer sin maskinpakke i pagt med den nyeste teknologi på feltet. Dette begrundes han med, at det giver ham mulighed for hele tiden at udvikle sine kvalifikationer og gøre ham til en mere attraktiv arbejdskraft, der er på forkant med teknologiudvik-

lingen og styrker ham fagligt og kompetencemæssigt, hvilket han oplever som en tilfredsstillelse og berigelse af hans arbejdsliv.

Hans beskrivelse af disse to positive facetter ved virksomhedens kontinuerlige teknologifornyelse, en stærkere ansættelsesmæssig position på arbejdsmarkedet samt tilfredsstillende faglige udfordringer i arbejdsudførelsen, synes han at anskue som to sider af samme sag, hvilket indikerer, at hans faglige udviklingsbehov synes at være i overensstemmelse med arbejdsmarkedets behov for teknologisk opdateret arbejdskraft. På spørgsmålet om jobrotation som en kilde til faglig oprustning i og med det øgede tværgående maskinkendskab, modificeres hans modvilje her imod dog en smule, idet han siger : *“Jo men hvis vores (maskine) blev skiftet ud, så ville jeg jo sandsynligvis være dén, der blev lært op i den nye maskine. Men selvfølgelig i en situation, hvor man bliver fyret, så ville det jo være rart at kende til så mange som muligt. Men altså ellers umiddelbart, så kan jeg bedst lide at vide, hvor jeg skal hen, når jeg møder”*.

Udviklingskravene italesættes her snarere som en overlevelsesfaktor, nogle krav man er nødt til at underlægge sig for ikke at sakke agterud som arbejdskraft og altså et strukturelt betinget krav som man er nødt til at efterleve for ikke at blive overflødiggjort. Men i en efterfølgende bemærkning beskriver han atter dette ydre krav som et positivt element i sig selv, som en udfordrende læringsproces i arbejdslivet, der gør arbejdet indholdsmæssigt mere interessant og fagligt udfordrende: *“...Dén (maskine) jeg står ved, er begyndt at falde lidt af på den hist og pist. Den bliver nok skiftet ud om et par år. Så bliver jeg til gengæld lært op til det nyeste nye og lære den at kende. Det er langt bedre end at ryge over på noget gammelt igen, for så vil man bare hele tiden halte bagefter. De nyeste vi har nu er den 2-farvede og den 4-farvede. Den næste der kommer vil måske være en 8-farvet. Det synes jeg selvfølgelig er spændende. Lidt uoverskueligt, men spændende (ler)”*. Angsten for overflødiggørelse synes modificeret i Lars' fremstilling af virksomhedens teknologifornyende udviklingsprofil, hvor han udtrykker en subjektiv tro på, at han vil få lov til at arbejde med de nyeste maskiner, som han finder fagligt udfordrende.

Men trods denne ekspliciterede hang til faglige udfordringer udtrykker han modvilje mod at skulle indgå i en mere systematisk jobrotation og selvstyrende produktionsplanlægning. Han beskriver den nuværende mellemløber som tilstrækkelig lydør overfor, at man som medarbejder kan kritisere og komme med ændringsforslag i den daglige produktionsplanlægning. Om dette fører til praktiske ændringer, betinges i sidste ende af kundens krav til tidspunktet for færdiggørelsen af opgaven: *“Som det er nu, får vi hele tiden en produktionsplan ud, så vi kan se, hvilke opgaverne kommer efter og sådan noget. Og der kan man godt indvende, at det er for dumt, at dén opgave ligger dér, fordi det kan ikke svare sig. Der kan godt være nogen ting, han ikke umiddelbart kan se inde på kontoret”*. Lars beskriver denne indflydelsesmulighed som en praktisk foranstaltning, hvor trykkerne i kraft af deres daglige omgang med maskinerne, kendskabet til

kapaciteten og ordrenes tilpasningsevne til de forskellige maskiner, idet trykkerne befinder sig direkte “i ilden” og konkret ved, hvad der praktisk er mest hensigtsmæssigt: “Der kan godt være nogen ting, han ikke lige umiddelbart kan se inde på kontoret”.

Det forekommer således at være legitimt, at medarbejderne kommer med forslag om at flytte rundt på arbejdsopgaver, både organisatorisk samt at de irettesætter mellemlederen, selvom disse ændringer sommetider kan forårsage merarbejde for en kollega. Udvekslingen af idéer til produktionsplanlægningen foregår primært mellem den enkelte trykker og mellemlederen.

Mht. psykiske arbejdsmiljøproblemer er det ikke stressmomentet - som det var tilfældet hos navnlig Bent og Frode, men også indirekte hos Sigurd - som Lars betragter som et påfaldende problem, idet han gennemgående giver udtryk for oplevelsen af at få tildelt den nødvendige tid til arbejdsopgaverne. Han påpeger igen alsidigheden i arbejdet som et positivt, idet det indimellem kan være hektisk, men andre gange mere afslappende alt afhængigt af de opgaver, der skal laves. Og denne alsidighed befinder han sig tilsyneladende godt med. Til gengæld klager han over den permanente følelse af at blive overvåget af mellemlederen, som sidder på sit kontor inde bag en glasrude og kan observere alt hvad der foregår ved maskinerne. Dette finder han meget ubehageligt, hvilket jeg fortolker som nedværdigende, idet det afspejler en manglende tillid til, at trykkerne selv er i stand til at tage ansvaret for det daglige arbejde og håndtere de opgaver, de får på selvstændig vis.

Med hensyn til miljøpolitikken hævder Lars, at han ikke i sit arbejde føler sig ansporet til at søge yderligere oplysninger om realiteten i de forskellige produkters faktiske miljøforbedrende effekter og denne manglende opsøgning af miljøviden begrunder han selv med, at han alligevel ingen indflydelse har til foretage de nødvendige praktiske konsekvenser af en sådan viden. Han konstaterer således, at det i sidste instans blot er et spørgsmål om, hvilket produkt kunden ønsker der skal anvendes, hvilket foregår på basis af en dialog mellem sagsbehandleren og kunden, hvor trykkeren slet ikke er inde i billedet.

Desuden fortæller Lars, at virksomheden har indgået en økonomisk favorabel aftale med en bestemt leverandør af trykfarver, hvilket betyder at man har bundet sig for 10 år ad gangen, som udelukker muligheden for at vælge frit ud fra princippet om de mest miljørigtige trykfarver på området. Han giver meget klart udtryk for, at hvis han kunne være med til at bestemme, hvilke produkter man skulle anvende, skulle miljøaspektet ikke være det afgørende, men skulle indgå som et *delelement* i relation til hensynet til arbejdsmiljøet - produkternes belastningsgrad i arbejdet – men også det æstetiske hensyn; at produkterne skal være pæne at se på, så man kan være stolt af resultatet. Der skal således være en balance mellem de forskellige hensyn, hvor miljøhensynet kan indgå som et *delelement* af de funktionelle og kvalitative hensyn.

Lars giver udtryk for at en mere ligeværdig inddragelse i dialogen om og vurderingen af mulige produkter, ville anspore ham til at gå mere aktivt ind i sådanne langsigtede produktudviklingsprocesser. Men en sådan inddragelse fordrer en ledelsesmæssig og miljøfaglig anerkendelse, hvor miljøpolitikken tog afsæt i trykkernes faglige indsigt og erfaringer for at de kunne udgøre et kvalificeret supplement – eller modspil - til den virksomhedens prædefinerede miljøtænkning. Og som alle 4 fortæller mig – eksplicit eller indirekte - synes disse kompetencer at indgå i et underordningsforhold til miljøpolitikens salgsstrategiske argumenter, hvorunder de arbejdsmiljømæssige forhold og udøvende producenters faglige erfaring overvejende synes tilpasset.

Lars beskriver trykkernes miljøindflydelse som en form for indsigelsesmulighed, hvor de kan afvise produkter, der hæmmer arbejdstempoet til et urentabelt niveau. Indsigelseskriteriet synes således fortrinsvis at være begrænset til en produktivitetsfremmende foranstaltning, hvor ledelsen lytter på medarbejdernes erfaringer med produkterne, men overvejende af hensyn til produktionens fortsatte effektivitet. Der synes i mindre grad at være tale om en miljøindflydelse på basis af anerkendelse af deres faglige kompetencer som et værdifuldt grundlag for de miljøpolitiske beslutninger. Lars' italesatte incitament for at give sin mening til kende fortolker jeg i forlængelse heraf som et *en negativ tvangsmotiveret faktor*. Denne negative betegnelse begrundes jeg ud fra Lars' eget ekspliciterede motiv for sin meningstilkendegivelse om de miljørigtige produkter: *“Vi bliver jo nødt til at sørge for at komme frem med vores mening om produkterne, for ellers risikerer vi at få det lige pludselig med nogle konsekvenser, som vi ikke er interesserede i. Så det kommer jo lidt af sig selv”*. Indsigelsesmuligheden fremføres således primært som et nødvendigt onde, som han føler sig forpligtet til at bruge af hensyn til de fremtidige arbejdsvilkår, der risikerer at blive forringet, såfremt han ikke ytrer sig om produktets faglige og praktiske indvirkning på arbejdsprocessen.

Ifølge Lars består indflydelsen af denne negative definerings af grænser for hvor langt man vil gå i belastning af arbejdsprocessen snarere en anerkendelse af medarbejdernes faglige kompetencer, der kunne bidrage til en aktiv medvirken i udviklingen af miljørigtige produkter med på basis af medarbejdernes faglige indsigt. Men selvom denne medarbejderindflydelse på produktudviklingen primært foregår som en negativ grænsesættelse overfor produkter, der hæmmer arbejdsprocessen unødigt, beskriver de alle 4 deltagelsen som et led i et samarbejde mellem trykkerne, miljøkoordinatoren og leverandøren, hvoraf sidstnævnte af afsætningsmæssige årsager rent faktisk tager højde for trykkernes kritik i sin udvikling af mere miljørigtige produkter.

Han karakteriserer virksomhedens uddannelsespolitik temmelig liberal. Som en stor del af medarbejderne har han selv været på et data-kursus, som har været ét af de mest populære. Denne prioritering kan muligvis ses i lyset af den grafiske branches mulige overgang til yderligere automatisering og computer-to-plate, der vil gøre det nødvendigt med en udvidelse af de klassiske trykkerkvalifikationer til også at omfatte EDB-

kendskab, hvilket motiverer trykkerne til at følge med udviklingen og bevare status som en attraktiv arbejdskraft. Men herudover synes der ikke at være den store efterspørgsel efter kurser, der overskrider sådanne mere instrumentelt orienterede arbejdskrafts efterspurgte kvalifikationer. Man kunne muligvis fortolke dette i relation til, at dette ville fordrer en grænseoverskridende faglig horisont, som synes bemærkelsesværdig fraværende i organisationsstrukturen og i den daglige arbejdsdags travlhed.

Eftersom miljøtænkningen på virksomheden kun synes udlagt til medarbejdernes effektivitetsvurderinger, er der intet der ansporer dem til at deltage i nogle kurser med lidt ”blødere” temaer såsom miljø- eller kvalitets- bevidsthed el.lign. Lars tilskriver den manglende interesse som et udslag af egen og sine kollegers dovenskab - en kategorisering som også optræder i interviewet med Frode og mere indirekte med Bent og Sigurd – og som synes stærkt fremherskende på virksomheden som betegnelse for medarbejdernes manglende engagement og ansvarsfølelse eller hvor kritikens indgriben i den virksomhedsrationelle entydighed ofte bliver affejet som individualiseret ”brok”.

Denne retoriske affejningsstrategi’s individualiserende konsekvenser fortolker jeg som inderliggjort hos Lars, som i sine beskrivelser udviser tilbøjelighed til at negligere de i APV’en uløste problemer betydning, idet han affærdiger dem som personafhængige og derfor illegitime i den store sammenhæng, hvor det store spørgsmål handler om virksomhedens overlevelse og spørgsmål der ikke korresponderer med denne målsætning reduceres til enkeltindivideres urimelige vaner og særheder. Dette lukkede diskursive rum bevirker ifølge min fortolkning, at medarbejderne slår sig til tåls med forholdene og undertrykker deres irritation i dagligdagen, af angst for ikke at fremstå som et “brokehoved”, hverken overfor ledelsen eller sine kolleger. Trods APV’ens individuelle problemafdækning, som ikke har ansporet kollektive diskussion om arbejdsforholdene, fortæller Lars, at en del af de individuelle kritikker har været sammenfaldende. Bl.a har der været enslydende kritikker over betongulvene, som beskrives som belastende at gå på samt ventilationsforholdene, som består af et vejrbetinget udluftningssystem, der bevirker at temperaturforholdene blot følger udendørstemperaturerne, hvilket gør lokalet ulidelig varmt om sommeren. Begge disse forhold beklager Lars er blevet tilbagevist som økonomisk urealistiske at gøre noget ved, men dog uden at få oplyst om præcise beløbsstørrelser i forbindelse med mulige forbedringstiltag. En decideret tilbagemelding og fælles opfølgning på APV’en synes der ikke at have været tale om, idet Lars fortæller, at den er foregået ved at miljøkoordinatoren uformelt er gået rundt og snakket med hvert enkelt.

Indsigelsesretten i forbindelse med afvasker-eksperimenterne synes således – med forskellig vægtning i mine informanternes omtale af denne – at bidrage til den subjektive oplevelse af, at der bliver lyttet på én, når man kritiserer nogle uhensigtsmæssige organiseringer af arbejdsopgaver eller krav om formålsløse afvaskninger på en maskine, der alligevel skal have den samme type opgave dagen efter. For Lars’ vedkommende giver

han udtryk for ikke at være bekymret for, om den hastige teknologiudvikling indenfor branchen skulle medføre en overflødiggørelse af hans arbejdskraft. Han udtrykker en klar vished om, at nutidens medarbejdere er nødsaget til at videreudanne og dygtiggøre sig hele livet ikraft af teknologiudviklingens permanente forøgelse af kvalifikationskravene.

Lars betragter kvalifikationskravene som et vilkår, man er nødt til at underlægge sig, men lægger i sin beskrivelse heraf vægt på de positivt forbundne facetter, idet han ser dem som en kilde til løbende faglige udfordringer og som en særlig fordel at være ansat på en udviklingsorienteret og ressourcestærk moderne virksomhed, der prioriterer teknologiinvesteringer højt, hvilket giver mulighed for som ansat hele tiden at få opdateret sine kvalifikationer og på dén måde være udrustet til at kunne følge med i udviklingen i branchen. Han vurdering af teknologiudviklingens muligheder og risici udtrykker han således: ”...Altså det vil selvfølgelig være en trussel for mig, hvis de ikke syntes jeg var god nok til at være dén, der skulle lære at køre maskinen, så ville det selvfølgelig være noget lort. Men forudsat det bliver mig, så er det jo kun en fordel for mig, at jeg lærer det nyeste nye der kommer. Det er jo sådan, at hele min generation jo er tvunget til resten af deres liv at skulle på kursus og efteruddannelse, der er ingen vej udenom, så man kan jo ligeså godt lære at leve med det. Jeg kan ikke ligesom mine forældre klare den hele vejen igennem med det man lærte fra starten af. Sådan er det jo ikke længere. Dét at kunne følge med udviklingen, det er jo osse én af fordelene ved at arbejde et stort sted. Er du kun mester og dig selv et eller andet lille sted, så kan du jo ikke komme på kursus, for det kan ikke lade sig gøre, så kan tingene ikke blive færdige. Her har jeg nogle muligheder, hvor jeg ikke kunne forestille mig at få af vide, at jeg ikke kunne få lov at komme på kursus derude, hvis jeg ville det”.

Han synes at anskue disse kontinuerlige videreuddannelseskrav som en faglig fordel og understreger det positive i at være ansat på en virksomhed, der bakker op om - og forventer - hans omstillingsevne og vilje, hvilket fordres for at kunne arbejde ved de nye maskiner. Disse krav og muligheder synes at udstyre ham med en faglig selvbevidsthed og mod på fremtiden med visheden om at kunne begå sig i den.

Disse løbende kvalifikationsudvidelser forøger muligvis også hans muligheder for at skifte job, idet de opdaterer ham fagligt og gør ham attraktiv på arbejdsmarkedet generelt og dermed, principielt set, mindre stavnsbundet til virksomheden. I kraft af disse individuelle fagligt oprustende fordele, synes han fuldt at anerkende disse fleksibilitets og omstillingskrav, som en grundspræmis for at kunne fungere og håndtere det moderne arbejdsmarkeds hastigt stigende krav om kontinuerlig kompetenceudvikling. Men en egentlig konsekvent inddragelse af medarbejdernes viden i beslutningsprocessen på basis af deres erfaringsdannelse ved at arbejde med forskellige produkttyper og stadigt mere avancerede maskiner, synes der ikke at være tale om.

Selvom Lars generelt værger sig mod en omfattende grad af indflydelse og ansvarspå- lægning, finder han det således ganske oplagt, at medarbejderne blev taget med på råd ved eksempelvis maskinindkøb, hvilket ikke er tilfældet i de nuværende praksisser. I lighed med Frode tilkendegiver han, at medarbejderne netop ud fra deres faglige praksis og maskinkendskab besidder vigtige indsigter om, hvilke tekniske finesser, der kunne være givtige og styrke effektiviteten for produktiviteten, fremfor at dette indgår som et rent ledelsesanliggende, hvor der ofte vælges maskiner på baggrund af unødvendige og overflødige egenskaber.

Lars kritiserer, at kriterierne for maskinvalg meget ofte tages ud fra mere irrationelle ræsonnementer af primært ledelsen og sekundært mellemlederen, som ikke oplever problemerne konkret i hverdagen og derfor er tilbøjelige til at vælge ud fra rent prestige- fyldte kriterier, hvor det bliver omfanget af tekniske finesser og kapacitet, der udgør valget, snarere end faglig indsigt om det reelle behov. Som Lars siger det: *”Der kunne være nogle ting i hvert fald, hvor vi ville kunne sige, det kan være ligemeget at betale en masse penge for det, for det kan vi godt gøre i hånden eller noget i dén retning. Det ville vi godt kunne gøre. Men der er så mange andre ting, der spiller ind på ledelsens valg af maskinindkøb. Det hænger jo også tit sammen med nogle større planer om, hvad man gerne vil og der er også noget prestige i at have de største stole, de største ark og den største maskine og sådan noget. Så der er også noget PR i det. Så har de jo også nogle mere langsigtede planer om, hvilke markeder de gerne vil ind på, og hvis de vil ind på nogle markeder end større ark, så er det klart, så køber de en større maskine, selvom trykkerne står derude og siger, at det ikke er nødvendigt”*.

Teknologipolitikken foretages ifølge Lars primært ud fra nogle prestigeforestillinger om konkurrencemæssig position på markedet, hvor dette forbindes med kapacitet og teknologisk opdatering som et ubetinget middel til forbedring heraf, i modsætning til nogle konkrete håndværksmæssige vurderinger af, hvad der får produktionen til at glide lettere og mere hensigtsmæssigt i den faktiske dagligdag. Kriteriet for denne topstyrede teknologipolitik synes i lyset af de 4 trykkes individuelle tilkendegivelser at være betinget af effektivitetshensyn, idet der entydigt satses på produktivitetmaksimerende maskintyper ud fra en overordnet vurdering, mens de konkrete faglige vurderinger af de faktiske gevinster ved en sådan satsning synes relativt udeladt af betragtningerne.

At virksomhedens tilsyneladende prioriterer denne éndimensionale teknologifornyende investeringspolitik indebærer i min fortolkning, at alle andre hensyn end de rent tids- og omkostnings- mæssige underordnes. I dét omfang faglige kundskaber inddrages, synes dette at foregå på instrumentel facon og ikke som en kilde til udviklingen af nogle mere miljørigtige og fagligt forsvarlige produkter. Mens Lars udtrykker et veludviklet fagligt selvværd i forbindelse med den konkrete produktionsproces og faglige praksis, hvor han fremfører en bevissthed om sit faglige erfaringsgrundlag, formulerer han sig langt mere tilbageholdende om sin mulige rolle i mere overordnede politiske spørgsmål om virk-

somhedens fremtidige udviklingsplaner og satsningsområder, idet han ikke synes at se en forbindelse mellem disse to niveauer. Dette tolker jeg som en indikation på, at forbindelsen på ingen måde er synlig i virksomhedens organisationsstruktur, men at den faglige erfaringsverden og virksomhedens overordnede udviklingsstrategiske politik eksisterer som to overvejende uafhængige verdener, hvoraf den overordnede strategiske planlægning har entydig primat og er relativ upåvirkelig og lukket overfor “gulvplanets” fagligt forankrede erfaringshorisont.

Trykkernes arbejds erfaringer indgår indirekte via kvalitetssystemet, idet man registrerer arbejdsprocessens tidsforbrug via et dagseddelsystem. Men dette foregår hinsides en dialog om mere substantielle produktions- og produktforhold, idet det kun angår rent tidskvantitative målinger. Dét at maskininvesteringer entydigt indgår som et led i en større markeds mæssig strategi, fortolker jeg som medvirkende til Lars’ udtrykte mistillid til sine egne faglige erfaringer som en ressource i sådanne overordnede markedsstrategiske spørgsmål, idet han tilkendegiver, at han ikke føler sig kompetent til at bidrage med noget brugbart indenfor sådanne spørgsmål. Hans viden og kompetence definerer han selv som forbeholdt indenfor de nære og konkrete arbejdsrelaterede forhold i dagligdagen, og som optager ham og hvor han føler sig som en ekspert.

Miljøets betydning i arbejdslivet

På spørgsmålet om hans opfattelse af miljøstyringen på virksomheden, går han direkte over i at snakke om sin holdning til de miljørigtige afvaskere, som tydeligvis udgør den “miljøstyringsforandring”, som ligger ham stærkest på sinde: *”Jeg vil sige overordnet, at jeg er positiv overfor det, fordi det selvfølgelig er mig selv det går udover, hvis jeg bruger noget lort. Selvfølgelig er det rigtigt, man vil ikke stå og blive hjerneskadet med et-eller-andet vel? Men nogle gange er det altså pisseirriterende, at man skal til at bruge alt muligt hele tiden. Det er sådan, så hvis man, når man afprøver noget nyt og man lige pludselig løber ind i problemer, så kan man ikke vide, om det er fordi man har brugt et-eller-andet nyt væske også står man og slås med nogen, fordi det ikke duede alligevel. Så når man endelig finder ét, som man kan leve med og man ved, hvilke gode og dårlige ting, det har, så kommer der et nyt man skal afprøve med endnu lavere malkode eller noget andet”*. Hans ansvarlighed overfor egen sundhed synes således at bidrage til hans grundlæggende anerkendelse af miljøtiltagene, på et principielt plan. Men hans beskrivelse af den praktiske hverdag på arbejdspladsen rummer en ambivalens, når det synes at handle om at få tingene gjort så hurtigt og rutinemæssigt som muligt. Produkternes affødte arbejdsmæssige problemer synes at være kilde til megen irritation i den daglige udførsel af arbejdet.

Han beskriver hvordan afprøvningerne af væskerne foregår som en slags indirekte dialog med leverandørerne, hvor trykkerne i deres daglige arbejde tester produkternes virkeevne på maskinerne, hvoraf der kan være forskel fra maskine til maskine, hvorefter de

melder tilbage til leverandøren om fordele og ulemper med miljøkoordinatoren som formidlende bindeled og trykkernes miljøekspertlige samarbejdspartner.

Også Lars fortæller om sin begyndelsesvise mistillid omkring miljøstyringsomlægnin-
gerne - i tråd med Frode's beskrivelser heraf - herunder også i forbindelse med APV'en,
som Lars hævder, at han forudså blot skulle fungere som legitimering af de øvrige ydre
miljø-tiltag, uden reel hensigt om at gøre noget alvorligt ved arbejdsmiljøproblemerne.
Denne mistillid mener Lars delvist er blevet afløst af en erkendelse af, at miljøforbed-
ringstiltagene er til hans eget bedste. Om APV-gennemgangen siger han: *"Jo, vi har
grinet lidt af de ting derude, altså på grund af at det var som om, det var der mange af
os der sagde, at det her det bliver bare brugt som PR, mens vores virkelige problemer,
som det koster penge at få lavet, dem bliver der ikke gjort noget ved. Men egentlig synes
jeg ikke, at jeg oplevede det sådan. Jeg kan jo godt se, når jeg sådan fjerner min egen
irritation over at skulle prøve nye ting, at det er for mit eget bedste hele vejen igen-
nem"*.

Således synes den anvendte fremgangsmåde med at indarbejde miljøforbedringsper-
spektiverne som en del af APV'en og dermed arbejdsmiljøproblemerne at have befor-
dret en delvis samtænkning af disse 2 forhold i Lars' beskrivelse heraf, hvilket muligvis
har affødt en mere positiv indstilling til miljøstyringen generelt. Denne samtænkning
kan endvidere betegnes som oplagt indenfor den grafiske branche, idet der netop er
sammenfald mellem de organiske opløsningsmidlers skadevirkninger på såvel det ydre
miljø som på trykkernes helbred.

Til gengæld synes tiltagene på afvaskerområdet ifølge Lars' beskrivelse at have fjernet
fokus fra mange andre af de arbejdsmiljøproblemer, som kom frem i APV-
undersøgelsen, uden at der er blevet taget højde for dem. Ifølge Lars og hans kolleger
synes kriteriet for at få rettet op på de oplevede arbejdsmiljøproblemer primært at være
økonomisk begrundet og de synes alle 4 at have indoptaget denne økonomiske ansvar-
lighed i deres accept af økonomiske argumenters status og gyldighed for ikke at få op-
fyldt deres ønsker om forbedringer af forholdene. Lars beskriver - i lighed med de tre
andre, at fremgangsmåden med APV'en er foregået som en individuel problemafdæk-
ning. Denne udredningsproces har således ikke været baseret på en indbyrdes dialog om
forholdene trykkerne imellem, hvilket muligvis kunne have bestyrket deres individuelle
kritiske påpegninger og den politiske gennemslagskraft i deres forslag overfor ledelsen.
I deres fremstilling synes hovedtendensen at være, at disse individuelle forslag ofte re-
duceres til et udslag af enkeltindviders tilfældige luner og brok, som ledelsen ikke fin-
der det rimeligt at tage (sær)hensyn til. Denne fortolkning bestyrkes af interviewene
med den tekniske direktør, som netop afspejler eksempler på sådanne individualiserede
og naturaliserede årsagsforklaringer, hvor eksempelvis psykiske arbejdsmiljøproblemer,

såsom stress betegnes som individuelt betinget og derfor ikke kan kategoriseres som et generelt arbejdsmiljøproblem²⁹.

Lars's kritik af miljøpolitikken tolker jeg som et ønske om en øget ligeværdig balance mellem ydre miljøhensyn og arbejdsmiljøet, hvori brugen af de miljøvenlige afvaskere står i et rimeligt forhold til arbejdsprocedureernes belastningsgrad for trykkerne - en balance han udtrykker på følgende vis: *“Så langt det rækker og så længe jeg ikke får slidgigt i skulderen, fordi det bliver for hårdt at gøre rent simpelthen. Man må prøve at finde et sted på midten, hvor det stadig kan lade sig gøre nogenlunde uden urimeligt meget besvær. Fx arbejder jeg på en maskine, hvor man vasker gummidugen i hånden. Så ligger man sådan her hele tiden og trykker og jo lavere MAL-koden er, jo hårdere skal du trykke. Det er der ingen tvivl om. Altså hvis du går op i noget af det stærke, så går det af lige med det samme. Det er derfor jeg siger, at man skal bare finde et leje, hvor det stadig kan lade sig gøre indenfor”*.

Lars understreger således betydningen af, at sundheds- og miljøhensynet ikke må gå for meget udover de konkrete arbejdsbelastninger – og dermed forringe muligheden for en effektiv arbejdsudførelse.

Denne afvejning af forskellige hensyn, fortolker jeg som hans ansvarlighed overfor, at virksomheden udfører sine opgaver indenfor den fastsatte tid ved fortsat at varetage en hurtig og fleksibel service overfor kunderne. Selvom han påpeger, at ledelsen ikke gør indsigelser overfor de miljørigtige arbejdsprocedurers krav på mere tid, tolker jeg hans udtalelser som en produktivitetsoverorienteret form for “faglig stolthed”, der ikke tillader ham at dvæle for lang tid ved arbejdet. Denne produktivitetsoverorientering anser jeg for en inderliggjort form for tidsnorm, som er udbredt blandt akkordlønnede, men som der på denne virksomhed også findes elementer i både Lars' og Frodes udtalelser. Denne faglige orientering mener jeg samstemmer med og initieres af virksomhedens ordrestyrede produktionsform. Ifølge min fortolkning nødsages medarbejderne til at indoptage virksomhedens effektivitetsoverorienterede tidsnormer i overensstemmelse med den skiftende ordremængde, hvorved hensynet til både naturen, men også énens egen sundhed, kommer i anden række.

Indenfor disse to mere langsigtede hensyn er det tydeligvis arbejdsmiljøet og hensynet til énens egen sundhed, der vejer tungest i Lars' tilkendegivelser. Det ydre miljø beskriver han som noget, han ikke tænker over i det daglige arbejde, idet disse abstrakte spørgsmål forekommer fjernt fra hans dagligdag. Han beskriver det som en positiv aflastning, at man fra statslig side står for målinger og kontrollen med virksomhedens udledning af

---

²⁹Den tekniske direktør på spørgsmålet om ikke også stress kan betegnes som et psykisk arbejdsmiljøproblem: *“Hastigheden er jo stærkt stigende i hver branche, men det behøver jo ikke føre til stress. Man kan jo også få stress af ikke at lave noget, og det er jo værre. Man kan jo møde folk der synes det er rimeligt og folk der synes det er dødt-urimeligt”*.

miljøskadelige spildprodukter, hvilket fritager ham fra at spekulere over disse forhold i sin dagligdag. Miljøaspektets naturvidenskabelige dimension foretrækker han at overlade til den statskontrollerede ekspertise og finder det ydermere befriende at blive aflastet fra at skulle tage stilling til arbejdets miljømæssige konsekvenser, som han ikke føler sig kapabel til. Endvidere udtrykker han sin klare tillid til kontrollen med MAL-koderne pålidelighed, som jævnligt bliver stikprøvekontrolleret af miljøkoordinatoren. Omvendt hævder han, at virksomhedens miljøprofil har påvirket ham fagligt orienteringsmæssigt i en sådan grad, at han ville lægge sådanne kriterier til grund, såfremt han skulle skifte arbejde. Han konkluderer således, at dét at være ansat på en miljøorienteret virksomhed således *har* skærpet hans krav til virksomheders hensyn til såvel arbejdsmiljøet som det ydre miljø.

Miljøets betydning i hverdagslivet

Generelt beskriver han sig selv som pragmatisk miljøorienteret i sit hverdagsliv, hvor han eksempelvis søger at prioritere at købe bestemte dagligvarer økologisk. Men han udtrykker irritation og forvirring over, at kriterierne for ”miljøkorrekt adfærd” er af så svingende karakter og ofte fremføres som uimodsagte dogmer hinsides sund fornuft: *”..jeg ved nogle ting om det, man kan jo godt stå med noget papir, der kaldes genbrugspapir, hvor man så bagefter får af vide, at der er brugt en helvedes masse blegemiddel for at få det til at se sådan ud. Så i virkeligheden er det meget dårligere for naturen f.x. end et andet stykke papir ville være. Der er en hel masse skjulte ting i det dér, hvor man aldrig rigtig ved hvad fanden, der er rigtigt i virkeligheden. Så får man lige pludselig af vide, at det er bedre at bruge plastic-poser end papirposer i supermarkedet eller noget andet”*. Han beklager således de skiftende meldinger fra miljøeksperter side i den offentlige miljødiskurs og oplever ydermere, at debatten ofte er præget af idealisme og symbolik snarere end konkrete fakta, som man som samfundsborger kan indrette sine forbrugspraksisser i forhold til.

Sociale orienteringer

Viljen til at bruge de miljørigtige produkter fremfører Lars som mest udbredt blandt de unge medarbejdere. De ældre betragter han som lidt mere stædige og forankret i en traditionel vanetænkning, hvor miljøhensyn ikke spiller nogen væsentlig rolle: *”..Det var mere de lidt ældre og lidt mere stædige, der mente, at Det har jeg sgu altid brugt, det har jeg aldrig taget skade af, eller noget i dén retning. Det er vel heller aldrig rart at skulle indrømme overfor sig selv, at muligheden for at have taget skade, rent faktisk er der”*. Karakteristisk for hans beskrivelse, er der tale om “de andre”, her defineret som de ældre kolleger, hvorved Lars indirekte kategoriserer sig selv hinsides denne tilside-sættelse af eget helbred til fordel for en fastholdelse af brugen gamle kendte, men også sundhedsfarlige produkter. Han opfatter sig selv som en del af den yngre og mere arbejdsmiljøorienterede generation, som er vokset op med visheden om de organiske opløsningsmidlers skadelige virkninger og tilslutter sig derfor ubetinget afskaffelsen af

disse, selvom han dog også selv beskriver substitutionsprodukterne som besværlige og ineffektive og fortæller om sin dagligt irritation herover.

Identitetsopfattelse/socialt orienteringer

At han irriteres over at skulle bruge de tidskrævende vegetabiliske olier som led i miljøstyringen, fortolker jeg som et udslag af hans faglige stolthed, idet han giver udtryk for ønsket om at udføre arbejdet i det tempo, han er vant til. Eftersom han netop understreger, at han ikke oplever ledelsen som bemærkelsesværdig tempoiniterende, fortolker jeg hans underliggende produktivitetsoverretning som et element af den faglige stolthed, der affødes af produktionsstrukturernes just-in-time-logik. Om ledelsens holdning til tidsperspektivet i den eksperimentelle udvikling af vegetabiliske afvaskere siger han: *“Altså nu siger man, det må vi bare prøve og så må der så komme de problemer, der gør ud af det. . Tidsmæssigt har der aldrig været nogen problemer. Jeg kan jo bare skrive op, hvis det tager 1 time ekstra. Det er der ingen problemer med”*.

Denne opfattelse adskiller sig markant fra navnlig Frodes beklagelse over sin oplevelse af, at ledelsen fastholder tempokravene med de tidskrævende eksperimenter med vegetabiliske olier. Måske anes også en generationsskævhed her, hvor man som yngre muligvis har nemmere ved at arbejde hurtigt og derfor ikke oplever ledelsens produktivitetsoverretning i samme grad. Måske kan det handle om, at Lars i mindre grad er bundet af en autoritetstro - hvilket ligeledes kan være generationsforbundet - idet han giver udtryk for ikke at være bange for at fremkomme med kritik og “give igen”, hvis han føler sig uretfærdigt behandlet. Da vi fik Lars udpeget som interviewperson af ledelsen, blev han netop præsenteret som en kritisk repræsentant af miljøpolitikken. Dette kunne muligvis indikere, at han i hvert fald ikke synes bange for at give sin mening til kende på virksomheden. Han beskriver indirekte sig selv som en nødvendig og stabil arbejdskraft, hvilket ikke mindst afspejler sig hans udtalte udviklingsorientering, som virksomhedens løbende investeringer i ny teknologi fordrer. Han kategoriserer sig selv som en yngre og fleksibel arbejdskraft, der samtidig allerede har oparbejdet et vist erfaringsgrundlag og derfor må formodes at udgøre en eftertragtet arbejdskraftsressource for virksomheden. Disse facetter sammenholdt mener jeg bestyrker en fortolkning, der peger i retning af en udviklingsorienteret og faglig selvbevidst medarbejder.

Stillingtagen til arbejds- og miljøspørgsmål

Den udvidede miljøorienterede horisont kan ses parallelt med den generelle udvikling i branchen, idet Lars hævder, at han næppe ville have stillet miljøkrav til sin arbejdsplads, da han i sin tid blev udlært, hvor spørgsmålet om produkternes skadelige bieffekter stort set ikke var tematiseret. Efter Lars' vurdering er miljøaspektet i vidt omfang blevet en integreret del af uddannelsen i trykkerfaget idag, hvori også eksperimentelle forsøg med miljørigtige væsker indgår. Virksomhedernes konkrete praksisændringer tillægger han også æren herfor, idet en stor del af læretiden netop foregår ude på virksomhederne, hvor man i stigende grad forventes at kunne arbejde med de miljørigtige

produkter. På denne måde mener Lars at miljøorienteringen kommer helt automatisk med de nyuddannede trykkere, men at denne primært er centreret omkring de nære sundhedsfremmende arbejdsmiljø. Det ydre kommer således ifølge Lars ofte i anden række, men indenfor netop hans branche er der ofte sammenfald mellem de to hensyn, idet de organiske opløsningsmidler - som typisk har udgjort det største problem indenfor faget - er kendetegnet ved at være skadelige både overfor dén, der arbejder med dem og når de udledes i naturen. Han udtrykker det således: *“Det er sgu ikke så meget det ydre. Det kommer ligesom i sidste række, men det følger jo alligevel ofte med. For jo bedre vi gør det for os selv, det er jo produkter, som også er bedre for naturen. Det vil det i hvert fald næsten altid være. Så det vil følge med automatisk, stort set. Måske kan man rende ind i nogle produkter, naturen ikke kan lide, men som menneskene godt kan, men som regel vil det hænge sammen”*.

Lars foretager således en kobling mellem arbejdsmiljøet og det ydre miljø, men han understreger, at det nære arbejdsmiljø der direkte vedrører éns egen sundhed, betragtes som det primære, som dét man tager udgangspunkt i, hvor det ydre kommer i forlængelse heraf. Det ydre miljø betragter han i højere grad som et statsligt og ekspertligt anliggende, som skal varetages via offentlig lovgivning og kontrol, således at man som borger og medarbejder tildeles nogle klare retningslinier for miljørigtig adfærd, der aflaster én fra at skulle tage stilling og forholde sig til sådanne abstrakte og tekniske spørgsmål i en fortravlet hverdag. Der er mao. grænser for, hvad han kan overskue af så omfattende samfundsproblemer, som produktionens miljøkonsekvenser er et udtryk for, i det daglige konkrete arbejdsliv, når han alligevel ikke besidder kompetencen til at gøre noget ved dem.

Men ligesom Frode udtrykker Lars en veludviklet refleksionsevne om sin branches vækstoptimerende undergravning af naturgrundlaget i den permanente søgen efter udvidelse af de materielle behov. Indbygget i denne mekanisme levnes således ikke plads til dén side af miljøproblemerne, der sigter på nødvendigheden af forbrugsnedgang, hvor de som medarbejdere herved blot fremmer en overflødiggørelse af egen arbejdskraft, idet produktionsnedgang uvægerligt fører til reduceret arbejdskraftsbehov. Dette betegner et klassisk dilemma, som medarbejderne befinder sig i og som forekommer relativt uovervindeligt indenfor den nuværende produktionsmåde. Lars udtrykker dilemmaet indenfor trykkerfaget på følgende vis: *”Ja, men det er jo sådan noget med trykkere, når de skal hente én tipskupon, så tager de 50, fordi de skal jo have noget at lave. Det er man jo nødt til for at skaffe arbejde til faget”*. Paradokset i at producere vækstfremmende materialer såsom reklamer, hvis eneste formål er at udvide de materielle behov i et samfund præget af overflod med omfattende konsekvenser for naturgrundlaget og miljøet, forekommer at være et eksistensvilkår som Lars her fremfører meget reflekteret og som han - i sin afmagt - ironiserer over på humoristisk vis som jeg fortolker som et udtryk for en overlevelsestrategi for at kunne håndtere dette dilemma.

Lars giver udtryk for som medarbejder at være ”fanget i et spil”, hvor han er i stand til at gennemskue dette paradoks og sin egen rolle heri og interesse for at bibeholde virksomhedens behov for éns arbejdskraft. Udfra en traditionel tankegang forudsætter dette en stadigt stigende produktivitet – og udvidede afsætningsområder. Men disse udviklingsbetingelser har medarbejderne ikke har den ringeste mulighed for at ændre på. Lars synes dog ikke at forfalde til passiv afmagt over denne erkendelse, men han begynder at fremkomme med forslag til produktionsændringer, der kunne indebære, at de faktiske metoder, man anvender, kunne foregå på basis af mere miljørigtige produkter i et livscyklusperspektiv. Dette fortolker jeg som, at der blandt medarbejderne foregår en vis faglig udveksling og diskussion af de miljøsubstituerede produkter, særligt hvad angår spørgsmålet om hvorvidt genbrugspapiret rent faktisk også *er* mere miljørigtigt set i et helhedsperspektiv, som dukker op som tema i interviewene med både Sigurd, Frode og Lars. Som de to andre, beklager Lars, at denne papirtype forårsager unødigt megen resourcespild og besværliggør arbejdsprocessen. Hans irritation herover synes at have bestyrket en lyst og interesse til at opnå en mere faktuel og ekspertlig indsigt i genbrugspapirets miljøindvirkning samlet set, og også hos Lars har det givet anledning til en del mistro til sådanne symbolsk ladede miljøpolitiske prioriteringer, hvis afkobling fra arbejdslivets praksisfelt synes bekræftet via hans faglige erfaringer med konsekvenserne heraf.

På spørgsmålet om hans egen indflydelse ville føre til en prioritering af miljørigtige trykfarver, understreges atter hans ønske om en mere nuanceret faglig vurdering i valget af farver i modsætning til en entydigt miljøbaseret: “...hvis jeg kunne finde en farve, som ikke forringede mit arbejde og jeg stadig kunne lave det ligeså pænt og uden det var alt for besværligt, så ville jeg da vælge den, der var mindst farlig”. Såfremt hensynet til produktkvalitet kan tilgodeses, giver han udtryk for at ville indgå i eksperimentelle udviklingsforsøg med miljørigtige materialer. Dette *til trods* for det tidskrævende og besværlige i at skulle bryde med den daglige rutine og forudsigelighed i arbejdsprocessen - elementer, som han netop ellers også værdsætter i sit arbejde.

4.1.1. Opsamling på medarbejdernes subjektive arbejdsorienteringer og miljøperceptioner

Medarbejdernes demokratiske deltagelse og udvikling af virksomhedens miljøstrategier synes begrænset til at have karakter af negativ indsigelsesret. Medarbejdernes holdninger tillades fremsat, men der er ikke nogen form for garantier for, at kritikken får praktiske konsekvenser. Denne indsnævrede deltagelsesmulighed afspejler sig ligeledes i virksomhedens miljøpolitik, som primært sigter på at opfylde ekspertligt og kognitivt etablerede miljøstyringssystemer – som en salgsudvidende markedsstrategi. Af de individuelle interviews med 4 medarbejdere fremgår det, at de kun i begrænset omfang har indflydelse på den overordnede strategiske miljøpolitik. Til gengæld fremstår deres miljøforestillinger forankrede i deres praktiske erfaringer. Der er i medarbejdernes miljøorienteringer potentialer for at de kunne udfylde en miljøpolitisk rolle, idet de alle 4

forholder sig reflekteret til miljøforhold – både i og udenfor arbejdslivet, og at deres refleksioner tydeligvis aktualiseres og tematiseres på foranledning af deres konkrete arbejdsrelaterede erfaringer med miljøforbedrende produkter.

Af min fortolkning af materialet, som er konstrueret på baggrund af samtaler med disse 4 medarbejdere, kommer jeg således frem til, at de gør sig mange tanker og faglige refleksioner over, hvordan de miljøpolitiske foranstaltninger kunne styrkes – både fagligt, og produktmæssigt i både miljø- og arbejdsmiljø- rigtig retning, men også udfra nogle bredere samfundsmæssige hensyn, der rækker udover deres konkrete arbejdsrelation og produktorientering. De udviser endvidere en vilje til at sætte sig ind i miljøfaglig viden på feltet, når det opleves som relevant og i relation til deres arbejds erfaringer. Trods virksomhedens relativt traditionelle ledelseshierarkiske organiseringsform, fremfører de en overvejende positiv imødekommenhed overfor miljøtiltagene, som ellers primært er med til at besværliggøre deres arbejdsdag. Deres indstilling til de miljørigtige vegetabiliske afvaskere er dog gennemgående præget af en ambivalens, idet de – i forskellige afskygninger - antager et tvedelt syn på brugen af dem. Subjektivt beskrives denne som en modsigelse mellem deres konkrete produktivitetsoverrettede arbejdspress – og inderliggjorte hang til at efterleve denne - og deres mere langsigtede moralske værdigrundlag om sundhed og miljø.

Sidstnævnte miljøorientering baserer sig på deres viden og indsigt om produkternes skadelige indvirkning på disse forhold i et mere langsigtet perspektiv. Den ambivalente indstilling udtrykkes således som en tvedelt irritation i den praktiske dagligdag og en anerkendelse på et overordnet reflektivt værdigrundlag. Tydeligvis foregår der en subjektiv afvejning mellem disse to modsigelsesfyldte orienteringer, som de alle 4 udtrykker sig reflektorisk og samvittighedsfyldt om i disse individuelle interviews. De overlappende tematiseringer af deres kritiske vurderinger af genbrugspapirets faktiske miljøegenskaber, kan fortolkes som, at disse spørgsmål sporadisk debatteres med miljøkoordinatoren som miljøfaglig ekspertise indbyrdes, selvom tiden hertil af deres beskrivelser synes meget knap i det daglige. Der eksisterer således ikke et etableret rum for løbende dialog om miljørigtig produktion.

De mere overordnede moralske hensyn til sundhed og miljø forekommer svært foreneligt med den pressede og uforudsigelige arbejdsdag, som alle 4 informanter - eksplicit eller indirekte - beskriver som betinget af just-in-time-logikkens krav om hurtighed og fleksibilitet. Miljøpolitikens forbedringskrav om permanent udskiftning og afprøvning af nye produkter bevirker, at erfaringen med brugen af hvert enkelt produkt ikke får lov til at fæstne sig og blive indoptaget i den faglige rutine. Dette gør arbejdsudførelsen til en uforudsigelig praksis, fordi medarbejderne aldrig ved, hvornår de beordres til at afprøve et nyt produkt. Denne uforudsigelighed beskrives eksplicit af Lars og indirekte af de øvrige som kilde til øget stress i arbejdslivet. De udtrykker alle en overordnet positiv indstilling overfor substitueringen til mere miljørigtige produkter på et principielt og

idealt plan, mens den fører til daglig irritation i den konkrete arbejdsudførelse, hvor den konstante udskiftning til stadig lavere mal-koder hindrer muligheden for at indarbejde stabilitet og rutine i arbejdets udførelse. Ønsket om tryghed og rutine i arbejdet tolker jeg som en nærliggende subjektiv reaktion som en modvægt til at kunne klare branchens omfattende stressniveau pga. den stramme ordstyring og maskinernes stadig større kapacitet, som medarbejderne er nødsaget til at efterleve.

Et andet aspekt ved den omfattende travlhed i arbejdslivet er den minimerede tid til faglige diskussioner, hvilket jeg i min fortolkning heraf vurderer fører til, at deres subjektivt oplevede ambivalens mellem produktivitetsorientering og miljøorienteringen afpolitiseres og forbliver et individuelt anliggende, som de hver især forsøger at håndtere på deres maskine. Ambivalensen fastholdes og reduceres til et ensomt dilemma, som de forsøger at balancere imellem eller undertrykker, idet det betragtes som illegitimt at bringe problemet frem overfor ledelsen. I forhold til kollegerne bringes dilemmaet kun op i begrænset omfang for ikke at fremstå som faglig utilstrækkelig. Den konkrete modsigelse mellem miljøhensynet og en effektiv arbejdsudførelse synes således delvist tabuiseret på virksomheden.

Også i andre forhold synes medarbejderne at have inderliggjort arbejdets individualiserings-tendenser og underkendt betydningen af de subjektivt oplevede problemer i hverdagen. Kritikpunkter har tendens til at blive fortrængt som individuelt brok, hvorved de antager status af selvforskyldte særheder. Dette indsnævrer det kulturelle klima for medarbejdernes politiserende debat, idet medarbejderne sandsynligvis bliver tilbøjelige til at "bide kritikken i sig", af angst for ikke at træde udenfor den herskende entydige diskurs, der sætter virksomhedens rentabilitet analog med alles bedste. Som det beskrives af Frode sættes fra ledelsen nogle meget klare grænser for, hvor langt man som medarbejder kan gå med socialt orienterede anmodninger til kolleger – som netop udgør en indirekte kritik af arbejdspresset – når denne ikke er umiddelbart forenelig med den virksomhedsrationelle diskurs.

Reduceringen af kritik til "brok" synes i vidt omfang at være den dominerende hegemoniske diskurs på virksomheden. Den fremførte kritik præsenteres med en vis selvironi og henføres ofte til at være et udslag af egen dovenskab med en underliggende fordring til sig selv og sine kolleger om at "tage sig sammen" og bide kritikken i sig af hensyn til "det fælles bedste". Og af samtalerne med de 4 synes den herskende diskurs på virksomhedens at omhandle dens økonomiske overlevelse og rentabilitet som netop forudsætter en produktionsproces, der foregår hurtigst, mest gnidningsfrit (dvs. uden subjektivt "brok" og kritik, som virker som irrationelt "støj") og med færrest mulige omkostninger.

Således lukkes diskursen på effektiv vis ved at hvert enkelt medarbejder tildeles og tildeles sig selv og hinanden et moralsk – men ikke indflydelsesforankret – medansvar for

virksomhedens overlevelse. Medarbejderne må derfor undertrykke deres subjektive holdninger og acceptere, at disse ikke fører til ændringer, hvis de bryder eller kolliderer med virksomhedens interne produktionslogikker. Til gengæld kan de i vidt omfang blive imødekommet, såfremt de er forenelige og konfliktfrit kan indpasses i den eksisterende rationalitetsstruktur. Dette opleves da også blandt medarbejderne som en vilje fra virksomhedsside til at ville lytte på medarbejderne, hvilket jeg fortolker som en medvirkende faktor til deres stiltiende accept af manglende efterkommenhed på deres øvrige kritikpunkter.

For at kunne håndtere de modsigelsesfyldte krav i arbejdet – og de her afledte individuelle ambivalenser mellem opfyldelse af produktivitetskrav og efterlevelse af en miljøorienteret arbejdspraksis, kan det føre til, at man bliver nødsaget til at give køb dels på sin solidaritet med kollegerne og dels med sin egne faglige krav til et tilfredsstillende produkt. At man fra ledelsesside kæder arbejdsmiljø og ydre miljø sammen i APV-vurderingen, kan tolkes positivt i perspektiverne i at ligestille de to aspekter som to sider af samme sag. Dette synes endvidere at have udgjort en væsentlig kilde til at anspreke medarbejdernes vilje og interesse for at opfylde miljøstyringskravene og kan muligvis tolkes som en del af et forhandlingsspil mellem ledelse og medarbejdere.

Det synes dog at have været et gennemgående problem, at inddragelsen af arbejdsmiljødelen ifølge visse af informanterne ikke synes at være indgået ligeværdigt med det ydre miljø, idet eksempelvis psykiske arbejdsmiljøproblemer ikke anerkendes som reelle problemer, som der kan gøres noget ved. Således kan man tolke den gennemførte ”samtænkingsstrategi” som oprindeligt positivt inciterende til medarbejdernes velvilje overfor de ydre miljøforanstaltninger som afvejende for deres arbejdsbelastende egenskaber, men at denne samtænkning af arbejdsmiljø- og ydre miljø- problemer ifølge medarbejdernes oplevelser har tendens til at forskyde de øvrige arbejdsmiljøproblemer til fordel for de mere ydre miljø- relaterede arbejdsmiljøproblemer, idet fokus rettes mod de certificeringsrelevante problemområder.

Medarbejdernes beskrivelser af virksomhedens ordrestruktur, som de beklager afføder et voldsomt stressniveau henføres som nogle naturgivne betingelser, som man ikke kan stille spørgsmålstegn ved, hvilket indirekte betyder, at hvis man kan ikke affinde sig hermed, må man finde ansættelse i en anden branche, idet dette udgør de definatoriske branchevilkår. Dette ræsonnement udgrænser en diskussionen herom, i og med problemet bliver apolitiseret. Grænserne for hvad der kan debatteres synes at udmønte sig i en manglende tillid til, at ledelsen værdsætter medarbejdernes faglige kompetencer i et bredere perspektiv end de rent instrumentelt tilpasningsduelige, der fungerer som et middel til opnåelse af en effektiv og funktionel produktion.

4.2. Medarbejdernes sociale relationer og faglige miljøorienteringer på Virksomhed A.

Denne analyse er foretaget på baggrund af et kombineret gruppeinterview og en minutudgave af et fremtidsværksted med tre af de foregående præsenterede 4 medarbejdere som deltagere. Begge seancer foregik, i lighed med de foregående individuelle interviews, fysisk på selve virksomheden. Det var lagt an som et løst struktureret gruppeinterview, hvori 3 af de alle tidligere var blevet interviewet enkeltvist³⁰. Deltagerne i gruppeinterviewet og fremtidsværkstedssceancen bestod således af Sigurd, Frode og Lars. De indledningsvise spørgsmål var af konkret informativ karakter og gik på de konkrete forandringstiltag, der var foregået siden vort sidste besøg både hvad angår miljøpolitikken og arbejdsforholdene i øvrigt. Interviewet lægger derfor op til deres opfattelser af og refleksioner over miljøforhold. På baggrund heraf udvikles mulige forbedringstiltag i deres arbejdsliv.

Mini-fremtidsværkstedet var anlagt efter den klassiske skabelon for et fremtidsværksted, men i reduceret udgave i kraft af den korte tidshorisont, hvor deres idéer og visioner for faget og deres egne forestillinger om, hvordan ”den gode tryksag” skulle udformes og disse forslag blev nedfældet skriftligt på en opsat planche. Under interviewdelen foregik det ved, at vi kastede vore såvel konkrete som overordnede spørgsmål på banen, som de diskuterede og reflekterede over indbyrdes med begrænset indblanden fra vores side. Under fremtidsværkstedsdelen blev disse grundpræmisser udfoldet mere rendyrket, idet værkstedslederen blot præsenterede ovenstående temaer og bekendtgjorde grundbetingelserne for værkstedet; nemlig at ”sætte virkeligheden ud af kraft” ved at udelade alle former for realitetstænkning, men udelukkende tænke i ønsker og visioner fuldstændigt løsrevet fra hverdagslivets begrænsninger. Udover at skrive deres kritikker og visioner ned undervejs, forholdt vi os som forskere passivt lyttende under hele denne fremtidsværkstedssceance.

Tidsmæssigt foregik denne to-delte gruppesceance godt et år efter de foregående individuelle interviews, hvorfor der følgelig var sket visse ændringer i arbejdsforholdene, som det dog viste sig – i forhold til deres tidligere udtrykte modvilje mod at arbejde i skiftehold – i den mellemliggende periode at have ført til en cementering af de tidligere skitserede problemer. Den intersubjektive udveksling, som gruppeinterviewet giver plads til, var endvidere medvirkende til, at visse af de individuelt beskrevne problemer fremstod mere tydeligt. Denne sociale udvekslingsform netop gav således rum for, at hver især subjektivt kunne erfare, at der ikke kun var tale om individuelt forankrede frustrationer og refleksioner, men at de som kolleger havde fælles genkendelige oplevelser.

---

³⁰ Alle 4 var inviteret til denne seance, men Bent udeblev, formodentlig idet han havde fri den pågældende dag. Af etiske hensyn vil jeg undlade at gå ind i dybere spekulationer om alternative begrundelser for hans udeblivelse, som jeg på ingen måde har belæg for.

Iløbet af gruppeinterviewet viste der sig, at være enighed om det beklagelige i, at en dialog på tværs af maskiner, synes meget vanskelig at praktisere på grund af det daglige tidspres og den individualiserede maskintilknytning. Dialog medarbejderne imellem beskrev de som en mangelvare i hverdagen. Den manglende viden og indsigt i kollegernes miljøhåndtering synes således at udgøre et afgørende problem for medarbejderne på virksomheden og må ses i lyset af særligt to forhold: Dels kan den betragtes som et udslag af den dominerende "hver-mand-sin-maskine"-mentaliteten, hvor man arbejder individuelt og hver for sig, eller maksimalt samarbejder med 1 anden kollega. Dels kan det tolkes som et udslag af virksomhedens kontinuerlige tidsminimering, som bl.a. har ført til afskaffelse af kaffe- og frokost-pauser samt, den i den mellemliggende periode, implementering af et 3-holds-skift. Disse to individualiserings- og stress-faktorer synes således gensidigt at forstærke hinanden.

4.2.1. Indførelsen af et tre-holdsskift

Beslutningen om indførelse af 3-holdsskift, viser sig meget hurtigt i løbet af interviewet at være et meget væsentligt forhold på virksomheden, som ligger dem alle tre stærkt på sinde og har optaget dem i den senere tid. Omlægningen er blevet præsenteret som en nødvendig konsekvens af et opkøb af et andet trykkeri med en overtagelse af de faste ordrer, der var knyttet til dette, hvilket har forårsaget en del økonomisk tunge maskininvesteringer. Denne økonomiske belastning har udgjort ledelsens begrundelse overfor medarbejderne for at indføre det upopulære 3-holdsskift i forlængelse af disse kostbare maskinindkøb for at optimere deres udbytte ved at lade dem køre i døgndrift fra 6.00 mandag til 20.00 fredag.

Den kritik og bekymring, som trykkerne gav udtryk for i den første interviewrunde vedrørende deres modvilje og angst for skifteholdsarbejdets ødelæggende menneskelige konsekvenser, er således efterfølgende blevet en realitet for den langt overvejende del af trykkerne på virksomheden. Sigurd er dog undtaget fra denne omlægning, idet han som bekendt arbejder med en lidt ældre maskine, der udelukkende producerer indenfor et niche-område. Men i diskussionen med de to andre synes skifteholdsproblematikken at optage ham i ligeså høj grad, som Frode og Lars, der er direkte berørte heraf. Deres engagerede indbyrdes diskussion herom, fortolker jeg som en indikation på, at skifteholdskravet synes at have påvirket alle. De fortæller, at de ikke har været informeret om planerne for denne organisationsændring forhånd, idet: "*..den slags må holdes fortroligt*", som fællestillidsmanden medgiver. Dette udgør således et konkret eksempel på den lukkethed, som han udtrykte frustrationer over i det tidligere interview.

Ovennævnte konstatering fortolker jeg som en yderligere understregning af de tidligere antydede kritikker af, at medarbejderne ikke udgør en aktiv og relevant ressource i den slags beslutninger, idet informationen sædvanligvis først fremkommer, når beslutningen og diskussionerne herom *er* taget. Men bemærkelsesværdigt er det dog, at Frode tilsyneladende anerkender denne fremgangsmåde som et naturligt fortrolighedsspørgsmål,

hvilket formodentlig skal ses i lyset af hans solide kendskab til “spilletts regler” ikke blot på denne virksomhed, men som en grundpræmis ved at være ansat medarbejder.

Det blev udlagt til trykkernes beslutning, hvordan 3-holdsskiftet konkret skulle organiseres, hvilket har været anledning til store spændinger internt i gruppen. Mange forskellige modeller havde været oppe og vende, bl.a. at man kunne overarbejde i op til 50 timer for derefter at opnå flere sammenhængende fridage. Dette forslag blev afvist med begrundelsen om, at folk kunne blive fristet til blot at få udbetalt overarbejdspenge, hvorved arbejdstiden herved blot reelt ville blive sat op, hvilket ville være i strid med den fælles principielle ret til en arbejdsuge på max. 37 timer.

De tre interviewede udtrykte en fælles opbakning til fastholdelse af dette solidariske princip af hensyn til en beskyttelse af fritiden samt af hensyn de ældre kolleger. Rammerne for denne bemyndigelse til indholdsudfyldelse har endvidere været behæftet med visse forbehold. Den overordnede klausul indeholdt hovedkravet om maskinernes konstante brug. Men et fremsat forslag om at efterleve dette krav ved at indsætte et 4-holdsskift, der ville kræve nyansættelser, fortæller de er blevet definatorisk afvist fra ledelsesside, idet ledelsen ikke ønskede forøget medarbejderstab af hensyn til den svingende ordremængde. Et andet forslag, som har været på tale, har været etablering af et fast nathold, men denne løsning er de tre modstandere af, da de mener det ville indebære fyringer i den nuværende stab for at kunne få et nathold ind.

Efter adskillige diskussionsmøder har man stemt sig frem til en model, der indebærer en 37 timers dagtur fra 6.00 til 14.00, en 37 timers eftermiddag/aften-tur fra 14.00 til 21.00 og et 35 timers nathold fordelt på 3 nætter på 10 timer hver og 1 nat på 5 timer. Det tredje skift fra 21.00 til 7.00 beskriver de som frygtelig ubehageligt, da det ødelægger den almindelige døgnrytme til stor belastning for privatlivet. Det eneste positive aspekt, som de fremhæver ved indførelsen af dette tredje skift er, at deres arbejdstid er blevet mere forudsigelig – ubehageligt, men til gengæld kan man regne med det. Dette skal ses i relation til, at der tidligere ofte var megen overarbejde forbundet med det andet skift, og som man ofte først blev informeret om med ganske kort varsel. Dette virkede meget forstyrrende på privatlivet, hvor man aldrig kunne lave aftaler på hjemmefronten efter kl. 21.00, idet man ganske hyppigt først var hjemme kl. 24.00, hvis der pludselig kom nye ordrer, der forudsatte omorganisering af de hidtidige planer. I dag har man vished om, at der kommer et nyt hold og overtager maskinen kl. 21.00, uanset hvor meget der er at lave.

Men hele forløbet med at nå til enighed om, hvordan dette ubehagelige skiftehold skulle organiseres, har skabt megen mistillid og sociale spændinger i hele medarbejderstabens sociale konstellation. De 3 medarbejdere beskriver det som et procesforløb, hvor man i udgangspunktet var enige om, at være modstandere af 3-holds-skiftet som princip, men idet diktatet blev fremsat som et ufravigeligt krav fra ledelsesside, opstod splittelsen i

og med at ledelsen i næste fase udlagde det til medarbejderne at finde frem til en konkret udformning heraf.

I denne fase opstod divergenserne, og frustrationerne over den overordnede beslutning blev rettet internt imod hinanden i gruppen, i stedet for deres oprindelige kilde. Det hidtidige "arbejderkollektiv" synes ifølge deres skildring af forløbet at være blevet rystet i sin grundvold og det er tydeligt, at hændelserne ligger så present i éns bevidsthed, at gruppen socialt set, endnu ikke har fundet et nyt leje: *"Man ser sig lige over skulderen, hvem der går bagved, før man snakker videre"*. 2 medarbejdere har sagt op som følge af skifteholds kravet, hvoraf de henfører til den endelige strukturbeslutning som en udslagsgivende faktor herfor, idet de beskriver disse medarbejdere som modstandere af den endelige model. Om det således har været de opslidende diskussioner med kollegerne og udfaldet af den endelige strukturløsning, der har udgjort grundlaget for disse opsigelser, eller om det snarere var et udslag af det overordnede krav om 3-holdsskift *som sådan*, der ligger bag deres opsigelser, er det desværre hinsides mine kompetencer at afgøre, da jeg ikke har haft mulighed for at høre deres motiver herfor.

Udover at denne "selvforvaltning" af 3-holdsskiftets implementering synes at have bidraget til indbyrdes uenigheder og skabt mistillid i gruppen, har denne omorganisering endvidere ført til afgørende udskiftninger og omrokeringer i den maskinelle mandskabsstruktur, ikke mindst på 2-mandsmaskinerne, hvor makkerskabet på nær en enkelt maskine er blevet ændret. Mellemlederen har stået for sammensætningen af disse nye konstellationer, men som trykkerne bemærker med en vis lydørhed overfor deres ønsker om personsammensætning, idet man i modsat fald kunne befrygte produktionsobstruerende samarbejdsconflikter makkerne imellem.

4.2.2. Tidsstrukturenes barriere for dialog

Som nævnt var interview-delen løst struktureret, idet forskergruppen fremsatte nogle mere overordnede spørgsmål vedrørende deres opfattelse, vurderinger og holdninger til arbejdsorganisatoriske og miljømæssige forhold i deres arbejdsliv. Disse spørgsmål fungerede som afsæt til deres indbyrdes udveksling og diskussion af arbejdsforholdene og mulighederne for ændrede praksisser, hvor samtalen snart gik i retning af spørgsmålet om fordele og ulemper ved brug af de forskellige miljørigtige produkter.

På baggrund af denne løse samtalestruktur tegnede der sig meget hurtigt et billede af, at der synes der blandt trykkerne at eksistere et udtalt behov for en gensidig faglig erfarings- og idé- udveksling, som muligvis kunne bidrage til en intersubjektiv læring og en kollektiv almengørelse af individuelle strategier og løsninger, som kunne anspore en faglig udvikling i miljø- og sundhedsrigtig retning.

Tidsstrukturen på virksomheden synes dog ifølge deres fremstillinger heraf snarere at bidrage og opfordre til en medarbejderorientering, der trækker i retning af øget indivi-

dualisering og selvopfundne praksisorienterede strategier, fremfor en social udfoldelse og gensidig dialog om disse problemer og mulighedsperspektiver for en miljøorienteret faglighed. Interviewets kunstigt skabte intersubjektive udvekslingsrum syntes at åbne således op for ansatser til mere reflektive overvejelser over egne praksisser og brug eller ikke-brug af miljørigtige produkter i den daglige arbejdspraksis. Denne samtale afspejler således i kimform nye faglige betragtningsmåder på, hvordan hverdagens problemer kan løses og udvikles på en måde, der både tilgodeser arbejdsmiljøet, miljøhensynet og produktets kvalitet ud fra deres erfaringsbårne faglige vurderinger. Denne begyndende opblomstring af gensidig idéudveksling og sociale faglig refleksion over egne og andres praksisser viser et behov for almengørelse af de individuelt oplevede specifikke problemer, som der kan være forbundet med arbejdet på de forskellige maskiner, hvilket kan udgøre en væsentlig kilde til medarbejdernes fælles faglige udviklingsperspektiver i bæredygtig retning.

Behovet for denne sociale samtaleinteraktion anskueliggøres af Frodes beskrivelser af sine arbejdspraksisser, hvoraf det fremgår, at han udelukkende benytter sig af vegetabiliske farver på "hans" maskine. Denne oplysning får Lars til at fundere over, hvorfor han egentlig ikke gør det samme på "sin", da han ved nærmere eftertanke og i kraft af denne indsigt udbryder: "*Gør I det? Hvorfor gør vi egentlig ikke det? Det kunne vi egentlig godt*". Denne samtalefunderede inspiration af selvrefleksionen over egen praksis fortolker jeg som et udslag af hverdagens manglende tid og rum til dén slags dialogiske udvekslinger i dagligdagen. Den faktiske erfaringsudveksling der foregår, forekommer at være af relativ vilkårlig karakter, idet den ikke synes indarbejdet som en prioriteret værdi, der kunne udgøre kilde til udvikling i organisationsstrukturen, men snarere noget der fremkommer ved en tilfældighed, som det udtrykkes: "*Vi opdager, at de andre (kollegerne red.) bruger noget, og så overtager vi det måske*".

De fortæller endvidere, at alle kaffe- og frokostpauser, som netop kan udgøre nogle fællesskabsgenererende rum er skåret bort. Dette er tilsyneladende foregået med medarbejdernes positive samtykke, idet deres ønske om at kunne gå tidligere hjem, herved kunne realiseres. Denne yderligere minimering af fælles socialt-faglige rum bliver en yderligere forringelse af deres muligheder for kollektiv stillingtagen og dannelse af faglige udviklingsperspektiver. Deres indvilligelse i denne tidsrationalisering afspejler en ambivalent konfliktualitet mellem ønsket om mere individualiseret fritid hinsides arbejdspladsen og ønsket om at udvikle de sociale og faglige relationer medarbejderne imellem, hvoraf det førstnævnte ønske har vist sig foreneligt med ledelsens tidsminimerende motiver på bekostning af ønsket om socialt kollegialt samvær.

Denne konfliktualitet bliver ekspliciteret iløbet af gruppeinterviewet, hvor en påpeger: "*Måske har vi behov for at holde frokostpauser igen, vi ser jo aldrig hinanden*". Denne adskillelse medarbejderne imellem synes yderligere forstærket af skifteholdsimplementeringens tidsmæssige separering af medarbejdernes fysiske tilstedeværelse på virksom-

heden, idet der nu er flere teams i løbet af døgnet at fordele medarbejdere på, hvilket bevirker at færre af dem mødes i deres arbejdstid.

De beklager endvidere deres fælles oplevelse af en manglende faglig gennemslagskraft på de kvartalsvise orienteringsmøder, hvor det primært er ledelsen der informerer og hvor de værger sig mod at tage arbejdsrelaterede problemstillinger op, som de ser dem ud fra deres faglige horisont, idet det frygtes, at *“det gider de andre ikke at høre på”*. Denne usikkerhed henføres mest til den voksende stab af funktionæransatte, hvor overfor de oplever som trykkere at føle sig i mindretal hvilket jeg fortolker som en underforstået oplevelse af mangel på faglig anerkendelse og respekt. Dette antydede kollektive mindreværd taler endnu tydeligere for behovet for en socialitet blandt trykkerne, der kunne styrke denne deres gennemslagskraft i i virksomhedens fler-faglige fora for at kunne skabe øget opmærksomhed og respekt om deres faglige problemer og perspektiver.

Retten til at definere hvilke problemer, der er legitime og skal tages alvorligt, synes i min fortolkning af deres opfattelse primært at tilhøre *“ånds-arbejderne”* samt ledelsen på virksomheden, hvilket giver sig udslag i *“hånds-arbejdernes”* resignation i sådanne fora. En overvindelse heraf i form af mægtiggørende udviklingsstrategier for trykkergruppen som helhed kunne muligvis bestyrkes af etablering af rum for intersubjektive faglig udvekslings- og oprustnings- processer, der kunne danne udgangspunkt for en formulering af nogle fælles-faglige strategier til kollektiv fremlæggelse og diskussion med virksomhedens øvrige aktører, både horisontalt og vertikalt i organisatorisk forstand.

En sådan kollektiv mægtiggørelsesproces kunne endvidere muligvis dæmme op for den automatiske negligering og afvisning af enkeltindivider som *“brokkehoveder”*, hvilket forekommer at være en hyppig anvendt strategi til at neutralisere kritik – både fra lederside og blandt medarbejderne internt. Lars udtrykker medarbejdernes indsigelsesmuligheder ifht. arbejdsmiljøproblemer således: *“Vi kommer ikke sådan med forslag, men vi brokker os dagligt over det ene og det andet. Det vi brokker os over, det er det, der ikke bliver gjort, gulvene fx Der var også brokkeri fra én over, at han fik hovedpine over alle de giftige stoffer, når han stod ved udlægningen. Det blev løst ved, at han kom til at stå et andet sted, hvor han ikke fik det lige i hovedet”*.

Analog til de individuelle interviews fremgår det, at denne affejning af kritik med betegnelsen *“brok”* tilsyneladende er blevet overtaget af medarbejderne med dertil hørende konsekvenser for deres selvforståelse og tilbøjelighed til at fremføre kritik. At de efter alt at dømme alligevel formår at komme med indsigelser, kan ses som indikation på deres veludviklede og rodfæstede fagkulturelle orienteringer – som ytrer sig både som individuelle identiteter og som kollektiv faggruppe – hvilket iforlængelse af min tolkning udgør en væsentlig kilde til deres ekspliciterede faglige selvværd og bestyrker

modet til at fremsætte kritiske standpunkter på trods af den omtalte diskursive underkendelse, som kunne føre til passiv resignation hos mere fagligt orienteringsløse og autoritetstro personer. Det hyppigt anvendte ord "brok", som tilsyneladende al kritik synes diskursivt at blive reduceret til, indikerer illegitimitet, idet ordet forbindes med individuelle luner som er umulige at tilfredsstille i et fællesskab. Denne reduktion og negative symbolisering af utilpasset og ufunktionel kritik tolker jeg som en kilde til afminimering af omfanget af eksplicit fremsat kritik og i særdeleshed som undergravende for medarbejdernes oplevelse af et åbent diskussionsklima.

I min fortolkning af medarbejdernes indflydelsesmuligheder i omstillingsprocesser indgår skifteholdsimplementeringen som et illustrativt eksempel på, hvorledes ledelsen synes at have formået at lægge et overordnet diktat ud blandt trykkerne til "demokratisk indholdsudfyldelse". Medarbejdernes beskrivelse af procesforløbet som, at der fremsættes et ledelseskrav, som alle medarbejdere tilsyneladende hidtil har været modstandere af, og som man var *enige om* at være modstandere af og pålægger medarbejderne selv at få det til at fungere i praksis. Dette beklager de alle tre har affødt mistillid, splittelse og divergens medarbejderne imellem. Det hele er blevet iværksat indenfor en meget kort tidshorisont, hvilket har minimeret omfanget af diskussion af forskellige alternative konstruktioner, som sammenkoblet med de snævre rammer for substantielle beslutningsforslag har givet anledning til splittelse blandt medarbejdergruppen. Som førnævnt har dette affødt, at nogen ligefrem har forladt virksomheden, som følge heraf, da de som det udtrykkes : " ...kom i mindretal og er stadig meget uenige i løsningen".

Som de beskriver hændelsesforløbet synes det i høj grad at have været *løsningsstrategien*, der var til genstand for uenighed, hvilket jeg fortolker som, at denne synes at have fungeret som en afledningsmanøvre for det egentlige centrale problemfelt; nemlig dét at man vælger at indføre 3-holdsskift som sådan. Eksemplet kan således tjene til belysning af deltagelsesdemokratiperspektivets kritik af selvforvaltningsprincippet, idet det illustrerer "selvforvaltningens splittende effekt", hvor fokus fjernes fra det egentlige omdrejningspunkt – rammebetingelserne - ved at lægge de praktiske detaljer ud til de handlende aktører, som bliver berørt af denne, men uden at give dem indflydelse på hverken den faktiske beslutning eller de overordnede rammer herfor. Resultatet kan føre til splittelse og divergens vedrørende de mindre detaljer, mens selve beslutningen fastfryses som en naturaliseret sandhed og på virksomheden; som en accepteret del af den stivnede socialforfatning, hvorimod indsigelsesretten forsvinder og opmærksomheden bortledes fra. Kun exit-muligheden bliver tilbage som reelt handlingsalternativ imod den overordnede beslutning og som de 3 trykkere fortæller, er der således også et par medarbejdere, der har gjort brug heraf.

4.2.3. Miljøets betydning i arbejdslivet

Men når det handler om miljø, er de alle enige om, at miljøspørgsmål på arbejdspladsen *ikke* kun kan reduceres til et rent ledelsesredskab, idet de alle på hver deres måde ser

miljø som en integreret del af deres arbejdsliv og deres faglige horisont Som Sigurd pointerer :”*For mig er det en personlig interesse – det sidder i ryggraden. Jeg har vænnet mig til det og vil ikke gå tilbage til det gamle*”. Men generelt fremhæver de alle den positive betydning heraf. Enten i form af en individualiseret integreret praksisbevidsthed, som udgør éns bredere identitet og orientering, som man har med sig fra éns historiske og hverdagslivsforankrede bevidsthed, eller man har indoptaget sine standpunkter fra den offentlige diskurs - medierne - om de samfundsmæssige konsekvenser og risici ved at fortrænge disse problemstillinger, som det udtrykkes hos Frode :”*Det giver mening at tænke på miljøet. Rent drikkevand ser jo ud til at blive et problem. Vi læser jo om det i aviserne*”.

Lars beskriver fordelene gennem sine konkrete sanselige erfaringer, hvor han fremhæver den positive forandring af luften i lokalerne: ”*Det bliver accepteret her, at det tager længere tid. Og vi kan mærke, at det giver et sundere arbejdsmiljø. Her er frisk luft*”. Denne konstatering udmønter i en historisk baseret diskussion af, hvordan sundhedsfarlige forholdene var tidligere, hvor man oplevede lugten af de giftige produkter meget markant, når man kom fra pause, hvor man nærmest ”blevet slået ud”, når man trådte ind i lokalet. Også her ses fagets historiske udvikling på miljøområdet som radikalt forandret til en skærpet opmærksomhed på arbejdets miljøkonsekvenser og deres gentagne henvisninger til denne radikale historiske omvæltningsproces på miljøområdet udtrykker en afspejling af dens centrale betydning for deres fagligkulturelle identitet og selvforståelse. For Frodes og Lars’ vedkommende henfører de netop virksomhedens forbedringstiltag i miljørigtig retning, som en væsentlig faktor til deres øgede orientering mod også ydre miljøproblemer, mens Sigurd snarere beskriver den som en forudgående identitet, som sidenhen er blevet understøttet i hans arbejdsliv i og med virksomhedens iværksatte miljøprofil.

Man kan ikke ud fra dette begrænsede udsnit udsige nogle plausible mønstre for mulig spill-over-effekt mellem virksomhedens miljøpolitik og hverdagslivets miljøforståelse. Men jeg ser det som en indikation på, at konstitueringen af den subjektive miljøforståelse foregår i et komplekst samspil mellem arbejdsliv, familiesituation, medierne og den offentlige debat samt alle de forskellige og undertiden modsatrettede erfaringer, man gør sig indenfor alle livssfærer, hvoraf disse orienteringer både kan understøtte hinanden, men også divergere indbyrdes. Det er således primært Sigurd, der eksplicit interesser sig for miljøproblemer i sit hverdagsliv hinsides arbejdet og som tilkendegiver en anlagt livsstil herefter og bevidst søger at handle miljørigtigt ved eksempelvis at handle konsekvent økologisk, hvilket afspejler hans ønske om at udøve en sammenhængende miljøorienteret praksis på tværs af arbejdsliv og hverdagsliv iøvrigt.

Frode og Lars udtrykker et lidt mere ambivalent syn på en miljørigtig praksis i hverdagslivet, og deres begyndende indbyrdes indholdsmæssige diskussion om privatbilisme kontra kollektiv trafik, hvor Frode giver udtryk for at tilhænger af retten til at køre pri-

vatbil, fortolker jeg som en indikation på, at sådanne diskussioner også undertiden synes at forekomme blandt dem i dagligdagen. Men diskussionen om miljørigtig praksis i livet udenfor arbejdspladsen formår dog ikke rigtigt at udfolde sig i interviewet, men giver kun udslag i enkelte tilkendegivelser herom.

Denne udfoldede italesættelse heraf, tolker jeg i lyset af vanskeligheden ved at forholde sig til sådanne ydre spørgsmål i en interviewsituation, der tager sit afsæt i livet på arbejdspladsen og som ydermere også er fysisk placeret dér. Det synes i dette tilfælde vanskeligt – og jeg har en formodning om, at dette eksempel ikke er enestående – at få etableret en mere sammenhængende diskussion af miljøproblemer på tværs af de forskellige livssammenhænge, hvilket måske snarere vidner om at sammenhængen herimellem opleves som meget begrænset, idet betingelserne og mulighederne indenfor hvert enkelt er af meget forskelligartet karakter. Endvidere risikerer en tværgående diskussion om miljø nemt at blive idealistisk og løsrevet og uden den praktiske forankring til de konkrete problemstillinger, som man har håndgribelige erfaringer med, hvilket netop er kendetegnet ved arbejdslivets miljøerfaringer.

Til gengæld synes dét at være en del af et fagkulturelt fællesskab, der historisk har kæmpet med ganske omfattende miljøproblemer – både af arbejdsmiljø- og ydre miljømæssig karakter, at spille en ganske betydelig rolle for de tre trykkere. Dels fordi man som Sigurd ser sig selv som forudgående miljøorienteret og mener at have gjort en aktiv indsats for til at skubbe til denne udvikling eller dels fordi man som Frode og Lars betragter sig som en del af et faglige fællesskab og derfor har været påvirkelig overfor sine kollegers budskaber og langsomt er trådt ind i en kollektiv anerkendelsesproces, idet man både subjektivt og kollektivt kunne se det fornuftige i en sådan udvikling.

Det gamle arbejderkollektivs dominerende såkaldte ”tarzan-syndrom” synes således gradvist at være blevet afløst af en anerkendelse af en miljøorienteret diskurs, der legitimerer en praksis, der også tager hensyn til de langsigtede sundhedsmæssige konsekvenser af arbejdsudførelsen. Erfaringen med og visheden om at produkterne ikke virker ødelæggende på helbredet samt de sanselige erfaringer med, at man ikke længere skal døje med ubehagelige lugtgener synes at have udgjort de væsentligste motivationsfaktorer for de trykkere, som ikke allerede *var* miljøorienterede, førend virksomheden aktivt inddrog miljøforbedringsinitiativer i deres samlede strategi. Alle tre udtrykker en ekspliciteret stolthed over at tilhøre en faglig tradition, der miljømæssigt er på forkant og historisk har blandet sig meget i den offentlige debat og denne stolthed bestyrkes således yderligere af at være ansat på en virksomhed, der aktivt prioriterer disse spørgsmål. Således tolker jeg deres positive værdifastsættelse af miljøhensyn som understøttet af deres faglige tilhørsforhold, idet deres forbund har arbejdet aktivt med særligt arbejdsmiljøspørgsmål i årtier, hvilket har ansporet til en mere almen miljøorientering indenfor faget generelt, som rækker udover den enkelte virksomhed og den enkelte medarbejders ansættelsessituation.

Men deres miljøorientering indeholder også elementer af en virksomhedsidentifikation i form af stolthed over at være ansat på en arbejdsplads, der tager disse problemstillinger alvorligt og søger at indarbejde dem i sine indholdsmæssige valg af produktionsmetoder. Kombinationen af en faglig-organisatorisk vægtning af disse spørgsmål med et ansættelsesforhold, der gør disse spørgsmål konkrete og nærværende i dagligdagen synes at have bestyrket hinanden positivt i form af en mere sammenhængende anerkendelse af betydningen af miljøhensyn i arbejdslivet, både på et mere generelt principielt plan og i den konkrete daglige arbejdsdag, til trods for de indbyggede modsigelser, som dette undertiden giver anledning til i hverdagens virksomhedsrationelle produktivitetsorientering.

4.2.4. Miljøviden og miljødialog

Ifølge deres beskrivelser synes den primære kilde til miljøindsigt og viden om miljøforhold i arbejdslivet at være foregået på basis af dialog med den fungerende miljøkoordinator, som har stået til rådighed med sin ekspertise overfor trykkerne i dagligdagen. Alle tre betoner, i deres fremstillinger heraf, deres positive erfaringer med samarbejdet med miljøkoordinatoren i miljøomlægningsprocessen og i den videre eksperimentelle udvikling med miljørigtige produkter i trykkeprocessen. De udtrykker en indgående respekt for hendes indlevelsesevne og hendes faglige kompetencer, som de implicit af deres fortællinger synes at betragte som nødvendige egenskaber til iværksættelse af en reel miljøforbedrende produktionsudvikling, hvilket ifølge min fortolkning efterlader en forestilling om, at deres egne mere praktiske faglige kvalifikationer opfattes som utilstrækkelige til at bære en sådan udvikling alene – en forestilling som fremgår mere eksplicit af Sigurd's udtalelser i det individuelle interview.

Denne arbejdsfordelende forestilling synes endvidere systematisk indarbejdet i arbejdsprocedurerne, hvilket jeg betragter som en bekræftende cementering af deres egen rolle i de miljørigtige udviklingsprocesser, hvor de udelukkende indgår som kontrollanter af produkternes funktionsduelighed i arbejdsprocessen. Heroverfor udgøres miljøkoordinatorens rolle af at skulle gribe ind og iværksætte undersøgelser af produkterne, såfremt indholdet af deklARATIONERNE ikke synes plausible i forhold til produkternes funktionsevne. Denne ansvarsfordeling bifalder trykkerne, idet de udtrykker deres tillid til hendes ekspertise og ansvarsfølelse og stoler på, at hun tager affære, såfremt der opstår forhold, hun finder mistænkelige. En af trykkerne redegør for denne "arbejdsfordeling": *"Vi regner med, at alt der kommer ind i huset bliver checket af (Miljøkoordinatoren). Alle afvaskemidler har laveste kodenummer, hvad enten de er vegetabiliske eller ej. Svane-mærket kræver, at alt forbrug af kemikalier bliver registreret, så derfor ved vi altid, hvad det er vi bruger. Men vi tolker ikke selv databladene og vi har ikke mulighed for at undersøge, hvad der er mest miljørigtigt. Vi ved jo ikke hvilke processer, der er gået forud for, at produktet kommer her"*. Som en konsekvens af denne inkorporerede anerkendelse af egne manglende kompetencer til at kunne foretage kognitive miljøvurderinger, lyder det fra Lars: *"Når vi deltager i afprøvning af produkter, er det udelukkende*

deres funktion, vi afprøver, om de kan bruges på maskinerne, ikke deres miljøegenskaber”.

Det imidlertid af den videre diskussion, at de indoptager en ganske omfattende del af den viden, som miljøkoordinatoren delagtiggør dem i, hvilket afspejles af deres kritiske efterlysning af livscyklusanalyser af genbrugspapir, som synes at udspringe af deres miljødialog med hende, som foranlediges af deres konkret oplevede problemer med at arbejde med dette produkt. Et andet eksempel på hendes videreformidling af sin miljøviden er indenfor udviklingen af vegetabiliske trykfarver, som er en igangværende proces. Her beretter trykkerne om komplicerede problemer ved denne fremgangsmåde, som indebærer, at man er nødt til at anvende organiske opløsningsmidler, når disse farver skal udvindes fra olieplanterne, hvorfor det er begrænset hvor meget man vinder miljømæssigt i et samlet livscyklusperspektiv.

Omvendt fortæller miljøkoordinatoren ligeledes om, hvordan hun trækker hun på deres faglige erfaringer som et væsentligt grundlag for at undersøge produkternes faktiske indhold af miljøskadelige stoffer. Som hun selv beretter om sin rolle som mistænksom ”vagthund” af produkternes faktiske miljøegnethed: *Der sker ikke nogen automatisk ydre kontrol af leverandørens oplysninger, med mindre jeg tager initiativ hertil. Det jeg så gør – udover at studere databladene – det er at spørge trykkerne, om der er overensstemmelse mellem den virkning produktet har og tallet for MAL-koden, for man kan jo komme til at ramme forkert og det er meget vigtigt for mig, at trykkerne ved, hvad de har med at gøre. Det føler jeg mig dybt ansvarlig for. Jeg har til tider oplevet produkter med minimal MAL-kode, som trykkerne blev begejstret for, fordi det var så effektivt. De var mest tilbøjelige til at gå fuldstændig over til det på alle felter. Så er det godt at være lidt mistænksom og undersøge produktet lidt nærmere”.*

Således anvender hun trykkernes faglige vurderinger af produkternes egenskaber som grundlag for en kritisk miljøvurdering. Såfremt et produkt synes urealistisk effektivt i forhold til en foreskrevet påfaldende lav MAL-kode, sender hun det ind til nærmere undersøgelse til BST for at få kontrolleret pålideligheden heraf. Og hun fortæller, at de undertiden viser sig, at denne mistanke var berettiget, idet deklaraionsindholdet viste en alt for optimistisk lav MAL-kode. Denne kritiske kontrol af produkternes indhold kan tolkes som en afspejling af et samarbejde mellem miljøkoordinatorens kognitive indsigt og trykkernes faglige erfaringsgrundlag, som udgør grundlaget for deres afprøvninger af produkternes funktionalitet. Det tætte samarbejde mellem trykkernes og miljøkoordinatoren synes på basis af begge parter beskrivelser at afspejle en gensidig anerkendelse af hinandens viden og indsigt som relativt jævnbyrdige nødvendige ressourcer til opnåelse af det fælles mål. At udviklingen af nogle tilfredsstillende og kvalitative produkter – både i miljømæssigt og fagligt henseende.

Alle tre trykkere giver således udtryk for, at miljøkoordinatorens ansættelse på virksomheden udgør et ubetinget gode, der dels kan bidrage til øget miljøviden som et frugtbart supplement til deres egne faglige kompetencer, og dels kan tjene til en ansvarsmæssig aflastning fra at skulle forholde sig til deklARATIONERNES pålidelighed, hvilket de anser for en uoverkommelig opgave både rent fagligt-kompetencemæssigt, men ikke mindst tidsmæssigt i lyset af deres beklagelser over et i forvejen voldsomt arbejds-pres. De beretter om, hvordan man på mange virksomheder ikke har den samme aflastende miljøekspertise, hvilket de hævder får som konsekvens, at medarbejderne overlades til deres egen uvished uden hjælp til at kunne gennemskue arbejdets sundhedsmæssige risici. Som følge af sådanne tilstande, efterlyser de dannelsen af et mere institutionaliseret netværk, der kunne optræde som rådgivere og give ekspertlig bistand i sådanne spørgsmål. De ytrer selv ønsket om at deltage i et sådant netværk for at kunne videregive deres erfaringer som ansatte på en miljøorienteret virksomhed til kolleger på andre mindre miljøorienterede virksomheder, gerne via støtte og opbakning fra deres fagforbund.

Deres fremstillinger af både virksomhedens og branchens miljø- orienterede og akkumulerende udviklingsforløb fortolker jeg parallelt med deres egne beskrevne begyndelsesvise modvillighed mod at anvende de tidskrævende miljørigtige afvaskningsprodukter og som har ændret sig gradvist gennem det frugtbare samarbejde med miljøkoordinatoren og de miljøorienterede medarbejders forsøgsvisse overtalelse af deres mere produktivitetsoverrettede kolleger til at anvende mindre skadelige produkter.

Disse historiske parallellforløb fortolker jeg som gensidigt forstærkende, men den generelle faglige nyorientering fra forbundets – og offentlighedens side - i retning af politiske prioriteringer af arbejds- og ydre miljø- foranstaltninger tolker jeg som en væsensfaktor, der har mindsket behovet for opdragende foranstaltninger, idet denne branchefaglige øgede miljøorientering formodentlig har påvirket langt de fleste i større eller mindre omfang. Alene dét at disse problemer italesættes og tematiseres fortolker jeg som tendentielt affødende en øget opmærksomhed på dem, hvilket udgør afsættet for refleksion over egne praksissers betydning i forhold hertil. Lars som netop er udpeget som informant til vores undersøgelse i kraft af ledelsens kategorisering af ham som ”mindre miljøvillig” fortæller således om hans nylige anmodning om, at de organiske afvaskere blev fjernet fra lokalet for at undgå at blive fristet til at bruge dem. Denne anmodning tolker jeg som en illustration på dilemmaet mellem visheden om de langsigtede sundhedsmæssige fordele ved at anvende de vegetabiliske produkter og den kortsigtede produktivitetsoverrettede hang til at fastholde et højt arbejdstempo.

Den historisk forankrede kollektive orientering, som trykkerfaget synes forbundet med, har formodentlig udgjort en vigtig kilde til denne sociale ansporing af hinanden til at undertrykke trangen til at ”springe over, hvor gærdet er lavest”, idet man kræver nogle ligeværdige arbejdsbetingelser og ikke accepterer, at nogen kan slippe afsted med at

udføre deres arbejdere hurtigere og nemmere, blot fordi de undlader at følge miljøforskrifterne. Dette ”kollektive argument” har utvivlsomt vundet gehør hos de fleste, fordi egalitetsprincippet forekommer at være så dybt forankret i den faglige retfærdighedsforståelse, hvilket betyder, at alle har krav på lige vilkår for arbejdets udførelse.

Denne kollektive orientering tolker jeg en betydningsfaktor, der har været befordrende for tendensen til et mere miljørigtigt orienteringsskift, i hvilket lys ovenstående ekspliterede ønske om en konkret minimering af fristelser til kun at tænke i kortsigtede løsningsstrategier muligvis kan ses. Dette tolker jeg som et udtryk for trykkernes vilje til at flytte sig og at overvinde deres umiddelbare trang til, at arbejdet bliver så nemt og effektivt som muligt, men at opstille nogle rammer der inciterer til at foretage nogle arbejdsmæssige valg, der tilgodeser de mere langsigtede konsekvenser af arbejdet – såvel sundhedsmæssigt som miljømæssigt – som ofte indebærer komplementære hensyn indenfor denne branche.

Det skal endvidere bemærkes, at der ifølge ledelsen synes at være tale om medarbejdere, der netop i udgangspunktet var mindst tilbøjelige til at anvende de miljørigtige afvaskere og som af både miljøkoordinatoren og de mere miljøorienterede medarbejdere karakteriseres som ”de tunge” i dén henseende. Dette fortæller noget om, hvor langt orienteringen om de langsigtede hensyn har forgrenet sig til så at sige *alle* dele af medarbejderstaben, men at man i tilfældet med Lars – som repræsentant for én af de mere miljøkritiske - udviser en veludviklet selverkendelse om sin praktiske tilbøjelighed til at opprioritere de kortsigtede hensyn til arbejdets effektivitet indenfor de eksisterende tempoansporende rammer.

Denne produktivetsorienterede praksisorientering er blevet gjort til genstand for selv-kritisk refleksion hos Lars, idet han eksplicit har anmodet om at blive fritaget fra at skulle foretage dette ulige valg i hverdagens hektiske arbejdsliv ved netop at besværliggøre muligheden for at bruge de giftige organiske, men effektive produkter, hvorved valget mellem de kortsigtede og langsigtede hensyn forekommer mere ligeværdige. Den underliggende uklarhed om, hvorfra kravet om en fastholdelse af arbejdstempoet trods de tidskrævende miljørigtige arbejdsprocedurer egentlig kommer fra, må ses i lyset af miljøkoordinatorens eksplicite opfordringer til trykkerne om at bruge dén tid, som disse eksperimenter fordrer uagtet produktiviteten. Hun fortæller i begge interviews, at hun søger at bryde med ledelsens utvetydige krav om vækstoptimering ved i praksis at løse op for medarbejdernes udbredte inderliggørelse heraf. Dette forsøger hun ved at tematisere en anden dagsorden end den af ledelsen repræsenterede, idet hun i sit tætte samarbejde med trykkerne anmoder dem om at nedprioritere tidskravet til fordel for nogle mere tidskrævende arbejdsprocedurer af hensyn til de langsigtede miljø- og sundhedsmæssige konsekvenser.

Jeg tolker hendes udtalelser heri som, at hun i altovervejende grad ser sig selv som miljøets advokat på virksomheden, hvilket synes at udgøre drivkraften i hendes samarbejde med trykkerne, hvor det indgår som en væsentlig del af hendes mission at appellere til deres værdiorientering om hensyn til eget helbred fremfor deres blinde efterlevelse af virksomhedens produktivitetsorienterede just-in-time-logik. Hendes rolle synes ifølge hendes egen ekspliciterede faglige selvforståelse at bestå i en begrænsning af det omfattende stressniveau ved bevidst at orientere sig i retning af produkternes indholdsmæssige værdi – og indvirkning på helbred og miljø, mens hun forsøger at sætte de økonomiske rammer i parentes, hvilket i praksis vel snarere må betyde, at hun søger at appellere til deres hensyntagen til såvel arbejdsmiljøet som det ydre miljø – til at sænke arbejdstempoet, nedtone deres produktivitetsorientering - idet hun jo ikke er istand til at fjerne disse økonomiske vilkår, hvilket hun ligeledes udtrykker afmagt overfor.

Endvidere indikerer både trykkernes og hendes beskrivelser af samarbejdet, at hun har optrådt med en vis grad af ydmyghed i sine forsøg på at få implementeret nogle mere miljørigtige arbejdsprocedurer indenfor et fag, som hun begyndelsesvist kun havde et spædt kendskab til, hvilket ansporer mig til at fortolke hendes position som lægmandsbaseret, hvor hun må formodes at indgå i en videnskæssig afhængighedsrelation til trykkerne, der netop udgør praksiseksperterne på feltet. I udvekslingen af disse erfaringer synes hun til gengæld at bidrage med sin kognitive miljøviden om stoffernes oprindelse og påvirkningsgrad både for deres egen sundhed, men også dets indvirkning på det ydre miljø i bredere forstand. Jeg fortolker denne udvekslingsrelation som kilde til hendes tilsyneladende indgående kendskab til deres problemer og belastende arbejdstempo, som hun udviser en dybgående forståelse for i vores samtale med hende.

Et andet tema som synes at være blevet tematiseret i denne samarbejdsrelation, har været hendes udbredelse af sin viden om behovet for en kritisk granskning af tilsyneladende miljørigtige produkter gennem livscyklusvurderinger, hvilket trykkerne åbenlyst har taget til sig som et væsentligt forbehold overfor offentlighedens konsensuelle udbasuner af bestemte produkter som symboler på miljøkorrekt adfærd. Denne brug af sin faglige indsigt med saglig miljøvurderende efterprøvning af trykkernes skepsis, synes at have skærpet deres respekt overfor hendes miljøviden, idet hun tilsyneladende tager deres skepsis alvorligt og udviser en selektiv kritisk stillingtagen til dogmatiske mainstream-symboler indenfor miljødiskursen.

Heroverfor synes miljøkoordinatoren at indtage en pragmatisk og kritisk-vurderende rolle ved ikke blot at tage hverken de dominerende miljødogmer eller leverandørernes pålydende deklamationer for givet, men iværksætter ved den mindste tvivl en undersøgelse af indholdet eller foretager en livscyklusanalyse af produktet af hensyn til både trykkernes helbred og den samlede miljøbelastning. Denne praksis har formodentlig bestyrket hendes tillidsposition og troværdighed overfor trykkerne. Omvendt har hun som befundet sig i en videnskæssig underordningsposition i forhold til deres maskin-

kendskab og faglige erfaring med, hvad der kan lade sig gøre konkret arbejdsmæssigt. Således synes begge parter at have udvekslet og samarbejdet udfra hver deres ekspertområde med hhv. arbejdsmiljø- og ydre miljø- hensyn som den samlede fællesmængde i dette samarbejde.

Medarbejderne synes således at nære en tillid til miljøkoordinatoren som informationskanal mht. saglig viden om miljøforhold. Denne uforbeholdne tillid fremsættes bemærkelsesværdigt tydeligt i både de individuelle interviews og i gruppeinterviewet. Denne frugtbare tillidsrelation mellem medarbejderne og miljøkoordinatoren udgør en væsentlig begrundelse for, at hendes miljøansvarlige position karakteriseres som en kærkommen aflastning af medarbejderne, hvoraf det fremgår at denne tillid er tæt sammenvævet med deres subjektive sympati. Under vores 2. interviewrunde med hende, som foregik efter gruppeinterviewet, drøftes muligheden for at hun kunne have haft en guidende rolle i trykkernes selvforvaltningsproces, da de skulle finde frem til en fælles implementeringsstrategi til etablering af et 3. skift, en proces som hun selv fortæller, at hun har været fuldstændig afkoblet fra, da man ikke henregner organisatoriske ordrebetingede foranstaltninger under arbejdsmiljøproblemer, som hun står som varetager af. Efter min bedste vurdering er det dog næppe sandsynligt, at man ved hendes hjælp kunne være kommet frem til en mere tilfredsstillende løsning arbejdsmiljømæssigt set, da rammen fra starten var begrænset til en yderst ubehagelig omlægning under alle omstændigheder.

Om miljøkoordinatoren kunne være gået med “i clinch” med ledelsen og måske have talt for et 4-holdsskift, kan man kun gisne om, men udfra mine fortolkninger af virksomhedens kommandostrukturer, vurderer jeg det som mere plausibelt, at ledelsen i dette tilfælde ville afvise en sådan indblanding fra miljøkoordinatorens side, hvilket kan tolkes som begrundelsen for ikke at have tildelt hende denne kompetence. Hendes job beskrives netop af den tekniske direktør som afgrænset til at skulle opfylde kravene til miljøcertificering og ikke i at skabe sociale og organisatoriske forandringer, hvilket jeg bl.a. tolker i lyset af hans kategoriske afvisning af at betegne hende som udviklingsmedarbejder.

Den begyndelsesvise og spæde form for miljølæring, som hun synes at praktisere sammen med medarbejderne, tolker jeg dermed som et udtryk for nogle uformaliserede og socialt inciterede initiativer, der konstituerer sig indenfor den rest af ukontrollerede fri- rum, som der således må forefindes i glimt trods ordrestrukturernes intensiverede minimering heraf. En yderligere udvidelse af disse samt en autoritativ anerkendelse og udvidelse af hendes kompetencefelt til også at omhandle miljøorienterede læringsperspektiver blandt medarbejderne kunne muligvis danne basis for videre og mere uforudsigelige udviklingsperspektiver i både miljømæssig og faglig henseende.

4.2.5. Mini-fremtidsværkstedet

Som nævnt blev det nøje understreget under denne seance, at det var visioner og utvetydige ønsker og drømme, der var på dagsordenen, mens pragmatisme var bandlyst. Seancen foregik tre-delt, hvoraf den første del omhandlede idéer til fremtidens miljøstyring, mens anden sekvens drejede sig om fagets fremtid mere generelt, og den afrundende del var forbeholdt en fremtidsvision, der søgte at definere væsentlige kriterier for frembringelsen af deres uforbeholdne opfattelse af den gode tryksag.

1. fase: Kritik

I kritikfasen blev følgende temaer fremdraget. Hvad angår den fremtidige miljøstyring på virksomheden efterlyste de en mere aktiv inddragelse af det kollegavalgte Samarbejdsudvalg i miljøstyringens løbende udvikling ved at tildele dette organ en langt mere afgørende rolle i dette spørgsmål.

Endvidere ønskede der en form for opblødning af produktivitetsdogmet, hvor spørgsmålet om kvantitet blev underlagt en miljømæssig vurdering i modsætning til det nuværende virksomhedsrationelle telos, der primært sigter efter mest mulig produktion på kortest mulig tid. Der blev således udtrykt ønske om en indholdsmæssig vurdering af *hvor meget* man har brug for at producere set i et miljømæssigt helhedsperspektiv og dermed *en substantiel værdimæssig diskussion af behov*.

Indførelsen af et tre-holds-skift beskrev de selv som en illustration af det modsatte, idet de indholdsmæssige og miljømæssige konsekvenser heraf overhovedet ikke blev tematiseret og den affødte forsømmelighed og sjuusk med miljøprocedurerne som uvægerligt forekommer på de belastende nattevagter, har således ikke indgået som et relevant spørgsmål.

Deres konkrete løsningsstrategi til skifteholdsproblematikken – som de havde vanskeligt ved at løsrive sig, trods værkstedet visionære dagsorden – blev således at *gennemføre et 4-holdsskift* med ansættelse af en større medarbejderstab. Dette betegnes som langt mere bæredygtigt – både socialt og miljømæssigt, som optræder sidestillet i deres præsentation, hvilket indikerer en opfattelse af disse to hensyn som to sider af samme sag.

Et andet forhold som de kritiserer i virksomhedens miljøpolitik har været den konsekvente tilsidesættelse af medarbejdernes faglige indsigt ved maskinindkøb. De påpeger, at man kunne vinde meget miljømæssigt ved at udskifte maskinerne, men at dette bør gøres med udgangspunkt i de faktiske behov for arbejdets udførsel og ikke blot ud fra effektivitetsbetragtninger, som de netop anser for at have været det afgørende kriterium for de forudgående omfattende maskininvesteringer, der forårsagede indførelsen af treholdsskiftet for at kunne udnytte disse bekostelige maskiner optimalt. Men ønsket om *at indgå mere aktivt i disse maskinvalg* fremsættes eksplicit, idet de netop mener at besid-

de nogle kompetencer og erfaring, der kunne udvide kriterierne for hvilke maskintyper, man ville vælge til også at omfatte såvel faglige som miljømæssige hensyn.

Endvidere udtrykkes et ønsket om at *udvikle informations- og kommunikations- adgangen* til miljøviden om de produkter, som man arbejder med på virksomheden. Dette kunne foregå ved at etablere et *tidsskrift*, der behandlede ny viden på feltet og som skulle uddeles til alle, hvilket kunne udgøre et brugbart redskab til opnåelse af en nødvendig kognitiv indsigt, som man ikke har mulighed for gennem sin arbejdsmæssige praksis.

Et sådant redskab til opnåelse af miljøviden ønskes imidlertid suppleret med nogle bedre rammer for interaktiv udveksling og diskussion medarbejderne imellem. Nogle *firerum* til at diskutere indbyrdes, men med miljø som det højest prioriterede tema ville være ønskeligt for at kunne drage nytte af hinandens viden og erfaringer med at arbejde med de miljørigtige produkter. Men *også dialogen på tværs af både faggrupper og ledelsesstruktur* mener de trænger til et løft ved fx at forbedre tilbagemeldingen på afvigerapporter, hvis udformning trykkerne i dag oplever som tidsspilde, idet de ikke oplever, at der bliver gjort brug af dem.

Selve arbejdsdelingen og gruppeorganiseringen efterlyses der ikke de helt store dramatiske ændringer ved, idet de ikke tror på at en etablering af selvstyrende grupper vil resultere i mere miljørigtig produktion, men måske snarere det modsatte, idet de frygter, at en generel ansvarliggørelse af gruppen fremfor en leder vil føre til endnu mere stress og travlhed, som tendentielt underminerer de langsigtede miljømæssige hensyn.

De giver klart udtryk for ønsket om *et tættere samarbejde og kontakt til leverandørerne* af de produkter, de anvender, mens de ikke efterlyser en direkte forbindelse til de kunder, de udfører opgaverne for. Dette kan muligvis tolkes i lyset af, at kunder netop har ry for at være de hårdeste arbejdsgivere og fordi en sådan kontakt snarere vil fordrer servicemindedhed og i mindre grad lægge vægt på den faglige kompetence. En underliggende opfattelse af et dilemma mellem kundernes behov, smag og æstetik overfor trykkerens sanseligt forankrede og erfaringsbaserede kvalitetsforståelse synes muligvis at ligge gemt her.

Kommentar til kritikfasen

De udtrykker et klart ønske om øget kontakt til leverandørerne i en mere systematiseret og direkte facon, end det foregår i dag. Generelt ønsker de en forbedring af den horisontale kontakt mellem de forskellige produktionsprocesser, hvilket også indbefatter de led, der eksisterer både før og efter produktets tilstedeværelse på virksomheden, eksempelvis bogbinderiet samt en forbedring af kommunikation mellem de enkelte led på selve virksomheden. Deres efterlysning af samarbejde og direkte kontakt med de horisontale produktionsled mener jeg kan tolkes som en forsigtig vision om en udvidelse af fagligheden til også at omfatte viden fra tværgående fagligheder – dvs. de produktionsled, der

kommer før og efter selve trykningen – hvilket jeg tolker som et ønske om en mere sammenhængende og produktorienteret faglighed – på basis af et tværorienteret samarbejde, hvor hensynet til produkternes kvalitet udgør omdrejningspunktet.

Deres omfattende kritik af den manglende brug af de påkrævede afvigerrapporter, mener jeg bør ses i forlængelse af ovennævnte efterlysning af dialog og kontakt på tværs af fagligheder og produktionsled. De beskriver det som ganske utilfredsstillende at skulle bruge tid og kræfter på at udfærdige disse afvigerrapporter, som ofte blot ender med at blive arkiveret lodret uden nogen reel kvalitetsforbedrende funktion. De karakteriserer det som frustrerende tidsspilde at bruge tid på dette enerverende skrivearbejde, som de i praksis oplever ikke har nogen verdens nytte og er uden konsekvenser og derfor ikke tages alvorligt af nogen af parterne.

Miljøkoordinatoren forklarer trykkernes uvillighed ved disse afrapporteringer som bl.a. forårsaget af deres indbyrdes angst for at skulle angive hinanden, hvilket giver anledning til yderligere frustration og en ambivalens ifht. afrapporteringerne. Jeg fornemmer her et konfliktfelt, hvor kvalitetssystemet og solidariteten overfor kollegerne befinder sig i et modsætningsforhold, hvilket forstærkes yderligere af kvalitetsstyringssystemets kontrollerende funktion.

Som alternativ hertil ønsker medarbejderne en jævnlig dialogisk kontakt med de andre led i processen, idet man herved ville kunne afhjælpe fejl og sjusk på en langt mere direkte og personlig facon, hvorfor man kunne indfri den samme målsætning, men på en mere behagelig, konstruktiv og mere perspektivrig facon. Denne dialogisk forankrede kvalitetsudvikling kunne bidrage til en skærpet indsigt i og forståelse for hinandens problemer og faldgruber i de enkelte produktionsled, som kunne bestyrke dét grundlag, hvorpå man kunne give hinanden gode råd og vejledning.

2 fase: Fagets fremtid

I denne del af fremtidsværkstedet fik trykkerne til opgave at formulere deres fremtidsvisioner for faget. Deres visioner for fagets fremtid går først og fremmest i pragmatisk retning om at faget skal overleve og bevare sine gode kvaliteter. Hermed tænkes navnlig på de faglige udfordringer, der gør faget spændende og interessant og den stærke kollektive identitet, dét at have et godt og gensidigt kollegaskab nævnes som fagets absolutte fortrin. Sidstnævnte betegner de som betinget af muligheden for samvær og samtale, hvilket netop udsættes for et voldsomt pres med risiko for underminering, når man inddeler arbejdsstyrken i skiftehold og fjerner de naturlige samtaleophold, såsom kaffe- og frokost- pauser.

Endvidere betegner de det som positivt at skulle udføre skiftende opgaver, der kræver brug af kreativitet og faglige eksperimenter. Selvom dette betyder flere uforudsete arbejdsopgaver, udtrykker de sig alligevel eksplicit positivt herom i denne værksteds-

sammenhæng, hvilket jeg tolker som deres ønske om at udfordre egen hang til forudsigelighed, når dette betyder, at *man får mulighed for at udvikle sin faglige fantasi i arbejdet*.

Det faglige niveau er de enige om skal styrkes og de værger sig mod ukvalificeret arbejdskraft, men fremhæver: ”*Vi bør være enige om at kvalificere medarbejderne*”. Selve uddannelsen mener de skal være styret af den indholdsmæssige faglige udvikling i faget, fremfor de opslidende politiske kompromisser organisationerne imellem. Den faglige udvikling skal være båret af den konkrete omgang med faget og den kvalitetsforståelse, der udspringer og udvikler sig på baggrund heraf.

Den elektroniske udvikling af faget giver belæg for lidt divergens blandt de tre om dets betydning for uddannelsen og hvilke kvalifikationer der bliver relevante i takt med denne udvikling. I deres indbyrdes diskussion om fagets fremtid, når de omsider frem til, at de basale trykkerkvalifikationer stadig bør anses for at være de væsentligste, men at det er nødvendigt med efteruddannelse ifbm. ny teknik.

Diskussionen tolker jeg som en afspejling af en generationsskævhed i dette spørgsmål, hvor de unge ofte har et forspring i forbindelse med den elektroniske teknik, mens de ældre typisk er overlegne mht. mekanikken. Ganske betegnende fremhæver Lars – som den yngre repræsentant - vigtigheden af at indføre elektroniske data-færdigheder ind i grunduddannelsen, mens Frode og Sigurd – som ældre repræsentanter - advokerer for, at dette ikke må ske på bekostning af de basale trykkerkvalifikationer. Udgangen på diskussionen bliver dog en enighed om, at det ikke er et spørgsmål om enten-eller, men at begge elementer er vigtige. Det konkluderende kompromis forlyder således, at de basale trykkerkvalifikationer skal udgøre det primære fundament i uddannelsen, mens man altid kan tage efteruddannelse i ny teknik, som alligevel hele tiden er i forandring.

3. fase: Den gode tryksag

I denne del af fremtidsværkstedet fik trykkerne til opgave at definere deres bud på den gode tryksag. Gennem fremtidsværkstedets produktorienterede del fremkom nogle ganske eksplicite og gennemtænkte visioner om produktets materielle funderede æstetik. De kritiserede alle tre tendensen til ”glittet” papir i tidsskrifter o.lign. og påpegede, at mat papir er langt lettere at læse.

De efterlyste enkelthed og mindre brug af farve, hvilket man kan tolke som et udtryk for en ressourcebevidsthed, hvoraf man kan udlæse en ny form for æstetik som et centralt element i en social bæredygtig nyttig produktion.

Endvidere fremhævede de *meningen* med tryksagen som et centralt kriterium for en bæredygtig tryksag, hvorved deres egne tidligere italesatte ambivalenser mellem miljøhensyn og beskæftigelsesmulighed i trykkerfaget berøres uden dog at tematisere dem så

eksplicit, som under de individuelle interviews. Hvor de under de individuelle interviews konstaterer ambivalensen, tager de i værkstedet snarere konsekvensen heraf.

De karakteriserer det som utilstrækkeligt blot at producere flotte produkter rent formmæssigt, og fremhæver at *meningen* med produktet og dets samfundsmæssige indplacements betydning også skal medtages i den samlede moralske vurdering af produktets relevans. Reklamers værdiløshed og ligegyldighed i denne henseende, nævner de ikke eksplicit men jeg fortolker deres ”meningskriterium” som en underliggende kritik af sådanne produkttyper, som ønskes neddroset til fordel for mere almene budskaber, der rækker udover reklamernes ensidige forbrugsoptimering.

Deres efterlysning af livscyclusanalyser til vurdering af et produkts samlede miljøbelastning hænger nøje sammen med deres egne erfaringer med brugen af genbrugspapir, som er stærkt efterspurgt pga. papirets symbolske signalværdi, men hvor de som trykkere har faglige erfaringer med, at papiret ofte ødelægges i løbet af trykkeprocessen, hvilket også har miljøbelastende konsekvenser i form af et omfattende ressourcespild.

Gennemgående forekommer de således at være kvalitetsbevidste omkring produkterne indenfor deres fag og at denne kvalitetsbevidsthed ofte indbefatter refleksion over produktets miljømæssige konsekvenser.

4.2.6. Medarbejdernes faglige og sociale miljøorienteringer på Virksomhed A – Problemer og perspektiver

Medarbejdernes faglige, sociale og miljømæssige orienteringer indgår i et komplekst – og til tider spændingsfyldt – samspil. På den ene side ytrer de sig positivt – både individuelt og i gruppeinterviewet – overfor det at skulle inkludere miljøhensyn i deres arbejdspraksisser. På den anden side kritiserer de – eksplicit eller indirekte – produktivitetskravenes minimering af deres faktiske muligheder herfor. De forholder sig pragmatisk til grænserne for virksomhedens udvikling af miljøpolitikken, som de anfører som betinget af konkurrencemekanismens indsnævring af produktionen til rene salgsmotiverende hensyn. Deres deltagelsesgrad i miljøpolitikken synes afgrænset til instrumentelle forhold vedrørende produkternes funktionsevne og smidighed.

Tematiseringen af miljøspørgsmålet i deres arbejdsliv har dog afgjort været medvirkende til deres – både samfundsrelaterede – men ikke mindst faglige refleksioner over mulige miljøperspektiver i arbejdslivet. Ikke mindst mødet med en ekstern ”miljøekspert” – som delvist er blevet inkluderet i arbejderkollektivet – har vagt deres nysgerrighed og udgjort en vidensressource for dem som et led i deres inklusion af miljøspørgsmål i fagligheden, ikke mindst på grund af miljøkoordinatorens anerkendelse og afhængighed af deres faglige kompetencer.

Miljømæssigt og fagligt synes der at være tale om en gensidig læreproces for begge parter vedkommende og trods ordrestyringens tendentielle fortrængning af arbejdets indholdsmæssige værdirelaterede aspekter, forekommer samarbejdet at have været præget af løbende dialog mellem trykkerne og miljøkoordinatoren, hvilket synes at have sat en begyndende gensidig refleksionsproces i gang. Men tiden og rummet for disse udvekslinger synes begrænset til miljøkoordinatorens individuelle dialog med hvert enkelt, hvorved miljøspørgsmålets sociale dimension og konsekvenser synes relativt uudviklet – og undertiden fortrængt. Behovet for intersubjektiv udveksling og diskussion af fagligt forankrede miljøperspektiver synes eklatant og presserende i den afholdte gruppeceance, hvor de udviser påfaldende lyst og tilbøjelighed til at drøfte miljøspørgsmål på et fagligt grundlag.

4.3. Ambivalenser og offentlighed.

I dette afsnit løfter jeg mig analytisk fra den konkrete virksomheds kontekst, uden dog helt at forlade denne, for at vurdere medarbejdernes miljøpolitiske rolle i et teorigrebssligt perspektiv. Analysen vil foregå på baggrund af mit anlagte begrebsapparat, som præsenteres i afsnit 3.5. Jeg vil tolke mine empiriske opdagelser ind ifht. begreberne *ambivalens* og *offentlighed*. Hensigten er at kondensere den foregående antropologisk-fænomenologiske analyse og at relatere fundene herfra til nogle sammenhængende teoretiske anskuelser, der aftegner det mere vidtgående samfundsperspektiv, som jeg efterspører i mine informanternes faglige miljøforestillinger.

Begreberne udspringer af Negt, som behæftiger dem med en udvidet og åbnende analytik. Hans brug af ambivalensbegrebet tolker jeg som en social-psykologisk kategori, der primært relaterer sig til de nære arbejdslivssammenhænge og som afspejler de direkte producenters myndighedsgenererende vilkår og muligheder. Denne dobbelthed mellem vilkår og muligheder finder jeg vigtig at holde sig for øje, når man skal vurdere medarbejdernes subjektive håndtering af og refleksioner over miljøspørgsmål. Miljøforbedringer i arbejdslivet befinder sig således i en permanent konflikt til de markedsunderlagte produktivitetskrav, idet subjektive miljøfortolkninger – som en normativ omsorg for mennesker og natur – ikke lader sig kvantificere på alle områder. De heraf følgende dilemmaer, der opstår imellem de moralske hensyn og effektivitetskrav, mener jeg ytrer sig som medarbejdernes ambivalens over for sådanne integreringer. Hos Negt knyttes begrebet ambivalens til erfaringsbegrebet. Sidstnævnte spiller således en central rolle i forståelsen af hans flertydige brug ambivalensbegrebet. Ambivalenser vil blive behandlet ud fra den vidtgående og åbnende fortolkningsramme, som mit teoretisk sammensatte og flertydige grundlag lægger op til, hvorfor analysen vil bevæge sig på tværs af samfundsmæssige niveauer. Analysen skal tjene til en undersøgelse af ambivalensbegrebets gyldighed og plausibilitet i forhold til min konkrete problemstillingskonteksts nære og praksisfunderede karakter.

Denne analyse er foretaget mere løsrevet og frit fra individbårne ytringer og går mere tværgående til værks, idet formålet er at løfte mine fund ud af deres partikulære kontekst. Analysen skal danne udgangspunkt for spørgsmålet, om ambivalenser er en handlingslammende tilstand, eller om der inden for sådanne tvedelte horisonter også findes afsæt til politiske forestillinger, der går imod den hegemoniske miljødiskurs i medarbejderes producentrolle i samfundet som helhed via deres rolle som samfundsborgere.

De ambivalenser, som jeg finder udtrykt i materialet, fordeler sig inden for syv forskellige temaer. Først vil jeg foretage en kalejdoskopisk gengivelse af ambivalensbegrebets tilsynekomst i mit materiale inden for disse syv kategorier. Begrebet kan anskueliggøre de billeder, jeg vælger at trække ud af materialet, og som jeg underlægger en teoretisk fortolkning for at kunne vurdere ambivalensernes rækkevidde og politiske mulighedshorisont samt deres karakter og forankring ud fra primært Negts analytik. Dette suppleres med bidrag fra de øvrige teoretikere, hvor det synes oplagt, som hjælp til at dykke ned under materialets øjeblikfunderede og vilkårlige overflade. Disse teoretiske fortolkninger af medarbejdernes ambivalente orienteringer vil blive diskuteret og vurderet ud fra min konkrete problemstilling: Medarbejdernes miljøpolitiske rolle og miljøforestillinger.

Offentlighedsbegrebet skal tjene til at bringe medarbejdernes miljøforestillinger ind i offentlighedsrelaterede, samfundsmæssige sammenhænge. Forbindelsen til offentligheder fremtræder ikke så eksplicit i mit materiale, bl.a. fordi interviewsamtalerne foregik fysisk på arbejdspladsen og tog sit afsæt i det konkrete arbejdsliv. Men de mere almene perspektiver viser sig alligevel undervejs som ambivalent afmagt eller kritik i de individuelle interview og i mere udfoldet politiserende grad i gruppeseancerne. Disse offentlighedsrelaterede udsagn vil blive analyseret i henhold til min plurale udvidelse af offentlighedsbegrebet – under inspiration af Negt. Jeg opstiller således fire dimensioner af offentlighedsbegrebet, som både udspringer af min empiriske analyse og som jeg ligeledes finder indeholdt i min problemstilling. Disse fire kategorier udgøres af *en fagkulturel offentlighed*, *en ekspertlig miljøoffentlighed*, *en managementorienteret offentlighed* samt *en politisk-moralsk modoffentlighed*.

Men først til min teoribegrebslige analyse af de ambivalenser, som jeg finder udtrykt i materialet og som jeg kondenserer inden for syv forskellige temaer i interviewene om medarbejdernes miljøpolitiske rolle og subjektive forestillinger. Hvert afsnit vil indeholde nogle meningsgenererende citater, der illustrerer eksempler på mine analytiske kondenseringer af medarbejdernes ambivalenser, en fremgangsmåde der gentages i afsnittet om offentligheder.

4.3.1. Ambivalenser mellem arbejdsbetingelser og miljøorienteringer

”For vi har jo altid taget hensyn til miljøet på den måde, at vi vil jo helst ikke dø for tidligt. Men problemet ligger jo i, at de stærkeste midler er de bedste at bruge”

”..men vi kører jo en daglig konflikt, fordi vi føler et vist pres for at lave en vis produktion”

”Selvfølgelig er det rigtigt, man vil ikke stå og blive hjerneskadet med et-eller-andet vel? Men nogle gange er det altså pisseirriterende, at man skal bruge alt muligt hele tiden”

Et fremherskende træk ved det samlede materiale fra min hovedcase udgøres af gennemgående ambivalente orienteringer. På den ene side er interviewpersonerne præget af en indholdsmæssig arbejdsorientering, der består af dels en faglig stolthed over at bidrage til nyttige kvalitetsprodukter og dels en social omsorg for de sundhedsmæssige og sociale arbejdsvilkår. Disse gennemgående indholdsmæssige aspekter af medarbejdernes orientering i arbejdet modificeres på den anden side af og divergerer med den nødvendige inderliggørelse af de organisatoriske og ydre produktivetsbetingelser, der forcerer en tilsidesættelse af ovennævnte indholdsmæssige omsorgsdimensioner. En konfliktualitet, som jeg fortolker som omsat hos medarbejderne i en ambivalens - forstået som nogle modsatrettede immanente hensyn, der viser sig side om side som dikotomiske størrelser på tværs af subjekternes faglige selvforståelse og praksis - og som udtrykkes empirisk i forskellige praksisrelaterede sammenhænge.

De indledende citater³¹ illustrerer medarbejdernes konkret oplevede og påtrængende ambivalenskonflikt, som udspringer af virksomhedens miljøpolitiske engagement. I disse udlæser jeg nogle meget konkret oplevede modsigelser i udførelsen af deres daglige arbejde. På den ene side forventes de at udføre arbejdet ud fra de gældende produktivetsnormer. På den anden side fremsættes der krav om, at de bryder de indarbejdede rutinerede praksisser, som netop synes nødvendige for at opretholde tempoet, gennem løbende afprøvninger af stadigt mere miljørigtige og tidskrævende produkter.

Miljøcertificeringens substitutionskrav fører til nogle uforudsigelige og besværlige arbejdsprocesser, hvor man løbende skal afprøve nye miljørigtige og mindre virkningsfulde afvaskningsprodukter, hvilket vanskeliggør en fastholdelse af det høje arbejdstempo. Den produktivetsstyrede incitamentsstruktur modarbejder således en miljøorienteret praksis og trækker snarere i retning af at *undlade* brugen af de mindre sundhedsfarlige produkter – til trods for de helbredsmæssige risici, der er forbundet hermed. Tilbøjeligheden til unddragelse inddæmmes tendentielt af medarbejdernes historisk forankrede subjektiv-socialt vished om de effektive produkters risikable konsekvenser for eget helbred. Denne udbredte erkendelse har en vis selv-disciplinerende indvirkning på, at man alligevel indordner sig under de nye arbejdsprocedurer trods de daglige sammenstød imellem dette hensyn til eget helbred og fastholdelsen af et højt arbejdstempo.

---

³¹ Idet ambivalenser i sagens natur konstitueres af tvedelte orienteringer, forekommer det kun sjældent, at medarbejderne ytrer disse i én og samme sætning. Det begrundes min inddragelse af flere – indbyrdes inkommensurable – citater til illustration af deres ambivalente orienteringer.

Modsigelsen mellem virksomhedens produktivitetsoptimering og opfyldelsen af miljøcertificeringens miljøforskrifter synes at være blevet tabuiseret via ledelsens hegemoniske og dagsordenssættende position. Derfor forskydes modsigelsen til at blive medarbejdernes praktiske problem, som de lider under og kæmper for at balancere imellem i deres daglige virke. Deres ambivalente orienteringer mellem krav til arbejdstempo, som vanskeligt kan indfries med anvendelsen af de mindre effektive stoffer, og den subjektive og faglige erkendelse af arbejdets sundhedsrisici formår således kun glimtvist og indirekte at komme i bevægelse i materialet. Det udtrykkes af Lars som individualiseret skam- og skyldfølelse over hans umiddelbare tilbøjelighed til at ofre brugen af de besværlige miljøprodukter for at kunne efterleve de stadigt intensiverede tempokrav. Løsningen bliver en individualiseret og pragmatisk balancegang, som sjældent udfoldes og diskursiveres kollektivt, hvorfor den indbyrdes erfaringsudveksling herom forekommer ganske tilfældig: *"Vi opdager, at de andre bruger noget og så overtager vi det måske"*.

Modsigelsesfyldte arbejdsvilkår

Som ansat på virksomhed A synes man at være hensat til at skulle forene og navigere mellem tre typer af betingelsesforhold, hvis uforenelighed ikke tematiseres på organisatorisk plan, men fastholdes som uddifferentierede, men hierarkiserede logikker.

Det første forhold udgøres af *ledelsens tempokrav*, der indtager en naturaliseret status og fungerer som legitimerende argumentationsgrundlag for enhver beslutning under henvisning til de ydre konkurrencevilkår: *"... vi får også engang imellem tudet ørene fulde af, at det godt kan gøres hurtigere, for det gør det måske andre steder"*.

Det andet forhold udgøres af kravet til medarbejderne om udførelse af arbejdet *i overensstemmelse med miljøcertificeringsforskrifterne*, som ofte viser sig i praksis at modarbejde førnævnte hierarkiserede argumentationsgrundlag, og som fører til handlingsorienterede dilemmaer i det daglige arbejde. Dilemmaerne synes overvejende at udgøre et praktisk problem for medarbejderne. De anerkendes ikke af ledelsen, som overlader den uforenelige balancegang til medarbejdernes praktiske håndtering heraf: *"Selvfølgelig er det rigtigt, man vil ikke stå og blive hjerneskadet med et-eller-andet vel? Men nogle gange er det altså pisseirriterende, at man skal bruge alt muligt hele tiden"*.

Det tredje forhold vedrører *den subjektive viden om arbejdets sundhedsrisici*, men som fortrænges af dagligdagens underminering af såvel arbejdsmiljømæssige som ydre miljømæssige hensyn, som tempokravet initierer og derved bidrager til ambivalens mellem irritation og anerkendelse over miljøforskrifterne: *"Jeg kan godt se, når jeg fjerner min egen irritation over at skulle prøve nye ting, at det er for mit eget bedste hele vejen igennem"*. Men i praksis fortrænger den her-og-nu orienterede instrumentelle logik den potentielt moralske langsigtede orientering med de konkrete følger, at medarbejderne i kampen for at opnå ledelsesmæssig anerkendelse tvinges til at underordne hensynet til egen sundhed under hensyn til produktivitet udtrykt ved rutineret brug af de sundheds-

skadelige og effektive produkter. Dette foregår samtidig med kravet om produktsubstitution.

Denne risikofyldte adfærd afspejler effektivitetskravenes primat. Medarbejdernes produktivetsorienteringer minimerer angsten for overflødigførelse, men samtidig er den et udtryk for en passiviserende afmontering af deres ambivalente tvetydighed, som netop indeholder potentiel bevægelse. Samtidig ses der også tydelige tegn på medarbejdernes inderliggørelse af de langsigtede hensyn til egen (og ydre) sundhed, idet sundhedsaspektet indgår som et legitimt og motiverende argument medarbejderne imellem til at prioritere de miljørigtige produkter på bekostning af en ukritisk efterlevelse af produktivetskravene.

Dette afspejles i deres beskrivelser af de konkrete sociale motivationsprocesser, hvor de ansporer hinanden til at prioritere de miljørigtige produkter og implicit til at modificere det opskruede tempo. Miljøeksperten indtager en central rolle i at understøtte dette indholdsmæssige hensyn. Hun aflaster de miljøorienterede medarbejdere og indgår i dialog med de mindre miljøvillige, hvilket fremhæves som positivt af den miljøorienterede Sigurd, som herved kan opfylde sin primære opgave: at udføre arbejdet så fejlfrit og så hurtigt som muligt.

I spørgsmålet om praktisk efterlevelse af disse indholdsmæssige hensyn udtrykkes en generel frustration – ikke mindst fra miljøkoordinatoren³² - over de overordnede strukturelle konkurrencevilkår, som skærpes i disse år i kraft af den voldsomme teknologiske udviklings akkumulerede krav til både kvalitet og service. Denne henvisning til ”ydre magter” – konkretiseret via kunderne - der sætter den indholdsmæssige dagsorden og underminerer en miljøfaglig funderet reflektiv praksis, synes der at være pragmatisk konsensus omkring blandt alle virksomhedens aktører.

Miljøstyringen som et ambivalent kompromis

Ambivalenserne formår således kun i mindre omfang at blive italesat – at blive politiseret – via den ”neutrale” og indiskutable henvisning til de ydre konkurrencehensyn som den fællesskabsgenererende base. I dette lys kan miljøstyringens kontrolbaserede systematik ses som en måde at *udligne* tvetydigheder og modsigelser mellem virksomhedsrationaliteten og miljøtænkningen på, idet man vælger at rationalisere miljøaspektet og tilpasse det til virksomhedens systeminterne logik ved at reducere miljøaspektet til et ekspertligt udarbejdet og institutionelt anerkendt og klassificeret miljøstyringssystem.

---

³² Miljøkoordinatoren siger følgende i en snak om den manglende tid til at drøfte arbejdets miljøproblemer og udviklingsmuligheder medarbejderne imellem: ”Men problemet er igen: Tiden. Bare dét at få samlet en styregruppe på fire mennesker, der skal man nærmest være tryllekunstner. Det er ikke befordrende med sådan et tidspres, som vi har. Men jeg har vanskeligt ved at se, hvordan vi kan komme ud af det, fordi det er ikke os selv, der skaber tidspreset. Det er et krav udefra.

Miljøstyringssystemet kan således ses som et kompromis mellem en rationalistisk produktivitetsoptimering og nogle flyvske og ”bløde” miljøhensyn, i et pragmatisk forsøg på at gøre dem operationelle inden for virksomhedens systeminterne logik. Således kan de eksterne kundekrav betegnes som paradoksale, idet de på den ene side netop har initieret ledelsens beslutning om at lade sig miljøcertificere, som kan tages som et udtryk for en *form for* miljøtænkning i arbejdslivet - uanset hvor rationaliseret og systematisk tilpasset den er udformet. På den anden side er kravene øget i forhold til service, dvs. en optimal fleksibilitet over for kundernes behov for hurtige og præcist udførte opgaver.

Denne paradoksale logik ligger i tråd med Hajers analyse af den økomodernistiske diskurs og forestillingshorisont, som netop betragter vækst og miljøhensyn som komplementære størrelser, der indgår i et plussumsspil, hvorved de samfundsmæssige miljøhensyn og virksomhedens behov for økonomisk ekspansion går op i en højere enhed (Hajer 1996, p. 252). Men som forholdene på denne ”økologisk moderne” virksomhed illustrerer, synes prisen for dette konsensuelle samspil at blive betalt andetsteds i den sociale virkelighed, nemlig af de direkte producenter. Modsigelsen mellem vækstimperativet og de mere u håndgribelige og uforudsigelige facetter af miljøspørgsmålet overlades som et uforløst og ikke-accepteret dilemma til medarbejdernes – primært individuelle – formåen at håndtere og navigere imellem.

Miljøpolitikken indoptages blandt medarbejderne med en *betinget velvilje*, idet den bryder med de tryksgenererende og behørigt tidsminimerende rutiner i arbejdet, samtidig med at der kun i mindre grad tildeles de fornødne rum til, at de nye praksisser kan forankres og forplantes til nye rutiner – et dilemma, som det bliver op til den/de enkelte medarbejdere at håndtere. Det fremgår af materialet, at den subjektive oplevelse af, hvorvidt det er legitimt eller ej at bruge længere tid på arbejdsopgaverne, varierer blandt de deltagende medarbejdere, hvilket formodentlig hænger sammen med aldersbetingede kapaciteter for at kunne fastholde et højt tempo med de mindre funktionelle produkter. Denne divergerende opfattelse af frihedsgrader i forhold til tidsanvendelsen til de miljøforbedrende eksperimenter kan således tolkes som et udtryk for miljøpolitikens individualiserende generering af nogle ulige og splittende arbejdsvilkår for medarbejderne, idet muligheden for at håndtere disse betinges af nogle individuelle kapaciteter, som i dette tilfælde viser sig at være generations- og aldersafhængige.

Ambivalente arbejdsorienteringer: Arbejdets dobbelthed

Ovennævnte konfliktperspektiver og ambivalensorienteringer kan – groft forenklet – koges ned til to tydelige orienteringer, som medarbejdernes opmærksomhed centrerer sig om i deres miljøaktualiserede arbejdsliv. Den ene orientering retter sig mod den indholdsmæssige side af kravenes konsekvenser; et sundere arbejde – et renere miljø. Denne normative omsorg udmønter sig i nogle socialt-subjektive *langsigtede* orienteringer ud fra medarbejdernes faglige og offentlighedsrelaterede bevidsthed om arbejdets sundhedsskadelige risici. På den anden side fortrænges denne omsorg tendentielt af den an-

den, og primære, orienterings *kortsigtede* produktivitetskrav, som genereres af de øjeblikksfunderede kontrollerende praksisser og patroniserede kommandostrukturer. Disse fordrer, at man udfører arbejdet så hurtigt og rutinepræget som muligt, hvilket fører til en nødvendig tilsidesættelse af de moralske hensyn trods erkendelsen af de sundhedsskadelige konsekvenser heraf. På den ene side understøttes den fagligt-moralske bevidsthed af miljøstyringen og på den anden side forårsager denne paradoksale arbejdsbetingelser for medarbejderne på grund af de uforandrede produktivitsstrukturer. En ambivalent orientering over for miljøpolitikkenes affødning af disse uforenelige krav synes uomgængelig.

I et Negtsk perspektiv udtrykker denne konkret oplevede ambivalens overfor miljøforbedringer i arbejdslivet nogle mere vidtrækkende og gennemgribende samfundsmæssige modsigelser. Sådanne ambivalenser kan udmønte sig i såvel konsensuelle tilpasningsstrategier som politisk kritik af forholdene.

I den tilpassede responderingsstrategi suspenderes de konfliktfyldte arbejdsvilkår subjektivt og socialt til fordel for en konsensuel inderliggørelse af produktionsstrukturerne. Dilemmaet søges overvundet ved at sætte egen sundhed og de ydre miljøforhold på spil. Denne fortrængningsmekanisme betegnes af Negt som en "identifikation med angriberen" og udgør den umiddelbare erfarings konserverende dimension, hvor de objektive betingelsers lukkende horisont fører til affirmative praksisser og reducerede forståelsesformer, der fixerer medarbejderne til en realitetsbunden – og apolitisk – produktivitsorientering (Negt & Kluge 1972). Denne orientering vedligeholdes *i kraft* af virksomhedsrationalitetens eksklusion af det samfundsmæssige, hvilket lukker for miljøspørgsmålets normative samfundsrelevans. Sådanne produktivitsorienteringer indeholder dog også elementer af subjektive ambivalenser, men det immanent bevægelige – og potentielt politiske – fastholdes og lukkes, hvilket fører til en stivnet og individuel lidelsesfyldt tilstand for medarbejderne. Frodes rationelle forslag om løsarbejdskraft mener jeg illustrerer en sådan "lukning" af egen ambivalens mellem virksomhedsidentifikationen og sociale kollegiale hensyn, hvor han konstaterer: "*Jeg mener, det er i orden, at når der ikke er mere arbejde på virksomheden, så fyrer man medarbejdere*".

Den anden respondering over disse forhold udgøres af en progressiv udvidende kulturel orientering. Sådanne horisontale åbninger ser Negt yderligere aktualiseret med erosionskrisens sekularisering af arbejdssetikkens tabuisering af arbejdets indhold og samfundsmæssige betydning (Negt 1985, pp. 49-61). Denne politiske udvidelse af de faglige orienteringer kan således foregå *på trods* af de lokale neutralitetsbetingelser. Heri er indeholdt kimen til en politisk realisering af den dialektiske relation mellem medarbejderen som en del af naturen og medarbejderen som naturbehersker – med en udvidet miljøorienteret faglig horisont og ændrede arbejdspraksisser til følge. Heraf følger en kritisk grænseoverskridende horisont, der tager afsæt i en reflektorisk anerkendelse af de modsigelsesfyldte samfundsdynamikkens og arbejdsvilkårs betydning. Men modsat

tilpasningsstrategien ligger der heri en anerkendelse af de subjektive ambivalenser – og en videre refleksivitet på baggrund heraf - hvilket bringer ambivalenserne i bevægelse. Det er igennem denne bevægelse og politiske udvidelse af horisonten, at afsættet til utopiske og emancipatoriske arbejdslivsperspektiver findes - gennem tilsynekomsten af arbejdets subjektive og samfundsmæssige betydning. Det er også her inden for at de fagligt forankrede miljøorienteringsperspektiver kan tematiseres på ny.

Afpolitisering af arbejdets indholdsside

Men disse perspektiver kan kun udfoldes ved, at modsigelserne mellem produktiviteten og miljøhensynene tages alvorligt og der heraf følgende ambivalenser anerkendes socialt af alle virksomhedens aktører. En sådan anerkendelse og herved mulig politisering udgør kilden til ambivalensernes bevægelse. Dette vanskeliggøres ved virksomhedens organisatoriske envejs styring, hvor medarbejdernes politiske mulighedsperspektiver fortrænges. Men kritikken af disse forhold italesættes af Frode. Citatet afspejler en indirekte efterlysning og anerkendelse af medarbejdernes mulige myndighedsgenererende rolle: *"Det er sådan typisk, at man ikke gør brug af medarbejdernes viden, selvom de netop i praksis ved, hvad der er af problemer"*.

Denne kritik af underkendelsen af medarbejdernes subjektive og faglige kompetencer kan ses som et udtryk for diskrepansen mellem et overleveret instrumentelt arbejdsset og de begyndende emancipationspotentialer i erosionskrisen i Frodes arbejdskulturelle politisering heraf. Men manifesterede konsekvenser af erosionskrisen er dog langt fra slået igennem, idet der inden for den virksomhedsrationelle kontekst stadig opereres ud fra nogle utidssvarende produktionslogikker for de direkte producenter. Medarbejdernes viden, indsigt og erfaring med produkterne – i kraft af deres sanselige forankring i genstandsmæssigheden - indgår som uvedkommende faktorer på virksomheden, hvor de substantielle beslutninger i altovervejende grad betragtes som et ledelsesanliggende.

I miljøpolitikken synes medarbejderdeltagelsen at være reduceret til negativ grænsesætten i forbindelse med produktafprøvninger, som indordnes under leverandørens instrumentelle salgsmotivation. Miljøspørgsmålet berøres kun af medarbejderne i det omfang, at miljøprodukterne påvirker produktionen i negativ retning, hvorfor deres deltagelse i miljøpolitikken er reduceret til instrumentelle formål bestemt af andre end dem selv. Som led i effektiviseringsstrategier gør man brug af medarbejdernes praktiske erfaringer uden at inddrage dem i indholdsmæssige vurderinger, hvorved medarbejdernes kompetencer ekskluderes i såvel den overordnede planlægning som i de substantielle kvalitetsvurderinger. Kvalitetsdimensionen er reduceret til kravet om udfyldelse af kvalitetskemaer, som indgår som ledelsens kontrolredskab og som grundlag for valg af nye maskiner. Denne selektive "tapning" af medarbejdernes faglighed cementerer deres subjektive underkendelse af egne kompetencer i miljøkvalitative spørgsmål.

Herved minimeres perspektiverne for en udvidet produktionshorisont gennem udfoldelse af medarbejdernes særegne praksisforankrede base som udgangspunkt for at kunne forholde sig normativt til produkternes samfundsmæssige værdi. Kilden til en bæredygtig samfundsmæssig produktion skal ifølge Negt netop findes i den umiddelbare erfaring med omgangen med tingene, som udgør det nødvendige afsæt for at tematisere produkternes samfundsmæssige relevans. Den instrumentelle virksomhedsrationalitet tabuiserer derimod arbejdets substantielle værdi og politiske betydning, selv i sin miljøpolitiske omlægning til værdirelaterede efterspørgselskrav til produkternes miljøindhold. Også ved sådanne produktionsforændrende tiltag søges den kunstige opdeling mellem form og indhold opretholdt, idet perspektiverne for miljøtiltagene indsnævres til – ganske vist langsigtede³³, men stadig udelukkende økonomiske - efterspørgselshensyn.

Disse realpragmatiske forskydninger kan ses som nogle mere grundlæggende opsplittningstendenser, som Negt fører tilbage til den industrielle adskillelse af det arbejdende menneskes ontologiske naturrelation som en del af naturen. Herved bliver naturbeholdersdimensionen den enerådende legitime orienteringshorisont i det virksomhedsrationelle spil, som sætter rammerne for arbejdet (Negt & Kluge 1981, p. 27). Med erosionskrisens opløsning af den instrumentelle naturbeholderslogik som den primære meningsgivende arbejdsorientering – som under den industrielle modernisme havde karakter af en cementeret sandhed – sættes nye indholdsmæssige moralske spørgsmål på den samfundspolitiske dagsorden. Det bringer spørgsmålet om arbejdets betydning for ressourcegrundlaget – både her og nu og i et fremtidsperspektiv – frem i lyset (Negt 1994, p. 47). Normative og værdirelaterede spørgsmål, som hidtil er blevet effektivt fortrængt inden for det industrielle vækstooptimistiske paradigme, dukker op til overfladen og politiseres offentligt. Det viser sig bl.a. ved ændrede forbrugerkrav, som virksomheden i forlængelse af sin egen afsætningsoptimerende kundeorientering, ser sig nødsaget til at efterleve. De naturaliserede autoritetsstrukturers tilsidesættelse af medarbejdernes subjektive forestillinger om produkterne værdi og samfundsmæssige nytte synes således at blive sat under pres, når omverdenskravene tvinger virksomheden til at ændre sine produkter i overensstemmelse med disse indholdsmæssige moralske krav. Dette fører til en ny situation, hvor erosionskrisens kulturelle og samfundsmæssige ambivalens' tilsynekomst bringes ind i den virksomhedsrationelle kontekst med nye overskridende perspektiver for medarbejdernes faglige miljøorienteringer.

4.3.2. Ambivalenser i fagligheden

"De unge mennesker, de har jo større chancer, sådan en 25-årig, end en på 40-50. Men firmaet vil jo osse godt beholde nogen af de gamle. Vi har jo mere erfaring"

---

³³ Som det udtrykkes af den tekniske direktør: "...vi tror på en langsigtet virkning ved at være foran og ved at have brugt en masse penge. Dem, der nu bliver spurgt, 'Hvorfor har I ikke miljø', de skal til det, de skal til at bruge penge nu. For at sige det ud af posen: Det har kun kostet penge. Vi tror dog stadig. På kort sigt penge ud af lommen en masse, på lang sigt, der giver det en god virkning".

”Der skal stadigvæk tages en faglig vurdering, for det faglige øje kan stadigvæk se bedre end, tror jeg, alle de måleapparater, man kommer frem til”

”Jeg tror, det varer mange år, før man ikke ser en trykker ved en trykkemaskine”

En udtalt ambivalens, som viser sig af materialet, er en tvedelt orientering mellem en ekspliciteret faglig stolthed og en indignation over oplevelsen af, at de faglige praksiserfaringer ekskluderes i virksomhedens overordnede planlægning – og i virksomhedens miljøpolitik. De ældre udtrykker viden om det fleksible arbejdsmarkeds favorisering af yngre arbejdskraft som en trussel mod egen ansættelsesposition, men understreger samtidig værdien af de fagligt erfarne ældre medarbejdere for virksomhedens kontinuitet. Endvidere afdramatiseres den teknologiske udviklings overflødiggørelse af håndværksmæssige faglige kvalifikationer som en måde at mane sin egen angst heroverfor i jorden, men også som et udtryk for en faglig selvbevidsthed om værdien af disse kvalifikationer i et produktionsmæssigt helhedsperspektiv.

I forlængelse af denne faglige stolthed beklager medarbejderne en implicit oplevet underkendelse af den faglige horisonts relevans i overordnede beslutningsforhold på virksomheden. Det kommer bl.a. til udtryk i en indirekte ugyldiggørelse af deres kvalifikationsværdi i miljøspørgsmål. Perceptionen af miljøforhold på virksomheden betragtes primært som et ydre krav - en ydre anledning –som dog får betydning og konsekvens for arbejdsvilkårene, og som viser sig at fordre medarbejdernes inddragelse inden for detailområder. Og inden for disse indflydelsessprækker synes medarbejderne undertiden at kunne udfolde elementer af deres faglige erfaringer i et forsøg på at få disse tillagt en vis betydning og som en måde at trænge igennem tendensen til eksklusion af den faglige dimension i de topstyrede beslutningsgange – og i miljøpolitikken.

Den konkret-faglige udfoldelse af medarbejdernes miljøorientering foregår dog kun inden for nogle snævert afgrænsede delområder; nemlig som testpersoner af de miljøvenlige produkter for at afprøve deres funktionalitet og effektivitet i arbejdsprocessen. Generelt udelades deres faglige vurderinger i spørgsmål, der rækker ud over disse funktionelle afprøvninger og begrænses til en negativ indsigelsesret over for produkter eller beslutninger, der skaber urimelige arbejdsbetingelser for de direkte producenter. Denne afgrænsede arbejdsdeling udtrykkes klart i gruppeinterviewet, hvor de fortæller: *”Når vi deltager i afprøvning af produkter, er det udelukkende deres funktion, vi afprøver, om de kan bruges på maskinerne, ikke deres miljøegenskaber”*. Deltagelsen og indsigelsesretten betragtes ikke som en ligeværdig politisk ret til at påvirke politikken på virksomheden, men kun som mulighed for ”at slå bremserne i” i spørgsmål inden for deres afgrænsede arbejdsfelts gebet - dvs. såfremt der sker ændringer, som hæmmer deres mulighed for at udføre arbejdet i det påkrævede tempo.

Endvidere udgør indsigelsesretten ikke kun en ret, men også et slags selvdisciplinerende krav, idet medarbejderne risikerer, at beslutningerne stadfæstes og kon-

solideres, såfremt de ikke fremfører deres praksisforankrede protester her over for i tide. Som en medarbejder forklarer: *"Vi bliver nødt til at komme med vores mening om produkterne, for ellers risikerer vi at få det lige pludselig med konsekvenser, vi ikke er interesserede i"*. Deres fremhævelse af en begrænset, negativ indsigelsesret over for miljøimplementeringer synes primært at være at være udformet som en pragmatisk nødvendighed, som fordre henvisning til effektivitetskalkyler for at legitimere kritikken over for ledelsen. Denne indfangning i den virksomhedsrationelle ledelsesdiskurs kan betragtes som den eneste måde medarbejderne kan opnå gennemslagskraft og komme til orde i virksomhedens miljøpolitik.

Kritikken af virksomhedens miljøpolitik udfoldes på langt mere positiveret facon i gruppeinterviewets gensidige dialog, hvor deltagerne er relativt friholdt fra det rationalistiske legitimitetsgrundlag. Her blev det forsøgt at tematisere en anden dagsorden med afsæt i de faglige erfaringer og forestillinger, der udmøntede sig i nogle vidtrækkende faglige og miljøorienterede visioner.

Diskursiv selvdisciplinering

Sådanne begrundede kritikker med indbyggede alternative løsningsstrategier fra medarbejderside synes imidlertid at række ud over de eksisterende konventioner på virksomheden, hvorfor kritikken indsnævres til ganske afgrænsede og konkrete forhold – løst fra en bredere faglig og kollektiv vurdering og friholdt fra forandringsperspektiver med afsæt heri. Medarbejderne bidrager således selv til deres eksklusion fra at fungere som politiske forandringsagenter på virksomheden gennem inderliggørelsen af eksisterende konventioner. Det fremgår ganske tydeligt af deres selvudgrænsende ræsonnement fra gruppeinterviewet: *"Vi kommer ikke sådan med forslag, men vi brokker os dagligt over det ene og det andet"*. Her tydeliggøres Lars' disciplinære inklusion i den organisatoriske afvisning af medarbejdernes faglige kompetencer til at bidrage med betydningsfulde ændringer på virksomheden, idet forslag reduceres til brok i forlængelse af den afgrænsede og negerende indsigelsesret. Denne italesatte selvdisciplinering tolker jeg som en individualiseret udløber af ledelsesrettens a-politiske status, der udstøder og umyndiggør medarbejderne som refleksive politikdefinerende subjekter, hvilket fører til medarbejdernes selvdisciplinerende undertrykkelse af deres egne konkret forankrede refleksive potentialer (Beck 1997a p. 248).

Men medarbejdernes rodfæstede faglige selvværd ytrer sig ved en subjektiv betoning af egne styrker. Dette understreges af den yngre "stemme", Lars, via hans omstillingsparate position i pagt med virksomhedens behov for fleksibel arbejdskraft. Og det understreges af de ældre "stemmer", Bent, Sigurd og Frode, i deres fremhævninger af de faglige erfaringers og de håndværksprægede kvalifikationers bestandige betydning. Disse fremdragninger af egne faglige forcer kan antageligvis udgøre en kilde til at bestyrke det subjektive mod til at gå imod den konsensuelle virksomhedsrationalitet og kritisere de modsatrettede fordringer, der ligger i det ambivalente krav om produktiv og miljørig-

tig arbejdspraksis - selvom kritikken indirekte underkendes subjektivt ved at blive præ-senteret som *brok*.

Trods den tilsyneladende afgrænsede indsigelsesret – retten til at brokke sig – inden for detailspørgsmål neutraliseres denne ofte af *økonomiske argumenter*, der udgør det primære begrundelsesmodus i virksomhedsdiskursen. Den økonomiske rationalitetslogik inderliggøres hos medarbejderne, der kender grænserne for kritikens rækkevidde, som består af den permanente risiko for eksklusion. Angsten for at miste det sociale livsgrundlag overskygger således deres incitament til at fremføre kritik af virksomhedens selvreferentielle produktionslogik (Beck i Nielsen et al (red.) 1999, pp. 113-114). Magt-aftalens krav om medarbejdernes ligegyldighed over for indholdet og effekten af deres arbejde ekskluderer medarbejdernes potentielle kritiske rolle, idet den sikrer, at den skæve magtfordeling blandt parterne fortsat består, hvilket afføder medarbejdernes fundamentale mangel på udsyn og sikkerhed. Hensynet til arbejdets kvantitative resultater vejer tungest i de organisatoriske beslutninger og krav, hvilket illustreres af ledelsens konventionelle begrundelse for at inkludere miljøforanstaltninger. Miljøaspektet betegnes af ledelsen som en faktor, som virksomheden skal gøre sig økonomisk fortjent til. Sammenholdt med den for medarbejderne ekskluderende risikofaktor, tilskynder virksomhedsrationaliteten til en forskydning af de sociale og økologiske hensyn til sundhed og natur, som således kommer i hhv. anden og tredje række.

De naturaliserede produktivitets- og kommandostrukturer synes at konstruere et hierarki af betydnings- og væsensdimensioner, hvor ”bløde” økonomisk uomsættelige kategorier såsom sociale og økologiske hensyn indgår som sekundære. Den dogmatiske og endimensionale produktivitetslogik afspejler sig idealtypisk i ledelsens praktiske og retoriske gennemførelse af just-in-time-logikken som det efterstræbelsesværdige produktionsprincip, hvilket medarbejderne er nødsaget til at indoptage i deres faglige orienteringer. Dette afspejler sig i den gennemgående og disciplinerende *tidsdiskurs*, som alle aktører er indfanget i, hvilket også indvirker på de sociale relationer blandt medarbejderne. Tillidsmanden Frode illustrerer denne disciplinerende tidsdiskurs ved sin afvisning af at skulle anmode sine kolleger om at værne om arbejdsmiljøet ved ikke at skrue tempoet unødigt i vejret: *”Så ville jeg jo gøre mig skyldig i noget overenskomststridigt, for jeg har jo ikke ret til at lægge produktionen hindringer i vejen”*. Hierarkiseringen med produktiviteten som det mest tungtvejende hensyn er således integreret i de formaliserede samarbejdsstrukturer og efterlevelsen heraf håndhæves systematisk af ledelsen, som reagerer prompte, såfremt medarbejdere søger at politisere dette forhold ved at henstille til at prioritere stressminimerende arbejdspraksisser over virksomhedens produktivitet.

Tidsdiskursens primat

Tidsdiskursen fungerer som legitimation af ledelsens rationaliseringsbeslutninger og fører til stiltiende accept af indsnævrede handlemuligheder for medarbejderne. Tids-

diskursen tager således effektivt brodden af disses indholdsmæssige kritik af de centralt fastsatte beslutninger, som citatet her belyser i en snak om medarbejdernes manglende indflydelse på virksomhedens maskinindkøb: *"Så har de jo nogle mere langsigtede planer om, hvilke markeder de gerne vil ind på og hvis de vil ind på nogle markeder med større ark, så er det klart, så køber de en større maskine, selvom trykkerne står derude og siger, at det ikke er nødvendigt"*. Denne skæve kompetencefordeling mellem medarbejdernes praktiske erfaringshorisont og ledelsens overordnede strategiske markedstænkning synes at give sig udslag i Lars' ambivalente tvivl af egne kompetencer i overordnede planlægnings spørgsmål, men som afmonteres til hans af-politiserede anerkendelse af denne fordeling.

Denne naturaliserede adskillelse af medarbejderne fra de planlægnings- og udviklingsorienterede spørgsmål – som indsnævres til økonomi – har dele af medarbejderne fuldstændig indoptaget som nogle uantastelige betingelser. Lars responderer således på spørgsmålet om muligheden for inddragelse i mere udviklingsorienterede virksomhedsforhold: *"Det tror jeg sgu ikke jeg er kompetent til, hvis jeg skal være helt ærlig"*.

Afmagten og den systembekræftende inderliggørelse af produktivitsstrukturerne – som er et udtryk for den umiddelbare erfarings konserverende konsensuelle tilpasningsstrategi - er dog kun af relativ karakter. Der er tale om en pragmatisk fortrængningsmekanisme, der sætter ind under det daglige arbejdslivs fortravlede konditioner og som lukker og afskærmer for de subjektive ambivalensers immanente dynamik og bevægelse. Minifremtidsværkstedets etablering af et anderledes socialt rum åbnede således op for en klarere tematisering af mulige handlingsperspektiver for en bæredygtig produktion på et socialt og fagligt grundlag hinsides en pragmatisk realhorisont. Under den indholdsudfyldende fase for fagets fremtid udfoldede deltagerne nogle omfattende og detaljerede bud på, hvordan produkterne kunne gøres til nogle samfundsmæssigt nyttige produkter. Disse visioner for arbejdets og produkternes indholdsmæssige dimensioner foreligger således i kimformer som potentielle muligheder for at udvikle arbejdet på basis af den faglige indsigt og erfaring i en samfundsrelateret retning. Men de praktiske barrierer i dagligdagens arbejde indsnævrer deres ambivalente miljøorienteringer, der stivner i deres perspektivløshed, i og med at tiden og rummet for miljøpolitiske forestillinger ikke er tilstede, hvorved udsynet for forbindelse mellem realitet og vision mangler real forankring (Negt 1985, pp 99 og 189-200).

Trods de ekskluderende beslutningsstrukturer, der bidrager til medarbejdernes subjektive ambivalens mellem opretholdelsen af det påkrævede tempo og de fagligt forankrede miljøhensyn, værner de således om en fælles-faglig grundlæggende konsensus om praksiserfarings værdi for produktkvalitet og hensigtsmæssige produktionsmetodikker, trods visheden om de faglige erfarings nedtonede betydning i den overordnede planlægnings- og beslutningsproces. Denne faglige selvrespekt synes kollektivt bevaret og

fastholdt som et fælles kulturelt grundlag og som kilde til at bibringe de individuelle anstrengelser – under de ambivalente vilkår - social mening og subjektiv betydning.

Trods organisatorisk tilbøjelighed til at underkende de faglige erfaringers relevans og rækkevidde – som undertiden indoptages subjektivt af medarbejderne som sandhedsstrukturerende markering af grænser for disses relevans, synes den kollektive faglige stolthed at udgøre et ganske betydeligt grundlag for medarbejderne som gruppeidentifikation og som orienteringsmediator for den medarbejderforankrede horisont og forholden sig til den foranderlige virksomhedsdagsorden. Men den faglige stolthed ytrer sig netop ambivalent. Den er på den ene side en grundlæggende forudsætning for at kunne begå sig på et kulturelt grundlag, mens den på den anden side hele tiden underkendes, udfordres og ekskluderes i den overordnede og betydningsgenererende virksomhedsdagsorden.

Egalitetsprincippet

De faglige orienteringer ytrer sig også i forhold til miljø på et solidarisk grundlag. Dels fordi medarbejdernes historisk betingede politiske opmærksomhed mod arbejdsmiljøproblemer inden for faget har styrket deres opmærksomhed på og refleksion over betydningen af moralsk prioritering af hensynet til egen (og andres) sundhed. Dels i kraft af den generelle viden på området, som fagbevægelsen har inddraget som et væsentligt politikfelt. Men også, som det fremgår indirekte af materialet, som en konsekvens af egalitetsprincippet blandt gruppen af medarbejderne på virksomheden, hvor det ikke accepteres, at enkeltpersoner ”går enegang” og skærper arbejdstempoet for at tækkes ledelsen, hvilket har risikofyldte konsekvenser for *alle* medarbejderne. Der foregår således en kollektiv kamp for at mindske de omfattende stressproblemer. Det sker gennem forsøg på fastholdelse af nogle tålelige produktivitetsnormer, som alle kan leve op til, og som ikke bør svækkes på grund af enkeltindividets tilsidesættelse af de sociale og kollektive hensyn.

Dette egalitetsprincip – kravet om social opmærksomhed mod nogle fælles rimelige arbejdsbetingelser - må formodes også at have betydning for den generelle konsensus og sociale ansporing af hinanden til at opprioritere og værne om de tidskrævende miljørigtige arbejdsprocedurer. Det ville føre til nogle ulige arbejdsvilkår, såfremt enkeltindivider kunne fastholde et højt arbejdstempo ved at negligere brugen af de miljørigtige produkter. Der er således i hvert fald to grunde til, at medarbejderne ansporer hinanden til fokus på miljø: Dels på grund af den generelle anerkendelse og vished om de organiske opløsningsprodukters sundhedsskadelige effekter, dels fordi de arbejdsmiljøforbedrende produkters fysiske og tidskrævende belastningsgrad fordrer, at de bruges af alle for ikke at skabe ulige betingelser for arbejdets udførsel.

Arbejderkollektivets krav om fælles og lige arbejdsbetingelser giver således anledning til social ansporing – sågar gruppepres – over for de kolleger, der udviser tilbøjelighed

til at vægte produktivitetsspektet over miljøhensynet ved at undlade brugen af de tidskrævende miljøprodukter. Visheden om de effektive produkters sundhedsrisici og arbejdets uforandrede produktivitetstilstand giver dog anledning til en almen ambivalens over for virksomhedens af ledelsen udstedte miljøpolitik – en ambivalens som fører til en daglig frustration over tempo- og miljøkravenes uforenelighed. Således anerkendes miljøkravene som sundhedsfremmende og i forlængelse heraf hensigtsmæssige for det ydre miljø, men samtidig tilfører de arbejdet en yderligere vilkårlighed og uforudsigelighed gennem kravet om løbende udskiftning og afprøvning af nye afvaskningsprodukter, som gør det vanskeligt at indarbejde de produktivitetsspektet fremmende rutinerede praksisser.

Under gruppeseancen forekom endvidere ansatser til en social gentænkning af tidligere beslutningers fortrængning af den kollektive dialoges betydning, idet de erfarede det konkrete tab, som afskaffelsen af pauser i arbejdstiden har medført. Samtalen gav således anledning til refleksion over behovet for kollektive rum til faglige diskussioner, erfaringsudveksling samt refleksion over individuelle rutinerede praksisser. Udover den rent faglige professionelle værdi heraf kunne sådanne dialogrum bidrage til kritikens kollektive vægt over for ledelsen.

Ambivalensen mellem arbejdsvilkårene og den faglige, indholdsmæssige arbejdsorientering træder frem i medarbejdernes indbyrdes samtale, men med vægten på den fælles faglige indsigt i det sundhedsmæssigt positive i miljøudviklingen inden for branchen – også ud fra deres sanselige erfaringer. Der udtrykkes erklæret stolthed over at bidrage til denne udvikling ved at være ansat på en virksomhed, der påtager sig en forpligtelse til at fremme en sådan.

4.3.3. Ambivalens mellem frihed til og frihed fra ansvar i arbejdet

”Jeg behøver ikke spekulere så meget over det og jeg ligger ikke søvnløs om natten og når jeg har fri, så har jeg fri og kan tillade mig at holde ferie uden at tænke mere over det”

”..umiddelbart så kan jeg bedst lide at vide, hvor jeg skal hen, når jeg møder”

”Vi bliver næsten altid præsenteret for den endelige løsning, når ledelsen har taget den”

”Men her på virksomheden, der har man altså dén idé, at der er kun én, der kan lede det arbejde og det er faktoren (mellemlederen red.)”

”Man tror ikke ud fra dét, at vi er mennesker, at vi selv kan styre tingene”

I forhold til de uindfriede behov for ledelsens anerkendelse af faglige kompetencer træder en klart ekspliciteret ambivalens frem i materialet i forlængelse af et udfoldet ønske om at indgå som ligeværdig aktør i produktionsplanlægningen. Det antyder ovennævnte brudstykker af udvalgte citater. På den ene side findes klare indikationer på medarbejdernes ønske om en handlingsinitieret faglig anerkendelse via tildeling af ansvar

gennem mere tværgående og synlige beslutningsstrukturer, udvidelse af ansvarsområder og mere dialogisk baserede samarbejdsmuligheder på tværs af faggrænser og maskintilknytning. Det kan være med til at opbløde de individualiserede organisationsstrukturer, som Frode beklager: *”Man tror ikke ud fra dét at vi er mennesker, at vi selv kan styre tingene”*.

På den anden side indgår også den modsatte tendens, hvor der udtrykkes ønske om *fritagelse fra* – eller i hvert fald minimering af - de lærings- og udviklingsorienterede managementstrategier om yderligere at skulle involvere sig subjektivt i et fortravlet og instrumentaliseret arbejdsliv. Argumentationen går her på, at et udvidet kompetence- og ansvarsfelt blot vil føre til øget stress og arbejdsbelastning og vil øge konfliktniveauet medarbejderne imellem, hvilket Frode frygter vil lægge yderligere beslag på og opsuge fritidens selvbestaltede arena. Derfor ”vender” han ovennævnte kritik til en positiv betragtning: *”Jeg behøver ikke spekulere så meget over det og jeg ligger ikke søvnløs om natten og når jeg har fri, så har jeg fri....”*.

Medarbejdernes indbyrdes kritik af og beklagelse over eget og kollegernes manglende faglige engagement begrundes dels med de yngre generationers disinteresse for traditionelle faglige og kollektive spørgsmål, dels ud fra en opfattelse af, at trykkere som faglig gruppe besidder en generel tilbøjelighed til at antage en instrumentalistisk lønarbejderorientering, hvor man ikke ønsker at investere for mange ressourcer i arbejdet ved at indgå i planlægningen og de overordnede og indholdsmæssige beslutninger, der kan være forbundet hermed. Medarbejdernes faglige vurderinger af egne indflydelsespotentialer i arbejdslivet – og dermed også på miljøpolitikken - er således ganske dobbeltsidede. De anerkender på den ene side gruppens værdifulde faglige kompetencer og ønsker dem udfoldet i langt højere grad i virksomhedens politiske udvikling. Men på den anden side beklager de tilbøjeligheden til at overlade de konfliktfyldte og menneskeligt krævende prioriteringer og beslutninger til mere centralt placerede personer – typisk til mellemlederen.

Tid og rum

I gruppeseancen udfoldedes ambivalenserne konkret i form af indbyrdes konsensus om behovet for rum for fælles faglig dialog i form af erfaringsudveksling og diskussion af fordele, ulemper og muligheder ved brug af miljørigtige produkter. Dette behov står dog i modstrid med beslutningen om at afskaffe frokost- og kaffepauser for at kunne nedsætte den ugentlige arbejdsuge til 35 timer – en beslutning, som de tilsyneladende selv har været med til at tage og hvor hensynet til den forøgede fritid har vejet tungest. Men det er tydeligt, at det sociale og dialogiske tab, som beslutningen har affødt, ikke har spillet en rolle i disse overvejelser, men snarere skal ses som en konsekvens af den ambivalente arbejdsorientering, hvor man på den ene side ønsker at udfolde sine faglige og sociale kompetencer gennem deltagelse og ansvar, men på den anden side frygter, at arbejdet skal brede sig ud og underminere fritidssfæren, som man værdsætter og beskytter.

Et andet forhold, der reducerer den kollektive og sociale omgang medarbejderne imellem, er de branchespecifikke organisationsstrukturer, hvor der i vid udstrækning er tale om alenearbejde – hver mand sin maskine. Også her fremgår en ambivalens, idet denne organisering på den ene side bestyrker den individuelle stolthed over det personbårne maskinansvar. På den anden side gør den arbejdsudførelsen til en ensom affære, der kun sjældent levner fysiske muligheder og tid til socialt samvær på tværs af de overvågningskrævende maskiner.

Medarbejdernes ambivalente orienteringer over for ansvar i arbejdet kan ses i relation til deres inderliggørelse af virksomhedens udgrænsning af de subjektive hverdagserfaringer som værdiløse og irrelevante facetter i en arbejdslivskontekst. Denne udgrænsning har medarbejderne delvist indoptaget og omformet i et andet perspektiv; ved kollektivt at værne om hverdagslivets autonomi. Denne begribelige reaktive responderingsstrategi afspejler sig delvist i deres tvetydige refleksioner over deltagelsens fordele og ulemper. Denne tolker jeg som udtryk for arkadestrukturenes opsplittede verdener, hvor arbejdslivet og hverdagslivet opleves som indbyrdes modsigelsesfyldte og uden sammenhæng. Opsplitningen herimellem viser sig også ved gruppeseancens forsøg på at tematisere tværgående miljøhorisonter på tværs af arbejdsliv og hverdagsliv. Det viste sig at være vanskeligt at bringe de hverdagslivsrelaterede miljøerfaringer ind i diskussionen, der netop blev foretaget inden for den selvsamme ramme, som udgør deres produktivetsbetingede og hverdagslivserfaringsforladte arbejdsliv, idet seancen fysisk foregik på virksomheden. De individuelle privatlivserfaringer formåede aldrig at løfte sig ud af deres partikulære kontekst og mødes omkring nogle fælles referencepunkter, hvilket vidner om deltagernes subjektive oplevelse af manglende forbindelse herimellem.

Teoretisk mener jeg, at denne ambivalente arbejdsorientering kan henføres til arbejdets indsnævrede refleksivbetingelser, som på den ene side afspejles af medarbejdernes grundlæggende afhængighed og subjektive tilknytning til arbejdet. Dette element kan henføres til arbejdets immanente *emancipatoriske minimum*, som ifølge Negt udgør et element af ethvert arbejde i kraft af dets subjektive visioner for forandring og handlingspotentialer funderet i den faglige erfaringshorisont (Negt & Kluge 1981, p. 23). Men på den anden side medfører det konkrete arbejdes overvægt af endimensionale tvangsmekanismer, at denne utopiske horisont af arbejdet sjældent kommer til udfoldelse, hvorfor medarbejderne ofte responderer med resigneret tilbagetrukkethed - som en demotivation til arbejdet - og dermed ønske om aflastning fra arbejdets indholdsmæssige dimension. Når denne resignerende tilpasningsstrategi tager overhånd, forskydes kritikken til forenkende meningsgenererende forklaringer om enkeltindviders evner og natur. Dette illustreres i materialet med begrundelsen for kollegernes – og egen – mangel på engagement som et udslag af *dovenskab*, hvilket signalerer en individualiseret skyld over ikke at ville ansvarliggøres yderligere i et i forvejen tidsmæssigt tæt presset arbejdsliv (Negt 1985 pp. 169-170). Denne tendens til reducerende og skyldsbetonede

årsagsforklaringer tolker jeg som et udtryk for arbejdets disciplinerende og socialisationsforankrede lukkethed under de realitetsmægtige betingelser.

Den ambivalente arbejdsorientering, hvis ene dimension udtrykkes ved en modvilje mod at påtage sig yderligere ansvar, kan således tolkes som en subjektiv tilbøjelighed til beskyttelse af selvet ved at værne om hverdagslivet som en selvstændig base friholdt fra arbejdslivets indsnævrede rationalitet. Samtidig italesættes også medarbejdernes ønske om realisering af deres faglige kompetencer gennem ligeværdige vertikale og horisontale samarbejdsrelationer. Ønsket om at skabe, at præge arbejdets indhold ud fra faglige og sociale vurderinger og dermed udfoldelsen som myndige subjekter fremgår også af materialet. Men samtidig lurer angsten for blive stillet yderligere til ansvar og skulle strømline sin subjektivitet totalt under produktionens effektivitetsinitierende vilkår, hvorved ønsket om deltagelse fremføres ambivalent. Spændingsforholdet mellem arbejdsliv og hverdagsliv fører således til det delvise og forbeholdne ønske om bevarelse af en demarkeret fri tid. Denne ambivalens' arbejdsnegerende dimension kan tolkes som en modreaktion på deres uforløste ønske om mere ligeværdige relationer mellem praksis og planlægning. Eftersom man ikke kan udøve myndighed i arbejdslivet, gøres forholdet til en dyd, som Frode og Lars italesætter deres arbejdsnegerende konsekvens af.

4.3.4. Individualiserede strategier til fortrængning af ambivalenser

"Det at kunne følge med udviklingen, det er jo også en af fordelene ved at arbejde et stort sted"

"Så bliver jeg til gengæld lært op i det nyeste nye og lærer den (maskine red.) at kende. Det er langt bedre end at ryge over på noget gammelt igen, for så vil man bare hele tiden halte bagefter"

"Jeg kan godt se, at når jeg fjerner min egen irritation over at skulle prøve nye ting, at det er for mit eget bedste hele vejen igennem"

De ambivalente arbejds erfaringer udspringer af de handlingslammende arbejdsbetingelser og vedligeholdes af de organisatoriske og teknologiske afhængighedsforhold, eksempelvis den individuelle maskinafhængighed. Disse forhold lukker for ambivalensernes politikpotentiale, idet medarbejderne fastholdes i individualiserede og passive forsnævringer. Responsivt omsættes denne individualisering til konsensuelle tilpasningsstrategiske orienteringer, hvilket ovennævnte citater kan ses som et eksempel på.

Ambivalenser ifht. de modsatrettede hensyns individualiserede dilemmaer fastholdes således på et ikke-socialt underliggende niveau, som gør dem lidelsesfyldte. I frustration over den strukturelle og personlige underkendelse af de modsigelsesfyldte arbejdsvilkår fra den ordredikerende ledelses side, forskydes de subjektive forståelsesformer mod reducerende personliggjorte forklaringer for at kunne bibringe en *subjektiv mening* med de ambivalente lidelser. Denne afledningsmanøvre bidrager muligvis med en kortvarig lindring heraf, men de u håndtérbare kilder består uanfægtet og styrket. Dette forhold

forstærkes yderligere af den slående mangel på diskursive rum for medarbejdernes sociale og dialogiske omgang med hinanden, som kunne bidrage til en kollektivisering af frustrationerne og styrke udvekslingen af indbyrdes faglige input. Herved kunne de forskellige orienteringer mødes og åbnes i retning af mere almene perspektiver for arbejdets faglige, sociale og miljøforbedrende udviklingspotentialer.

Tilpasningsstrategierne fremgår i materialet af medarbejdernes positive velvilje over for virksomhedens meget aktive teknologipolitik, som kædes sammen med den heraf følgende løbende kvalifikationsudvidelse, der bidrager til at skærpe de individuelle kompetencer og dermed ens ansættelsespotentiale på arbejdsmarkedet. Dette betragtes som en ubetinget styrke ved at være ansat på virksomhed A og ses i lyset af arbejdsmarkedets ændrede fleksible vilkår, der fordrer livslang læring og omstillingsparathed hos arbejdskraften. Omvendt efterlyses der også forudsigelighed i arbejdet som tryksgenerende foranstaltning for at kunne arbejde på basis af rutiner. Hangen til forudsigelighed i arbejdet må formodes at divergere med de fleksible og omskiftelige arbejdsbetingelser, som teknologipolitikken medfører. Dette misforhold bliver ikke yderligere relativiseret eksplicit i materialet. Men jeg tolker den utvetydige værdsættelse af teknologi-kravene, som teknologifornyelserne jo også er udtryk for, som Lars' kompenserende individualiseringsstrategi over for disse krav. Virksomhedens løbende opdaterede maskinpakke beskriver han kun de fagligt oprustende konsekvenser af. Denne selvscenesatte teknologioptimistiske vurdering, der kun betragter teknologien som kilde til kvalifikationsudvidelse, kan tolkes som en subjektiv udgrænsning af teknologiens immanente ambivalente karakter. Den anden facet af teknologipolitikken udgøres af målsætningen om rationaliseringsgevinster, der indebærer risiko for overflødiggørelse af den menneskelige arbejdskraft. Det udgør teknologiens andet – og angstprovokerende – janushoved (Negt 1985, pp. 222-236).

Den positive endimensionale fremhævelse af de teknologiske udviklingsperspektiver kan således også tolkes som en individuel copingstrategi via konsensuel tilpasning, hvor fleksibilitetskravene og virksomhedens teknologiorientering betragtes som et ubetinget gode ud fra argumentationen om, at det giver mulighed for løbende faglig udvikling qua teknologisk fortrolighed og dermed stimulerer ens beskæftigelsesmuligheder. Materialet indeholder således eksempler på medarbejderes subjektive underordning under teknologi og fleksibilitetskravene gennem deres overordnede tilfredshed med virksomhedens teknologipolitik. Men samtidig udtrykkes der ønske om en forudsigelig arbejdsdag, hvilket teknologipolitikken begrænser med sine krav om permanent forandringsorientering, hvorfor den efterspurgte forudsigelighed modificeres. Dette afspejler medarbejdernes ambivalente arbejdsorienteringer, hvor faglige, teknologiske udfordringer billiges, men samtidig fører til tab af den eftertragtede forudsigelighed og rutinebaserede tryghed.

Sådanne entydigt positive teknologivurderinger skal ifølge Negt ses i lyset af teknologiens realitetstvungne karakter. –Den kan ses som et eksistensvilkår for at kunne begå sig

på en moderne fleksibel virksomhed, hvilket nødvendiggør en positiv indstilling for at kunne udholde forholdene og bevare sin ansættelsesstatus.

Erosionskrisens dobbelthed

Endvidere findes der i materialet elementer af generationsforbundne polariseringer mellem kollektive solidaritetsfordringer og individuelle muligheder, som afspejler latent splittelse blandt medarbejderne med orienteringsusikkerhed til følge. Disse splittelsestendenser kan ifølge Oskar Negt betegnes som affødt af erosionskrisens immanente dobbelthed mellem subjektiv lidelse og politiske myndighedsgenererende muligheder. Erosionskrisens eksklusion af værdien af historiske erfaringer bidrager således til et kollektivt erfaringstab, der bevirker, at normer og fælles forståelser opløses og atomiseres helt ned i de enkelte subjekter, hvilket gør det vanskeligt at opsamle og handle ud fra nogle fælles oplevelshorisonter. Livssammenhængene og subjekterne splittes og lader sig lettere spille ud mod hinanden efter ledelsens forgodtbefindende, hvilket intensiverer medarbejdernes konsensuelle inderliggørelse af virksomhedens produktivitetsoptimerende imperativer, fordi det forekommer som den mest nærliggende og begribelige re-ponderingsstrategi (Negt 1985, pp. 71-72).

Men samtidig er erosionskrisen karakteriseret ved, at disse anomiske tendenser ikke *kun* finder sted blandt arbejderkollektivets medlemmer. Krisen er langt mere vidtrækkende og eroderer samfundet i alle dets porer, hvorved også de herskende samfundsdogmer udfordres. Herunder indgår forestillingen om vækst som et ubetinget gode, der herved sættes under et moralsk pres i lyset af den vestlige verdens paradoksale overproduktion. Muligheden for kritik og alternative forestillingshorisonter om mere moralsk forsvarlige og retfærdige samfundskonstruktioner og produktionsmåder bliver således *også* aktualiseret under denne kulturelle krisetilstand. Erosionskrisens dobbelte mulighedshorizont – som nogle historiske muligheder og risici – findes både på virksomheds- og samfundsniveau.

I en produktionssammenhæng kan de omfattende fleksibilitetskrav, som skyller ind over medarbejderne på samtidens moderne arbejdsmarked, ses som et udslag af disse krisefyldte forhold - med fare for at udmanøvrere de kontinuitetsbårne og erfaringsforankrede faglige kvalifikationer som stabiliserende og orienterende fagligt grundlag til fordel for en relativistisk og rodløs "beredskabs-orientering". Bauman hævder, at denne udvikling fører til usikkerhed og orientingsløshed blandt de ansatte med nye sociale polariseringstendenser til følge, i takt med at det erfaringsbaserede faglige grundlag mister sin gyldighed og gennemslagskraft i den stadig skarpere beskæftigelseskonkurrence (Bauman 2001, p. 27). Dette, mener jeg, kan ses som erosionskrisens negative dimension og afspejles delvist i Lars' kritikløse accept af de teknologiske vilkår og omstillingskrav.

I materialet kan genfindes denne ambivalente orientering overfor disse dobbelte – og mærkbare – udviklingsperspektiver, som erosionskrisen afføder. Det afspejles på den ene side i Lars' subjektive påskønnelse af fleksibiliseringens teknologiske udfordringer.

Omvendt udtrykker de alle – på forskellig vis – kritik af tabet af de faglige håndværkskvalifikationer som et led i den generelle ledelsesmæssige favorisering af og fordring om fleksibilitet og omstillingsparathed. De negative sider heraf består af krav om forglemmelse og fortrængning af erfaringsbaseret og sanselig viden som en dyd, idet man tvinges til konstant at ændre sin praksis og indstilling i takt med de hastigt forandrede ledelsesværdier. Man tildeles på den ene side nogle nye teknologifaglige udfordringer, men ekskluderes på den anden side fra elementer af den sanselige og praktiske erfaring, idet den betragtes som en hæmsko for nytænkning.

4.3.5. Ambivalente miljøorienteringer

”Det er jo også mange gange det offentlige, der beder om genbrugspapir. Det er jo rent politisk. Jeg kan ikke forstå, at man fokuserer så meget på papirforbrug, for man kan jo bare tilplante skovene”

”Jeg synes, der er mange ting, der kunne tåle en vis diskussion. Man skal nok passe på med at hænge sig for meget fast ét sted”

”Der er en hel masse skjulte ting i det dér, hvor man aldrig rigtig ved, hvad fanden, der er rigtigt i virkeligheden”

Ovennævnte citater illustrerer medarbejdernes skepsis over for de faglige praksissers eksklusion i den ekspertkulturelle og idealistiske miljødiskurs, som forekommer fjern og abstraktliggjort og uden praktisk indsigt i, hvad der overhovedet kan lade sig gøre og hvad der er *realt* miljøhensigtsmæssigt – både i det konkrete arbejdsliv og samfundsmæssigt.

Præsentationen af miljøspørgsmålet på virksomheden, via de ekspertligt udarbejdede miljøcertificeringssystemer, synes således – trods medarbejdernes generelle positive velvilje heroverfor – også at afføde associationer til den ekspertkulturelle og abstrakte miljøtænkning, hvorudfra efterspørgselskravene ofte udformes. Den ekspertlige miljødiskurs stiller de sig tvivlende overfor, idet dens sandhedsmonopoliserende og skiftende signaler, øger medarbejdernes afmagt over for miljørigtige handlingsperspektiver. Udgrænsningen af lægmenneskers praksisviden i den ekspertkulturelle miljødiskurs kan ses parallelt med virksomhedens professionaliserede og topstyrede eksklusion af medarbejdernes faglige kundskaber i de miljøpolitiske spørgsmål. Dette gælder både i planlægningen og prioriteringerne i miljøpolitikken og ikke mindst i den indholdsmæssige kvalitetsvurdering af produkterne. Denne oplevede underkendelse afføder deres gennemgående subjektive ambivalens mellem deres praksiserfaredede miljøorienteringer og handlemuligheder overfor virksomhedens ensrettede kommandostrukturer, der lukker for den praktiske mulighedshorisonts udfoldelse og afskærer de integrerende muligheder mellem miljørefleksion og handlen i arbejdslivet.

Frustrationen over nedvurderingen og desavoueringen af de faglige praksiserfaringer fra ledesside er gennemgående i materialet og kritikken ses afspejlet i medarbejdernes kritik af efterspørgselen efter genbrugspapir. Det betragter de, ud fra deres erfaringshori-

sont, som utilfredsstillende at arbejde med, fordi det forårsager unødigt resourcespild, idet det ofte ødelægges af maskinerne. Deres vurderinger rummer en kritik af misforholdet mellem den lokale miljøforståelse og den ekspertkulturelle miljødogmatiske forståelse. De underbygger kritikken ved samtidig at trække på deres egen miljøekspertlige viden, hvor de efterspørger yderligere forskning om slammet fra tryksværtens miljøkonsekvenser. De efterlyser helhedsvurderinger i miljøspørgsmål, som både inddrager ekspertviden om miljøkonsekvenser og praksiserfaringers indsigt i, hvad der kan lade sig gøre i det levede liv. Dette fremføres dog ikke uden en vis ydmyghed overfor egen formåen og faglig relevans i miljøspørgsmål. Men samtidig hermed afspejles deres faglige selvværdsfølelse fastholdt og deres videnskæssige berettigelse til at deltage i diskussion af sådanne spørgsmål, hvilket afdækker deres begyndende myndige politiseringsansatser i miljødiskursen analogt med erosionskrisens emancipatoriske perspektiver.

Horisontudvidende miljø-læreprocesser

Kritikken af den abstrakte og kontekstuaafhængige miljøtænkning er dog blevet væsentlig nuanceret af deres møde med en lokal miljøekspert på virksomheden i deres daglige arbejde. Igennem dette samarbejde synes at udfolde sig momentvise tegn på en interagerede vekselvirkning mellem den umiddelbare erfaringshorisonts indsigtfulde viden om arbejdsprocessens betingelser og muligheder og miljøekspertens kognitive miljøviden til frugtbar udvidelse af begge horisonter. I dette tværfaglige samarbejde har begge parter ageret og anerkendt hinanden som eksperter, hvis erfaringsverden, man gensidigt har været afhængig af at blive indviet i for at kunne opfylde de overordnede miljømål, som synes politisk at overskride certificeringssystemets kvantificerede formål. Medarbejdernes umiddelbare erfaringer indgår i dette samarbejde, som for en stor dels vedkommende består i at teste miljøvenlige afvaskerprodukter. Deres erfaringsbårne bidrag har været nødvendig for miljøeksperter, hvis rolle har bestået i at ændre produktionen i en stadig mere miljørigtig retning uden selv at besidde faglige erfaringer for, hvad der kan lade sig gøre rent praktisk.

Med en Negtsk optik kan man ideelt set tale om et dialektisk møde mellem den middelbare og den umiddelbare erfaringshorisont, der mødes og gensidigt udveksler og lærer af hinandens erfaring og viden. Mødet mellem trykkerne og miljøkoordinatoren synes på mange måder at leve op til dette ideal. Det skal ses i lyset af begge parter gensidige respekt for hinandens faglighed og miljøkoordinatorens brud med sin egen ekspertrolle. Dette brud har været en nødvendighed for hende for at kunne leve sig ind i og forstå de tekniske detaljer i trykkeprocessen og de specifikke krav, som trykkerne har indviet hende i.

Miljøstyringssystemets lukkede horisont

Men disse læreprocessuelle konsekvenser af virksomhedens ansættelse af en udefrakommende ekspert forekommer som en særegen tilfældighed, der ikke har været planlagt i den strategiske miljøpolitik. Via de personligt tillidsfyldte og gensidigt forpligten-

de relationer, der er opstået heri, har samarbejdet bidraget til gensidige erkendelser og aktiv inddragelse af trykkerne i den eksperimentelle udvikling af produkterne. Sådanne begyndende miljøpolitiske udviklingsperspektiver står i modsætning til virksomhedens miljøstyringssystemets a priori ledelsesstruktur, hvor man netop har søgt at minimere organisatoriske forandringer i forbindelse hermed³⁴. De myndighedsgenererende perspektiver, der *kunne* ligge i miljøforbedrende produktionsændringer, og som kunne fremmes ved aktiv inddragelse af medarbejdernes praksisforankrede faglige perspektiver, ekskluderes i denne systemtænkning. Denne rationelle ledelsesoptik orienterer sig ganske entydigt ud fra forudsigelighed, kontrol og kompleksitetsreduktion. Plurale horisontudvidelser som følge af medarbejderdefinerende politiseringer synes ganske skræmmende uoverskueligt og ville medføre et omfattende kontroltab inden for denne logik. Denne angst for at miste overblik og kontrol ligger således indbygget i den centraliserede og prædefinerede miljøledelseslogik, og dens implikationer fører til fortrængning af medarbejdernes potentielle mulighedsressourcer som udviklere af miljøpolitikens løbende forandring.

Men samtidig udtrykker man fra ledelsens side et ønske om at være på forkant med udviklingen - dvs. at indtage en frontposition på miljøområdet ifht. konkurrerende virksomheder - så man kan efterleve den stigende efterspørgsel efter miljøcertificerede produkter. Denne betragtning ses inderliggjort som subjektivt meningsgenererende tilpasningsstrategier hos medarbejderne, hvor deres egne miljøforestillinger forbeholdes dem selv i rollen som samfundsborgere, som ligger hinsides arbejdslivets sfære.

Miljøkoordinatorens demokratiske lydhørhed og anerkendelse af trykkernes faglige kompetencer har været væsentligt medvirkende til at modificere deres skepsis overfor den abstrakte og ekspertorienterede miljøtænkning. Denne tillidsvækkende position er blevet yderligere bestyrket af hendes indoptagelse af deres kritiske skepsis over for miljødiskursens symbolske retorik, idet hun udviser en praksis og granskning af produkternes *faktiske* miljøkvalitet i overensstemmelse med trykkernes faglige vurderinger. Dette foregår gennem hendes miljøfaglige undersøgelser af produkterne på foranledning af trykkernes faglige vurderinger. Man kan sige, at hun tager trykkernes ambivalente miljøorienteringer alvorligt og søger at handle og samarbejde med dem i lyset af denne ambivalens mellem anerkendelse og kritik af den ekspertlige miljødiskurs.

Integreringen af miljøarbejdet

Integreringen af arbejdsmiljø med ydre miljø gennem APV'en befordrede endvidere en legitimering af de faglige praksiserfaringer som afsæt til en receptivitet af den ydre miljødimension i arbejdslivet. Dette synes at have været en frugtbar sammenkobling, der

---

³⁴ Under det andet interview udtrykker den tekniske direktør denne modvilje mod organisationsforandringer ganske eksplicit på forespørgslen om retningen for det fremtidige miljøarbejde, hvor han understreger ønsket om: "...at fastholde den organisation, vi har".

åbner op for muligheden for at inkorporere miljøhensynet inden for den velkendte faglige ramme. Denne sammenkobling bidrager til miljøspørgsmålets relevans i en arbejdslivskontekst, som ellers overvejende er præget af medarbejdernes fordrede neutralitet overfor produkterne og arbejdets indholdsmæssige dimension. Dette miljøintegrerede samarbejde med miljøkoordinatoren som ”miljøekspert” har således givet anledning til miljørefleksive læreprocesser parterne imellem.

Men det har også skærpet og løsnet dele af de fastlåste fortrængninger af ambivalenser mellem produktivitet og miljøhensyn, idet modsigelserne er blevet mere tydeliggjort i og med ansættelsen af en ”miljørepræsentant”, der prioriterer sundhedsaspektet og de ydre miljøhensyn *over* produktivitetshensynet. Denne normativitet søger hun at fastholde i sin daglige omgang med trykkerne – vel vidende om det modsætningsfyldte i at søge at tilsidesætte virksomhedens vækstoptimerende dynamikker. Men hun forsøger at gøre brug af sin ekspertrolle i sin moralske ansporing af medarbejderne ved at anmode dem om at tage hensyn til eget helbred. Omkostningerne ved denne normative prioritering i modsigelsen mellem miljøhensyn og effektivitet overlades dog primært til medarbejderne i deres praktiske balancegang og nødvendige håndtering af dilemmaet. Det er dem, der kan få sociale konsekvenser at føle, såfremt deres udfoldede miljøorienterede prioriteringer fører til produktivitetssnedgang. Modsat vil miljøkoordinatorens ekspliciterede og praktiserede miljøprioritering hele tiden kunne føres tilbage til og legitimeres via indholdet af hendes stillingsbeskrivelse.

Trods de paradoksale produktionsvilkår og de instrumentelle miljøstrategier, hvor medarbejdernes politiske rolle må karakteriseres som minimal, ytrer medarbejderne sig overvejende principielt positivt overfor denne inklusion. Heri spiller produkternes komplementære indvirkning på både arbejdsmiljø og ydre miljø en afgørende rolle, hvilket har gjort det oplagt at operere samlet med disse to miljøfacetter. APV-vurderingens praktiske konsekvens heraf, hvor udpegningen af problemfelter berørte begge områder - betydningen for menneskene og indvirkningen på naturen - har således givet medarbejderne mulighed for at tage afsæt i deres konkret oplevede umiddelbare arbejdsrelaterede problemer, men hvori også ydre miljøproblemer forårsaget af arbejdet indgik.

Denne sammenkobling har bestyrket medarbejdernes oplevelse af tilnærmet ligeværdighed mellem virksomhedens politiske prioriteringer af hhv. arbejdsmiljø- og ydre miljøproblemer, hvilket har skærpet medarbejdernes velvilje over for miljøstyringspolitikken. Frygten for, at perspektivet for denne primært var en ydre signalværdi overfor kunderne i form af blåstemplede produkter, er blevet nedtonet i kraft af miljøstyringens integrering af arbejdsmiljøforbedrende forhold. Denne arbejdsmiljørelaterede miljøpolitik synes at have været medvirkende til at anspore de mere skeptiske medarbejdere – og har udgjort et væsentligt argument for de miljøorienterede medarbejders motivering af deres kolleger til at overgå til de miljørigtige produkter.

Den gennemgående reflektoriske sammenkædning af arbejdsmiljøhensyn med ydre miljøhensyn synes at indeholde et bemærkelsesværdigt *fravær* af ambivalenser, til trods for den praktiserede sammenkædnings negative konsekvenser i form af et forøget stressniveau og vanskeligheder ved at efterleve de uforandrede produktivitetskrav. Det kan bl.a. skyldes det afpolitiserede – og udgrænsede – psykiske arbejdsmiljø. Endvidere fremsætter medarbejderne i fremtidsværkstedet en tæt produktrelateret værdiorienteret opfattelse, hvori delkomponenterne arbejdsmiljø, ydre miljø, kvalitet, økologi samt ressourcebevidsthed indgår som komplementære elementer, men hvor arbejdsmiljøet indgår som den primære kategori. Den udgør de øvrige positivfaceters fundament, idet arbejdsmiljøet anses for at være tættest forbundet med arbejdslivets praktiske erfaringshorisont og konkrete sanselighed.

Sammenkædningen synes således at relatere sig til *arbejdets indholdsmæssige dimension*, mens de formelle organisatoriske rammer og vækstoptimerende produktionsvilkår ikke ligeså indlysende indgår i denne forståelse af arbejdsmiljø og ydre miljø som komplementære størrelser. De indholdsmæssige arbejdsorienteringer baserer sig således på medarbejdernes erfaringsbaserede sanselige forståelser hinsides arbejdets rammebetingelser. Disse koblede miljøforestillinger anskueliggøres ved Lars' common sense-betragtning om, at hvad der er sundhedsskadeligt for mennesker, sandsynligvis også vil have skadelige effekter for miljøet. Dette fortolker jeg som en ansatsfunderet grundopfattelse, der indeholder kimen til en faglig kobling af social og økologisk bæredygtighed.

Denne politiserende sammentænkning mener jeg endvidere fremgår implicit af deres kritik af den ekspertfunderede praksisekskluderende miljøtænkning. Immanent i deres kobling af sociale og økologiske hensyn ligger således en kritik af det ulige misforhold mellem ekspertlig miljøviden og hverdagsmenneskers – de direkte producenters - praktiserfaringer med miljøprodukter. Denne oplevelse af den dominerende ekspertforståelses tilsidesættelse af praksis fastholder medarbejderne i en desorienteret ambivalens over for miljøspørgsmål.

Koblingen mellem arbejdsmiljø og ydre miljø har således generelt styrket de ydre miljøproblemers subjektive relevans for de medarbejderne, hvis orientering primært tager afsæt i den nære praksisrelaterede arbejdsmæssige kontekst. Dette samklinger med Negts fordring om politisk afsæt i den umiddelbare erfaringshorisont for at kunne forholde sig til almene samfundsspørgsmål.

Aflastning fra miljøansvar

Denne frugtbare samarbejdsrelation mellem miljøkoordinatoren og trykkerne udgør dog kun en enkelt facet af den samlede historie om betingelser og muligheder for de ansattes miljøorientering på denne virksomhed. Således reducerer medarbejdernes ambivalente miljøorientering også de ydre miljøspørgsmål til et ekspert- og institutionelt anliggende

ud fra det subjektive behov for aflastning fra moralsk ansvar. Lars betragter det eksempelvis som positivt at overlade miljøspørgsmålet til statslige myndighedsinstanser, da der er grænser for, hvor meget man kan påtage sig i et i forvejen overbebyrdet arbejds- og hverdagsliv. Denne betragtning kan ses som et pragmatisk ønske om frisættelse fra ansvar. Ønsket om kompetencefordeling fremgår endvidere af Sigurds kommentar til miljøkoordinatorens ansættelse, hvor han medgiver: ”Så har vi pludselig én, der kan tage sig af problemerne og én, der har et overordnet ansvar”.

Ud over det rationelt begribelige heri – ingen kan påtage sig ansvar for alt - ligger der også nogle kritiske pointer gemt, som rækker udover ovennævnte konsensuelle statement. Ønsket om aflastning hænger også sammen med arbejdslivets kontinuerlige stressniveau og specialiseringsgrad. Det kan således også tolkes som medarbejdernes subjektive modsvar på deres manglende anerkendte miljøpolitiske rolle i arbejdslivet, hvilket fører til en oplevet *subjektiv irrelevans* som medarbejder i miljøspørgsmål.

Den manglende medarbejderinddragelse på organisatorisk niveau er med til at understøtte medarbejdernes manglende tiltro til egne ressourcer og deres apatiske negation af egne evner til at relatere deres praksiserfaringer til videnskabelig viden på feltet. Denne organisatoriske miljøpolitiske underkendelse af deres viden har betydning for deres faglige *miljøselvværd* og dermed tilskyndelsen til at udfolde og udvikle deres miljøorientering inden for arbejdslivets faglige kontekst. Det miljøpolitiske indhold og betydningen for produkternes udformning foregår hinsides deres myndighedsfelt, som noget der dikteres af kundernes efterspørgselskrav og ledelsen, der fastsætter indholdet entydigt i overensstemmelse med disse krav.

Den beskrevne praksis er med til at afføde ambivalens overfor virksomhedens miljøpolitik. Denne ses ikke som et samfundsmæssigt anliggende, idet det synes åbenlyst, at det for virksomheden snarere handler om økonomiske afsætningsmuligheder end om moral, og at virksomhedens dispositioner foretages ud fra rent rationalistiske incitamenter. Medarbejdernes gennemgående positive indstilling til virksomhedens miljøpolitik orienterer sig parallelt med deres miljøskepsis og dermed underliggende ”forandringsmodstand”, hvilket italesættes af Frode som hans subjektive angst for yderligere indsnævrede og intensiverede arbejdsvilkår i form af merarbejde og tempoopskruning.

Hertil skal dog indvendes, at miljøpolitikken også *har* haft betydning for den faglige selvforståelse. Det kan bl.a. ses i medarbejdernes vurdering af miljøhensyn i arbejdslivet som en irreversibel proces, der illustreres af indoptagelsen af miljøhensyn som en subjektiv sorteringsfaktor ved fremtidige ansættelsesvalg, hvilket igen vidner om, at den indholdsmæssige side af arbejdet har antaget en skærpet moralsk betydning. Dette til trods for at medarbejdernes betydning for og indflydelse på miljøpolitikken indholdsmæssige udformning i vidt omfang kan betegnes som begrænset – grænsende til inferiør.

Praksisforankrede miljøperspektiver

Medarbejdernes ambivalente kritik af den abstrakte miljødiskurs kan kædes sammen med Negts nuancerede forståelse af forholdet mellem umiddelbar og middelbar erfaring. Den umiddelbare erfaringshorisont er ifølge Negt ambivalent i sin grundsubstans og i sit virke, idet den både udgør fundamentet for sociale og samfundsmæssige orienteringer og perspektiver og samtidig indeholder partikularistiske og regressive momenter i form af passiv reproduktion af objektverdenens horisontale fortrængninger. De umiddelbare erfaringer kan således betegnes som kontingente, idet de indeholder både regressive, lokalitetsbegrænsende og progressive, almene momenter. Kontingensen modificeres imidlertid, når den umiddelbare og den middelbare erfaringshorisont differentieres væk fra hinanden som selvstændiggjorte og indbyrdes uvedkommende orienteringer med gensidig polariserings- og udstødnings- tendenser til følge. Det italesættes i materialet som medarbejdernes defensive modvilje overfor den ekspertlige miljøoffentlighed.

Denne opleves som uvedkommende og fjern og blottet for anerkendende respekt for den umiddelbare erfarings praktiske fornuft. Det kan endog føre til en negation og obstruktion af den ekspertlige miljøoffentligheds fordringer og korrektioner af samfundsmedlemmernes miljøadfærd. Overfor sådanne autoritative miljøkonceptioners krav – afkoblet fra hverdagslivets praktiske erfaringshorisont – reduceres handlingsperspektivet idealtypisk til to responderingsstrategier: konsensuel efterlevelse eller negerende udstødning.

I materialet betyder det, at medarbejderne værger sig mod dele af den generaliserede samfundsmæssige miljøtænkning, idet den opleves som praktisk irrelevant og hinsides ”sund fornuft”. Dens sandhedsmonopoliserende udsigelseskraft betvivles – dels udfra de faglige praktiske erfaringer, der dokumenterer dens begrænsninger i den praktiske kontekst. Og dels udfra dens autoritative monopol på ”sand miljøviden”, der gør hverdagsmennesker entydigt afhængige heraf og dermed afmægtige overfor den. Denne afmagt bestyrkes af den stigende relativisering af sandhedernes gyldighed i kraft af eksperternes indbyrdes divergenser og konstant skiftende udmeldinger.

En tydeligere forankring i den umiddelbare erfaringshorisonts praktiske indsigter ville ikke reducere denne manglende sikkerhed i miljøperspektiverne, snarere tværtimod. Men den kunne tage konsekvensen af miljøspørgsmålets uforudsigelige karakter - sikre standardiserede løsninger i miljøforhold må betragtes som en illusion - og udfolde miljøspørgsmålets mangfoldighed og dynamiske kompleksitet ved at bringe praksisperspektiver ind i diskussionen. Både for at udfordre og perspektivere den middelbare miljøhorisonts cementerende og handlingslammende lukkethed og for at gøre miljøspørgsmålet vedkommende for dem, det berører, og hvis faktiske handlinger udgør det centrale grundlag for miljøspørgsmålet bæredygtige perspektiver og rækkevidde.

De til arbejdet snævert forbundne ambivalenser – modsigelsen mellem opretholdelsen af arbejdstempoet og brugen af tidskrævende miljøprodukter - er således blevet delvist tematiseret gennem de demokratiske samarbejdsrelationer med miljøkoordinatoren, som har fastholdt den politiske opmærksomhed på miljøspørgsmålet i arbejdet. Dette er foregået i en gensidighedsrelation, hvor medarbejderne er blevet anerkendt som de faglige eksperter.

Dilemmaet er således blevet personificeret og gjort konkret – via miljøkoordinatoren som miljøets advokat og ledelsen som den produktivitetsoptimerende vagthund – men dog uden at der synes at udfolde sig en direkte konfrontation herimellem. Fixpunktet for disse modsatrettede påbuds møde udgøres af medarbejderne, som udsættes for disse parallelle krav fra forskellig side, hvis uforenelige praksisser de tildeles ansvaret for håndteringen af i deres konkrete arbejdsudførelse. De demokratiske åbninger mellem medarbejdernes umiddelbare, sanselige arbejds erfaringer og miljøekspertens anerkendelse heraf har således på den ene side bestyrket medarbejdernes subjektive oplevelse af deres umiddelbare erfaringers miljømæssige relevans. På den anden side undermineres denne af produktionsstrukturene, der dagligt påmindrer medarbejderne om, hvor de skal prioritere deres kræfter.

4.3.6. Miljø- og produktivitetsorienterede solidaritetsforskydninger

"..det var mere de lidt ældre og stædige, der mente, at 'Det har jeg sgu altid brugt, det har jeg aldrig taget skade af', eller noget i den retning"

"De interesserer sig ikke for det, de skal bare have dagen til at gå på den nemmest mulige måde...de siger: Nu har de arbejdet med det i så mange år og det er da gået meget godt"

Udover ovennævnte tendenser til sammentænkning af forskellige miljøorienterede hensyn på basis af faglige praksisfunderede værdier, findes der dog også forekomster af ambivalente orienteringer i materialet mellem miljøorienteringer på den ene side og solidariske hensyn og social anerkendelse af kolleger på den anden. Dette kan betegnes som miljøorienteringens éndimensionelle sociale slagside, hvorved miljøhensyn inderliggøres i så udtalt grad, at den sociale sammenhængskraft og den solidariske orientering og kollektive ansvarsfølelse fortrænges eller tildeles en sekundær betydning. Denne subjektive undertrykkelse af konfliktualiteten mellem sociale og økologiske hensyn udtrykkes i en værdiladet selektion blandt kollegerne, hvor man så at sige gradbøjer den solidariske omsorg og samhørighedsfølelse i henhold til kollegernes vilje til at efterleve miljøkravene. Den ambivalente orienteringsløshed i mangel på muligheder for at forene miljøhensyn med solidariske hensyn cementeres af arbejdsdelingens og tidsstrukturernes atomisering. Hos Sigurd - min miljøorienterede "stemme" - fremgår det, at denne ambivalens endog kan føre til afstandtagen fra kolleger, der opleves som indifferente eller modstræbende overfor virksomhedens miljøpolitik. Herved synes miljø at antage karakter af en værdimæssig mediator for hans sociale anerkendelse.

De mere strukturelle produktionsbetingelsers begrænsninger for, at medarbejderne kan forene miljømæssige og sociale hensyn i deres arbejdspraksis, lades urørt i denne sociale afstandtagen og fremfor at insistere på de utilfredsstillende paradoksale vilkår, forskydes ambivalensen til en personliggjort kritik af kolleger, der udviser modvilje mod at underlægge sig de belastende miljø- og produktivitetskrav.

Ledelsens manglende anerkendelse af misforholdet mellem miljørigtige praksisser og den fastholdte produktivitet bidrager til, at misforholdet forskydes til at udgøre medarbejdernes praktiske og individuelle håndterings- og manøvreringsproblem i deres daglige arbejdsudførelse. Dette leder til subjektive frustrationer, som man nødvendigvis har behov for at finde et afgrænset, overskueligt og konkret centrum for. Og her kommer solidariteten med kollegerne på de andre maskiner undertiden til at optræde som offer, som dét, der bliver givet køb på, mens miljøspørgsmålet indtager pladsen som den normative orientering i arbejdet. Ambivalensen kan således på den ene side føre til konflikt og splittelse i de sociale relationer blandt medarbejderne og udmønte sig i individuelle og alliancebaserede solidaritetsforskydninger. Men modsat ytrer konflikten med de daglige balanceproblemer sig også i en kollektiv solidarisk forankret kritik af kolleger, der undsiger sig miljøkravene for individuelt at kunne efterleve produktivitetskraven. En sådan "enegang" bidrager til nogle ulige arbejdsvilkår, hvorved det kollegiale krav om miljørigtige praksisser initieres af nogle solidariske egalitetshensyn.

Begge tendenser forefindes i materialet som risici og muligheder for hhv. en individualiseret miljøtænkning samt en socialt forankret miljøorientering. Sidstnævnte synes dog at være den mest fremherskende og veludviklede sociale tendens, hvilket jeg mener skal ses i lyset af historisk baserede kollektive traditioner, mens miljøtænkningens individualiserende udstødningsmekanismer fremmes af virksomhedens organisatoriske atomiseringstiløjeligheder og snævre rammer for mere helhedsorienterede miljøhensyn i arbejdslivet.

Et andet eksempel på medarbejdernes solidariske begyndende politiseringer af ambivalenskonflikterne ses i deres kritik af kvalitetssystemets krav om udarbejdelse af afviger-rapporter ved fejl i produktionsprocessen. Dette systemkrav anfægtes primært for dets implicite krav om usolidarisk adfærd, idet det inciterer til angiveri blandt kollegerne i forskellige dele af processen fremfor en mere frugtbar dialogisk kvalitetskontrol, der kunne styrke samarbejdet imellem de enkelte delprocesser.

Historien om treholdsskiftet³⁵ belyser virksomhedens indiskutable dagsorden ved økonomisk initierede organisationsændringer. Henvisningen til den ydre konkurrences nødvendighed af disse strukturændringer er således åbenbar, hvorved de menneskelige so-

---

³⁵ Se afsnit 4.2.1.

ciale konsekvenser afpolitiseres og medarbejderinddragelse og –perspektiv reduceres til indflydelse på detailudfyldelsen. Det fjerner medarbejdernes fokus fra den politiserende til den afpolitiserede personliggjorte forsimpning. I forlængelse heraf udmøntes en ambivalens mellem de individuelle muligheder og de kollektive solidaritetshensyn, hvor sidstnævnte solidariske hensyn har spillet den mest afgørende rolle i medarbejdernes endelige afgørelse - eksempelvis deres fastholdelse af en 37 timers arbejdsuge, som synes foretaget også ud fra hensynet til ældre kolleger. Men beslutningsrammernes indsnævrede horisont og indholdets ubetingede ”ubehag” har bidraget til medarbejdernes ambivalenser undervejs, som også har udmøntet sig i splittelse og solidaritetsforskydninger. Den produktivitetsorienterede dagsorden for processen har affødt voldsomme rystelser i den sociale medarbejderkooperation, der undervejs også har ført til mistillid og eksklusion af enkelte.

4.3.7. Ambivalente samfundsrefleksioner over miljø, produktion og forbrug

”Men jeg tror ikke, at de (ledelsen) har tænkt sig at gå udover de grænser, som nu engang har med produktionen at gøre....men altså jeg tror egentlig osse, at de tager fat de steder, hvor de af egoistiske hensyn har brug for det”

”For jeg kan da godt irriteres over al den emballage, man får og alle de aviser, man får og alle de reklamer, vi får, men fanden da skulle stå her og forbyde det, så blev jeg måske selv arbejdsløs på det grundlag”

”Jamen det er jo sådan med trykkere, at når de skal hente en tipskupon, så tager de 50, fordi de skal jo have noget at lave”

Den sidste ambivalenskonflikt, som udspringer af materialet, relaterer sig til de horisontale afgrænsninger og modsigelser, der ligger i at inkludere normative miljøhensyn i produktionen - det være sig med udgangspunkt i det konkrete arbejdsliv eller ud fra bredere samfundsforestillinger. Sådanne ambivalenser, der vedrører deres egen rolle som producenter og forbrugere, politiseres fagligt perspektivistisk i fremtidsværkstedet, mens de primært fremsættes som pragmatiske statements om samfundsmæssige modsigelser, som man er afmægtig overfor, i de individuelle interview.

Ambivalensen mellem beskæftigelsesmuligheder og miljøhensyn træder ganske tydeligt frem hos både Frode og Lars som et grundlæggende paradoks ved vækstoptimerende produktionsmekanismer. Den grafiske branche fremhæves som et fag, hvor dette paradoks i særdeleshed tydeliggøres gennem fremstillingen af forbrugsinitierende reklamer. En egentlig forbrugsnedgang betragtes ikke som noget reelt alternativ, i hvert fald ikke som isoleret strategi på den enkelte virksomhed. Man kan konstatere dilemmaet, men er som medarbejder fastlåst heri uden nogen mulighedshorisont i retning af dets overvindelse, idet vækstimperativet er så gennemtrængende og indoptaget i den moderne kulturelle levevis, at man er blottet for udsyn til at kunne begribe alternative samfundskonstellationer.

I fremtidsværkstedet konkretiseres muligheder for udvikling af produktionen i mere bæredygtig retning - herunder anvendelsen af livscyklusperspektiver som en måde at inddrage helhedsorienterede miljøvurderinger på, men med en inklusion af de faglige indsigter. Heri refereres atter til deres praktiske erfaringer med genbrugspapirs ensidige symbolske miljøbetydning, der ses som endnu et eksempel på, at den praktiske erfaringshorisont udelades. På den ene side udtrykker medarbejdernes en ekspliciteret ulyst til at udvikle et yderligere kendskab til videnskabelig viden på miljøområdet, idet dette betragtes som tidsspilde, eftersom en sådan kvalifikationsudvidelse næppe ville få betydning på virksomhedens miljøpolitik, som ligger hinsides deres indflydelsesfelt. På den anden side afspejler denne miljøviden deres kobling af egne praktiske miljøerfaringer med miljøkoordinatorens teoretiske indsigt.

Frode og Lars udfolder en nuanceret samfundsrelateret refleksion over paradoksaliteten mellem medarbejdernes eksistentielle sociale interesse i et beskæftigelsesgrundlag, som betragtes som betinget af vækst og produktivitet, og normative kvalitative miljøhensyn. Ambivalensen mellem disse hensyn beskrives som en grundlæggende uforenelig samfundskonflikt, som man er indfanget i som produktionsmedarbejder. Denne konflikts uløselighed modificeres og perspektiveres konkret i deres visionære fag- og produktforestillinger i fremtidsværkstedseancen. Her tematiserer og konkretiserer de deres idealtipe på, hav de forstår og lægger i begrebet kvalitetsprodukter, hvilket de gør på et miljøinkluderende grundlag.

4.3.8. Offentligheden som et alment perspektiv: Miljøet som socialt tema

I det følgende vil jeg trække medarbejdernes samfundsrelaterede anskuelser ud af materialet for at knytte dem an til min kategoriserede inddeling af offentlighedsbegrebet. Dette for at kunne indfange det alment samfundsmæssigt relaterede i deres ytringer ud fra deres subjektive og sociale fortællinger og standpunkter, der vedrører deres samfundsrelaterede offentlige miljøforestillinger ud fra deres producentperspektiv.

Offentligheden skal således udgøre den nøglekategori, der forsøger at trække de praksisorienterede miljøhorisonter frem i et bredere samfundsmæssigt lys. Kendetegnende er det imidlertid, at medarbejdernes ytringer i altovervejende grad udfolder sig på basis af de meget konkrete og kontekstnære erfaringer, hvilket knyttes op på virksomhedsrelationens partikularistiske horisont. Men med afsæt heri bevæger de sig lejlighedsvist over i nogle mere almene samfundsrelaterede betragtninger, der forholdes til deres sociale og praktiske erfaringsverden som en meningsgenerende forståelsesfaktor. Det bringer de subjektive orienteringer i spil med forskellige offentlighedsdimensioner.

De offentlighedsdimensioner, som jeg har fundet i materialet, udfolder sig overordnet inden for fire forskellige offentligheds kategorier: en fagkulturel offentlighed, en ekspertlig miljøoffentlighed, en managementorienteret offentlighed samt en politisk-moralsk modoffentlighed. Kendetegnende for medarbejdernes brug af og refereren til offentlighedsdimensionen er deres anfægtelse af visse af disse deloffentligheders endi-

mensionalitet, hvilket jeg fortolker som en underliggende forestilling om deloffentlighedernes indbyrdes hierarkiserede relation, der indbyder til medarbejdernes politiske modoffentlighed.

Offentligheden medtages således ikke udelukkende som en potentielt emancipatorisk nøglekategori, men kan netop antage karakter af nogle strukturerende underordningsdynamikker, der hindrer mindre slagkraftige i at udfolde sig. Jeg vil således søge at udfolde de områder, hvor der i materialet tales ind til en bredere generaliseret form for sammenhængende forståelsesform – en samfundsmæssig diskurs. Denne vil blive indplaceret i en offentlighedskontekst indenfor de fire kategorier med henblik på at kunne vurdere mulighedshorisonter, der trækker i retning af tværgående offentligheder hinsides de sektoriserede deloffentligheder.

Den ekspertlige miljøoffentlighed: Kritik og perspektiver

”Der er en hel masse skjulte ting i det dér, hvor man aldrig rigtig ved, hvad fanden der er rigtigt i virkeligheden. Så får man lige pludselig at vide, at det er bedre at bruge plasticposer end papirposer i supermarkedet eller noget andet”

”Jeg kan ikke forstå, at man fokuserer så meget på papirforbrug, man kan jo bare tilplante skovene”

”Hvad angår genbrugspapir kontra nyt papir tror jeg, at der er en vis prestige i at skrive på genbrugspapir, når man har noget med miljøorganisationer at gøre”

”...jeg vil sige det på den måde, at der er ting, man skal tage meget alvorligt, men man skal passe på, at der ikke bliver blandet noget ind i det, som ikke hører hjemme i en sådan diskussion”

En gennemgående offentlighedsrelateret kritik rettes mod den ekspertlige offentligheds symbolske og praksisdistancerende miljøforståelse, som ud fra medarbejdernes erfaring med genbrugspapir i arbejdet kritiseres for kun at forholde sig til løsrevne detailspørgsmål uden substantiel og materiel helhedsvurdering af den samlede miljøbelastning. Denne kritik understøttes af og begrundes med deres kognitive miljøviden, som de har opnået via samarbejdet med miljøkoordinatoren. De kritiserer den ekspertdominerende miljøoffentlighed for at være præget af kontekstuaafhængig idealisme uden materiel indsigt. Denne kritik baserer de på en faglig refleksion over miljøproblemers sociale betydning og samfundsmæssige konsekvenser med afsæt i deres faglige praksiserfaringer.

Kritikken indeholder en oplevet irrelevans fra den ekspertdominerede miljøoffentligheds side over for den fagkulturelle offentligheds historiske traditioner og værdigrundlag, hvis socialt-faglige hensyn og praksisrelaterede common sense-funderede miljøbetragtninger ikke indgår i denne dominerende offentlighedsdimension. Eksperttilgangen kritiseres yderligere for at være partikularistisk og løsrevet ifht. de samlede samfundsmæssige sammenhænge. Men medarbejdernes kritik af den ekspertlige miljøoffentlighed overgår til anerkendelse ved det konkrete møde med miljøkoordinatoren som en

lokal miljøekspertlig stemme. Gennem dette samarbejde præsenteres de for livscyklusperspektivet, som de betragter som en saglig måde at overvinde den ekspertlige miljøoffentligheds abstrakte symbolisme. Og gennem samarbejdet erfarer de muligheden for at forankre de videnskabelige miljøtiltag i en fagkulturel erfaringshorisont.

Livscyklusperspektivet, som ellers kan henregnes til den ekspertlige miljøhorisonts domæne, gøres konkret og relevant gennem samarbejdet og taler ind til trykkernes praksisforankrede refleksion over miljøspørgsmål. Dette bestyrker deres kritik af den ekspertlige miljøoffentligheds utilstrækkelighed *også* som miljøforbedrende sandhedskonstruktion. Men deres konkrete møde med en mere ligeværdig miljøekspert bidrager til deres nuancerede forståelse af mulige miljøperspektiver. Inspireret af denne viden indeholder samarbejdet nogle offentlighedsudvidende perspektiver, som bringe den hegemoniske ekspertlige miljøoffentlighed i bevægelse og åbner op for dennes politiske integreringsmuligheder med den fagkulturelle offentligheds praksisforankrede horisont.

Deres kritik af den ekspertlige miljøoffentlighed bevæger sig endvidere på tværs af såvel arbejdslivets som hverdagslivet horisont, men med miljø som deres tværgående erfaringshorisont, som kilde til overordnet refleksion og normativ stillingtagen. Dette tolker jeg som deres begyndende anknævnelse af miljøspørgsmålet til samfundsmæssige perspektiver. Således beklager de den ekspertlige offentligheds dominans og ikke-kritisérbare rolle med tanke på dennes forvirrende og modstridende udmeldinger, der gør det vanskeligt at handle i overensstemmelse med disse forskrifter, idet de løbende skifter indhold. Denne dominans og de manglende reale handlingsfordringer skærper afmagten overfor miljøproblemerne og hæmmer muligheden for at indarbejde miljørigtige rutiner i både arbejdsliv og hverdagsliv.

Et mere dynamisk og ligeværdigt samspil mellem den ekspertlige miljøoffentligheds kognitive viden og det sociale livs praktiske miljøerfaringer kunne muligvis bidrage til mere nuancerede indsigter og politisk-moralske modoffentlighedskonstellationer, der kunne synliggøre dilemmaerne som politiske spørgsmål, der fordrer reflektoriske valg. Medarbejdernes kritik af den sandhedsdefinerende miljødiskurs kan således relateres til Becks pointe om den neutrale miljøvidenskabs normative og politiske utilstrækkelighed (Beck 1997b, pp. 304-305). I medarbejdernes forståelse synes miljødiskursen stadig at fungere autoritært, friholdt fra lægmenneskers praksisforankrede refleksion. Men med samfundsmedlemmers begyndende refleksive kritik og illegitimering af eksklusionen af livspolitiske miljøforestillinger tegner perspektiverne i retning af begyndende opløsningstendenser i den ekspertlige miljødiskurs' offentlige autoritære og apolitiske særstatus.

Den fagkulturelle offentligheds miljøtæknings perspektiver og tab

"Vi bør være enige om at kvalificere medarbejderne"

”I det store og det hele ser man jo, hvor lidt interesse i særdeleshed unge mennesker har for at deltage i noget fagligt arbejde”

”...det kan ikke nytte noget, at man kører i det gamle fagtraditionelle mønster, for det interesserer overhovedet ikke unge mennesker”

”Måske har vi brug for at holde kaffepauser igen, vi ser jo aldrig hinanden

”Der er ingen rigtigt, der er faglige, der er ikke noget, der er fagligt, som det var før i tiden”

Mens den ekspertkulturelle miljøoffentlighed kritiseres for sit begrænsede udsyn, beklages den fagkulturelle offentligheds neddrolede betydning som en samlende samhørighedsidentifikation blandt medarbejderne. Både som social relation medarbejderne imellem på virksomheden i form af lokale fagoffentligheder som samlende samfundsmæssig faktor.

Det betegnes som et tab, at det faglige engagement og orientering mod fagbevægelsen generelt opleves som nedadgående, hvorved fagbevægelsen mister sin almene gyldighed som en fagkulturel offentlighed. Det begrundes med en generel individualiseret orientering, særligt blandt de yngre generationer, som svækker samhørigheden og solidariteten blandt medarbejderne – både virksomhedskontekstuelt og samfundsmæssigt. Disse individualiserede tilstande gør alle mere sårbare overfor managementoffentlighedens fleksibilitetskrav.

Tabet fremkommer tydeligt hos Bent og Frode, de ældre og fagpolitisk engagerede medarbejdere, som beklager reduktionen af de fællesskabsgenererende kollektive orienteringer blandt kollegerne og som en samfundsmæssig tendens. Bent begrunder tabet med ændringerne i de historiske arbejdsforhold, hvor der tidligere var mere tid til at pleje de nødvendige sociale relationer og kollektive forpligtelser. Disse værdier fortaber sig i samtidens individualiserede ansættelsesforhold og instrumentelle produktivitetsorientering, som er karakteriseret ved *mangel* på fagkulturelle offentligheder. Det skyldes ikke mindst fagbevægelsens defensive position, hvor den ikke længere udgør et naturligt samlende perspektiv for medarbejderne.

Det forekommer umiddelbart medarbejderne vanskeligt at forestille sig en revitalisering af fagbevægelsens styrkeposition som en almen fagkulturel offentlighed, idet den individualiserede tidsånd snarere orienterer sig i retning af kommercialiserede servicetilbud, som synes uforenelige med de kollektive faglige – og *politiske* - hensyn. En udvidelse af fagbevægelsens politikfelt til en mere eksplicit anerkendelse af miljøspørgsmåls berettigelse her indenfor indgår dog som perspektiverende mulighed for netop at kunne anspore yngre generationer til deltagelse i det fagpolitiske arbejde. Den fagkulturelle offentlighed kunne således med fordel åbne sig i retning af en politisk-moralsk modoffentlighed – ved at udvide politikfeltet med miljødimensionen - og således forekomme mere

relevant og vedkommende for de miljøorienterede fagmennesker med større moralsk og konkret opbakning til fagbevægelsen til følge.

Til gengæld afspejler den fagkulturelle offentligheds udviklingshistorie en real udvidet miljøorientering indenfor faget, med hovedvægten på arbejdsmiljøproblemer, men i forlængelse heraf også delvist indenfor ydre miljøspørgsmål. Dette illustreres af, at man har indarbejdet brugen af miljørigtige produkter som en del af den faglige uddannelse. Udviklingen belyses af Sigurd, hvis eksplicite miljøorientering var forudgående for den faglige, og som oplevede, at denne orientering blev gradvist understøttet, efterhånden, som sundheds- og miljøproblemerne blev tematiseret inden for hhv. den ekspertlige og den fagkulturelle offentlighed. Disse offentlighedsrelaterede udviklingstendenser bidrog således til, at han, fra at have udgjort en oppositionel miljøorienteret minoritet, antog status af anerkendt ildsjæl blandt sine kolleger i kraft af integreringen af arbejdsmiljø- og ydre miljøspørgsmål i den fagkulturelle offentlighed. Denne opfattes således af alle medarbejderne som udvidet i sin politiske orientering i et historisk perspektiv.

Managementoffentlighedens reducerende miljøperspektiver

"Virksomhederne ser i dag gerne, at det er kunderne, der bestemmer, hvornår vi skal på arbejde"

"Dengang havde vi også tid til noget, nu er det bare produktion"

"Det drejer sig trods alt om at opretholde livet for virksomheden og holde døren åben"

Miljøforbedringer i produktionen betragtes som en irreversibel proces af medarbejderne - ikke af almene samfundsmæssige hensyn, men i kraft dets efterspørgsel på varemærket. Det gør det til en nødvendighed for moderne virksomheder at orientere produktionen i denne retning som en kilde til markedseksansion og for at fastholde de eksisterende kunder. Argumentationen taler direkte ind i en managementorienteret offentlighed, som indeholder nogle præ-definerede grænser for miljøspørgsmålets mulighedshorisont og samfundspolitiske perspektiver.

Managementoffentlighedens instrumentelle miljøforståelse skygger for den fagkulturelle offentligheds sociale dimension, men også for politisk-moralske modoffentlighedsdimensioner for miljøpolitikens samfundsrelaterede rolle. Medarbejderne kritiserer virksomhedens miljøpolitikens manglende samfundsmæssige forankring og beklager, at grænserne altid defineres ud fra økonomiske incitamenter. Men som meningsgivende kategori indfanges de ofte selv diskursivt i denne indsnævrede offentligheds logik, hvilket lukker for en miljømæssig udvidelseshorisont som integrerende faktor i den fagkulturelle offentlighed. Således anspores de til at arbejde miljørigtigt ud fra argumentationen om "det fælles bedste". På den ene side relaterer dette sig til miljøomlægningernes sundheds- og samfundsmæssige relevans, men på den anden side smelter dette "fælles bedste" sammen med og reduceres til produktivitetshensynet og dermed virksomhedens konkurrenceposition som det fælles materielle fundament.

Miljøhensynet som den potentielle fagkulturelle offentlighedskategori reduceres og overgår til managementoffentlighedens vækstinitierende miljøpolitik, hvilket fører til en systematisk udskillelse og prioritering af de miljøfacetter, der lader sig indpasse problemfrit indenfor denne effektivitetsoptik. De fagkulturelle offentlighedsperspektiver for en udvidet og praksisforankret miljøforståelse instrumentaliseres og indsnævres således af managementoffentlighedens entydige råderet over miljøpolitikkenes udformning.

Managementoffentlighedens selektive miljøforståelse, som samfundsmæssigt moralsk uforpligtet, fremgår ganske eksplicit af ledelsens egne vurderinger, idet det ydre perspektiv – samfundet – kun spiller en økonomisk rolle for virksomhedens konkurrenceposition. Det samfundsmæssige miljøansvar betragtes som irrelevant, såfremt det økonomiske grundlag forrykkes. Virksomhedens miljøpolitik betragtes som en økonomisk investering, der vil kunne betale sig på sigt, men der findes ingen åbninger i samfundsansvarlig retning indenfor denne managementoffentligheds argumentationslogik.

Hvor medarbejderne synes at udvise tilbøjelighed til at åbne deres lokale erfaringshorisont mod almene miljøperspektiver, bremses de således i denne horisont i managementoffentlighedens definerings af "det fælles bedste" som analog med virksomhedens økonomiske grundlag.

Den politisk-moralske modoffentlighed: den socialt-subjektive miljøhorisont

"Jamen det er faktisk ret dybtgående, men det er sådan set osse et dybtgående socialt eller menneskeligt problem ik', for det ville jo berøre os alle, hvis vi levede rigtigt økologisk"

"Men jeg vil have sådan en lille kotelet, som virkelig smager af noget og som er betydelig sundere at spise, end jeg vil have sådan en stor til halv pris"

"Det giver mening at tænke på miljøet. Rent drikkevand ser jo ud til at blive et problem"

"Jeg har stadig 500 ark liggende derinde endnu, for jeg kan ikke få mig selv til at smide dem ud"

De faglige praksissers erfaringer med miljøhensyn i arbejdslivet udfoldes som en udtalt ressourcebevidsthed og som en samfundsmæssig ansvarlighed i arbejdet. Denne ressourcebevidsthed relateres til deres hverdagslivserfaringer, som Frodes irritation over overflødig ressourceforbrug, der sammenholdes med deres arbejdspraksisser og vilkårene her indenfor.

De reflekterer over samfundsmæssige paradokser mellem miljømæssige hensyn og markedslogikkens miljødestruktion. Disse illustreres med deres egen ambivalente rolle som producenter af reklamer med entydigt forbrugsoptimerende formål, samtidig med at de selv befinder sig i en beskæftigelsesmæssig afhængighed af en fortsat produktion

af sådanne miljønedbrydende produkter. Dette permanente faglige dilemma taler således direkte ind i den fagkulturelle offentlighed, hvor man som fagperson og samfundsborger kan reflektere over de paradoksale produktionsbetingelser. Samtidig er man vel vidende om, at en miljøorienteret politisering af problemstillingen sandsynligvis ville føre til neddrogede beskæftigelsesmuligheder, såfremt de samfundsmæssige konsekvenser af de miljøpolitiske fordringer skulle blive gennemført. Dilemmaet udgør således et samfundsmæssigt paradoks mellem det sociale livsgrundlag og det miljømæssige ressourcegrundlag, hvor mulighedshorizonten for at tænke i politisk alternative beskæftigelsesmuligheder barrikaderes af et ulige politisk og økonomisk styrkeforhold mellem den fagkulturelle offentlighed og managementoffentligheden.

Der formuleres således ansatser til en erfaringsbaseret politisk-moralsk modoffentlighed gennem deres kritiske påpegning af og refleksion over såvel de overordnede samfundsmæssige som de konkret-praktiske modsigelser. Disse modsigelser kobler Frode til sine hverdagslivserfaringer som forbruger. Virksomhedens apolitiserede og økonomisk-partikularistiske miljøprioriteringer betragtes således som samfundsstrukturelle markedsincitamentsstrukturer, der ansporer til en snæversynet økonomisk orientering, både i rollen som virksomhedsledelse og som privatforbruger. Den ensidige vækstlogiks prisfokusering bidrager til produkternes ringere kvalitet og masseproduktionens miljøødelæggende ressourceforbrug.

4.4. Opsamling på hovedcase-analyserne

På baggrund af de tre analyseniveauer af min hovedcase vil jeg i det følgende foretage en opsummering af de centrale hovedlinier heri.

Medarbejderne udviser og ekspliciterer deres miljøforestillinger konkret relateret til deres arbejdsprocesser, men reflekterer også individuelt over miljøspørgsmålets mere vidtgående samfundsmæssige betydning. Deres miljøpolitiske forestillinger tager endvidere afsæt i deres forskellige livshistoriske baggrunde og afspejler en mangfoldighed i gruppens miljøorienteringer.

Men de er alle overvejende principielt positive overfor inkluderingen af miljøforhold i deres arbejdsliv – både udfra nære arbejdsmiljømæssige hensyn og ud fra deres bredere offentlighedsrelaterede viden og refleksion over miljøforhold. Men afsættet for at kunne forholde sig til produktionens indvirkning på ydre miljøforhold udgøres af de konkret erfarede og nære arbejdsmiljøforhold. Disse to miljøfacetter; arbejdsmiljøet og det ydre miljø er kendetegnet ved at være tæt sammenvævede indenfor den grafiske branche, hvor overgangen til miljøvenlige afvaskere udgør en forbedring for både arbejdsmiljø og ydre miljø. Virksomhedens miljøstrategiske kobling af disse miljøfacetter, bl.a. via inkluderingen af dem begge i APV-vurderingen, har således *skærpet de ydre miljøpro-*

blemers subjektive relevans for medarbejderne, idet deres faglige orienteringer tager udspring i de nære arbejdspraksisser.

Medarbejdernes subjektive og sociale velvilje overfor miljøforhold i arbejdslivet inddømmes dog i praksis, idet de ikke tildeles den fornødne tid til at udøve den omhu og refleksion over praksis, som miljøeksperimenterne fordrer. Medarbejdernes inkludering af miljøspørgsmålet i de faglige orienteringer ved at gøre det til en del af fagligheden ligger som et ikke realiseret potentiale. Den ordrestyrede produktionsstruktur trækker i modsat retning af at tage miljøhensyn i arbejdets udførelse. Produktionskravene ansporer medarbejderne til at undlade brugen af de miljørigtige produkter, idet den nødvendige tid hertil ikke er medtænkt i miljøstrategien. Dvs. at medarbejderne giver udtryk for miljøforestillinger, men befinder sig i et tidsmæssigt dilemma, der gør det vanskeligt for dem at handle herefter i deres arbejde.

De befinder sig således i en ambivalenskonflikt mellem deres miljøorientering og de produktivitetskrav, de er underlagt. Alle fire beskriver dette dilemma som et pragmatisk faktum, der er forbundet med at arbejde miljøorienteret. Selv Sigurd, der er en mere kompromisløs miljøpolitisk ”stemme”, medgiver, at de miljøvenlige afvaskere belaster arbejdets udførsel. Jeg kondenserer således deres dobbelttydige miljøorienteringer til at være udtryk for en ambivalens overfor miljøhensyn i arbejdslivet, idet de umyndiggørende og afpolitiserede betingelser afmonterer deres mulighed for at integrere miljøspørgsmålet som et selvstændigt normativt anliggende i deres arbejdspraksisser.

Den dominerende diskurs på virksomheden, som italesættes via redueringen af kritik og forslag til ”brø”, mener jeg fortæller noget om virksomhedens indsnævrede politisk-kulturelle diskussionsklima. Jeg betragter denne diskurs som en illustration af *måden*, hvorpå medarbejdernes subjektivt erfarede ambivalenser ifht. miljøpolitikken undertrykkes. Dilemmaerne formår således ikke at blive artikuleret politisk *som et fælles problem*, men overlades til den enkeltes skyld, såfremt man ikke formår at efterleve kravene tilfredsstillende. Disse ambivalente miljøorienteringer kommer tydeligst frem *som uforenelige paradokser* i arbejdsbetingelserne i de individuelle interview. I gruppeinterviewet bliver ambivalenserne imidlertid gjort til genstand for deres indbyrdes udveksling af erfaringer om, hvorledes man kan håndtere disse dilemmaer. Eksempelvis via Frodes erfaring med at bruge miljørigtige trykfarver i arbejdsprocessen, som Lars ikke har erfaring med og betvivlede effekten af. Fra at have karakter af en individualiseret frustration udfoldes de ambivalente miljøorienteringer til nogle fælles vilkår, som man kan drøfte mulige håndteringsstrategier overfor. Det fælles afsæt for dialogen udgøres således af deltagernes individuelle – men socialt relevante – arbejds erfaringer.

Men trods den diskursive tabuisering og tidspressets intensivering af miljøpolitiske dialogrum er der et andet konkret forhold, som inspirerer og ansporer deres faglige miljøforestillinger. Dette udgøres af deres samarbejde med miljøkoordinatoren, hvis miljøfagli-

ge indsigt, samt anerkendelse og inddragelse af medarbejdernes erfaringer i sin tilrettelæggelse af de miljøforbedrende arbejdsprocedurer, har spillet en central rolle heri. Gennem samarbejdets konsoliderede tillidsrelation varetager hun dels en aflastende funktion for trykkerne i deres arbejde, hvor de erklærer ønsket om at blive fritaget fra at skulle agere miljøeksperter og indhente viden om produkternes faktiske miljøegenskaber, hvilket ville fordrer et omfattende udredningsarbejde. Dels fungerer hun som deres kompetente rådgiver – og miljøpolitiske sparringspartner - som de kan indgå dialog med om de problemer, som foranlediges af deres konkrete erfaringer med de miljøintegrerede arbejdsprocedurer.

Det mest interessante i dette samarbejde udgøres af *det politiske spændingsfelt*, der opstår på tværs af medarbejdernes arbejds erfaringer og hendes miljøviden. Begge videnshorisonter formår at løsne sig fra essentielle sandhedskonstruktioner, idet de netop er gensidigt åbne og processuelt orienterede og derfor viser sig i stand til at inkludere modpartens indsigter i sin egen faglighed, som herved udvides, suppleres eller revideres. Spændingsfeltet mellem arbejdslivets produktivitetsorientering og miljøforestillingernes normative hensyn bliver således politiseret og italesat, hvilket afspejler begyndende ansatser til *eksemplariske gensidige miljølæreprocesser i arbejdslivet*.

Eksemplet med genbrugspapir, som de udtaler sig kritisk overfor, illustrerer sådanne miljøreflekterende læreprocesser, som opstår på foranledning af trykkernes frustration over, at genbrugspapiret forårsager problemer i arbejdsprocessen. Men i stedet for at optræde som sandhedsdefinerende ekspert går miljøkoordinatoren ind i dialogen med dem og drager diskussionen om livscyklusanalyser og miljømæssige helhedsvurderinger ind i dette spørgsmål. Således indgår også spørgsmålet om miljøbeslutningers faktiske realiseringsmuligheder i de konkrete praksisser som en afgørende værdi i hendes samlede miljøvurderinger som ekspert. Hun agerer som praksisinkluderende ekspert, der via trykkernes praksisviden bliver i stand til at forholde sig kritisk overfor den generaliserede miljøviden og undersøge de reelle miljøimplikationer heraf i de konkrete arbejdsprocesser og i et livscyklusperspektiv. Disse kritiske miljørefleksioner inddrager hun trykkerne aktivt i, hvilket synes at fæstne sig og blive inkluderet i deres faglige værdiorienteringer, som netop artikuleres i fremtidsværkstedet i deres efterlysning af livscyklusanalyser til vurdering af produkternes kvalitet. I relation til mine offentlighedskategorier mener jeg, at man kan karakterisere dette forhold som et tværgående og horisontalt åbende møde mellem den fagkulturelle offentlighed og den ekspertlige miljøoffentlighed.

I fremtidsværkstedets tredje fase, hvor deltagerne opfordres til at give deres bud på den gode tryksag, udtrykkes deres miljøinkluderende faglige perspektiver endnu tydeligere. Her mener jeg, at deres arbejds erfarede ambivalenser bringes i bevægelse, idet de med afsæt heri – på et fælles-fagligt grundlag – artikulerer deres forestillede vision for produkternes ideelle sammensætning. I denne utopi for arbejdets udfald - nemlig de samfundsmæssige produkter - var også ressourceminimerende hensyn inkluderet som en

væsentlig del af deres normative kvalitetsforståelse. Endvidere lægger de op til neddrogning af de kvantitative produktionskriterier, hvor produkterne tilpasses ukritisk efter kundeefterspørgselen. I stedet ønsker de at indgå som faglige eksperter, der kan sikre produkternes indholdsmæssige kvalitetsstandarder udfra en faglig vurdering.

Men disse kvalitetsvurderinger er netop indbefattet miljøhensyn, der langt overskrider kvalitetssystemets kvantificerede kundehensyn og også bygger på en samfundsmæssig kritik af markedsmekanismens neutralisering af normative produktionskriterier. Via deres bud på den gode tryksag efterlyses således normative debatter og refleksioner over spørgsmålet om *behov* som gyldigt kriterium for produktudviklingen. Produkterne skal indbefattes med en *mening*, der rækker udover kommerialiseringens forbrugsstimulation. Denne meningsfortolkning udgøres af nogle politisk-normative valg af *hvad der er behov for* af produkter i samfundet i et alment perspektiv, snarere end *hvad der kan sælges* til økonomisk fordel for enkelte virksomheder.

Disse ret vidtgående og miljøkritiske forestillinger om produktionsvilkårenes indsnævring af medarbejdernes myndige producentrolle fortolker jeg som en kollektiv reflektorisk videreførelse af deres individuelle ambivalens over diskrepansen mellem at være producent og samfundsborger. Denne ambivalens udtrykkes som en kritik af vækstlogikkens miljøødelæggende konsekvenser, som de samtidig erkender sig økonomisk afhængige af via virksomhedens fortsatte ekspansion. Her taler de ind i en politisk modoffentlighed, idet de reflekterer samfundsmæssigt over de miljøpolitiske begrænsninger i deres rolle som producenter.

Både mine antropologisk-fænomenologiske analyser af de individuelle interview og gruppesecancerne samt min teorirelaterede begrebsanalyse af det samlede materiale anskueliggør medarbejdernes manglende sociale dialogiske omgang med hinanden. Dels kan denne mangel henføres til de branchespecifikke organisationsstrukturer, hvor man placeres fysisk adskilt ved hver sin trykkemaskine, højest i samarbejde med en enkelt kollega. Dels har man intensiveret denne mangel ved at afskaffe frokost- og kaffepauser, som ellers kan udgøre sociale åndehuller på en arbejdsplads. Endvidere har man indført treholdsskift, der betyder, at medarbejderstaben fordeles over flere afgrænsede døgnperioder og derfor ikke mødes på tværs af disse skift.

Disse tre omstændigheder indsnævrer deres møder med hinanden, hvorfor rummet for miljørelaterede faglige diskussioner synes minimalt. Behovet for sådanne faglige dialogrum tematiseres imidlertid i gruppeinterviewet, hvor deres indbyrdes erfaringsudveksling skærper deres opmærksomhed på det *sociale tab*, som de oplever i kraft af arbejdslivets tidsstrukturer. Dette afsavn aktualiseres således via dette konstruerede sociale rum, som de udfylder med deres fagligt forankrede viden, kritik og visioner, som kobles spontant til deres normative og miljøinkluderende ressource- og kvalitetsforståelse. Seancen afspejler deres uindfrie behov for faglige sociale dialogrum i dagligda-

gen, hvor de kan udfolde og politisk reflektere over miljøforholds betydning og muligheder i arbejdslivets individuelle rutinerede praksisser.

I min teori-relaterede begrebsanalyse har jeg kondenseret materialet udfra syv forskellige ambivalenskonflikter, som jeg mener kan trækkes ud heraf. Disse ambivalenser illustrerer kompleksiteten og modsigelserne i medarbejdernes rolle i virksomhedens miljøpolitik. Jeg mener, at alle syv ambivalenser kredser om den modsigelsesfyldte konflikt mellem medarbejdernes underordning under *arbejdets form*, dvs. de økonomiske ekspansionslogikker, som er principielt normativt indifferente, og *arbejdets indhold*, som netop omhandler den faglige indsigt og kvalitetsforståelse og åbner op for spørgsmålet om produkternes miljø- og samfundsmæssige *nytte*. Arbejdets form udgøres af de overordnede produktionsdynamikker, som lokalt omsættes til ledelsens ret til at lede og fordele arbejdet i pagt med disse. Arbejdets indhold vedrører de direkte producenters nære og sanselige omgang med tingene, som bidrager til deres erfaringsbaserede fornemmelse for kvalitet. Det er herigennem, at jeg udpeger medarbejderne som potentielle miljøpolitiske aktører, idet deres erfaringer udstyrer dem med en unik viden og forståelse for de samfundsmæssige forbrugsgoder, som kan bidrage med nye – hidtil oversete – væsentlige indsigter ved bæredygtige, miljørigtige produktionsomlægninger.

Men mange barrierer viser sig i den konkrete virkelighed, som medarbejderne på virksomhed A indgår i. Ambivalenserne kan ses som medarbejdernes subjektive indoptagelse af disse umyndiggørende betingelser. Det viser sig ved deres pragmatiske tilpasning og fortrængning, men deres ambivalente orienteringer dukker også op som kritiske refleksioner, som nogle gange bevæger sig over i politisering.

Den første ambivalens, *ambivalens i det daglige arbejde*, udgøres af deres konkret erfarede – og beskrevne – ambivalens over, at man på den ene side reflektorisk ønsker at opfylde miljøkravene i arbejdet udfra en normativ anerkendelse af kravenes sundheds- og miljømæssige relevans. På den anden side fastlåses man af kravet om et fastholdt højt arbejdstempo, der ansporer en til at springe over, hvor gærdet er lavest i den konkrete arbejdsudførelse. Dette udgør et dagligt dilemma, som man kæmper for at manøvrere imellem, men forholdet tematiseres ikke politisk eller socialt, hvorfor det overlades til den enkeltes frustration. Disse ambivalenser afspejles i materialet som både konsensuelle tilpasningsstrategier og som politisk-kulturelle miljøinkluderende nyorienteringer.

Den anden kategori, *ambivalens i opfattelse af fagligheden*, ligger i, at medarbejderne på den ene side besidder en udtalt erkendelse af deres faglige kvalifikationer, en subjektiv oplevet sikkerhed på, at man *kan* noget og at virksomheden har brug for ens erfaringsbaserede arbejdskraft. På den anden side ligger angsten for at blive udkonkurreret og overflødiggjort af yngre mere teknologisk opdaterede medarbejdere som en konstant skygge, der gør det vanskeligt at udfordre produktivitetskravene politisk. Denne risiko-

angst bekræftes de i, ved at virksomheden ikke gør brug af deres viden, selvom de ved, hvad der er problemet. Det opleves som en faglig underkendelse af deres kvalifikationer, som svækker deres faglige selvidentitet.

Den tredje kategori: *ambivalens mellem frihed til og frihed fra ansvar i arbejdet* relaterer sig til deres dobbelttydige arbejdsorienteringer, hvor de på den ene side beklager deres oplevede faglige underkendelse, idet de ikke tildeles nogen betydende politisk rolle, hverken i miljøpolitikken eller i andre væsentlige spørgsmål, hvor kunne bidrage kvalificeret. På den anden side har denne manglende inddragelse også positive facetter, idet den frisætter ressourcer til andre af livets gøremål end de rent arbejdsrelaterede. Elementerne fra den instrumentelle industriarbejder fremføres således *også* som indeholdende livsperspektivistiske udfoldelsesmuligheder, men konkret er det her ambivalensen mellem arbejdsliv og hverdagsliv, der er på spil. En ambivalens, der ifølge tilidsmanden Frode ofte overses i DUA-perspektivets praktiske implikationer, som det bliver omsat i det reale arbejdsliv. Denne ambivalens mellem arbejdsudvidende ansvar og ansvarsfritagelsens overskud til hverdagslivet fremkommer ligeledes af deres billigelse af en vis rutinisering af arbejdet, som gør arbejdet mere overkommeligt, og som noget man ikke behøver at investere hele sin sjæl i.

Den fjerde ambivalens, som findes i materialet, handler om *individualiserede strategier til undertrykkelse af ambivalenser* og omhandler medarbejdernes individuelle tilpasningsstrategier. Disse copingstrategier ytrer sig ved medarbejdernes afpolitiserede entydige accept af forhold, som man alligevel ikke har mulighed for at påvirke. Det kommer eksempelvis til udtryk ved en utvetydig anerkendelse af virksomhedens teknologipolitik, som fordrer medarbejdernes løbende opkvalificering uden at forholde sig til de tilsvarende krav om øget produktivitet af hensyn til maskinernes forrentning. Den immanente trussel i teknologiudviklingen manes til jorden trods den reale uvished om, hvad dette vil betyde for beskæftigelsen på længere sigt. Dog anes en mere teknologikritisk indfaldsvinkel i fremtidsværkstedet anden fase, hvor de fremtidige trykkerkvalifikationer diskuteres og hvor udfaldet af denne bliver, at faget fortsat skal baseres på håndværksmæssige kvalifikationer, som betragtes som det faglige fundament. Heri ligger en forestilling om håndværket som det stabile afsæt for at kunne opkvalificere sig på et *fagligt orienteringsgrundlag* i takt med teknologiudviklingen i branchen.

Den femte ambivalens ytrer sig ved medarbejdernes *ambivalente miljøorienteringer*. Deres forbehold over for miljødiskursen fremføres som konkrete kritikker af dens ekspertlige dominans og kundekravenes usaglige perception heraf. Sandhedskonstruerede dogmer i miljødiskursen ønsker de at få belyst ud fra mere nuancerede og helhedsorienterede vurderinger. Miljødiskursen bør derfor udvides til også at inkludere praktiske erfaringer. Men medarbejderne trækker også på miljøekspertlig viden i deres kritik af den ekspertlige miljøoffentlighed, hvor de efterlyser livscyklusanalyser inkluderet i miljøbeslutninger for at kunne vurdere produkternes *faktiske miljøbelastning i en bredere*

samfundsmæssig sammenhæng. Denne viden og refleksion herover kan henføres til deres samarbejde med miljøkoordinatoren, som har udvidet deres forståelse for miljøproblemers kompleksitet og rækkevidde. Men også ekspertens blik for arbejdsmiljøproblemer er blevet skærpet, hvorved der synes at være tale om begyndende horisontudvidende miljølæreprocesser for begge parter. Afvaskernes komplementære indvirkning på både arbejdsmiljø og ydre miljø har udgjort en faktisk, konkret bevæggrund for det integrerede miljøarbejde. Denne forbindelse mellem arbejdsmiljøproblemer og mere abstrakte ydre miljøproblemer har således skærpet *de ydre miljøproblemers subjektive relevans* for medarbejderne med afsæt i deres nære arbejdslivskontekst.

Den sjette ambivalens vedrører medarbejdernes *miljø- og produktivetsorienterede solidaritetsforskydninger*, som kan ses som udslag af de atomiserede autoritetsstrukturers undertrykkelse af ambivalenserne. I frustrationen over de modsigelsesfyldte rammer og krav vendes kritikken mod kolleger, der ikke formår at håndtere dilemmaerne ved at underlægge sig de miljørigtige procedurer. Endvidere illustrerer ”skifteholdsfortællingen”, hvordan en fælles politisk modstand kan transformeres til indbyrdes splittelse i fællesskabet, når beslutningen gennemtrumfes centralt og medarbejderne overlades til at udforme detaljerne. Men trods disse eksempler på opløsning i fællesskabet afspejler medarbejdernes fortællinger et grundlæggende fagligt forankret og gensidigt forpligtende arbejdsfællesskab, hvor man tager varer på hinanden og søger at værne om de fælles kulturelle normer for arbejdstempo, trods de ledelsesmæssige vanskeligheder, der er forbundet hermed. Egalitetsprincippet som eksempel herpå indbefatter således en fællesskabsforpligtigende motivation for at anspore hinanden til at arbejde miljørigtigt.

Den syvende og sidste kategori vedrører medarbejdernes *ambivalente refleksioner over miljø, produktion og forbrug*. Her tematiseres deres ambivalente miljøpolitiserende rolle mellem produktionsafhængig medarbejder og forbrugende samfundsborger. I de individuelle interview fremsættes ambivalensen som et uovervindeligt vækst- og forbrugsspil, hvis spændingsforhold man er indfanget i via sin producent- og samfundsborgerrolle. I fremtidsværkstedet omsættes denne afmægtige tematisering til deres fælles myndige bud på, *hvorledes* produkterne kunne gøres mere miljørigtige og fagligt tilfredsstillende, hvorved de kobler deres kvalitets- og æstetiksans med bæredygtige kriterier. De fremsætter således deres bud på, hvordan modsigelserne mellem vækst og miljøhensyn kan *politiseres på et fagligt grundlag* ved at opstille forbrugs- og fremstillingsalternativer.

I min analytiske fremstilling af deres fortællinger om deres ambivalente miljøorienteringer i arbejdslivet har jeg endvidere indplaceret deres italesatte miljøforestillinger i en firedimensional offentlighedsramme, som består af hhv. den ekspertkulturelle miljøoffentlighed, den fagkulturelle offentlighed, managementoffentligheden og en mere åbende tværgående kategori: den politisk-moralske modoffentlighed.

Det gensidige lærerige møde mellem medarbejdernes ”stemmer” fra den fagkulturelle offentlighed og miljøkoordinatorens ”stemme” fra den *ekspertkulturelle miljøoffentlighed* har for medarbejdernes vedkommende nuanceret deres forestillinger om ekspertkulturelle miljøvurderingers gyldighed. Via deres genstandsrelaterede samarbejde med miljøeksperten synes der at være blevet etableret kimvise refleksionsrum, hvor disse selektive horisonter har udfordret, overrasket og inspireret hinanden. Disse processer afspejler begyndende spirer til politiske tværhorizontale formuleringer af miljødiskursen på ny. Medarbejdernes miljøpolitiske potentiale viser sig således igennem deres faglige erfaringers relevans og betydning i sådanne konkrete miljøimplementeringsprocesser. Men det viser også i deres vilje til at percipere miljøviden kritisk og konstruktivt, når denne fremsættes på en demokratisk facon, hvor modparten udviser åbenhed overfor at anerkende og inkludere *medarbejdernes faglige ekspertviden* heri. Således åbnes den ekspertlige miljøoffentligheds politiske pluralisme for medarbejdernes fagkulturelle horisont og nødvendigheden af at sondre reflektorisk mellem *forskellige miljøvurderinger* for at kunne vurdere deres grad af praksisinklusion og deres politisk-menneskelige konsekvenser perspektiveres.

Den fagkulturelle offentlighed har haft en ganske omfattende betydning for medarbejdernes miljøforestillinger og vilje til at inkludere miljøhensyn i deres arbejdspraksisser. Men det beklages, at den fagkulturelle offentlighed har mistet en omfattende del af sin politiske betydning, hvilket begrundes med den dalende tilslutning fra yngre individualistisk orienterede generationer. Denne tendens afspejles også på virksomheden, hvor tiden og rummet til dannelse af lokale fagoffentligheder synes fraværende. Sådanne dialogiske netværk synes uomgængelige afsæt for medarbejdernes tematisering og formulering af miljøpolitiske horisonter, der kan overskride såvel den praksisekskluderende ekspertlige miljøoffentlighed, som managementoffentlighedens reducerende miljøperspektiv.

Managementoffentlighedens strategiske miljøforståelse er karakteriseret ved at være moralsk og samfundsmæssig uforpligtet, idet perspektiverne heri kun omfatter strategiske markedshensyn, som er skiftende og tilfældige. Denne logik, der indplacerer omsætningen som det fælles bedste for alle på virksomheden, undergraver delvist medarbejdernes åbning af deres lokale erfaringshorisont mod almene miljøperspektiver, idet handlingsperspektiverne udtømmes af managementoffentlighedens definitionsret.

Men i medarbejdernes rolle som samfundsborgere, som jeg mener taler ind i en tværgående horisont, hvor erfaringerne fra begge verdener bringes sammen reflektorisk, tematiseres vidtgående politiske samfundsspørgsmål, som kan relateres til min tværgående offentlighedskategori: *Den politisk-moralske modoffentlighed*. Her indenfor italesættes livshistoriske erfaringer, der har betydning for medarbejdernes sammensatte miljøforestillinger, hvorved denne kategori ligeledes relaterer sig til Becks livspolitiske moment af hans subpolitik-begreb. Her tematiserer medarbejderne de paradoksale modsigelser,

som man underlægges som normativ miljøorienteret medarbejder, hvor man mangler udsyn for handlingsperspektiver, idet myndigheden til at definere sådanne ligger uden for ens rækkevidde. Men på basis af medarbejdernes direkte producenterfaringer formulerer de værdifuld viden og miljørelevante erfaringer, der kunne gøre dem i stand til at handle anderledes, hvis rammerne herfor blev forandret.

Med disse komplekse og flertydige analyseopsamlinger in mente vil vi nu bevæge os over i den overblikanalytiske gennemgang af mine tre øvrige, sekundære casehistorier. Ovenstående opsamlende pointer skal således kaste lys over de næstfølgende empiriske illustrationer af medarbejderes miljøpolitiske rolle på tre miljøorienterede brødbagerier. Endvidere vil disse pointer blive fremdraget på ny i afhandlingens konklusion.

5. Udblik på andre cases.

Dette kapital skal bidrage med et perspektiverende udsyn på andre cases i forskningen indenfor genstandsfeltet bæredygtigt arbejdsliv, hvoraf jeg selv har deltaget delvist i disse projektsammenhænge³⁶. De casestudier som jeg, udover hovedcasen, har deltaget i har været af langt mindre dybdegående karakter end den forrige af forskellige institutionelle og samarbejds-mæssige årsager. Derfor har det ikke været muligt at underkaste dem den samme grad af analytisk stringens og dybde, som den foregående grafiske case. De tre cases som jeg vil trække frem her, befinder sig alle tre indenfor en anden branchesammenhæng; nemlig brødbageri-branchen, som adskiller sig fra den grafiske virksomhed ved, at det altovervejende er produktet der er i centrum – snarere end processens miljøkonsekvenser - idet målet med miljøomlægningerne netop er at opfylde nogle garantier til forbrugerne angående miljøkrav til produkterne.

De 2 caseeksempler, som jeg vil inddrage her udgør:

- Et biodynamisk brødbageri placeret i et lokalt landbrugsområde – Virksomhed B
- To detailkæde tilknyttede bagerier placeret i hjertet af Hovedstaden, hvoraf det ene producerede økologisk, mens den anden stod for at skulle overgå til økologisk produktion. – hhv. Virksomhed C og D

Min analysestrategi videreføres fra hovedcasen, hvor jeg sigter på at undersøge og fortolke materialet fænomenologisk med hovedvægten på medarbejdernes subjektive faglige og miljørelaterede orienteringer, men med en kritisk-normativt vægten af de demokratiske medarbejderperspektiver i sådanne miljøforbedrende produktionsomlægninger. Medarbejdernes muligheder for at bringe deres sociale og faglige orienteringer ind i virksomhedens miljøpolitik – til en praksisforankret udvidelse og nuancering af denne - og videre i den samfundsmæssige økologiske modernisering, udgør således den samlede ledetråd i min fænomenologiske analysestrategi.

5.1. Det biodynamiske brødbageri

Som nævnt kan materialet karakteriseres som spinkelt. Årsagen skal bl.a. findes i det forhold at flere af de oprindelige intentioner med samarbejdet aldrig helt blev udfoldet. På det biodynamiske brødbageri viste der sig at være uforenelige forventninger til projektets målsætninger og perspektiver, hvilket dog først blev anskueliggjort ved forskergruppens udarbejdelse af en mindre forskningsrapport om forholdet mellem bæredygtig

---

³⁶ Dels gennem min tilknytning til SARA-projektet, hvor jeg har anvendt disse virksomheder i mine caseundersøgelser af forholdet mellem miljøkvalitet og menneskelige ressourcer. Dels gennem mit samarbejde med hhv. Inger Stauning, Jesper Holm og Kurt Aagaard Nielsen gennem COMET-projektets delprojekt: Bæredygtighed på arbejde.

produktion og medarbejdernes rolle som bindeled mellem virksomheden og lokalområdet (Holm et al 1999).

Forskergruppen havde forventet et længerevarende samarbejde mhp. etablering af et egentligt fremtidsværksted for medarbejdergruppen, men samarbejdet blev imidlertid bragt til ophør efter 1 års tid. Dette skyldes, at ledelsen ikke kunne identificere sig med projektets tætte medarbejderrelaterede perspektiver og forskergruppens vurderinger og fortolkninger af de organisatoriske relationer mellem ledelsen og de ansatte på virksomheden. Ledelsens forventninger til samarbejdet blev i modsætning hertil udtrykt som et behov for nogle redskaber til at kunne styrke og udvikle virksomhedens biodynamiske principper på en økonomisk forsvarlig facon og heraf udsprang et ambivalent ønske om øget medarbejderinteresse for og opbakning til produktionens miljørigtige idealer. Det er imidlertid min fornemmelse at dette ønske indsnævres af ledelsens frygt for, at udførelsen af en udbredt miljøinteresse blandt medarbejderne ville føre til nogle forfejlede miljøløsninger, som kunne bryde med ledelsens egen mere ideologisk funderede opfattelse af miljørigtig produktion.

Udfaldet af samarbejdet resulterede dog i følgende data:

- 1 rundvisning på virksomheden med efterfølgende båndet samtale med ledelsen
- 1 interview med ledelsen
- 1 interview med 2 medarbejdere
- 1 interview med miljøkoordinatoren
- 1 arbejdsrapport udarbejdet på baggrund af ovenstående³⁷

Endvidere fik vi adgang til virksomhedens arbejdspladsvurdering, som blev udarbejdet umiddelbart efter vort samarbejde og som der også blev henvist hyppigt til i interviewene.

5.1.1. Baggrund³⁸

Brødbageriet er en lille utraditionel virksomhed med nicheproduktion, der oprindeligt dannedes som en lokal forening på omkring 40 personer med interesse i biodynamisk³⁹ jordbrug, som efterfølgende åbnede en butik i lokalområdet med biodynamiske produkter (Holm et al 1999, p. 4). Bageriets nuværende leder begyndte på daværende tidspunkt at dyrke biodynamisk landbrug og fremstille biodynamisk brød og bagværk på fritidsbasis, hvilket blev solgt videre til helsekostbutikker over hele landet. Omsætningen vokse-

---

³⁷ Endvidere inddrages virksomheden i forskellige artikler udarbejdet af undertegnede i samarbejde med Inger Stauning. Se litteraturlisten.

³⁸ For en mere udførlig gennemgang af virksomhedens historie henvises til Holm et al (1999)

³⁹ Kravet til biodynamisk standard er udformet af Demeterforbundet, som har fastsat kriterierne for opnåelse af Demetermærket, hvilket kræver 5 års omlægningstid og 100 % økologisk gødning i modsætning til det statskontrollerede Økologi-mærke, der kun kræver 2 års omlægningstid og 75 % økologisk gødning.

de hurtigt og førte til etableringen af det nuværende bageri, der oprindeligt blev oprettet som et anpartsselskab.

Grundprincipperne bag oprettelsen og driften af virksomheden har hele tiden været at undgå en ekspansion i retning af masseproduktion, hvilket der løbende har været afsætningsmæssigt belæg for i kraft af den stigende efterspørgsel. Således afslog virksomheden muligheden for en større fast ordre fra Irma i 1996, idet ønsket om at bevare en tæt tilknytning til en fast kundekreds, har udgjort en bevidst strategi for virksomheden gennem alle årene – i overensstemmelse med de antroposofiske principper med rod i Rudolph Steiner's filosofi.

Virksomheden kan karakteriseres som en alternativ frontløbervirksomhed på miljøområdet, idet den med sin pionérånd har været historisk på forkant med udviklingen. I kraft af sine holistiske produktkrav overstiger virksomheden langt samtidens statskontrollerede økologi-krav, om end man også aner visse lighedstræk med teknokritikerne i den økologiske moderniseringsdiskurs, bl.a. i kraft af modviljen mod ekspansion og ønsket om bevarelse af små overskuelige og personligt forbundne netværk.

Produktionsstyringen er stramt ordrestyret, idet produkternes har en relativ kort holdbarhedsperiode og derfor skal så hurtigt ud til forbrugerne som muligt. I det hele taget er ledelsesideologien stærkt præget af en omsorg for produkterne som den primære orientering for produktionsplanlægningen og ledelsens omgang og motivering af medarbejderne. Virksomheden bærer præg af at udgøre et livsprojekt for direktøren og hans medhjælpende hustru. Dette livsprojekt udspringer af en inderliggjort og meget konsekvent miljøorientering. Den meget idealistiske filosofi omsættes i en produktionsmæssig sammenhæng til en reflektiv bevidsthed og omsorg for produkternes oprindelse, forarbejdelse og afsætning, hvilket udgør kernen i den antroposofiske bevægelses ønske om virkeliggørelse af en række bæredygtighedsprincipper fra-jord-til-bord (ibid p. 4).

5.1.2. Produktionsprincipperne i praksis⁴⁰

I modsætning til tilfældet på virksomhed A, synes tidsaspektet ikke at indtage en nær så dominerende rolle på virksomhed B, idet den altoverskyggende opmærksomhed og kræfter går på at tilgodese produkterne og værne om deres biodynamiske status. Tid betragtes som noget sekundært, der underordnes produktets biodynamiske karakter, hvilket indbefatter hensynet til miljø og sundhed for de mennesker, der indtager produktet. Dette betyder bl.a. at produktionsprocessen længe tillægges en mindre betydning, idet der arbejdes med forskellige konventionelt forældede melsorter, som kræver en længere omlægnings- og behandlings- tid⁴¹. Som eksempel kan nævnes produktionen af

---

⁴⁰ For en indgående gennemgang af virksomhedens produktionsflow henvises til Holm et al (1999).

⁴¹ Disse gamle kornarter består af hhv. emmer, spelt, kæmpedurum, nøgen byg og havre.

det såkaldte Pumpnickelbrød, der alene tager 24 timer at bage, men til gengæld bages ved langt lavere temperaturer.

Den tætte kundekontakt og kundeorienteringen generelt baseres mere på produkternes biodynamiske egenart end på at udvise en fleksibel servicemindedhed overfor kunderne. Dog kan der forekomme en del stress umiddelbart før produkterne skal sendes ud i henhold til de lokale bestillinger, hvilket dels skyldes den tætte kunde-relation og forpligtelse og dels produkternes kortvarige holdbarhed. Generelt synes stress at udgøre et mindre problem på virksomheden, hvilket ligeledes fremgår af APV'en. Stressproblemerne umiddelbart op til en udsendelseslevering synes primært begrundet i både medarbejdernes og ledelsens udtalte ansvarlighed overfor efterlevelsen af ordrene samt produkternes krav om hurtige leveringstider pga. den kortvarige holdbarhed. Ordrestyringen bevirker, at der forekommer en varierende arbejdsbyrde og en tæt koordination og indpasning mellem de enkelte produktionsled. Majoriteten af kunderne består af personer med en eksplicit miljøorientering, hvoraf mange har personlig tilknytning til ledelsen. De medarbejdere vi talte med, efterlyste mere direkte kontakt med de personer, der kommer udefra på besøg på virksomheden, idet de gav udtryk for, at de i disse sammenhænge føler sig meget koblet fra. Dette ønske om at blive inddraget og præsenteret overfor disse "repræsentanter" fra de overbeviste biodynamiske omverdenspersoner, tolker jeg som medarbejdernes trang til respekt og anerkendelse for deres arbejdsmæssige bidrag til de færdige produkter fra disse idealistiske omverdenspersoner.

Den primært håndværksmæssige – delvist manufakturrelle – produktion, med forholdsvis enkle tekniske hjælpemidler, består af overordnet tre forskellige arbejdsområder; mølleriet, bageriet og pakkeriet. Hertil knytter der sig mange differentierede arbejdsopgaver med forskellige fysiske arbejdsmiljøproblemer såsom generende melstøv, tunge løft, EGA-problemer, dårlige pladsforhold, glatte gulve, svingende temperaturforhold, træk, støj og manglende belysning. EGA-problemerne er værst i pakkeriet, men modificeres betydeligt af, at der foregår en funktionsbestemt og ad hoc-præget jobrotation. Alle medarbejdere synes at have kendskab til og erfaring med alle jobfunktionerne. Rotationen foregår alt efter, hvor der er mest travlt og derfor behov for at rotere, men indgår ikke som systematisk indarbejdet i arbejdsorganisationen. Selve produktionsapparatet kan karakteriseres som enkelt og overskueligt, mens arbejdsgangen er relativ kompleks og fordrer medarbejdernes kvalitetssans, koordinations- og fleksibilitets- evne.

Ledelsens meget ekspliciterede produktorientering, fremgår ganske tydeligt af ledelsens egen formulering fra Aalborg Stifttidende d. 4/1-1981, hvor han fastslår at: *"Brødets kvalitet er udgangspunktet og så indretter vi det andet efter det"*. Denne udtalte produktorientering synes dog også undertiden at resultere i en tilbøjelighed til at opprioritere sikringen af produkternes miljørigtige og biodynamiske kvalitet utvetydigt og undertiden med risiko for at fortrænge de arbejdsmiljømæssige konsekvenser heraf. Hvor medarbejderne på virksomhed A i høj grad gav udtryk for et plus-sums-spil mellem

arbejdsmiljø og ydre miljø, at disse blev anset for at udgøre komplementære størrelser, synes der ud fra vores beskedne datamateriale fra virksomhed B undertiden at være tale om et modsætningsforhold mellem den udtale miljøorienterede produktionsmåde og medarbejdernes fysiske og sociale arbejdsforhold.

5.1.3. Organisationsstruktur og ledelsesform

Strukturen på virksomheden synes at være ganske dobbeltydig og til dels modsigelsesfuld. På den ene side tilstræbes det at fastholde en flad og overskuelig struktur, hvor alle medarbejdere kender alle arbejdsprocesser og hvor man har fastholdt et ligelønsprincip, som medarbejderne billiger og ønsker bibeholdt⁴². Men parallelt med den flade struktur blandt medarbejderne, hersker der ingen tvivl om, at ledelsen ikke blot har det overordnede ansvar, men også styrer dagligdagen på en meget konkret facon, idet han bevæger sig rundt og kontrollerer hele produktionsprocessen og derved udgør en personificeret og håndgribelig magtfaktor i det daglige. Relationen mellem medarbejderne og ledelsen er af udpræget monologisk art, hvor han går rundt og snakker med hver enkelt, men ikke betragter dem som en social gruppe, hvor helheden – det sociale fællesskab – udgør mere end summen af enkeltpersoner.

Strukturen kan derfor også karakteriseres som *personificeret hierarkisk*, hvor ledelsen ønsker indblik i og kontrol med alt, hvad der foregår og derfor også i vores interview frabeder sig idéen om en mellemlider til aflastning af dette overvågningsarbejde. Dog kan man karakterisere den ansatte miljøkoordinator som er art mellemlider, eller en slags mediator mellem ledelsen og de ansatte. Men dette synes snarere at være et følge af nogle konkrete mellem menneskelige relationer mellem miljømedarbejderen og de ansatte via deres daglige samarbejde og ikke en bevidst beslutning fra ledelsens side, som ikke bifalder tanken om en decideret mellemlider. Hans beskrivelse af strukturen lyder således: *”Vi har en flad organisation på den måde, at jeg står med det fulde ansvar og selvfølgelig også med meget viden. Men arbejdet udgår fra mig af og så har forskellige nogle arbejdsområder. Når jeg så ser nogen klare sig godt, så trækker jeg mig ligeså stille tilbage. Men hvis jeg så ser de ikke kan finde ud af det....og for ikke at have den dér mellemlider, prøver jeg at have så tæt kontakt som muligt”*. Man kan sige, at han forsøger både at agere leder og mellemlider på én gang og i det omfang, der uddelegeres ansvar til medarbejderne, foregår det ganske selektivt efter nøje kontrol med, hvorvidt de udfører opgaven på en måde, som han finder tilfredsstillende.

De læringsmæssige perspektiver i ansættelsesforholdet går udelukkende på intern oplæring i de specielle bageteknikker, som man benytter sig af på virksomheden. Kvalifikationerne som man udvikler i dette arbejde, er således knyttet tæt til virksomheden og vil næppe være brugbare ved ansættelse i et konventionelt bageri. Således fortæller ledel-

---

⁴² Dette til trods for samtidens tendens til individualiserede og præstationsafhængige lønsystemer, jf. den statslige indførsel af Ny Løn.

sen, at han ved nyansatte konventionelt uddannede bagere, er nødt til at omskole dem fagligt fra at være orienteret mod kvantitative aspekter som tid og temperatur til at kunne foretage kvalitative vurderinger af hvert enkelt brød: *Når bagerne kigger efter så og så mange grader og så mange minutter, kigger de ikke efter hvad de laver*".

Han kritiserer den konventionelle bagerfaglighed for at være baseret på industriel masseproduktion, fremfor en kontekstbunden kvalitativ omsorg for selve produktet. Grundlæggende synes ledelsens indstilling at være, at bagernes uddannelsesmæssige kvalifikationer er *forkerte* og i modstrid med de biodynamiske helhedsorienterede principper. For at kunne begå sig på virksomheden, fordres det derfor at man fortrænger disse kvalifikationer og uddannelsesmæssige erfaringer og så at sige starter forfra. Det bliver mao. et krav at man underlægger sig *tabula rasa*, at man glemmer sin konventionelle bagerfaglighed, som de biodynamiske bageprincipper adskiller sig radikalt fra for at kunne fungere tilfredsstillende på virksomheden. Hos ledelsen kommer det til udtryk på følgende måde: *"Der er der folk, der er uenige med mig, når de kommer her som bagere, om hvordan brødet skal se ud og der mener jeg at....der vil jeg sige, at det vil jeg ikke diskutere med dem, selvom de er bagere. De har en hel anden indfaldsvinkel, hvordan de brød skal være, som vi har."* Som konkret eksempel på divergerende normer og rutiner mellem den konventionelle bagerfaglighed og de biodynamiske principper, nævner han førstnævntes generaliserede orientering, der tendenserer til en rutineret opfattelse af tidsforbrug i forbindelse med selve bageprocessen i modsætning til de biodynamiske praksisser, der fokuserer på det enkelte brøds egenart og unikke krav: *"Har 5 bagere (ansat p.t. red.), de fleste er lært op som ufaglærte og mange af dem er bedre. Paradoks at man skal lære bageren at bage brød! De er vant til at bage efter ur, der var én, der sagde, da han kom...Har du ikke et ur, så vil jeg ikke passe ovenbagebrødene. Så sagde jeg, du kigger da ikke efter UR, men efter brødene! Så dén skal jeg først have vendt og det tager lang tid og det er egentlig chokerende"*.

Med denne underkendelse af de traditionelle bagerkompetencer og rutiner kan det undre, hvad der får denne faggruppe til at søge ansættelse på virksomheden. Men andre forhold opvejer denne faglige desavouering, bl.a. har man ikke natarbejde på virksomheden, som der ellers er tradition for i branchen. Endvidere anses arbejdet for at være varieret pga. den funktionelle jobrotation og med begrænset tidspres. Af andre incitamenter nævnes lokalområdets generelt lave arbejdsudbud, ligelønsprincippet samt det gode sammenhold blandt gruppen af medarbejdere. Men fagligt synes der på ingen måde at blive taget udgangspunkt i bagernes uddannelsesmæssige og faglige erfaringer, men snarere at udgrænse og fortrænge disse for at kunne genopbygge fagligheden på ny, i nøje samklang med de biodynamiske – subsidiert økologiske⁴³ – principper.

---

⁴³ På grund af den stigende konkurrence fra økologiske ikke-biodynamiske produkter fra og med midten af 80'erne, er virksomheden overgået til at udvide sit sortiment med visse økologiske produkter ved siden af de særskilte biodynamiske (Holm et al, 1999, p. 12).

Den manglende anerkendelse af ikke-biodynamiske kompetencer, som han selv mener at efterleve til fulde, bidrager ifølge min fortolkning, til hans ambivalente opfattelse af medarbejdernes deltagelsespotentialer og bidrager til en dobbeltydig ledelsesstil. Han betragter sine mangeårige erfaringer indenfor biodynamisk brødproduktion som uundværlig i de daglige arbejdspraksisser og derfor udviser han kun i ringe grad tilbøjelighed til at uddelegere ansvaret til medarbejderne. Samtidig giver han udtryk for at være bevidst om denne selvopfattede vidensmonopoliserende status og ønsket om at lægge bånd på sin egen utilbøjelighed til at udvise tillid til medarbejderne ved at tildele dem øget ansvar og indflydelse: *"Ja jeg prøver at være meget bevidst om nu (Susan, en medarbejder red.) har fået nyt ansvar for chokoladen, de kommer da selv med idéer, men der er jeg lidt for hurtig, fordi jeg kan gennemskue det lige med det samme"*. Den grundlæggende selvopfattelse af at udgøre eksperten, der overskrider skismaet mellem den idealistiske, biodynamiske miljøfilosofi og praktikerens, handlingsmanden, der formår at udleve disse i de konkrete produktionspraksisser, synes således at udgøre en hæmsko for, at de praksisorienterede medarbejdere kan udgøre en ligeværdig samarbejdspartner i den daglige planlægning og udvikling af produktionen.

5.1.4. Medarbejderdeltagelse i den miljørigtige brødproduktion

Præcis hvor meget og med hvilken detaljeringsgrad medarbejderne har mulighed for at præge og styre deres arbejde, fremstår lidt uklart i materialet. Ledelsen udtrykker sig selv ganske tvetydigt i dette spørgsmål. På den ene side efterlyser han engagerede medarbejdere, som "føler for sagen" i det omfang at de udfører arbejdet i overensstemmelse med kravene for biodynamisk og økologisk produktion, hvilket jeg vil betegne som et *funktionelt engagement*. Samtidig giver han ganske klart udtryk for, at han ikke ønsker at rekruttere medarbejdere blandt det biodynamiske og antroposofiske netværk af folk, da han mener at sådanne teoretisk orienterede og veluddannede personligheder ikke ville fungere hensigtsmæssigt i en praktisk og håndværksbaseret sammenhæng.

Han foretrækker således ganske eksplicit at ansætte praktiske håndarbejdere i sin virksomhed, som han generelt betragter som uengagerede i miljøspørgsmål: *"Fordi vi kan jo ikke få folk, der er helt overbeviste...de mennesker er hovedsagelig sådan nogle som jer. I har en højere uddannelse. I kan ikke gå hen og blive bagere. Bagere er en anden kategori af mennesker, der har en anden bevidsthed og en lavere skoleuddannelse, dvs. også i mange tilfælde også har et lavere ambitionsniveau og vidensniveau omkring livet og der kommer der spørgsmål ind om miljø og alle de dér ting, og jeg vil så prøve at lægge det ind som, ja...opdragelse på en positiv måde"*.

Ledelsen synes at være præget af en forestilling om, at der eksisterer en modsigelse mellem at være overbevist biodynamisk antroposof og praktisk orienteret medarbejder – en modsigelse som han på paradoksal vis, indirekte mener selv at have overskredet i sin beskrivelse af sig selv som udpræget handlingsorienteret: *"Det er ligesom at gribe så-*

dan noget der som en handling, jeg er nok sådan meget handlingsorienteret. Når der ligesom er noget jeg har indset, så skal der ske noget...". Opfattelsen af en dualisme mellem ånds- og hånds- orientering stemmer delvist overens med én af medarbejdernes betragtning på dette forhold, som medgiver på spørgsmålet om den manglende ansættelse af biodynamikere på virksomheden: *"Det hjælper ikke at ansætte de dér biodynamikere. De kan jo ikke arbejde. De har det hele i hovedet. De får ikke noget fra hånden (ler).* Den afsluttende latter indikerer, at der er tale om en vis humoristisk generalisering, men det synes dog at være den grundlæggende opfattelse på virksomheden, at teoretiske og praktiske kompetencer bør være funktionelt adskilt.

Der eksisterer ikke selvstyrende grupper på virksomheden, hvilket muligvis kan ses i lyset af ledelsens udtrykte ambivalens ift. uddelegering af ansvar og kompetence til medarbejderne. På den ene side er han villig til at afgive indflydelse indenfor afgrænsede områder til særligt betroede medarbejdere, som han har tillid til og på den anden side skal der ikke de store fejltrin til, førend han mister denne tillid. Endvidere understreger han vedvarende nødvendigheden af selv at følge indgående med i processerne i kraft af sin mangeårige erfaring og indsigt i produktionsmetoderne og angsten for at miste overblik og kontrol ligger som en underliggende faktor i hele ledelsesstilen.

Den manglende tillid til medarbejdernes ansvars- bevidsthed og evner, mener jeg dels kan tolkes i forlængelse af underkendelsen af den konventionelle bagerfagligheds kompetencer og dels i lyset af den dikotomiske opfattelse af forholdet mellem reflekteret miljøorientering og håndsarbejdende virksomhed. Disse modsigelsesfyldte kategoriseringer fører til en generel ambivalens mellem medarbejderdeltagelse og ledelseskontrol, idet han betvivler medarbejdernes formåen til at gebærde sig miljøorienteret i deres arbejdsudførelse og derfor værger sig mod at overlade dem ansvar af frygt for, at produkternes biodynamiske kvalitet svækkes.

Ambivalensen mellem tillid og kontrol fremgår af følgende udtalelse på spørgsmålet om arbejdets daglige organisering: *"Jeg har prøvet for nogle år siden at uddelegere nogle ansvarsområder og har brugt en, der naturligt gled ind som førstemand, men han kunne ikke kommunikere noget ud til folk. Han regnede bare med, at når han satte dem i gang med noget, så gjorde de bare som han sagde. Og så skulle jeg så ind bagefter og redde stumperne ud. Og så har jeg tænkt meget over, hvordan man så skulle....det er svært at finde folk, der ligesom gløder for HELE idéen. Så jeg synes, at i sådan en lille virksomhed, at det nok må kunne lade sig gøre, at man har en flad organisation på dén måde, at jeg står med det fulde ansvar og selvfølgelig også med meget viden. Men arbejdet udgår fra mig af også har forskellige nogle ansvarsområder. Når jeg så ser nogen klarer sig godt, så trækker jeg mig ligeså stille tilbage, det finder de ud af. Men hvis jeg ser de ikke kan finde ud af det og ikke selvstændigt kan sætte sig i gang, så...der er nogen jeg ikke behøver sætte i gang, de gør det bare".* Ledelsesstilen forekommer delvist modsigelsesfuld, idet ledelsen på den ene side forventer, at medarbejderne udviser selvstæn-

dig stillingtagen og initiativ, men på den anden side selv identificerer sig så kraftigt med virksomheden og dens idealistiske formål, at han synes at have vanskeligt ved at slippe ansvaret og overblikket, hvilket udmønter sig i en permanent hang til kontrol og en utålmodighed overfor medarbejdernes læreprocesser. Hans modvilje mod ansættelse af en egentlig mellemlider skal formodentlig ses i dette lys.

5.1.5. Miljømedarbejderens rolle

Miljømedarbejderen blev ansat i februar 1997 på virksomheden i forbindelse med en beslutning om at få virksomheden miljøgodkendt i henhold til kravene i EMAS-systemet, hvilket fordrede en udarbejdelse af en miljøredegørelse mhp. at få lavet en miljøhåndbog. Hendes løn finansieres af den Grønne Fond. Men herudover varetager hun mange andre funktioner såsom kvalitetsstyring, hygiejniske kontrolfunktioner, sekretærarbejde og samarbejdet med andre institutioner og personer med interesse for biodynamisk brødproduktion. Endvidere indgår hun løbende i den almindelige produktionsproces, når der er særligt travlt, hvilket hun værdsætter pga. af den heraf følgende ligeværdighed og indlevelsesmulighed i de øvrige medarbejders arbejdsliv og problemer. I dagligdagen karakteriserer hun sig selv som et "formidlende led" mellem ledelsen og de ansatte, der ofte påtager sig opgaven at omsætte ledelsens abstrakte idealer til nogle mere håndgribelige og konkrete spørgsmål i hendes dialog med de ansatte. Endvidere var det hendes opgave at kortlægge arbejdsmiljøet sammen med medarbejderne i den omtalte APV-undersøgelse.

I lyset af virksomhedens meget veludviklede miljøstandarder, har hun fundet det ganske påtrængende og frugtbart med en APV, der netop sigter på arbejdsmiljøproblemerne, som hun mener har en tendens til at træde i baggrunden til fordel for produkternes biodynamiske kvalitet – og hensynet til det ydre miljø. Det største arbejdsmiljøproblem finder hun er af psykisk observans, i form af den manglende lydhørhed og anerkendelse af medarbejdernes problemer og idéer, som oftest bliver affærdiget med ledelsens: "det har vi prøvet, det duer ikke". Hertil vurderer hun: "*Og hvis man gør det tre eller fire gange, og får det svar hver gang, så holder man op med det og det tror jeg, der er mange, der har prøvet. Også kommer den dér lidt ligegyldighed. Jamen jeg skal også bare være her i 8 timer også skal jeg hjem. Altså man behøver ikke at gøre som medarbejderne siger hvergang, men bare det at man virker interesseret og lyttende og siger, det er ikke sikkert, at det kan lade sig gøre, men vi kan godt prøve at se, om det kan. Det virker enormt motiverende. Og det synes jeg mangler*". Efter hendes vurdering, er der mange blandt medarbejderstaben, hvis potentialer ikke bliver udfoldet pga. manglende tillid fra ledelsesside til, at de er i stand til at tage et ansvar.

Hendes kritik af ledelsen ligger i forlængelse af de problemer, jeg har fremhævet tidligere med manglende anerkendelse af faglige kompetencer og forståelsesformer, der ikke er umiddelbart kommensurable med den biodynamiske antroposofiske ideologi. Miljømedarbejderne udtrykker det således: "*Nogle gange bliver man måske set lidt ned*

på, fordi man ikke er så entusiastisk. Det er utrolig svært at finde ud af, hvor langt det er rimeligt at gå. Og hun fortsætter i sin kritik af ledelsesformen: *"I nogen tilfælde med hensyn til ansvar, der skal man nok være mere åben overfor, hvor man kan gå ind og give noget ansvar. Der er mange, der godt kan tage noget, men hvor tilliden bare ikke er der. Ledelsens ambivalens ifht. Ansvarsdelegering eller ej, ser miljømedarbejderen som en bremseklods for medarbejdernes udvikling og engagement i arbejdet, idet den som oftest hælder til en manglende tillid til deres ansvarlighed, som snævert defineres som en inderliggørelse af den antroposofiske ideologi.*

Miljømedarbejderen synes at indtage en langt mere pragmatisk og praktisk indstilling til medarbejdernes orienteringer og muligheder i miljømæssig henseende, som fordrer at der tages udgangspunkt i arbejdslivets nære kontekst, med respekt for de faglige erfaringer og muligheder, der ligger gemt heri. Denne indlevelsesevne i arbejdslivets dagligdag bunder i et konkret kendskab hertil i hendes hyppige deltagelse i de konkrete arbejdsprocesser på lige fod med de øvrige medarbejdere, hvilket hun tillægger en væsentlig værdi for samarbejdet med kollegerne, både som et demokratisk ligeværdigt grundlag, men også for at opnå en øget forståelse for de fysiske og psykiske arbejdsmiljøproblemer, som medarbejderne oplever i deres arbejdsliv. Som hun beretter: *"Jeg mærker fysisk på mig selv, hvad det er for nogle problemer andre kan have. Og de skærmydsler, som er her, dem kan jeg jo selv se, for jeg er selv en del af det så. Fordi det synes jeg er vigtigt, at man ikke bare kommer som den kloge og skal gøre noget. Man skal være en del af det, der er ingen, der er bedre end andre her".*

Virksomhedens dobbelttydige organisations- og ledelsesform som både flad og spids på én gang, finder hun delvis problematisk. Hun værdsætter de ligeværdige organiseringsformer, hvilket bl.a. udtrykkes gennem ligelønsprincippet, men finder det uhenigtsmæssigt, at lederen indtager en så vægtig dominerende position i det daglige arbejde, hvor han bevæger sig rundt og synes at have kontrol med alt, hvad der foregår: *"Det har da nogle fordele, at man er et fladt hierarki, men jeg synes også det har nogle ulemper, når virksomheden er af den størrelse, som den er. Fordi han (Ledelsen) har jo utrolig meget magt. Han er alle steder, men udsender jo osse nogle stress-signaler for hans omgivelser".* Trods hendes eksplicitte miljøorientering og grundlæggende samtykke med virksomhedens markante miljøprofil, synes hun snarere at identificere sig med medarbejderne end med ledelsen. Hun betragter ham tydeligvis som lidt for kategorisk i sin ledelsesstil, hvor arbejdsmiljøet tendenserer til at blive betragtet som noget sekundært. Selv fremhæver hun betydningen af at sammenkoble de ydre miljøspørgsmål med arbejdsmiljøet, idet hun hævder: *"Det er også nogle bedre produkter, der forlader det her sted, hvis dem, der laver det, de har det godt".*

5.1.6. Medarbejdernes miljøorienteringer

De 2 kvindelige medarbejdere, vi snakkede med på virksomheden er begge i midten af 30'erne. Den ene – Susan - har været på virksomheden siden hun var skolepige, hvor

hun startede på deltid i pakkeriet og er ”blevet hængende” siden da. Den anden – Pernille – har været på virksomheden 1 år og har en fortid som kontorarbejder. Susan er blevet oplært og uddannet på virksomheden og mestrer alle arbejdsfunktionerne på virksomheden, på nær møllet. Hun betragter sig selv som kvalifikationsmæssigt på højde med en uddannet bager, selvom hun ikke har papir på denne faglighed. Susan er én af de medarbejdere, der har fået uddelegeret ganske betydeligt ansvar på virksomheden, idet hun står som hovedansvarlig for hele chokoladeproduktionen, men skifter i øvrigt mellem de andre afdelinger i tiden herudover. Pernille søgte ind, da hun var blevet arbejdsløs og begyndte som afløser, hvorefter hun blev fastansat i pakkeriet, som i dag er hendes ansvarsområde og hvor befinder sig det meste af tiden. Hun synes i mindre grad at rotere i samme omfang som Susan og hun efterlyser at få lov at arbejde i selve bageriet. Begge har de det dog ambivalent med at rotere, idet for hyppige skift mellem afdelingerne forårsager øget stress. Men omvendt betragter de det som en styrke at have kendskab til hele virksomheden og kunne overskue hele produktionsgangen, hvilket også beriger samarbejdet mellem delprocesserne, idet det skaber gensidig åbenhed overfor hinandens problemer.

De udtrykker begge stor tilfredshed med den netop gennemførte APV. Dét at kunne udpege og få sat ord på hverdagens små og store problemer i fællesskab – som en kollektiv gruppe – forekommer at have været meget berigende for dem begge – og har bidraget til en social erfaringsudveksling imellem de ansatte alene, fremfor den gængse dialogstruktur, hvor ledelsen går rundt og snakker med hvert enkelt. Susan fortæller, at der tidligere har været store samarbejdsproblemer mellem ledelsen og de ansatte, hvor os-og-dem-kulturen var meget markant og dele af de daværende medarbejdere var stærkt skeptiske overfor virksomhedens biodynamiske profil. Efter en omfattende udskiftning af medarbejderstaben - godt 1 år før interviewet – er der sket et radikalt skift i det sociale samarbejds-klima, hvilket også har ført til ledelsens øgede lydhørhed overfor arbejdsmiljøproblemerne på virksomheden. Dialogen og det sociale klima er blevet væsentligt forbedret, men det var en meget omtumlet og ubehagelig periode, mens disse konflikter stod på og under udskiftningen af de ansatte, som foregik meget hurtigt og kaotisk. Som Susan konkluderer: ”Hvis det sker igen, er jeg godt nok dén, der er rejst”.

Men begge fremhæver de det efterfølgende gode sammenhold blandt de ansatte som én af de klare fordele ved at være ansat på virksomheden. Trods ledelsens begyndende åbenhed overfor arbejdsmiljøproblemer, efter udskiftningen af staben og det deraf følgende forbedrede samarbejds-klima, oplever de stadig at, at den indgående produktorientering har en tendens til at forskyde arbejdsmiljøproblemerne og at det som medarbejder kan være svært at trænge igennem med sine problemer og idéer. De giver begge udtryk for, at produktvaretagelsen rangerer over medarbejdervaretagelsen, selvom åbenheden overfor sidstnævnte er tiltaget relativt indenfor det sidste års tid.

Ingen af medarbejderne har et inderliggjort forhold til den biodynamiske ideologi, som generelt anses for at være lidt for fanatisk. Til gengæld er de begge yderst positive overfor produkternes kvalitet, som de udviser stolthed over at være med til at frembringe og som de hævder ”*smager af mere*”. At brødene er mere kostbare end almindelige brød, finder de rimeligt, hvilket muligvis skal ses i lyset af deres indgående kendskab til hele processen og dén omhu, hvormed de frembringes. Uden at identificere sig med virksomhedens radikale miljøprofil og uden at betragte sig selv som en del af virksomhedens typiske segment, betragter de således produkterne som udprægede kvalitetsprodukter og de udtrykker begge en interesse for og indsigt i de mange ikke-konventionelle meltyper, som der anvendes og eksperimenteres med på virksomheden.

Dog indvender de, at man fra ledelsens side er for lukket overfor konventionelt inspirerede produkter og at man herved afskærer sig fra erfaringer, der falder udenfor den biodynamiske ideologi, hvilket de beklager. Til gengæld udtrykker de tilfredshed med beslutningen om at fastholde produktionsomfanget og virksomhedens størrelse på det nuværende niveau og med den relativt faste og lukkede kundekreds. Dette begrundes med, at man ved indlemmelse af produkterne på det konventionelle marked med afsætning til de større supermarkedskæder, ville risikere dramatiske prislejdede, idet man her skulle konkurrere med de større fabrikker og disses dertil hørende stordriftsfordele. Og dette ville selvsagt få konsekvenser for produkternes kvalitet og for arbejdsvilkårene i kraft af de skærpede priskonkurrerende betingelser.

De værdsætter derfor den nuværende konstellation med en relativ fast, loyal og mindre omfattende kundekreds, formodentligt udfra en forestilling om, at dette muliggør bevarelsen af det eksisterende pris- og kvalitets- niveau samt udgør en vis stabilitet i ordrestrukturen uden for megen stressinitierende ordre-udsving. Men eksplicit begrundes dette ønske udfra en stolthed over, at virksomhedens nuværende kundekreds netop aktivt vælger disse produkter pga. deres høje kvalitet uden skelen til prisen, som det udtrykkes af følgende: ”*Vore kunder vil jo bare have det her brød, også selvom det er meget dyrere*”.

Deres identifikation med virksomheden bevæger sig således snarere i retning af en identifikation med produkternes kvalitative standarder – med arbejdets indholdsmæssige dimension – end med dén ideologiske forankring som produktionsmetoderne og afsætningsvilkårene er forbundet med og som udgør ledelsesgrundlaget. For medarbejderne er det de praktiske elementer, der er forbundet med arbejdets udførelse, der udgør kernesubstansen og udgangspunktet for deres orientering. Men denne arbejdsforankrede orientering synes at bevæge sig i retning af en miljøorientering af mere praktisk og såvel arbejds- som hverdags- relateret art på basis af konkrete erfaringer med miljøorienteret arbejde og på basis af konkrete smags- og sanse- erfaringer med produkterne, som har skærpet opmærksomheden mod kvalitetsaspektet. Blot synes de at efterlyse en ligeværdighed af disse mere flerfacetterede praktiske erfaringer hos ledelsens og kundekredsens

noget verdensfjerne og rendyrkede idealistiske miljøhorisont, hvor de direkte producenter undertiden synes at indgå som indholdsmæssigt relativt inferiøre redskaber til udførsel af det centrale; nemlig de biodynamiske produkter, hvilket tendentielt fører til et instrumentelt syn på medarbejdernes rolle og betydning heri.

5.1.7. Problemer og perspektiver ved den ideologisk miljøorienterede virksomhed

Virksomheden kan karakteriseres som udpræget miljøorienteret og er funderet i nogle ikke-kommercielle biodynamiske principper, der ligger langt forud for den økologiske moderniserings gennembrud, som har affødt mange virksomheders markedsmæssige interesse i at lade sig certificere i overensstemmelse med de autoriserede miljøcertificeringsforeskrifter. Virksomhedens miljøorienterede frontposition er således ganske unik, idet der er opbygget traditioner for at producere konsekvent miljørigtigt længe før der eksisterede et vidtrækkende efterspørgselskrav efter disse produkter og virksomheden har bevaret sin netværkslignende kundekontakt og har fået opbygget sig en forholdsvis stabil kundekreds gennem årene. Formålet med virksomhedens oprettelse har været klar: At skabe nogle helhedsorienterede miljørigtige alternativer til den industrielle masseproduktion og denne vision er blevet realiseret ret konsekvent, hvorved virksomheden har opnået en nicheproduktionslignende status indenfor brødbranchen.

Casen er derfor interessant for min problemstilling, idet den kan signalere et fingerpeg om medarbejdernes rolle i en sådan ideologisk præget og miljøorienteret produktions-sammenhæng. Ud fra den skitserede gennemgang af virksomhedens organisatoriske forhold og medarbejdernes deltagelsesgrad og muligheder, synes en overordnet tendens at træde tydeligt frem. Medarbejdernes subjektive erfaringshorisont af såvel faglig, uddannelsesmæssig, som mere hverdagslivsrelateret karakter spiller kun en underordnet rolle på virksomhedens udviklingsmæssige profil. I dét omfang at der overlades ansvar til medarbejderne i det daglige arbejde og de herigennem opnår indflydelse herpå, sker det kun indenfor de ideologisk fastsatte principper om frembringelse af biodynamiske produkter og på baggrund af en vedvarende 'opdragelse på' og omformning af deres subjektive og faglige orientering i overensstemmelse hermed. Og at få tildelt et sådant ansvar, kræver mange års trofast og loyal ansættelsesrelation, idet det kun bliver betroet medarbejdere, som har været mange år på virksomheden, mens nyligere ansatte må udvise omfattende tålmodighed og pligtskyldig indordning under de biodynamiske produktionsprincipper, førend de skal gøre sig håb om at opnå øget kompetence i arbejdet.

Ledelsens intense og for såvidt afgrænsede orientering mod arbejdets udfald – nemlig produktets biodynamiske status – afføder en tendentiell forskydning af forhold, der vedrører medarbejdernes arbejdsmiljø og deres subjektive og sociale betydning for produkterne og for processen. Den antroposofiske ideologi synes at udgøre den eneste legitime argumentationsform, såfremt man som medarbejder skal opnå gennemslagskraft på virksomheden med mulighed for øget myndighed og selvstyre i arbejdet. Og ifølge ledelsens fortolkning af den antroposofiske ideologi indgår ånds- og hånds- arbejdere i et

dualistisk forhold til hinanden, hvorfor muligheden for, at de praksisorienterede medarbejdere kunne bidrage med nye perspektiver på den ideologisk forankrede produktionsmåde, synes afskåret på forhånd. Dermed bliver deres deltagelsesmulighed begrænset til en bekræftende indstilling og adfærd heroverfor.

At han personligt adskiller sig fra de gængse antroposofiske ideologer ved også at kunne begå sig indenfor det handlingsorienterede og praktiske felt, synes igen ifølge hans selvforståelse at placere ham i en særegen position, der gør hans kontrol- og overvågningspraksisser uundværlige, såfremt de biodynamiske produktionskrav skal bevares. Ledelsens ledelsesmæssige selektive politik angående ansvarsdelegering synes således stærkt betinget af medarbejdernes efterlevelse af og underordning under de biodynamiske principper. Hans udtalelser bærer præg af en a priori skepsis overfor deres muligheder for at kunne bidrage med brugbare idéer og tanker til produktionsændringer, idet deres refleksivitet betragtes som praksisknyttet uden mulighed for at bevæge sig herudover. Denne opfattelse ses særlig tydeligt i hans omtale af de fagligt uddannede bagere som lidet kompetente til at varetage den biodynamiske produktion og derfor nødvendigvis må undergå en praktisk omskoling i overensstemmelse med virksomhedens produktorienterede principper. Fremfor at tage afsæt i deres faglige uddannelseserfaringer, synes tabula rasa-kriteriet at være gældende, idet medarbejderne forventes at kaste sine rutinerede praksisser over styr og indordne sig utvetydigt under virksomhedens biodynamiske traditioner. Det faglige udgangspunkt og fundament synes ikke forsøgt forbundet med den miljøorienterede produktion, men at blive kondemneret og erstattet af den af ledelsens ideologisk definerede miljøopfattelse, hvilket sætter præmisserne for den faglige orientering som underordnes herindenfor.

Denne ledelsesform mener jeg er medvirkende til at bestyrke medarbejdernes nul-sumsopfattelse af forholdet mellem arbejdsmiljø- og ydre miljøforhold, idet de dagligt oplever en forskydning af førstnævnte til fordel for sidstnævnte. Denne tendens synes således langt mere tydeligt indenfor denne produkt- og forbrugerorienterede branche, hvor der udelukkende fokuseres på produkternes miljørigtige kvalitetsstandard og hvor de biodynamiske og økologiske produktkrav ofte afføder mere fysisk belastende arbejdsgange og en nænsom opmærksomhed mod ressourceforbruget, som indimellem kan besværliggøre arbejdsudførselen. I kraft af virksomhedens begrænsede størrelse og ledelsesstatus fokuseres der på ressourcer helt ned i detaljen i sådan en grad, at det giver anledning til daglige gener og irritation hos medarbejderne i deres praktiske udførelse af arbejdet, hvorfor man kunne efterlyse en udvidelse af det ideologiske og praktiserede helhedsperspektiv til også at omfatte de ansattes velbefindende.

Til trods for deres overordnede opfattelse af en tendentielt faglig og praktisk underkendelse, forholder medarbejderne sig meget positivt til de produktionsmæssige kvalitetsstandarder, som de betragter som generelt høje og som bestyrker deres faglige stolthed. De synes således subjektivt at have indoptaget virksomhedens generelle produktorientere-

ring, men på et pragmatisk og praksisrelevant grundlag i form af indsigt og erfaring med den omhyggelige produktionsproces, men hvor de i vidt omfang forsøger at sortere det meste af den ideologiske omgæring, som den er forbundet med fra ledelses- og omverdens- side, fra. Således anes en begyndende miljø- og produkt- orienteret faglighed hos de medarbejdere, vi talte med, men den har vanskelige vilkår for at udfolde sig på sine egne præmisser, idet den bremses af en generel underkendelse af de faglige praksiserfaringer på basis af en prædefineret og ideologisk opfattelse af miljøorienteret produktion.

Denne ideologi baserer sig på heteronom opfattelse af evner og kompetencer – hvilket bl.a. afspejler sig i den dualistiske opfattelse af forholdet mellem praktiske håndarbejdere og teoretiske ideologer – hvilket forekommer noget elitært og vanskeligt foreneligt med demokratisk inspirerede arbejdspladsperspektiver. Medarbejderinddragelsen foregår således primært mhp. meget integrerede medarbejdere, som bekræfter denne ideologi, mens nyansattes potentialer for at tilføre den nye perspektiver og afskygninger i en faglig retning, der overskrider den på virksomheden praktiserede faglighed, kommer således ikke til udfoldelse, idet den forudsættes fortrængt via snæver kontekstbunden omskoling.

5.2. To bagerier under en kooperativ detailkæde.

Den anden case omhandler to mindre bagerier, som begge er tilknyttet en stor dansk kooperativ detailkæde⁴⁴. De to bagerier er interessante, idet det ene befinder sig indenfor en supermarkedskæde, der fra november 1998 gik over til at omlægge al sin produktion til økologisk brød, bagværk og konditor-varer. Da optakten til omlægningen foregik relativt uofficielt, fik vi⁴⁵ først mulighed for at undersøge virksomheden *efter* denne omlægning, hvorved nogle af de mere procesorienterede problemstillinger og erkendelser, der kunne ligge heri, viste sig vanskelige at få frem i interviewene, idet de udelukkende var af efterrationaliserende karakter. Derfor indgik vi et samarbejde med et andet bageri i umiddelbart forlængelse heraf, som overordnet var tilknyttet den samme kooperative detailkæde, men en anden type supermarkedskæde. Denne supermarkedskæde havde man fra centralt hold, på daværende tidspunkt, til hensigt også at lade overgå til ren økologisk produktion. Derfor forudså vi muligheden for at følge processen fra planlægningsfasen til selve gennemførselsfasen samt den efter-etablerede fase, hvor forandringerne havde forplantet sig. Vores intentioner om at følge et sådant procesforløb af de økologiske omlægninger, blev imidlertid aldrig forløst, idet planen om at lade denne del af kæden følge trop med den første i at overgå til økologisk produktion, aldrig blev

---

⁴⁴ For en indgående behandling af denne fremtrædende kooperative detailkæde og dens grønne profileringsstrategi. Se arbejdsrapporten : I. Stauning og J. Holm (2000).

⁴⁵ Dette ”vi” udgør betegnelsen for lektor Inger Stauning, som dels er projektleder for SARA-delprojektet MIMER samt deltagerne i COMET-projektets del-projekt; Bæredygtighed på Arbejde, som jeg har haft et løbende samarbejde med. Professor Kurt Aagaard Nielsen og lektor Jesper Holm udgjorde de øvrige deltagere i dette COMET-delprojekt.

realiseret af flere forskellige årsager, hvilket jeg vil vende tilbage til i den egentlige gennemgang af denne case.

Den Kooperative detailkæde har eksisteret siden 1896 og blev dannet som et led i den danske andelsbevægelse udfra et socialt ønske om at skaffe ordentlige dagligvarer til rimelige priser til gavn for de lavtlønnede (Holm & Stauning 2000, p. 5). Man startede som en foreningsvirksomhed, der indgik i et samarbejde med de landsdækkende brugsforeninger, hvor man stod for anskaffelsen af varer til de lokale butikker. I løbet af 1900-tallet begyndte man at opkøbe forskellige mindre virksomheder og fungerede udelukkende som grossist og producent indtil begyndelsen af 70'erne, hvor man fusionerede med den på daværende tidspunkt største samling af detailvirksomheder i Danmark. Efterhånden som konkurrencen i detailhandelen blev skærpet i løbet af 80'erne solgte man ud af langt de fleste af de ejede produktionsvirksomheder og koncentrerede indsatsen indenfor detail-branchen. Selve beslutningen om at lade en enkelt kæde indenfor detailkædens bagerier overgå til 100 % økologisk produktion både indenfor brød, bagværk og konditorvarer har været et led i en langvarig proces, der begyndte helt tilbage i 1981, hvor man i ganske begrænset omfang indgik et leveringssamarbejde omkring økologiske varer med producenterne fra Svanholm og solgte de mest almindelige grøntsager i nogle af butikskæderne i Hovedstadsområdet. Dette sortiment udvides til andre basisprodukter op gennem 90'erne og i slutningen af 92 ændres konceptet og produktionsmetoderne i bagerierne fra at være baseret på færdigblandinger til at være håndværksfremstillet. Dette betyder, at man i højere grad benytter sig af oprindelige håndværksmæssige bagemetoder udfra argumentet om renere produkter, hvis ingredienser, der er viden og klarhed over.

På daværende tidspunkt udgjorde brugen af de såkaldte mixere (færdiglavede brødblandinger) majoriteten af denne branches produktion, som primært var populære pga. deres effektivitet, idet de kunne afkorte fremstillingsprocessen betragteligt. Incitamentet til at gå bort fra disse industribaserede produktionsmetoder var ifølge bagerchefen et ønske om at indtage en særposition i den stigende konkurrence ved at styrke produkterne kvalitativt, hvorved de kunne udgøre en nicheproduktion i branchens overvejende industri- og masse- fabrikerede karakter. Resultatet blev promoveringen af "det originale bagerbrød", som blev varemærket for brødproduktionen i disse bagerier til en relativt højere pris for de kunder, der ville betale for kvalitet og rene råvarer. Denne håndværksmæssige udvikling af brødproduktionen har således ifølge bagerchefen udgjort både en forløber og en forudsætning for, at den senere økologiske omlægning har foregået så forholdsomt smertefrit, som det har været tilfældet.

Hernæst følger en kort redegørelse for de økologiske omlægningernes betydning for de ansattes faglige og sociale arbejdsforhold på et enkelt bageri indenfor kæden. Den er baseret på interview med hhv. bagermesteren på stedet samt et gruppeinterview med en bagersvend og en ekspedient. Gruppeinterviewpersonerne er udvalgt udfra kriteriet om

længst mulig ansættelse, idet vi ønskede at snakke med folk, der havde oplevet og erfaret omlægningerne fra deres tidligste planlægningsfase. Til trods for at vores besøg foregik blot ½ år efter overgangen til økologisk produktion, viste det sig ganske vanskeligt at finde repræsentanter for hele forløbet. Ud af 5 ansatte i bageriet var der kun to, der havde været ansat før omlægningsprocessen. Også i butikken er der stor udskiftning med kun 1 fuldtidsansat ekspedient ud af 10 ansatte, der har gennemlevet omlægningsprocessen⁴⁶. Vore kriterier for interviewpersoner indsnævrede således valgmulighederne radikalt og vi endte op med at foretage et gruppeinterview med bagersvenden Rikke og den fuldtidsansatte salgsassistent Gitte.

Det har i afsøgningen primært været de menige medarbejdere og deres subjektive oplevelser af omstillingsprocessen og dens konsekvenser for det daglige arbejde, der har været genstandsfelt for vores undersøgelse. Men i kraft af den lokale bagermesters afgørende betydning for de konkrete prioriteringer og beslutninger vedrørende produktionen, har også hans udtalelser og opfattelser udgjort et væsentligt bidrag til analysen. Han indgår under pseudonymet Jørgen. Udover de nævnte interviews bygger den næstfølgende redegørelse på interviews med hhv. chefen fra detailkædens Ferskvareafdeling og chefen fra bagerisektionen samt oplysninger fra det udarbejdede arbejdspapir i projektet (Stauning & Holm, 2000), der har fungeret som baggrundsmateriale for den efterfølgende analyse. Endvidere vil jeg enkelte steder inddrage udtalelser fra de 2 andre undersøgte økologiske bagerier under den samme supermarkedskæde (hhv. et i Sønderjylland og et i en storkøbenhavnsk omegnskommune), som et supplement til mit begrænsede antal informanter på det undersøgte bageri. Dette for at kunne udvide analyseperspektiverne for medarbejdernes erfaringer med at arbejde med økologisk produktion fra disse ligestillede bagerier, hvis datamateriale jeg har haft adgang til. Samtlige interviews er blevet foretaget i foråret 1999.

5.2.1. Et økologisk bageri

Af ansatte er der 5 faglærte i selve bageriet; 1 bagermester, 2 bagersvende (hvoraf vores interviewperson Rikke udgør den ene), 1 konditor og 1 lærling. Alle ansattes løn og arbejdsvilkår er underlagt overenskomstaftalen for Nærings og Nydelses Forbundets bagergruppe. Medlemskab af NNF er et krav for at blive ansat. Desuden er der ansat en ufaglært medarbejder, der pakker og går til hånde. I butikken er der 10 ansatte, hvoraf den ene er salgsleder og har hovedansvaret i butikken. De resterende 9 er salgsassistenter, hvoraf 3 er fuldtidsansatte (heri indgår vores anden interviewperson Gitte). Alle er medlem af HK. Oplæringen af nye salgsassistenter foregår ved ren sidemandsoplæring. Der findes en del kurser for bagerpersonalet, som arrangeres af koncernen, men man har slet ikke gjort brug af dem i det pågældende bageri. Derudover findes der 2 bagerikon-sulenter, der kører rundt til alle bagerier på Sjælland og hjælper til, når der opstår pro-

---

⁴⁶ Den hyppige udskiftning i butikken skyldes formodentlig primært, at 7 personer ud af 10 består af deltidansatte skolepiger, der typisk udgør en mere ustabil arbejdskraft.

blemer og som har haft en væsentlig rolle i den økologiske indkøringsfase i afhjælpningen af de praktiske problemer, der opstod i forbindelse hermed.

Generelt er der at være tale om en virksomhed med omfattende udskiftning blandt medarbejderstaben, både i butikken og i bageriet. Dels pga. at der er tale om en stor koncern, hvor man har mulighed for at skifte - avancere - mellem de forskellige butikker indenfor koncernen, hvilket er meget udbredt. Men generelt er bagerfaget ifølge bagermesteren Jørgen et fag med omfattende gennemstrømning, da der er generel mangel på uddannet arbejdskraft. Som han udtaler: *"Der mangler næsten aldrig arbejde, man kan altid få"*. Udover den nemme arbejdsadgang, skal forklaringen bag de hyppige skift ifølge Jørgen ses i lyset af de belastende arbejdstider samt kravet til tæt samarbejde: *"...det er ikke altid mester er lige sjov at være sammen med, og så kan man osse være træt af at arbejde om natten.."*, som han konstaterer. Gennemstrømningen betød, at der kun var 3 medarbejdere ud af de nuværende 15, der havde gennemlevet omstillingsprocessen; 1 bagersvend, 1 fuldtidsansat bagerekspedient og 1 konditorlærling.

Om den voldsomme udskiftning kunne hænge sammen med den økologiske omlægning, står hen i det uvisse i materialet, men på ét af de øvrige tre bagerier udtaler en bagersvend: *"Der er blevet arbejdet på det i 2 år og i de 2 år er der nogen, der har kendt til det. Når det så bliver virkeliggjort, så kommer det jo meget pludseligt for alle. Det er svært på så kort tid at motivere folk, der ikke er motiveret selv"*. Fra koncernens chef for bagerisektionens side antydes det, at der har fundet en delvis polarisering sted mellem de økologisk orienterede bagere og de mere skeptisk indstillede. Hvor han kategoriserer førstnævnte indenfor en faglig stærk og kompetent gruppe, som lader sig udfordre af de økologiske omlægnings. Omvendt betragter han sidstnævnte som generelt fagligt svagere og som følge heraf betragter omlægningsene som vanskelige og besværlige. Den voldsomme gennemstrømning af medarbejdere, som er generel, betegnes af bagerichefen som særlig udtalt i forbindelse med den økologiske omlægning og han begrundes den som et udslag af denne faglige og miljøorienterede polarisering blandt bagerne: *"Der er en tendens til, at de dygtige bagere bliver dygtigere og de dårlige bagere bliver dårligere"*.

Detailkædens centrale koncern står for organiseringen af råvareleverancer til de lokale bagerier samt for kontakten til og valget af leverandørerne. Dette har udgjort en af de afgørende barrierer for den økologiske omlægningsproces, idet det allerede i planlægningsfasen viste sig yderst vanskeligt at skaffe de fornødne økologiske råvarer. Dette har dog ændret sig over tid, ikke mindst pga. denne vægtige detailkædes omfattende efterspørgsel efter økologiske råvarer, som har inciteret leverandørerne til at få mere gang i denne produktion og således skubbet på en bevægelse, der går i retning af økologisk produktion på leverandørsiden. Det økonomiske aspekt af omlægningsernes betydning fremhæves som særdeles væsentligt i den sammenhæng af alle de medarbejdere, vi talte med. Og dét at der er kommet flere økologiske producenter til, samt at moderne

storkoncerner begynder at efterspørge økologiske varer på økonomisk rentabelt grundlag, har skærpet konkurrencen mellem råvareproducenterne og bidraget til, at *“..priserne er kommet ned i et leje, hvor råvarepriserne er til at ha’ med at gøre”*, som Jørgen kommenterer. Dette betragter han som en naturlig proces, idet...*”det er klart, at når det er så stor en koncern, der presser på, så ryger priserne osse ned”*. Jørgen udviser således både indsigt i og interesse for disse mere overordnede konkurrencebetingelsers betydning for både koncernens og bageriets økologiske produktionsvilkår samt sammenhængen herimellem.

Produktionsprocessen

Bageriet består af et større bagerlokale med røremaskiner, bolleformere, dejdrullere, dejafvejere, arbejdsborde, raskeskabe til hævning samt bageovne. Endvidere findes der et mindre lagerlokale samt selve bagerbutikken. Selve arbejdsdagen begynder kl. 2.00 eller 3.00, hvor en bager begynder med at veje mel og kerner af og ælte dejen i røremaskinen, hvorefter den vejes og tilskæres til brød og boller, som sættes til hævning i raskeskabet, hvor det bliver stående indtil det er klart til at komme i ovnen. Så sætter man det i ovnen ved en høj temperatur og damper det, hvorefter man skruer ned og bager det færdigt. Først laves der franskbrød og theboller, herefter grovbrødet og alt det italienske bagværk og til sidst til laves rugbrødene. Denne grundprocedure gælder for alle brødtyperne undtagen de italienske brød, som ikke dampes, men står udenfor og hæver. Bagetiden afhænger af skorpenes konsistens. Kl. 5.00 kommer endnu en bager og begynder at lave wienerbrødene, som konditoren kommer kl. 6.00-7.00 og pynter samt påbegynder kagebagningen. Herefter bages brød og kager efter behov løbende, bagerne går hjem på skift til og med 10-tiden, hvor ekspedienterne tager over og klarer resten af dagen. Der eksisterer således en vis arbejdsdeling mellem de ansatte, men samtidig foregår der også udbredt samarbejde på tværs af faggrænser og ansvarsområder.

Af butikkens sortiment er der 50 varenumre, der ligger fast og gælder for alle kædens butikker. Tidligere udgjorde tallet 70. Med de 20 resterende må de enkelte butikker gøre som de har lyst til indenfor det godkendte opskriftsvalg. Disse kan medarbejderne - primært bagermesteren - finde i de tilgængelige opskriftsmapper, der består af 3 forskellige. 1 til brød, 1 til boller og 1 til konditorvarerne og består af i alt ca. 100 opskrifter. Den væsentligste barriere for udvidelse af opskriftsvalget hænger sammen med, at råvarerne endnu ikke kan skaffes økologisk.

Den økologiske omlægningsproces

Meldingen om at bagerierne skulle overgå til fuldstændig økologisk produktion, kom som et påbud fra ledelsesside efter at detailkædens øverste ledelse havde besluttet, at økologiske bageprodukter skulle være et centralt varemærke for koncernen. Medarbejderne blev således ikke spurgt om deres holdning eller idéer i forløbet op til selve beslutningen fandt sted, men ”hørte om det lidt i det små”. Der blev gennemført et 3-dages kursus for salgslederne, som fandt sted ca. 1 måned før selve omstillingen i oktober

1998, hvor ledelsen lagde vægt på at afdramatisere situationen ved at understrege, at det ikke handlede om, at koncernen skulle ”frelse folk”.

Konceptet blev præsenteret som et økonomisk rentabelt – og pragmatisk - projekt, som primært skulle øge kundegrundlaget og dermed økonomien på længere sigt. Blandt bagerimedarbejderne var det kun bagermesteren, der kom på kursus, som herefter fik til opgave at få resten af bager-staben med på idéen ved at arrangere informationsmøder for dem sammen med afdelingens varechef. Det blev i denne forbindelse understreget; at det var et fælles ansvar, at det økologiske koncept blev overholdt minutiøst samt hvilke katastrofale følger det ville få, såfremt kunderne skulle få mistanke om falsk varebetegnelse, hvilket vil sige, at tingene alligevel ikke var 100 % økologiske, idet det ville føre til et tillidsbrud overfor koncernen som helhed i den offentlige opinion og i særdeleshed overfor kunderne.

Udover bagermestrenes 3-dages bagekursus 3 måneder før omstillingen, er der ikke foregået nogen systematisk varsling af de ansatte herom. Kurset for bagermestrene bestod dels af noget teoretisk om økologisk brødproduktion og råvarenes opkomst og dels af noget praktisk instruktion i disse nye bagemetoder, hvilket der var særligt behov for på konditorområdet. Herefter og op til selve omstillingen var der møder for bagermestrene hver 3-4 uge. Medarbejderne vedkender åbent, at der i første omgang var en udbredt skepsis overfor idéen blandt majoriteten af de ansatte, men at den positive indstilling og opbakning er blevet styrket væsentligt efterhånden som de har erfaret, at den økologiske produktionsomlægning har kunnet lade sig gøre både praktisk og økonomisk.

Fra vore interviews på 2 andre bagerier under denne kæde, fremgår det tydeligt, at beslutningen om økologisk produktion i første omgang fik en meget blandet modtagelse blandt medarbejderne, idet man frygtede at disse produktionskrav ville føre til en yderligere intensivering af en i forvejen presset arbejdsdag. Som en bagermester fra et sønderjysk bageri beretter: *”Lige da vi fik det af vide, der tænkte vi Åhnej, det kan ikke passe. Vi føler, at vi har en stresset og forjaget arbejdsdag og skal man så til at gøre noget, man fagligt ved tager længere tid. Det vil være det samme for jer, hvis man tager jeres lommeregner fra jer, I kan godt regne det ud, men det tager noget længere tid”*. Generelt synes omstillingen at blive betragtet som et diktat fra den centrale ledelse i koncernen. Man behøver ikke nødvendigvis at erklære sig enig heri, men det fordres at man lader sig underlægge disse krav i arbejdet, såfremt man ønsker fortsat ansættelse. Medarbejdernes egne ressourcer, idéer og kompetencer har dog ikke spillet nogen betydende rolle i denne introduktionsfase.

Den første tid efter offentliggørelsen og overgangen til økologisk produktion karakteriserer både Rikke og Gitte som udpræget kaotisk. Arbejdsopgaverne blev både ændret, men også udvidet på flere områder og der blev ikke tildelt personalekompensation for den øgede arbejdsbyrde. Den væsentligste byrde, der fremhæves af dem begge er de

detaljerede krav om notering af hvert et gram, der anvendes eller spildes. Endvidere skal produkterne være nøje afvejet, således at det kan kontrolleres af koncernens konsulenter, at der er overensstemmelse mellem de anskaffede økologiske råvarer og den mængde slutprodukter man ender op med at have til det økologiske salg. Dette for at sikre sig, at der ikke "snydes" med at bruge ikke-økologiske råvarer som erstatning for spildte produkter eller, hvis man eksempelvis ønsker at et brød skal være større. Således skal *alt* hvad der tabes noteres, så man sidenhen kan registrere og kontrollere, hvorfor slutproduktet eventuelt er mindre eller består af færre enheder end forventet, hvilket foregår under skarp kontrol primært fra konsulentens og subsidiært fra den statslige Levnedsmiddelkontrols side.

Medarbejderne brugte særligt i starten utrolig meget tid og kræfter på disse registreringer, hvilket de fandt meget besværligt og forstyrrende. Til trods for, at systemet ifølge deres egne udsagn nu *er* blevet kørt ind, skal de stadig bruge ca. 10 minutter efter lukketid til at opgøre det daglige spild, samt i løbet af arbejdsdagen løbende notere, hvad der går til spilde. En anden følge af omlægningen med betydning for butiksekspedienterne er den markante udvidelse af antallet af varenumre. Hvor man før havde nogle mere generaliserede kategorier for hvert varenummer, har hvert eneste konditorprodukt nu sit eget specifikke nummer, hvilket betyder, at man nu skal huske omkring 200 varenumre mod tidligere ca. 50 på kagesiden. Systemet betragtes som stærkt ufleksibelt, da man ikke spontant kan skifte enkeltingredienser ud, hvis de f.x. ikke er til at skaffe, hvilket netop udgør et hyppigt problem med de økologiske råvarer. Såfremt dette problem opstår, skal opskriften nødvendigvis laves helt om og godkendes af koncernen centralt, førend man har lov til at sætte den i produktion lokalt. Bagerne har således ikke tilladelse til at lave noget, som der ikke eksisterer en godkendt opskrift på. Kontrollen med dette er vigtigt pga. kravet om ensartethed i de forskellige produkter kædens butikker imellem. Endvidere er det medarbejdernes ansvar, at de bestilte varer nu også *er* økologiske, da de fungerer som nåleøjet for alt, hvad der går ind, hvilket de betragter som en meget betydningsfuld ansvarsbyrde.

I begyndelsen var der en udbredt irritation over disse besværlige arbejdsprocedurer og opgaveudvidelser blandt medarbejderne, men de synes nu ifølge egne udsagn at have vænnet sig til det. Hensynet til garantien for produktets økologiske kvalitet, synes at opveje den øgede arbejdsbyrde, hvilket bestyrkes af Gittes kommentar: "*...jeg synes også, at det samtidig giver, at vi kan stå inde for, hvad det er vi har.*" Hun udviser således en høj grad af tilpasningsevne, som understøttes af hendes vished om produkternes indholdsmæssige autencitet, som synes at have en ganske omfattende betydning for kunderelationen, som indgår som en væsentlig og direkte del af arbejdet for ekspedienterne og mere indirekte for bagerimedarbejderne.

Et andet fornyet ledelseskrav i forbindelse med omlægningen, har været forbuddet mod at medarbejderne medbragte ikke-økologiske produkter i både bageriet og i butikken.

Dette forbud håndhæves meget strengt, idet en overskridelse indgår som begrundelse for fyring. Som eneste undtagelse og som et resultat af forhandlinger udgør medarbejdernes forbrug af drikkevarer i løbet af dagen. Dette forbud kan tolkes som ledelsens krav om medarbejdernes personlige indlevelse i det økologiske koncept - i hvert fald så længe kunderne ser på det! Også indenfor dette felt har medarbejdernes holdning her til været igennem et holdningsbearbejdningsforløb. Som Gitte udtrykker det :”...*det var svært i starten, fordi man tænkte ikke lige over det, fordi hvis man skulle smøre et stykke brød, skal man osse bruge økologisk smør eller kærgården og det syntes man lige....når det var til os privat, vi smører jo ikke til kunderne, så syntes man det var sådan lige i starten at gå op i petitesser, men man kan godt se bagefter, at det er i orden, fordi der må ikke herske nogen mistanke om, at vi har brugt...fordi vi lige manglede 25 gram smør, at vi så lige har brugt en almindelig Lurpak smør*”. Både Rikke og Gitte tolker det som et forsøg på at undgå at sende forvirrende signaler til kunderne, idet en åbenlys brug af ikke-økologiske produkter fra medarbejderside kunne være en kilde til kundernes mistillid i forhold til, hvorvidt produktionen nu også var gennemført økologisk.

Bemærkelsesværdig er således medarbejdernes forståelse og velvilje overfor denne kontrolforanstaltning, idet de betegner den som værende til deres eget bedste i og med, at den netop bidrager til en styrkelse af kundernes tillid, som de anser for den altafgørende faktor. Rikke giver udtryk for følgende standpunkt overfor kravene:”...*jeg syntes ikke det var irriterende, fordi det giver osse mig en god samvittighed, at jeg ved, at det må der bare ikke..og at jeg kan blive fyret på det, så tænker man lige et skridt længere, at jeg ta’r ikke Kærgården med herind vel, så må jeg stille det i frokoststuen*”. En anden og mere kritisk tolkning kunne dog også være, at den økologiske disciplinering rent faktisk er lykkedes til fulde, idet medarbejderne nu argumenterer for en kontrol af egen praksis! Deres erklærede begyndelsesvis irritation over disse rigide forbud, beskriver de selv som sidenhen gradvist afløst af ovenstående accept, hvilket kan ses analog til dén anerkendelsesproces, der er foregået med hensyn til såvel registreringskravet som den økologiske omlægning af produktionen i det hele taget.

Der har ikke været foretaget personaleudvidelser som følge af omlægningen, til trods for at arbejdsopgaverne er blevet udvidet. Dette bliver der dog på ingen måde udtrykt utilfredshed over fra Rikke og Gittes side, som understreger at de arbejdsbelastende følger af omlægningen fortrinsvis har været et overgangsfænomen. Men ifølge deres arbejdsbeskrivelser, står det dog fast, at omlægningen *har* resulteret i et øget tidsforbrug på registreringsopgørelserne, hvilket gælder både i bageriet og i butikken. At tidsforbruget så subjektivt opleves, som om at det relativt er gået ned i forhold til kaotiske omlægningsperiode, ændrer ikke grundlæggende ved det forhold, at kravet om statslig kontrol af de økologiske produkter *har* forårsaget en øget arbejdsbyrde i form af efterlevelse af kontrolkravene, der forudsætter et øget registreringsarbejde. At medarbejderne så rent faktisk synes at have vænnet sig til dette merarbejde og at det desuden giver dem en trykthed overfor de produkter, de laver og sælger, vidner snarere om en veltilpasset om-

stillingsevne samt en udpræget ansvars- og forpligtetheds- følelse overfor såvel produkterne som kunderne. Stoltheden over at kunne være produktet bekendt synes således at opveje merarbejdstiden. Et gennemgående træk er således, at den personlige ansvarliggørelse, som må formodes at have været formålet fra virksomhedens ledelses side at tildele medarbejderne, i høj grad er lykkedes.

Kunderelationen som en social og faglig dimension af arbejdet

Alle vi har talt med er enige om, at kundereaktionerne generelt har været særdeles positive. Lidt den samme type skepsis som prægede medarbejderne i opstartsfasen, kunne også mærkes blandt især de ældre kunder i begyndelsen. Ligesom hos medarbejderne var der en udbredt bekymring for om priserne ville stige betragteligt. Og da det ikke skete blev de mistænksomme overfor forretningens mulige kompensation herfor i form af kvalitetsnedgang eller mængdereduktion. Som Rikke udtaler: ”...*de troede ikke på, at vi kunne holde prisen vel og de skal bare ha’ det billigste af det billigste. Så det var sådan noget med, at de talte bollerne i posen for at checke om der nu var de dér skide boller i til samme pris*”. Men både Rikke og Gitte understreger, at denne skepsis blandt kunderne primært indtraf i begyndelsesfasen af den økologiske omlægningsproces og de vurderer begge, at måske især ældre mennesker er lidt mere vanemennesker og derfor skal bruge lidt længere tid til at vænne sig til nye produkter, hvilket også var deres erfaring, da det italienske bagværk blev sat i produktion.

Der har dog også været plads til selvstændige initiativer fra ekspedienternes side for at få kunderne overbevist. Gitte håndterede dette ved at sige til en kunde:” *Det er i orden, du skal ikke bruge 8,75 for et halvt brød, du får et halvt brød af mig, så kommer du ned i morgen og fortæller mig hvor godt det er. Ikke at vi stod og delte gratis brød ud i flæng vel, men vi havde...hvor vi virkelig kunne mærke denne her kunde enten taber vi hende ellers så vinder vi hende. Og hvis man vidste at det var en fast kunde i forvejen, jamen så gør man alt for at beholde hende ikk’. Jamen så fik hun et halvt gratis brød også sagde man kom ned og fortæl mig, når du får det gratis, kom ned og fortæl mig hvor godt det er, eller hvor dårligt det er. Og det hjalp altså osse meget*.” Dette initiativ viser hvilket engagement og hvilken iver man som medarbejder kan udvise for at overvinde kundernes skepsis – en skepsis som majoriteten af dem selv var bærere af i begyndelsesfasen.

Relationen mellem kunderne og de ansatte forekommer os imidlertid ikke at ligge helt klart, men afhænger noget af, hvem man taler med. Ifølge de ansatte selv klarer butiksmedarbejderne som oftest selv situationen ved kundeforespørgsler. Ifølge bagermesteren Jørgen overgår specielle kundehenvendelser til enten ham selv eller konditoren, som herved betragtes som “ekspertene” for henholdsvis bageriet og bagerbutikken. Gitte lægger vægt på, at ekspedienterne er blevet mere selvhjulpne efter omlægningen. Fra hele processen tilbage til før ”det originale bagerbrød”, hvor man gik bort fra brug af de såkaldte mixere, hvis egentlige indhold var ukendt for medarbejderne, og frem til det

nuværende økologiske koncept, har denne udvikling betydet, at medarbejderne idag er i stand til at sige med 100 % sikkerhed, hvad produktet indeholder. Og dette fremhæves som en øget forbrugertryghed, der også giver medarbejderne en tryghed og tilfredshed i arbejdet og bidrager til deres faglige og inderliggjorte stolthed over at kunne informere kunderne kompetent om produkternes indhold og fremstillingsmåde. Er de i tvivl om indholdet kan de altid slå op i den tilgængelige opskriftsbog og oplyse herudfra.

At produkterne netop er statskontrollerede med det autoritative Ø-mærkes symbolværdi, betragter både Gitte og Rikke som en tillidsvækkende faktor, der bestyrker troværdigheden ifht. produkternes økologiske kvalitet overfor kunderne og som de trygt kan hen-vise til som et generelt princip. Det statskontrollerede Ø-mærke nyder efter deres vurde-ring stor respekt og tillid fra kundernes side, som det hos Rikke udtrykkes: *”Jeg tror kunden tror lidt mere på det, fordi det er statskontrolleret. Jeg tror det gør meget, at staten ikke giver os lov til at lyve vel og der er meget check på det økologiske”*. Begge finder det dog ofte vanskeligt at forklare kunderne om begrænsningerne i økologikrave-ne; eksempelvis hvorfor kagerne ikke kan pyntes så farvestrålende og kreativt som tid-ligere. Dette er endvidere et problemfelt, som generer de ansatte selv rent fagligt, idet de ikke føler at produkterne er helt så æstetiske og ligeså spændende at kigge på som tidli-gere, så også på dette felt, er der overensstemmelse mellem majoriteten af kundernes og de ansattes indstilling.

Her synes der at være overensstemmelse mellem at være ansat og være almindelig for-bruger - kunde - i butikken i indstillingen til bæredygtige produkters fordele og ulem-per. For begge parter har der således været tale om en proces, hvor man har bevæget sig fra en fokusering på det æstetiske til øget en fokus på det kvalitative. Det er navnlig i faglig henseende, at Rikke ærgrer sig over de begrænsede farvevalgsmuligheder ved dekorering af konditorprodukterne, hvilket er et eksempel på de faglige indskrænkning-er, der også ligger i kravet om økologisk produktion. Det begrænsede udvalg af farve-og dekorerings- produkter til pyntning af konditorvarene anses for at være det mest presserende faglige problem ved at arbejde konsekvent økologisk, idet det ikke er mu-ligt at skaffe et nær så righoldigt udvalg indenfor økologiske produkter som ved kon-ventionelt fremstillede⁴⁷.

Dette forårsager indskrænkninger i den kreative faglige udfoldelse hvad angår produk-ternes æstetiske ydre. Til gengæld bidrager det ofte til en øget kvalitativ smagsoplevel-se, eksempelvis ved brug af økologisk chokolade, som har en langt kraftigere og renere smag. Hun efterlyser da også en højere grad af inddragelse af økologiske produktions-metoder som et led i bageruddannelsen, hvilket muligvis ville kunne ændre faglighe-dens karakter i mere økologisk retning, således at den økologiske idé kunne blive et

---

⁴⁷ Denne problemstilling udfoldes mere eksplicit i interviewet fra bageriet i sønderjylland, hvor én af informanterne var konditor (Holm & Stauning, 2000)

element af bagerfagligheden: ”Jeg kunne godt tænke mig, at der kom måske lidt mere...ikke fordi det er et problem med de nye svende, man får, men med lærlingene, at de får det med i skoleopholdet måske. Der er ikke nogen, der siger, at det skal være halvdelen af deres læretid, men at de runder det på skolen ikk’’, fordi...nu er det ikke så mange år siden, at jeg blev udlært, men vi havde intet om det, jeg vidste intet om det før (koncernen) gik over til det. Og der tror jeg, at det ville være meget smart, at det kom med ind i uddannelsen. At det lige blev rundet. For Rikke synes hendes behov for integrering af økologiske kundskaber i bageruddannelsen dog primært at basere sig på afgrænsede praksisrelaterede indsigter til direkte redskabsmæssig brug i arbejdet, men ikke som en helhedsorienteret integrationsfaktor til udvidelse af selve fagligheden som sådan. Dette tolker jeg som en underliggende afstandstagen overfor færdigkonstruerede docerende miljømeninger, idet man ønsker selv at skabe og udvikle disse gennem sine subjektivt sammensatte erfaringer, fremfor blot at skulle lade sig underlægge og overtage ekspertfunderede og helhedsorienterede miljødogmatiske sandhedskonstruktioner.

Dét at man har benyttet ’overraskelsesmomentet’ som et vigtigt led i den økologiske strategi, er kommet bag på en stor del af kunderne, at omlægningen var så omfattende og konsekvent som den var. Mange havde kun ventet, at det ville omfatte basisprodukter såsom franskbrød og boller. At det vedrørte *samtlig*e produkter i bagerbutikken har imponeret de fleste. Endvidere har de ansatte fået ros for, at brødene smagte af mere og at kvaliteten i det hele taget er blevet højnet, som Gitte beretter:”...*lige pludselig så smagte chokolade af chokolade og det var man altså ikke helt vant til før vel...*”.

Begge er af dén klare opfattelse, at omsætningen er steget betydeligt efter omstillingen. Særlig blandt småbørnsfamilier fremhæver Gitte, at der er kommet nye kunder til, som nu også tør købe ”guf” til børnene uden frygt for allergifremkaldende e-numre, farvestoffer o.lign. Allergier og fedtprocenter er noget der hyppigt spørges til og dét, at varedeklarationerne er minutiøst gennemkontrollerede, udgør en afgørende tryghedsfaktor for personalet i den sikkerhed, de kan tillægge de svar de giver kunderne. Og det er ikke kun på den strikt sundhedsmæssige front, at medarbejderne mærker de positive tilkendegivelser fra kunderne. Pga. butikkens beliggenhed i et område med en stor andel af beboere af anden etnisk herkomst, har de fået en del forespørgsler på produkternes eventuelle indhold af animalske fedtstoffer, eksempelvis klejnerne ved juletid. At de beredvilligt og med sikkerhed har kunnet garantere, at produkterne kun indeholdt vegetabiliske stoffer bidrog tydeligvis til en tilfredshed hos både kunderne og medarbejderne. Dét at kunne forvisse kunderne om produkternes pålidelighed på basis af kompetent indsigt har bidraget til en betydelig faglig værdighed hos de medarbejdere vi har talt med, som giver udtryk for en øget stolthed og værdsættelse af produkterne. Denne øgede positive produktorientering begrundes de selv med den økologiske omlægning, der har resulteret i en øget opmærksomhed og omsorg for produkternes kvalitet, hvilket ses analog med deres efterlevelse af de økologiske forskrifter.

Endvidere vurderer Rikke og Gitte, at en del af de miljøorienterede kunder er gået over til denne kæde efter omstillingen, da næsten alle økologiske varer fås her. Medarbejderne føler sig meget ansvarsfulde i forhold til kundernes spørgsmål og det er tydeligt, at deres følelse af at blive værdsat øges betragteligt ved, at de besidder en eksakt viden, som de kan øse ud af overfor kunderne. Såfremt de har glemt en detalje i en deklaration, ved de præcis, hvor de skal slå op for at skaffe sig den pågældende oplysning, hvilket de betegner som en sikkerhedsforanstaltning for både dem selv og for kunderne.

Men de skrappe krav om en total gennemreguleret produktionsproces af hensyn til den statsligt kontrollerede økologiske garanti overfor kunderne har både Rikke og Gitte et ambivalent forhold til. De udtrykker på den ene side beklagelse over de petitesseorienterede regulativer for økologiske varer, som de finder vidtgående i deres detaljeringsgrad, og de beskriver, hvorledes dette giver anledning til nogle omstændige og besværlige arbejdsprocedurer. På den anden side understreger de begge, at disse krav netop giver sikkerhed og garanti for, at de kan stå ved produkternes økologiske karakter. Gitte beskriver selv, hvordan hun oplever at have været igennem en holdningsmæssig proces i løbet af den økologiske omlægning: *"I starten var mange af pigerne deroppe inklusive mig selv meget irriteret over det, fordi det tager altså de dér 10 minutter ekstra om aftenen og vi har sent fri i forvejen. Men lige så snart man lærer at få det kørt ind, så er det osse godt, altså det er o.k., men det var hårdt i starten"*. Og hun fortsætter: *"Det er en ekstra arbejdsopgave, som kræver noget tid. Og det gør den virkelig i forhold til før. Men jeg synes osse, at det samtidig gør, at vi kan stå inde for, hvad det er vi har"*.

Medarbejderindflydelse

Muligheden for at eksperimentere og udvikle nye opskrifter er som nævnt betinget af, at man er forpligtet til at sende sit opskriftsforslag ind til det centrale led i koncernen til godkendelse, førend den kunne blive optaget i opskriftsbogen, hvilket skal gøre det muligt for alle kædens butikker at få adgang til den. Dog fornemmer jeg på dem begge, at der eksisterer et vist praktisk frirum i dagligdagen for at udføre afgrænsede eksperimenter, som så først skal sendes til godkendelse i koncernens centrallaboratorie, såfremt man ønsker, at idéen bør indføres i den officielle opskriftsbog. Men registreringssystemet og problemerne med at skaffe de fornødne økologiske råvarer lægger dog samtidig begrænsninger på disse muligheder for at eksperimentere, idet hovedkravet jo netop er, at alt skal være økologisk. Rikke og Gitte giver dog udtryk for en rimelig tilfredshed med denne procedure, som sjældent er nødvendig at tage i brug, da de betragter udvalget i de eksisterende opskriftsbøger som tilstrækkelig bredt og varieret. Jørgen mener derimod, at sortimentet i opskrifterne med fordel kunne udvides, men også han anerkender de regelbundne betingelser herfor under henvisning til kontrollen med de økologiske standarder. Det er dog overvejende Jørgen, der agerer den ledende kraft og tager initiativ til ændringer i sortimentet.

De faglige diskussioner, der foregår blandt medarbejderne indbyrdes er mest af uformel karakter og foregår primært på konditorsiden, idet det er indenfor dette område, man har haft flest problemer med overgangen til økologiske produktion. Jørgen fortæller, at han inddrager konditorlærlingen i disse diskussioner, samt bruger megen tid på at oplære lærlingen i de nye arbejdsmetoder, som den økologiske produktion fordrer. Men ud fra en demokratisk analysevinkel kan det godt undre, at man tilsyneladende ikke på samme måde inddrager de færdiguddannede bagersvende i disse diskussioner med alle deres erfaringer og faglige kundskaber.

Således foregår læringen i de nye arbejdsprocesser primært via Jørgen, som den grundlæggende videnskapacitet på området, mens det øvrige bageri- og butikspersonale ikke synes at indgå som relevante udviklere af disse nyorienterede faglige kundskaber, men primært som modtagere af denne viden, idet den overvejende medarbejderstrategi for den økologiske omlægning har været baseret på en én-vejs funderet ”opdragelsesstrategi”. En mere gensidig – og ligeværdig – og perspektivudvidende idéudveksling mellem de erfarne færdiguddannede bagere og de mere ”grønne”, som er under uddannelse, og som muligvis kan anskue problemerne med friske øjne, ville øjensynligt kunne bidrage til en frugtbar og udbytterig dialog til gavn for begge parter. At dette på ingen måde synes at blive tildelt hverken plads eller prioritering i organisationsstrukturen, synes primært at bunde i en relativ traditionalistisk koncernledelsesstruktur, hvor den på alle niveauer placerede leder udgør såvel den besluttende som den udfarende aktør, hvorunder den øvrige medarbejderstab er forpligtet til at indoptage og anerkende de arbejdsrelaterede konsekvenser, der er forbundet hermed.

Samtidig foregår der et omfattende udviklingsarbejde i koncernens centrallaboratorie, hvor man benytter sig af miljøfaglig ekspertise. De fremkomne resultater bliver formidlet ud til de enkelte butikker via konsulenten, som medarbejderne lokalt herved også får lejlighed til at indgå i en dialog med, hvis der er problemer med nogle opskrifter el.lign. Men i det daglige er det helt overladt til medarbejdernes ansvar, at tingene fungerer som de skal og ifølge deres egne udtalelser, har de en langt mindre kontakt til konsulenterne end de havde tidligere, som ofte reduceres til ren informativ karakter over telefonen. Før den økologiske omlægning var det primært konsulentens ansvar, hvis der eksempelvis var problemer med et mix-produkt. I dag er ansvaret for at opnå vellykkede produkter med de fornødne eksisterende økologiske råvarer, i langt højere grad blevet uddelegeret til de enkelte direkte producenter – bagerne – at frembringe nogle tilfredsstillende produktionsresultater. Det er således ikke muligt at tildele konsulenterne ansvaret, hvis processen fejler, hvilket gør det nødvendigt at eksperimentere og prøve sig frem.

Rolle- og ansvarsfordelingen er imidlertid heller ikke helt utvetydig, idet bagermesteren ifølge egne udtalelser overvejende agerer som den ledende og besluttende agent i praksis, hvilket belyses via hans udfarende rolle som initiativtager til ændringer af sortimentet og sin besluttende myndighed i forhold til, hvad der vurderes som muligt af

afsætte. På den anden side understreges det af både Rikke og Gitte samt bagermesteren, at ansvaret for produktionens økologiske validitet netop udgør et kollektivt anliggende, der vedrører alle og som derfor kræver individuel disciplinering. Disse modsigelsesfyldte opfattelser kan tolkes som en uklar fordeling af ansvar og beslutningskompetence i forholdet mellem koncernens centrale og lokale butiksniveau.

Medarbejdernes miljøorientering

Særligt Gitte lægger vægt på, at hun er blevet mere opmærksom på produktsiden af sit arbejde ved at beskæftige sig med økologi. Det er blevet vigtigere, at brødene ser pæne ud og når dette lykkes med de økologiske produktbetingelser, afføder det en subjektiv faglig stolthed, som beskrives af Rikke: *"..det synes jeg er meget positivt, altså helt ærligt jeg bliver da stolt, når brødet er flot. Så kan jeg godt lige rette ryggen, når jeg går igennem butikken"*. Generelt udtrykker både Rikke og Gitte samt Jørgen en eksplicit stolthed over det de laver, som de selv sætter i en modsætningsrelation til tidligere konventionel produktion, idet de under de nye produktionsbetingelser oplever, at der i højere grad er mulighed for at sætte sit personlige præg på brødet efter den økologiske omlægning.

De beskriver forholdet som en både indbyrdes og individuel konkurrence om hele tiden at frembringe flottere produkter. Både Rikke og Gitte påpeger, at de er blevet mere opmærksomme på produkternes udseende og kvalitet og at disse faglige vurderinger spiller en langt større rolle i deres arbejde end tidligere. Denne sammenkoblede faglige kvalitets- og økologiske orientering, som jeg mener man kan karakterisere som en refleksion over arbejdets indholdsmæssige dimension, kan således ses som *en økologisk moderniseringsproces' skærpelse af opmærksomheden mod arbejdets indholdsmæssige kvalitet*. Dette kunne foranledige til at tro, at denne skærpede indholdsmæssige orientering og produktomsorg kunne afføde en spill-over-effekt til hverdagslivet i øvrigt, således at den også fik betydning for de praksisser og miljømæssige refleksion, der udspiller sig herindenfor.

Dette viste sig imidlertid kun i mindre omfang at være tilfældet hos mine to informanter. Ved tematiseringen af hverdagslivets miljøorientering i interviewet bringer de begge spørgsmålet om økologiske forbrugsvalg ind i samtalen. Gitte begrundede sit fravalg af økologiske dagligvarer med de økonomiske meromkostninger, der er forbundet hermed. Hos hende er det primært prisen, der afgør valget i sidste instans, selvom hun samtidig også vurderer, at hun blevet mere opmærksom på økologiske produkter efter omlægningen på hendes arbejde. Men hun synes ikke hun kan klare meromkostningerne på de 1200 til 2000 kroner, som hun og nogle kolleger regnede sig frem til at det ville blive, hvis man skulle købe alt økologisk. Hendes livssituation som enlig mor til 2 børn med en ekspedientløn tillader det ikke.

Men hun lægger ikke skjul på, at det ikke er uden dårlig samvittighed, når hun fravælger det økologiske til fordel for konventionelle dagligvarer. Hendes ærgrelse over ikke at se sig økonomisk kapabel til købe konsekvent økologisk er ikke funderet i sundhedsmæssige hensyn, for som hun siger *“...gulerødderne er jo på den måde ikke sundere i bund og grund, altså selve guleroden, det er jo jorden, der bliver sundere af den”*, hvorfor hendes incitament for at købe økologisk snarere skal ses som et udslag af en politisk motivation, som en ønske om at tilgodese nogle samfundsmæssige hensyn. Hun medgiver eksplicit, at såfremt der ikke var en så markant prisforskel mellem de to varekategorier, ville hun vælge de økologisk fremstillede og denne positive indstilling til økologi kæder hun sammen med dét at stifte bekendtskab med økologi i sit arbejdsliv: *“..jeg tror, at man er blevet lidt mere bevidst om det, efter man er blevet økologisk og efter man ved, hvad det er for nogen ting, de kommer i ikke-økologisk, altså jeg er da blevet meget mere bevidst om det dér. Jeg havde sådan lidt med, at dem der var økologiske førhen, hvor jeg ikke rigtig vidste så meget om det, der havde jeg det sådan...Åh det er sådan nogle frelste nogen, de er ikke til at holde ud, vel...”*.

Hendes tidligere stereotype forestillinger om og holdninger til miljøorienterede personstyper, er således blevet revideret gennem hendes arbejdsrelaterede kendskab til økologisk produktionsvirksomhed. Men interessant er det, at sådanne negative anfægtelser af mere rendyrkede miljøopfattelser, som personificeres i en afvisning af de personer, der er bærere heraf, fremkommer gang på gang i vore medarbejderinterviews. Denne afstandstagen overfor en ”frelst” og éndimensional miljøorientering, tolker jeg som kritik af de elitære og bedrevidende facetter, som sådanne sandhedskonstruerede miljøforståelser også kan indeholde elementer af. Overgangen mellem den rendyrkede miljøorientering og en anti-moderne og anti-demokratisk dybdeøkologisk ideologi kan ofte vise sig udflydende i praksis og ifølge min tolkning, kan medarbejdernes modvilje mod den rene økologisme ses i dette lys, idet de værger sig mod denne tænknings docerende tilbøjeligheder.

Rikkens tilkendegivelser går i en lidt anden retning end Gittes, men kan tolkes som en responderingsstrategi ud fra den samme problematik. Hun påpeger helt utvetydig, at hun anser økologiske produkter for at være både de bedste, de sundeste og det rigtigste overfor miljøet, men ønsker imidlertid *“at holde fri”* fra al dén økologisknak i sit hverdagsliv. Dette fravalg begrundes hun selv med, at hun er ung og ingen børn har, hvorfor hun ikke rigtig ser nogen grund til at gå op i det. Økologi og sundhed betragter hun overvejende som noget, der hører familielivet og forældreansvaret til: *“Det er nok fordi jeg har ikke så mange ting at tænke på, jeg skal bare tænke på mig selv og min kæreste og kan vi få det til at køre rundt, så kører det ikk’. Men jeg tror, at når jeg får børn, så vil jeg da nok begynde at tænke anderledes for deres skyld, måske ikke så meget for min egen, men for deres skyld”*.

Samtidig undskylder hun sig selv med, at når hun netop er økologisk bager i sit arbejdsliv, så kompenserer hun herigennem for sine manglende økologiske forbrugsvalg. For hende synes miljøorienterede praksisser at være noget tillært og entydigt arbejdsmæssigt tilknyttet. I hendes arbejde har hun været tvunget til at tilpasse sig og indordne sig under disse økologiske fordringer, hvilket hun med tiden har vænnet sig til og med tiden indoptaget som nogle faglige udfordringer. Men dette krav har ikke forplantet sig til en inderliggjort miljøorientering, der rækker ud over arbejdstiden. Om dette fravalg er et udtryk for en bevidst modstrategi mod dén omfattende regulering, som økologikravene giver anledning til i hendes arbejdsliv, ville det være en tilsnigelse at konkludere på baggrund af det spinkle materiale, jeg har til rådighed. Men jeg mener, at muligheden foreligger for at fortolke ovennævnte reaktionsmønster som et behov for at frigøre sig den miljøorienterede disciplinering i fritiden *kunne* udgøre et element af denne responderingsstrategi. Derved søges livet hinsides arbejdslivet fastholdt som en myndigheds-genererende og autonom base, hvorfra den subjektivt selvvalgte virke netop udformes i opposition til arbejdspladsens påtvungne miljøbevidste praksis.

Begge giver de udtryk for, at det bestemt ikke er uden dårlig samvittighed og en smule skylds-følelse, at de enten helt fravælger økologiske madvarer eller kun køber dem i meget begrænset omfang. Denne individuelle skyldspåleggelse kan tolkes i lyset af den fremherskende samfundsmæssige norm, der individualiserer miljøproblemerne til at være den enkelte forbrugers ansvar og således isolere dette vidtrækkende samfundsproblem til den enkeltes ansvar. Endvidere fremgår det af interviewene med både koncernens ferskvaredirektør samt bagerisektionschef, at hele idéen om økologiske produkter som et utvetydigt gode udgør en forudsætning for, at koncernens økologikoncept kan sætte sig bredt igennem. Denne opfattelse udgør en dominerende norm i hele organisationsstrukturen og præger den organisatoriske praksis og politik og dermed udgør den herskende diskurs indenfor koncernen som helhed. Men omsat til praksis reduceres denne sandhedskonstruerede miljøtænkning i altovervejende grad til krav og kontrol i arbejdet, idet konceptet afgrænses til den ydre profilering, hvorved de demokratiske mulighedsperspektiver i udviklingen af miljøpolitikken udebliver og i stedet afføder individuelle ambivalenser mellem arbejdets og hverdagslivets miljøorienteringer.

Problemer og perspektiver ved det økologiske bageri

Det økologiske bageri er præget af en labil ansættelsestilknytning med en meget begrænset kontinuitet blandt medarbejderstaben, der indsnævrer sig til ganske få personer, som har haft ansættelse i længere tid end det halve år, der var gået fra og med omlægningen og til vi foretog interviews på virksomheden. Endvidere består en stor del af butikspersonalet af studerende på deltid, som typisk har en flygtigere ansættelsestilknytning. Den dybere forankring i virksomheden forekommer mig at være stærkt begrænset hos medarbejderstaben som sådan – hvilket skal ses i lyset af, at de interviewede informanter netop bestod af de mest stabile medarbejdere - og bliver snarere udtrykt som en accept og videreførelse af den centrale ledelses beslutninger, men med ringe

tilsynkomst af en mere subjektiv selvstændig stillingtagen, endsi­ge videreudvikling af den centralt fastsatte miljøpolitik for koncernen.

De faglige og konkrete kompetencer, som ligger i medarbejdernes praktiske erfaringsgrundlag fastholdes som tavs udsagt viden, hvorved mulighederne for at danne grobund for en udvikling af økologipolitikken med udspring i medarbejdernes egne praksiserfaringer reelt forspildes. I den meget ambitiøse omlægning af bagerierne til rendyrket økologisk produktion har man ikke formået at få medarbejdernes idé- og erfaringspotentiale udfoldet i planlægningen af dette omstillingsforløb. Denne traditionelle top-down-styring af miljøpolitikken bliver i overvejende grad fastholdt i det praktiske realiserings- og implementeringsforløb samt i de videre udviklingsperspektiver for koncernens miljøpolitik, som kun i yderst begrænset omfang synes påvirkelig overfor de lokale og direkte udøvende aktører.

Forestillingen om at medarbejderne kunne indtage en mere betydningsfuld og aktiv rolle i den kontinuerlige udvikling af forståelsen og håndteringen af miljøforhold i den produktionsmæssige praksis glimrer bemærkelsesværdigt ved sit fravær i mit materiale. Ledelsen giver eksplicit udtryk for slet ikke at have haft sådanne overvejelser med i strategien for den fremtidige miljøprofil, men giver udtryk for, at tanken forekommer ham interessant. Medarbejdernes udviklingspotentialer i en miljømæssig sammenhæng synes dog på ingen måde tematiseret, hverken centralt eller på lokalt butiksniveau.

Det praktiske erfaringsgrundlag som basis for bæredygtige forandringer synes at være en overset dimension, hvorfor koncernens økologiske koncept langtfra synes at være forankret i medarbejdernes forståelseshorisont. Tværtimod udgør det blot nogle proceduremæssige ændringer i arbejdet, som man tilsyneladende efterlever pligtskyldigt i sin praksis på arbejdspladsen, men hvis dybere mening står lidt hen i det uvisse, udover at skulle opfylde nogle eksternt fastsatte kriterier for, hvad økologiske produkter må indeholde. I det omfang der udspiller sig lokale faglige eksperimenter til udvikling af produkternes kvalitet og udseende, foregår denne instrumentelt, idet denne mulighed overvejende kommer til udfoldelse pga. nød, fordi man ikke kan skaffe de fornødne ingredienser økologisk og dermed bevare produkternes genkendelige udseende af hensyn til kunderne, men ikke ud fra faglige indholdsmæssigt udviklende incitament.

Således synes virksomhedens udformning af økologibegrebet og dermed den dominerende fortolkning af miljø at være reduceret til en ydre profilering overfor kunder og som en kilde til et positivt omdømme i offentligheden generelt, hvorved salgsmotivet får primat og delvist udgrænser de samfundsmæssige og politiske hensyn og perspektiver, der også kunne ligge i miljørigtige produktionsomlægninger. Opnåelsen af det statskontrollerede Ø-mærke udgør er mål i sig selv, hvilket fordrer et omfattende kontrol- og registreringssystem, der indbefatter tidskrævende og besværlige udvidelser af arbejdsgange.

Men det væsentligste problem i denne gennemførelse af et prækonstruerede miljøkoncept med en overvægt af kontroldimensionen, betragter jeg som en væsentlig kilde til afkoblingen af medarbejdernes faglige og subjektive horisont i såvel de planlægningsmæssige som de videre udviklingsmæssige perspektiver af miljøpolitikken. At medarbejdernes faglige miljøkompetencer ikke indgår som en del af den samlede miljøpolitik, og kun i meget begrænset omfang tildeles udfoldelsesrum lokalt mener jeg kan tolkes som en manglende anerkendelse af disse, hvilket ligeledes afspejler sig i den relativt docerende og opdragende form for kursusvirksomhed, som de er blevet tilbudt i forbindelse med omlægningen. Denne fremgangsmåde har visse overensstemmelser med den elitære og bedreviddende ideologiske miljøorientering, som medarbejderne netop værger sig imod. At den fremføres som en moderne markedsstrategi i tråd med en udviklingsoptimistisk økologisk moderniseringsstrategi, bidrager til en tryksgenerende genkendelse hos medarbejderne, idet strategien præsenteres som en naturlig forlængelse af hidtidige strategier og uden ønsket om ”at frelse folk”, hvilket bestyrker dens moderne islæt.

Men miljøstrategiens fravær af demokratiske og egalitære elementer ligger i tråd med *både* den elitære miljøtænkning, som medarbejderne tager afstand fra og en traditionalistisk hierarkisk ledelsesstruktur, som kommer til at udgøre det samlede perspektiv for virksomhedens markedsaffirmative miljøpolitik, disse paradigmatisk sandhedskonstruktioners forskelligheder til trods. Begge perspektiver har således udgrænsningen af de demokratiske og ligeværdige relationer mennesker imellem, til fælles. Med en sådan systematisk eksklusion af medarbejdernes faglige miljøkompetencer i hele organisationsstrukturen samt i defineringen af miljøpolitikkenes substantielle indhold, reduceres denne til instrumentel salgsoverensstemmelse. Dette omsættes til kontrol af det omverdensrelaterede miljøsymbol – Ø-mærket – og indadtil til opdragelse i overensstemmelse med disse krav mhp. ”at lære” at underlægge sig disse i arbejdsudførelsen. Orienteringen mod indholdssiden af produktionen reduceres til dens økologiske salgbarhed, mens de normative samfundsmæssige hensyn og perspektiver søges nedtonet. Den indholdsmæssige orientering bliver således af selektiv karakter.

Men når man bevæger sig ned til det daglige arbejdsfelt erfaringshorisont ses der dog antydninger af en overskridelse af denne selektive og instrumentelle indholdsmæssige arbejdsorientering. I de konkrete arbejdspraksisser formår medarbejderne således fra tid til andet at løsne sig fra grebet af de stramme konceptkrav og eksperimenterer sig frem til nye produkttyper, hvilket på paradoksal vis fremmes af vanskeligheden ved at fremstille produkterne på basis af det beskedne økologiske råvareudbud. For bagerne har overvindelsen af de vanskelige overgange med den økologiske omlægning befordret nye sejre og bestyrket den faglige selvværdsfølelse samt omsorgen for produkternes kvalitative og miljømæssige standarder. For ekspedienterne har den bestyrket deres troværdighed i deres rolle som informanter overfor kundernes forespørgsler om produkt-

indhold, hvilket har bibragt dem en øget faglig indsigt og autencitet i deres kunderelation.

Men disse begyndende faglige nyudviklinger og myndighedsgenerende kimformer får-mår ikke lov til at løfte miljøorienteringen videre til en egentlig faglig læreproces og ej heller at forplante sig til livet hinsides arbejdslivet. Denne fastholdes snarere som en platform for autonom meningsdannelse, der som en reaktion mod arbejdspladsens rigiditet og dosering undertiden omsættes til en oppositionel frihedsarena.

Den nuværende situation hvor koncernen som helhed har slækket på konceptet og giver tilladelse til lokal lempelse og fravigelse fra det økologiske koncept kan muligvis ses i dette lys. Det kunne være en undersøgelse værdig at granske dybere i denne ændrede strategi, men man kan have en formodning om, at denne ”økologiske tilbagegang” må have affødt skuffelse og som minimum forvirring blandt mange medarbejdere. Incitamentet for denne lempelse ligger ikke helt klart i offentligheden, men et nedadgående salgstal synes at have udgjort den væsentligste kilde for denne beslutning. Lidt forsigtigt kunne man hævde, at min kritik af miljøpolitikens mærknings- og salgs- orienterede endimensionalitet er blevet bekræftet af denne tilbagegang, idet miljøspørgsmålet som et samfundsmæssigt problem har været helt fraværende i disse overvejelser.

Endvidere kan tilbagegangen ses som en regressiv udviklingstendens for de medarbejdere, som har ”taget konceptet til sig” – inkluderet det som en del af deres faglighed – ved at engagere sig og knokle for at få produktionen til at lykkes med de begrænsede råvarer, hvilket jeg mener kan ses som et udtryk for en faglig fornyelse og oprustning. Heroverfor står de medarbejdere, der primært anså omlægningsprocessen som en belastning, der hæmmede for smidigheden og fremmede rutiniseringen i arbejdsudførelsen. Udviklingen viser, at det netop er disse medarbejdere, der er blevet belønnet med dette kompromissøgende tilbageskridt.

Således synes den manglende strategiske og udviklingsmæssige mulighed for at udfolde medarbejdernes faglige indsigt og idéer som potentielle miljøinteressenter endnu en gang at blive bekræftet i koncernens centrale planlægning og beslutninger, idet den ikke udgør en betydende faktor i hverken den generelle politik eller i koncernens miljøpolitikudvikling.

5.2.2. Et bageri på vej til økologisk omstilling.

Det andet bageri som tilhører en anden supermarkedskæde under koncernen ligger ligeledes centralt placeret i Hovedstaden. Selve konstruktionen, opbygningen og arbejds-gangen er overvejende analog til det ovenstående bageri, blot hører det under en anden supermarkedskæde, som endnu ikke havde omlagt til økologisk produktion, da jeg foretog interviewene i efteråret 1999, men som på daværende tidspunkt var planlagt til at skulle følge trop med den førstnævnte. Medarbejderne var umiddelbart forinden blevet

varslet om, at en omlægning ville finde sted pr. 1. september 1999, men denne blev aflyst i løbet af sommeren forinden pga. den økologiske kædes mange vanskeligheder hermed, hvorefter omlægningsplanerne blev skudt til en ikke nærmere defineret fremtid. Denne omlægning har her ved efteråret 2002 endnu ikke fundet sted, hvilket skyldes en lang række forhold, som jeg var inde på omkring den økologiske kædes generelle ”tilbagegang” og der er i dette lys intet, der tyder på at den vil finde sted i nærmeste fremtid i den konsekvente udgave, men muligvis som en delvis økologisk omlægning⁴⁸.

Men på dét tidspunkt, hvor mit materiale kan dateres, indgik det stadig som en seriøs del af koncernens overordnede strategi, at også denne kædes bagerier skulle omlægges til enten hel eller delvis økologisk produktion. Det var med dette perspektiv in mente, at jeg besluttede mig for at undersøge denne virksomhed, førend den økologiske omlægning havde fundet sted – i håbet om at kunne følge processen fra start til slut for at undgå tilbøjeligheden til informanternes rent efterrationaliserende ytringer og refleksion. Disse kan være interessante nok i sig selv, men har en tilbøjelighed til at forskyde de konkrete problemer og konflikter, der udspandt sig i selve processen.

Men virkeligheden blev som nævnt en anden, hvorfor dét materiale som jeg står med i dag, er blevet konstrueret med et andet sigte, end det viste sig kunne lade sig realisere, og blev gennemført som en indledende interviewrunde. Det er derfor meget begrænset, hvad mit materiale overhovedet kan fortælle. Jeg er som forsker kommet og har præsenteret medarbejderne for en problemstilling, som stadig stod hen i det uvisse, hvorvidt den overhovedet ville blive relevant for dem i deres arbejdsliv. Som det fremgår af materialet er det yderst sparsomt, hvorvidt spørgsmålet om økologiske omlægninger overhovedet har sagt dem noget, idet denne problemstilling kun i begrænset omfang har ”talt ind” til deres tidligere erfaringsdannelse og derfor kun i ringe grad har kunnet relateres til deres arbejdsliv. Det bliver med andre ord en relativ ”udvendig” og spekulativ problemstilling, som jeg præsenterer for dem, som kan være interessant i sig selv, men uden nævneværdig forbindelse til deres øvrige arbejdsliv, hvilket begrænser materialets udsigelseskraft i henhold til afhandlingens problemstilling, som netop vedrører forholdet mellem arbejdslivets faglige og miljømæssige orienteringer.

Jeg vil dog alligevel foretage en kort analytisk skitsering af materialet, som et supplement til den forudgående analyse af et bageri under den økologiske supermarkedskæde. Sigtet hermed er at kaste lys over og spejle det ikke-økologiske bageri (herefter virk-

---

⁴⁸ Således har man fra central hold siden sommeren 2001 åbnet op for, at man i de lokale butikker selv kan beslutte at omlægge til økologisk produktion, hvis de ønsker det. I forlængelse af mine informanternes udtalelser synes stemningen i det næstfølgende overvejende at trække i retning af en delvis økologisk produktion – en parallelproduktion med økologiske brødprodukter og konventionelle konditorvarer. Denne produktionsform barrikaderer imidlertid med kravene fra levnedsmiddelkontrollen, der fordrer at de konventionelle og økologiske produkter opbevares adskilt, hvilket man sjældent har fysisk plads til hos de enkelte butiksbagerier.

somhed D) i det økologiske (virksomhed C) for at kunne afdække ligheder, forskelle, nuancer og ambivalenser i medarbejdernes faglige og miljømæssige orienteringer på de 2 bagerier, som begge er underlagt den samme koncern. Endvidere kan dette bageri tjene til at råde bod på, at vi først fik kontakt med de økologiske bagerier *efter* at omlægningerne havde fundet sted og derfor var afstået fra muligheden af at følge hele omlægningsprocessen og medarbejdernes – muligvis skiftende – oplevelser heraf undervejs. Til trods for at der er tale om to forskellige bagerier med hver sin ansættelsesmæssige personsammensætning, kan de betegnes som forholdsvis analoge arbejdspladser organisatorisk og produktionsmæssigt, hvorfor en undersøgelse af virksomhed D muligvis kan bidrage med nogle indikationer på forholdene på virksomhed C *før* den økologiske omlægning.

Eftersom de 2 bagerier er stort set identiske hvad angår organisatoriske og produktionsmæssige forhold samt geografisk beliggenhed, vil jeg springe direkte til en gennemgang af mine tre væsentlige omdrejningspunkter for afhandlingens problemstilling, som de afspejler sig i materialet, nemlig arbejdsvilkår generelt – herunder medarbejderindflydelsen, medarbejdernes faglige orienteringer samt miljøet betydning i deres arbejdsliv. Materialet bygger på følgende interviews:

- 1 interview med en fuldtidsansat salgsassistent – Sonja
- 1 interview med bagermesteren – Lone
- 1 gruppeinterview med hhv. 2 bagersvende - Ib og Thomas -, 1 lærling – Louise- samt 1 konditor - Trine

Arbejdsvilkår og deltagelsesgrad

Bageriet ligger i tråd med det økologiske bageri, hvad angår en labil ansættelsestilknytning, hvilket specielt kendetegner de bageriansatte. Ib har været ansat i 1½ måned, Thomas i 3 mdr., Louise har været i lære i 2 år, mens Trine har været ansat i 5 mdr. Sonja er den eneste med længerevarende erfaring om virksomheden, idet hun har været ansat i 11 år, først 6 år som kassedame og i de sidste 5 år som bagerekspedient. Lone har været bagermester på virksomheden i godt 2 år⁴⁹.

Materialet fra gruppeinterviewet bærer præg af, at det var ret vanskeligt at få medarbejderne i tale og intentionerne med at få dem til at diskutere og samtale indbyrdes blev kun udfoldet ganske sparsomt. De var alle ret utilbøjelige til at ytre sig klart om arbejdsmiljøproblemer, hvilket muligvis skal ses i lyset af deres relativt korte ansættelsesperiode og dermed begrænsede erfarede kendskab til arbejdspladsen. Visse forhold var der dog konsensus om, bl.a. at man døjer med udbredte pladsproblemer både i bageriet, men ikke mindst mht. lagerplads. Betydningen af disse problemer synes i mindre grad

---

⁴⁹ Som eksempel på den hyppige personalegennemstrømning, kan det oplyses, at Sonja er den eneste tilbageværende på virksomheden i efteråret 2002.

presserende her og nu, men bygger på en ekspliciteret bekymring for fremtiden, hvor man dels forventer en voldsom stigning i omsætningen med Metroens kommende åbning, samt i lyset af signalerne om en fremtidig økologisk omlægning, som Thomas vurderer vil fordrø produktionsstigninger for at få til at hænge sammen økonomisk. Og merproduktion kræver mere plads, navnlig lagerplads, som der ikke er nogen muligheder for at skaffe med de nuværende lokaler.

Thomas har selv arbejdet i et økologisk bageri under den anden supermarkedskæde, men under den samme koncern, hvilket synes at give hans vurdering en vis vægt, idet ingen modsiger eller modificerer hans standpunkt. Ved faglige divergenser om hvilke produkter, der bør anvendes, er det bagermesterens holdning, der er udslagsgivende. Eksempelvis foretrækker Trine at bruge æg fra dunke i konditorvarerne pga. de nemmere arbejdsgange – det tager lang tid at slå 4-5 kg. æg ud manuelt - men hun argumenterer endvidere udfra, at brugen af æg fra dunke ifølge hendes vurdering formindsker risikoen for salmonella. Bagermesteren Lone mener imidlertid, at det giver mere volumen i produkterne at bruge friske æg, hvorved hun argumenterer udfra et fagligt og produktrelateret standpunkt, men det fremgår tydeligt, at hun altovervejende får sine krav gennemført i kraft af sin ledelsesposition. Kompetencefordelingen ligger således klar. Man kan som menig medarbejder både ytre sig og tage faglige diskussioner med bagermesteren – hvilket specielt Trine fremhæver, at hun ofte benytter sig af - men der lægges ikke skjul på, hvem der har det endelige ord.

Samtidig vurderer de alle fire, at dette bageri har relativt mere autonomi ifht. lokale produktvalg og man har nemmere ved at få dispensation fra koncernens overordnede ”harmoniseringspolitik”. Dette begrundes af Trine med, at salget gik dårligt, da Lone blev ansat som bagermester og at hun derfor fik relativt frie retningslinier til at rette op på dette. Men Trine ytrer sig generelt kritisk om hele koncernens strukturelle organisering, som hun betragter som udpræget top-styret og uden tilstrækkelig indføling med de lokale forhold. Endvidere forholder hun sig ambivalent til de mange krav til kontrol og registrering, som er forbundet med at være et kædebageri, men som samtidig fungerer som en ansvarsafloadende garanti for vished om produkternes indhold. Hendes kritik af de besværlige og træge organisationsstrukturer retter sig primært mod produktsiden, hvor efterspørgslen kan være meget varierende fra butik til butik: *”..nogen gange kan jeg godt forstå, at det kører dårligt i (koncernen). Jeg har en opfattelse af, at (en konkurrerende supermarkedskæde) bedre forstår, hvad kunderne vil ha’. Her er der hele tiden nogle ting (Lone) skal søge om. Selvfølgelig synes jeg det er fint, at produkterne bliver undersøgt, hvad der er i. Der er nogle ting, hvor der fx er gensplejset og det er fint nok, at det må vi ikke ha’, men der er osse mange led, det skal igennem og det kan virke lidt tungt”*.

Hun betragter den centrale harmoniseringsprofil som for stiv og ufleksibel, men som hun samtidig begrundes med koncernens landsdækkende reklamevirksomhed, der netop

fordrer identiske lokale produkter af hensyn til den landsdækkende kundekreds. Hun udtrykker sin klare opbakning til bagermesterens kamp for få blødt op for disse restriktioner, en kamp som tilsyneladende delvist har båret frugt, bl.a. indenfor konditorvarer, hvor indenfor Trine hævder man har fået ”frit lejde”, hvilket betyder at man indenfor netop dette bageri er friere stillet til at udskifte sortimentet.

Inddragelse og informationsflow

Et slående karaktertræk ved medarbejdernes faglige orientering og relation til arbejdspladsen er deres manglende vished om koncernens beslutninger eller ikke-beslutninger. Ib fortæller eksempelvis, at han rent faktisk troede, at bageriet var økologisk, da han blev ansat, hvilket vidner om den begrænsede betydning medarbejdernes viden om de indholdsmæssige aspekter af arbejdet synes at spille for koncernledelsen. Ingen af de ansatte ved om omlægningen bliver en realitet eller ej og i denne tvivlsomme uklare position, synes de overvejende at fortrænge dette spørgsmål og fortsætte business as usual, som Thomas konstaterer: *“Jeg har bare taget det stille og roligt, jeg har bare tænkt på mine arbejdstider”*.

Det sparsomme informationsniveau afspejles endvidere i deres tvivl om, hvor meget bagermesteren egentlig kan tillade sig at gå udenfor koncernens overordnede produkt-sortiment, men dette forhold synes at basere sig på bagermesterens personlige gennemslagskraft til at argumentere herfor overfor dels den lokale leder – uddeleren – og dels koncernledelsen. Alt dette foregår overvejende hinsides medarbejdernes viden og indsigt og på dén led, synes ansættelsen at være præget af en pragmatisk her-og-nu-orientering uden nogen videns- og myndighedsgenererende form for inddragelse i de mere langsigtede strategier, idet medarbejderne ikke indgår som aktive ressourcepersoner til udvikling af produktionen og de politiske forandringstiltag, der fordres i forbindelse hermed. Som Sonja fortæller om ”information” om den mulige økologiske omlægning: *“Vi har fået af vide, at vi skulle ha’ startet op med det for en lille måneds tid siden. Og da kunderne begyndte at spørge om vi fik økologisk, sagde vi, at det fik vi engang til efteråret. Nu har vi så fået af vide, at det kan vi desværre ikke sige, fordi det får vi jo ikke alligevel. Og hun fortsætter: “Men altså vi har jo været inde på det og (Lone) har orienteret os i forbifarten om, at nu skulle vi jo ha’ økologi, og så har vi jo så selvfølgelig spurgt (Lone) om hvornår og hvordan og hvorledes og spørgsmålet var jo osse, om vi kunne få alle de produkter, vi skulle bruge og det var jo ikke dem alle sammen, hun kunne få”*.

Også bagermesteren beklager den megen hemmelighedskræmmeri omkring den økologiske omlægning, som primært begrundes i konkurrencehensyn, hvor det også har været vanskeligt for hende at få oplysninger herom trods hendes ledelsesposition og at hun i kraft af bl.a. sine fagforeningsmæssige aktiviteter, betragter sig selv som relativt velorienteret i forhold til de menige medarbejdere. I sin egen forestilling om, hvordan hun som lokal leder ønsker at tilrettelægge en eventuel forestående økologisk omlægning, fortæller hun: *“...(Thomas) som jeg mest betragter som min mestersvend, vil jeg tage*

fat i og køre det igennem med ham, indtil jeg kan det, fordi jeg skal kunne det først, ellers kan jeg ikke lære de andre det. Også bliver det lidt ham, der skal lære det videre, så lærlingene stille og roligt ikk', men det bliver noget med, at der skal være et par stykker, som kan det og det bliver mig og ham, fordi vi er mest kompetente til det også må vi stille og roligt få lært det fra os". Hendes motivation for at gøre Thomas til sparringspartner skyldes dels, at han netop har arbejdet i et økologisk bageri under den anden supermarkedskæde tidligere, hvorfor han besidder en vis erfaring og dels at hun kender ham personligt fra tidligere, hvilket bestyrker hans subjektive tillidsposition.

Endvidere har hun stillet forslag til koncernledelsen om, at man kunne etablere "udvekslingsordninger" således, at man i overgangsfasen byttede svende med de økologiske bagerier, som således kunne videreformidle deres viden til de medarbejdere, der ikke havde erfaring med at arbejde med økologiske produkter. Dette forslag er blevet modtaget positivt af koncernledelsen. Hun kritiserer den anden kædes strategi, hvor kun bagermesteren kom på kursus i de nye produktionsmetoder, ikke ud fra demokratiske overvejelser, men mest af praktiske årsager, idet hun beklager, at man i så fald bliver for afhængig af en enkelt person, som følgelig ikke kan være til stede på alle tidspunkter, mens produktionen kører. Helst så hun at både bagermesteren og en mestersvend blev sendt på kursus, men dette har koncernledelsen været utilbøjelig til at anerkende, hvorfor hun har fremlagt ovennævnte alternativ.

Miljøorientering i arbejdslivet

Ingen af medarbejderne ytrer sig uforbeholdent positivt overfor idéen om økologisk omlægning, idet deres kendskab hertil primært præsenteres med henvisning til de omfattende problemer, som de er blevet fortalt fra bagerkolleger indenfor den økologiske kæde. Thomas' erfaringer hermed synes endvidere primært at hæfte sig ved de negative aspekter i faglig henseende ved de økologiske produktkrav, idet han betragter det som indskrænkende i forhold hans faglige ambitioner, da man i kraft af råvare manglen ikke kan lave produkter af samme æstetiske standard, som ved konventionel produktion.

Dette er særligt et problem ved konditorprodukter, som Trine vurderer generelt er af en dårligere kvalitet ved økologisk fremstilling og som hæmmer de faglige udfoldelsesmuligheder og kreativitet i arbejdet: *"Vi har da snakket lidt om det oppe i bageriet, hvor jeg synes det er godt i butikken (hvor der forhandles dagligvarer red.), men man har osse hørt en masse dårlige ting, at det er svært at arbejde med økologi i konditoriet, så jeg er da sådan lidt i tvivl. Det er svært at få tingene til at se ordentlige ud, det er sværere arbejdsgange, men nu har jeg jo kun hørt rygter, men jeg tror, at de holder stik nogen af dem. Ellers synes jeg, at det ville være lækkert med brød og sådan, hvis det ikke går ud over...det går vist ikke så meget ud over brødet i (den anden supermarkedskæde)".* Der er generel konsensus blandt informanterne om, at den økologiske brødproduktion har givet nogle langt mere vellykkede resultater og de her betragter de økologisk produktion som en måde at frembringe produkter af en høj kvalitet, både hvad an-

går arbejdsprocesmæssigt, udseende og smag. Så hvad brødproduktionen angår, udtrykker de sig alle positivt om de indholdsmæssige perspektiver i en sådan omlægning herindenfor. Ideelt set foretrækker de en omlægning til parallelproduktion, hvor man fortsat lavede konditorprodukterne på konventionel vis, men begrænsede den økologiske omlægning til kun at omfatte brød og boller. Denne tilkendegivelse fremgår ligeledes af det individuelle interview med bagermesteren.

Men blandt medarbejderne fremkommer der en anden bekymring, som overskygger denne positive velvilje overfor en delvis økologisk omlægning. Af erfaring ved man fra den anden kæde, at produktionsomkostningerne er steget med ca. 20 % efter den økologiske omlægning, hvilket fordrer en omsætningsstigning på nogenlunde det samme niveau. Og dette krav om en øget omsætning synes tydeligvis at udgøre den største betænkelighed ved at skulle omlægge til økologisk produktion, idet der hverken eksisterer fryse- eller lager- plads hertil under de nuværende forhold. Denne skepsis over de fysiske muligheder for at kunne producere økologisk på rentabel vis overskygger deres glimtvis positive tilkendegivelser overfor de faglige udviklingsorienterede perspektiver, som der også kunne ligge i sådanne arbejds- og produktions- mæssige ændringer.

Medarbejdernes miljøorientering i arbejdslivet – problemer og perspektiver

Gennemgående er det yderst sparsomt, hvor meget medarbejderne udviser tilbøjelighed til at diskutere og tale om såvel arbejdsforhold generelt som miljøforhold i arbejdslivet. Den centralistiske koncernledelsesstruktur levner ikke megen rum for lokale initiativer. I dét omfang, at sådanne finder sted foretages de altovervejende på vegne af samarbejdet mellem uddeleren og bagersvenden, dvs. de lokale ledere, som muligheden for forandringsperspektiver herved bliver betinget af.

Medarbejderne synes overvejende at være afkoblet fra at kunne foretage sådanne initiativer, idet de ikke indgår som ressourcepersoner i incitamentsstrukturen, der trods koncernens moderne islæt, fungerer ud fra nogle relativt traditionelt hierarkiske ledelsesprincipper. Medarbejderne udviser megen viden om deres egne specifikke arbejdsopgaver, som de dagligt gør sig erfaring med, mens produktionens mere overordnede og langsigtede betydning og perspektiverne i den ene strategi fremfor en anden synes temmelig fraværende i deres faglige orientering og horisont. Deres arbejdsmæssige identitet synes løsrevet og uforankret, hvilket giver sig udslag i en manglende inderliggjort forpligtelse overfor arbejdspladsen.

Der tegner sig således visse overensstemmelser med Zygmunt Bauman og Richard Senneth's teser om de moderne fleksible arbejdslivsforhold, hvor ustabiliteten betragtes som en dyd og en nødvendig fordring for at kunne begå sig på arbejdsmarkedet. Dette fører til en permanent rodløshed, hvor man hele tiden er på vej til et nyt sted af angst for at gøre sig afhængig af en arbejdsplads, der netop demonstrerer sin uafhængighed af éns værdi. Dette gensidige, men ikke ligeværdige, uengagement mellem medarbejderne og ledelsen på virksomheden omsættes til medarbejdernes udvendige arbejdsorienteringer.

Forholdet synes neutralt og konfliktfrit, men også uden den tyngde og substans, som kunne danne kimen til mere vedvarende kulturelle værdinormer blandt medarbejderne.

Koncernkædestrukturen er dobbeltsidig, idet der på den ene side praktiseres en stram harmoniseringspolitik, hvor der kræves en vis landsdækkende identisk produktudvalg, som der fordres langsommelige procedurer for at revidere. På den anden side bidrager den omfattende kædestruktur til et vist økonomisk ressourcefundament, der gør butikkerne samlet set mindre følsomme overfor enkelte udsving, hvorfor der eksisterer tid, rum og overskud til at kunne eksperimentere og afprøve nye strategier og produktionsmetoder.

Stress synes ikke at udgøre et påtrængende problem på virksomheden, hvor medarbejderne finder det muligt at værne og dvæle ved produkterne og generelt betragter rammerne for at kunne lave nogle gode kvalitetsprodukter for langt mere tilfredsstillende, end det er tilfældet som bager i et lille selvstændigt bageri, hvor man ofte er nødsaget til at gå på kompromis med sin faglige stolthed, idet man her er mere økonomisk sårbar og produktionen ofte bliver ”juppet igennem”. Fordelen ved ansættelse i et kædebageri ligger således meget i sikkerheden i det økonomiske fundament, mens ulemperne ligger i den omfattende kontrol og organisatoriske styring, der bremser for en fleksibel og eksperimentelt baseret produktudvikling. Den hyppige mangelvare indenfor moderne produktionsvirksomhed; Tid, forekommer således at udgøre en relativ tilgængelig ressource på virksomheden. Men i kraft af den usmidige organisationsstrukturens systematiserings- og reguleringskrav eksisterer der kun begrænset rum for medarbejderne til at udfolde deres faglige kreativitet herindenfor, idet produktindholdet og udbuddet betinges af de landsdækkende harmoniseringskrav.

Koncernledelsens indholdsmæssige politikudvikling synes at være præget af uigenkendskab for medarbejderne på denne virksomhed, idet de større strategiske ændringer med væsentlig betydning for de ansattes arbejdsvilkår udvikles på relativt lukkede præmisser, som skaber uforudsigelighed og utryghed og udelukker medarbejderne for at bidrage indholdsmæssigt med deres erfaringer heri. Koncernens overordnede organisationsprincipper synes snarere at vægte produktionens funktionelle smidighed, end at udvikle medarbejdernes faglige kompetencer og give plads til læringsrum, hvorigenem en mere solid fagkultur kunne forankres, hvilket sandsynligvis ville fremme forpligtetheden til virksomheden og den faglige omsorg for produkterne.

Koncernens måde at informere medarbejderne synes at være præget af tilfældighed og at udgøre et underprioriteret element. Dette afspejles i de svirrende og flygtigt verserende rygter om en mulig økologisk omlægning, hvor meningen, formålet, og perspektiverne heri forekommer temmelig fraværende og slørede, hvilket må formodes at gøre det vanskeligt for medarbejderne at tage dem alvorligt og engagere sig fagligt heri. Miljøpolitikens normative sigte indgår ikke som et tema i medarbejdernes arbejdsliv, idet den manifesterede retorik herom synes reduceret til rent afsætningsmæssige spørgsmål. Ho-

vedtendensen i materialet trækker ifølge min fortolkning i retning af medarbejdernes opfattelse af arbejdet som en relativ udvendig, grænsende til ligegyldig aktivitet, hvori der organisatorisk ikke prioriteres plads til medarbejdernes læringsmæssige perspektiver. Således synes der at være behov for en opblødning af ledelsesstrukturens énvejsdimensionalitet samt en øget opmærksomhed og anerkendelse af medarbejdernes faglige erfaringers betydning, der kunne danne grundlag for opbygningen af en egentlig kulturel arbejdsidentitet, som netop synes forholdsmæssig fraværende på virksomheden

Den indholdsmæssige afkobling af arbejdets mening og perspektiver bidrager ifølge min fortolkning til nogle flygtige og udvendige arbejdsorienteringer hos medarbejderne, selvom der også forefindes mindre ansatser til faglige refleksioner over arbejdets mulighedsbetingelser. Men disse synes overvejende snævert afgrænset til lokale og partikularistiske arbejdsrelaterede overvejelser, som sjældent forbindes med hverken miljøspørgsmål eller bredere samfundsmæssige forhold i det hele taget. Den glimtvis miljøorientering, som fremtræder, synes primært at have rod i hverdagslivserfaringer og i den offentlige miljødiskurs, mens der ikke ses anknytninger til forbindelse mellem arbejdets og hverdagslivets miljøorientering.

6. Konklusion.

Jeg er nu nået frem til at skulle konkludere på afhandlingens problemstilling. Konklusionen falder i to dele. Jeg konkluderer først på analyserne p.b.a. mit arbejdsspørgsmål, for derefter at konkludere på hovedproblemstillingen

Konklusion på arbejdsspørgsmål

Mit praksisrelaterede arbejdsspørgsmål har udgjort ledetråden for min empirisk-analytiske afsøgning og har fungeret som et afklarende del-spørgsmål til belysning af min hovedproblemstilling. Dette arbejdsspørgsmål har således fungeret som et redskab til at anskueliggøre såvel medarbejderes *faktiske* miljøpolitiske rolle som deres *socialt-subjektive* miljøforestillinger, som kan angive *mulighedsperspektiverne* for medarbejdernes miljøpolitisering. Spørgsmålet lød:

Hvilken rolle spiller medarbejdere i virksomheders miljøpolitiske strategier og praksisser og hvilken betydning tillægges arbejdslivets miljøtematisering for medarbejdernes sociale og subjektive fortolkning af miljøforhold – lokalt i deres arbejdslivskontekst og i et alment samfundsperspektiv?

Konklusion på arbejdsspørgsmål i relation til primærcasen

Først konkluderer jeg på arbejdsspørgsmålet på baggrund af analysen af virksomhed A – min primærcase. Overordnet kan jeg konkludere, at medarbejdernes synes at have en rolle i miljøpolitikken på et konkret-praktisk og afgrænset niveau. De indgår som fagligt kompetente ”redskaber” til vurdering af miljøprodukternes funktionalitet som et led i virksomhedens topstyrende miljøpolitiske salgsprofilerende strategi. Denne miljøpolitik fordrer deres tilpasning i henhold til de autoritative og professionelt udformede certificeringskriterier.

Medarbejdernes miljøpolitiske rolle synes fraværende i den overordnede udviklingsstrategi, men de indgår i praksis som en nødvendig vidensressource i kraft af deres faglige kompetencer og erfaringshorisont. Heri indgår de som indirekte udviklere af de miljørigtige produkter i samspil med miljøkoordinatorens miljøviden og leverandørernes salgsmotiverede produktudviklinger. Miljøpolitikken principielle *tematisering* af arbejdets indholdsmæssige – miljørelaterede – dimension synes hovedsageligt fortrængt i de daglige arbejdspraksisser, hvor den indlejrede – og af ledelsen påkrævede produktivitetsoverretning synes uændret. Deres begyndende indholdsmæssige og moralske arbejds- og produktorientering via miljøspørgsmålets lokale tematisering forskydes og tilpasses således til virksomhedens uforandrede traditionelle ekspansionsoptik. Således fremføres medarbejdernes *individuelle* fagligt forankrede miljøperspektiver overvejende som fastlåste subjektive ambivalenser og pragmatiske håndteringsstrategier overfor de dikotome

krav mellem indholdsmæssig moralsk miljøorientering og instrumentel effektiv produktivitetsoverretning.

I mine overordnede analytiske afsøgninger af medarbejderes demokratiske miljøpolitiserende rolle synes disse perspektiver at fortrone sig, idet de undermineres af virksomhedens økonomisk nyttekalkulerende diskurs, som antager hegemonisk status og lukker horisonten for en videre faglig og social politisering af miljødiskursen. Denne økonomiske diskurs udformes i det daglige arbejdsliv som en gennemgribende *tidsdiskurs*, der barrikaderer for medarbejdernes miljøorienterede og sociale faglige horisontudvidelser. Tidsdiskursen synes medarbejderne endvidere selv at være indfanget i, hvilket eksemplificeres af deres indvilligelse i at minimere arbejdslivets sociale rum for til gengæld at vinde mere fri tid.

Min konklusion på mit arbejdsspørgsmål på baggrund af analyserne af virksomhed A forlyder således, at medarbejdernes rolle i virksomhedens miljøpolitik er reduceret til implementeringsdelen og overvejende er af funktionel art. Dette betyder, at virksomhedens tematisering af miljøspørgsmålet - ved at gøre den til en del af sin samlede profil - primært inciterer de instrumentelle og produktivitetsoverrettede aspekter af miljøspørgsmålet i arbejdslivet med medarbejdernes ambivalente arbejdsorienteringer til følge. Idet virksomhedens overordnede miljøstrategi er udformet afkoblet fra medarbejdernes faglige erfaringsbaserede orienteringer, afspejles tendenser til, at medarbejdernes faglige orienteringer instrumentaliseres til individualiserede tilpasningsstrategier, mens deres faglige miljøorienterede udviklingsperspektiver kun kan identificeres glimtvist. Deres individuelt fremkomne miljørefleksioner formår kun sjældent at blive udvekslet indbyrdes i hverdagen, hvilket forstærker de individualiserede ambivalensers fortrængte lukkethed. Arbejdsorganisationens individualiserede incitamentsstrukturer synes at cementere miljøorienteringen til handlingslammende ambivalenser, hvor de faglige, sociale og miljømæssige orienteringer fastholdes til dikotomiske og indbyrdes udgrænsende størrelser.

De modsigelsesfyldte produktionsbetingelser kommer til udtryk som subjektive ambivalenser hos medarbejderne i deres skildringer af deres faglige værdigrundlag. I deres normer for god arbejdspraksis er to konkurrerende orienteringer, som forenklet kan fremstilles som henholdsvis den tilpassede *produktivitetsoverretning* og den fagligt forankrede *miljøorientering*. Produktivitetsoverretningen har indoptaget tempokravene som en kilde til faglig stolthed. Miljøorienteringen er kendetegnet ved en værdiladet og moralsk omsorg for arbejdets indhold og udfald, d.v.s. produktionsprocessens og produktets indvirkning og betydning på udøverens sundhed, kvalitetssans og produktets samfundsmæssige relevans. Disse 2 svært forenelige orienteringer synes at indgå i et ulige konkurrenceforhold i kampen om at udgøre fundamentet for medarbejdernes fagkulturelle og praksisser, idet man dagligt oplever den moralske indholdsdimension blive fortrængt af kravet om effektivisering af arbejdsudførelsen.

Miljøspørgsmål synes dog i stigende grad at have vundet indpas indenfor medarbejder-nes fagkulturelle offentlighed i form af en markant øget opmærksomhed på fagets arbejds miljøproblemer. Denne offentligheds historisk forankrede inklusion af miljøforhold afspejles i deres fremførte faglige selvforståelse, som de kobler med den historiske miljøpolitiserende udvikling indenfor deres fagkulturelle offentlighed. Den fagkulturelle øgede opmærksomhed og politiske inklusion af arbejdets sundhedsskadelige konsekvenser har således medvirket til at skærpe deres bevågenhed overfor miljøforhold – en bevågenhed som synes relativt indoptaget som en integreret del af deres faglige orienteringer. Denne fagkulturelle nyorienterings lokale udtryk på virksomheden viser sig gennem de særligt miljøorienterede medarbejderes påvirkning og motivering af de ”mindre miljøvillige” – et arbejde som understøttes af både medarbejderkollektivets egalitetsprincip om lige arbejdsvilkår og af den fagkulturelle offentligheds politiske tematisering og prioritering af arbejdets sundhedsrisici som indsatsområde.

Men det forekommer medarbejderne vanskeligt at omsætte disse principielle og overordnede betragtninger til praksis i deres arbejdsliv, hvor dagsordenen primært sættes efter de økonomiske betingelser som alt andet - selv den selvbestaltede miljøstyringsstrategi - må vige for eller tilpasses i forhold til. Virksomhedens miljøpolitik og medarbejdernes miljøorientering bliver således begrænset og betinget af disse effektivitets- og tempo- initierende diskurser, som netop af ledelsen italesættes som trusler mod det sociale livsgrundlag og derfor får primat over alle andre hensyn af såvel faglig, social eller miljømæssig karakter.

Denne organisatoriske fortrængning af medarbejdernes subjektive miljøpolitiske potentialer kunne man forvente omsat til deres passive apati eller ligegyldighed overfor miljøforhold, men dette mener jeg langtfra er tilfældet. Tværtimod afspejler min antropologisk-fænomenologiske analyse deres gennemgående åbenhed for at inkludere miljøhensyn i deres arbejdspraksisser, idet de - trods de beskrevne praktiske vanskeligheder med at forene miljøhensyn med just-in-time-logikkens vilkårlighed og stramme tidskrav – principielt anerkender miljøkravenes sundheds- og samfunds- relevante fordring. Deres begrænsede normative *handlingsperspektiver* i arbejdslivet synes således ikke at have affødt en entydig modvilje mod miljøkravene, men udtrykkes i deres ambivalente distinktioner mellem arbejdets fakticitetskrav og deres konstitutive omsorg for sundhed og miljø.

Deres ambivalente miljøorienteringer kan endvidere muligvis tolkes i lyset af deres egne plurale bud på deres miljøkonceptioners sammensatte karakter. Disse beskrives som skabt, inspireret, udfordret og udviklet *på tværs* af deres samfundsmæssige livssfærer, hvori arbejdslivets konkrete erfaringer med miljøforhold indgår som et betydningsfuldt led i et komplekst samspil med hverdagslivserfaringer, mediepåvirkninger, historisk overleverede værdinormer etc. etc. Alle disse facetter indgår i medarbejdernes pluralt

konstruerede miljøforestillinger, som åbner op for tværgående tematiseringer af diskrepansen mellem medarbejdernes producentrolle og deres rolle som samfundsborgere, hvoraf sidstnævntes politikpotentiale kun lader sig udfolde i arbejdslivet i begrænset omfang. Den fagpolitiske dagsordens betydning for deres subjektive miljøorientering skal således ses i sammenhæng med de øvrige hverdagslivserfaringer, der konstitueres på tværs af livssfærernes erfaringer og refleksions- og dannelsesprocesser, hvilket udgør den subjektivt sammensatte *livshistorie*. Den politiske producentrolle perspektiveres og influeres således miljøpolitisk af *såvel* arbejdslivets konkrete erfaringer *som* andre facetter i tilværelsen, hvilket måske netop kan løsne op for arbejdslivets afpolitiserede og formaliserede miljøimplementeringer.

Håb

Producentrollens overordnede rammebetingelser udgør således ikke den *samlede* fortælling om medarbejderes miljøforestillinger, idet både de fagkulturelle politiseringsprocesser og de subjektive hverdagslivserfaringer spiller ind og konstituerer medarbejdernes sammensatte miljøperspektiver. Men udover disse sammensatte livshistoriske afsæt for medarbejdernes sociale og faglige miljøpolitiseringer, findes der i materialet yderligere 2 konkrete facetter, som nuancerer de overordnede produktionsdynamikkens fortrængning af medarbejdernes miljøpolitiske potentialer. Det ene modificerende aspekt består af nogle konkrete og særlige kendetegn ved netop *denne* virksomheds miljøpolitiske praksisimplikationer. Det andet aspekt er kommet til syne via det metodisk intenderede forsøg på at skabe et kunstigt samtalerum for medarbejdernes mulige miljøperspektiver i arbejdslivet.

Det første konkrete "håb" for medarbejdernes miljøpolitiske potentialer på virksomheden udgøres af deres daglige samarbejde med miljøkoordinatoren, der fremstilles og fremstår som en demokratisk indstillet repræsentant for den ekspertlige miljøoffentlighed. Det særegne ved dette samarbejde synes at udgøres af den konkret-praktiske ligeværdighed imellem medarbejdernes fagkulturelle offentligheds erfaringshorisont og en "demokratisk version" af den ekspertkulturelle offentlighed – personificeret via miljøkoordinatoren. Hendes styrke synes at ligge i, at hun på den ene side befinder sig i et vidensmæssigt underordningsforhold til det fagkulturelle vidensresssovoir og på den anden side adskiller sig fra deres øvrige forestillinger om den miljøekspertlige offentligheds ofte symbolsk ladede dogmer om "miljøkorrekt adfærd". Derimod synes hun at gøre brug af sin miljøviden med afsæt i og på foranledning af trykkernes faglighed. Personaliseringen af miljøpolitikken – via hendes konkrete dialog og samarbejde med trykkerne – synes at have været en ikke uvæsentlig kilde til deres gennemgående positive og reflekterende opfattelser af miljøomlægningsprocessers betydning i arbejdslivet, hvilket yderligere bestyrkes af hendes omsorgsfulde anmodninger om at prioritere sundhed og miljø *før* hensynet til produktiviteten.

Derfor mener jeg, at dette samarbejde afspejler et tværhorizontalt og lærerigt møde mellem 2 sektoriserede del-offentligheder; nemlig den ekspertlige miljøoffentlighed og den fagkulturelle offentlighed. I min analyse af medarbejdernes modvilje mod den ekspertlige miljøoffentligheds story-line; genbrugspapir som definatorisk miljørigtigt, kritiseres denne netop for at være afkoblet fra praksis og det konkrete arbejdslivs erfaringer. Heroverfor synes deres møde med en miljøfaglig ekspert, der netop respekterer og anerkender deres faglige indsigter og tager dem alvorligt i sin professionelle praksis, at have udgjort en medkonstituerende faktor for deres faglige inklusion af miljøspørgsmål. Således synes hendes ekspertlige miljøfaglighed at bryde med medarbejdernes hidtidige forestillinger om den offentlige miljødiskurs' eksklusion af faglige praksiserfaringer.

Den af Hager præsenterede intenderede opløsning af skellet mellem symbolisme og materialitet, synes således hos medarbejderne at trække i retning af en politisk sondring mellem deres egen fagligt forankrede miljøopfattelse og mere symbolsk ladede kontekstafhængige miljøforeskrifter. Materialet indikerer således deres gennemgående skelnen mellem miljødiskursens dogmatiske adfærdskrav (oversat til dagligsprog "politisk korrekthed") og den praktiske erfarings- og mulighedshorisont, der netop tager afsæt i stofligheden; i deres genstandsmæssige erfaringer i omgangen med tingene. Sådanne faglige praksiserfaringer fremstår i medarbejdernes kritik af den sandhedskonstruerende offentlige miljøtematisering som ekskluderede, hvilket afspejler deres efterlysning af de direkte producenters legitime politiske rolle i miljødiskursen ud fra *deres konkrete videnshorisont*. Dette aktualiserer relevansen af min problemstillings underliggende erkendelsesinteresse, nemlig at afsøge medarbejderes praksisperspektivistiske miljøforestillinger som politiske bidrag til miljødiskursen.

De kontingente muligheder for miljøorienterede faglige praksisser og kompetenceudvidelser – konkluderer jeg som *kimvist* udfoldet via samarbejdet med miljøkoordinatoren - *trods* ledelsens udtalte rent salgsstrategiske motivation for at bringe miljøhensyn på virksomhedsdagsordenen. Og *trods* det rent rationalistiske slagsstrategiske incitament til at lade sig miljøcertificere som et led i den samfundsmæssige økologiske modernisering. I denne beslutning indgår ikke nogen former for udviklingsorienterede og samfundsrelaterede perspektiver, der rækker udover denne salgsstrategiske argumentation. Tværtimod italesættes strategien som en rent salgsekspanderende mulighed, som søges implementeret med mindst mulig forandring indadtil, idet organisationsstrukturen ønskes bevaret. Dette samstemmer med ledelsens modvilje mod at ansætte udviklingsmedarbejdere, idet de eksisterende kompetence- og kommandostrukturer betragtes som de mest hensigtsmæssige og effektive og som ekspliciteret målsætning ønskes bevaret med mindst mulige organisatoriske forandringer.

Men heri indikeres betydningen af at kunne sondre mellem retorik og praksis, idet miljøkoordinatoren i sin praksis på virksomheden – og i særdeleshed i sit samarbejde med trykkerne – netop *handler* ud fra miljøudviklende perspektiver. Hendes rolle som deres

sundheds- og miljøforbedrende ”advokat” udspiller sig netop ved dels at understøtte dem i at tage hensyn til deres helbred i arbejdsudførelsen og dels ved at gøre praktisk brug af sin ekspertviden ved at sætte undersøgelser i gang ved enhver mistanke om ”snyd” med MAL-kodernes organiske værdi. I hendes praktiske navigation mellem tid og miljøhensyn, synes hun i høj grad at operere udviklingsorienteret, både i forhold til at anspore medarbejderne til at prioritere sundhed højere end effektivitet samt i forhold til at lægge pres på leverandørerne til kontinuerlige forbedringer af produkternes miljøstandarder.

Det andet konkrete håb for medarbejdernes miljøpolitiserende rolle i arbejdslivet, mener jeg bliver reflektorisk udfoldet igennem det løst strukturerede gruppeinterview og gennem mini-fremtidsværkstedets tematisering af deres egne faglige fremtidsperspektiver og værdinormer for kvalitetsprodukter. I gruppeinterviewet giver *selve konstitueringen* af et sådant samtalerum anledning til deres indbyrdes faglige diskussion og idéudveksling om deres individuelle erfaringer med forskellige mulige arbejdshåndteringsmuligheder. Herigennem kommer behovet for sådanne faglige udvekslingsrum for dem selv til syne via deres opmærksomhed på arbejdslivets mangel herpå i dagligdagen.

Denne intersubjektive refleksion over arbejdslivets tidsmæssige og sociale intensivisering, betragter jeg som deres begyndende politisering af virksomhedens *tidsdiskurs*. Jo mere denne diskurs fremsættes i et individualiseret og af-socialiseret arbejdsliv, des bedre muligheder har den for at antage hegemon status. Og omvendt desto oftere medarbejdere mødes og reflekterer *med hinanden* om tidsintensiveringens udgrænsning af arbejdslivets kvalitative facetter, des bedre kan denne lokale fagoffentlighed oprustes politisk og reflektorisk til at perspektivere og modificere tidsintensiveringens naturaliserede sandhedsværdi. Medarbejdernes sociale opmærksomhed mod tidsdiskursens definatoriske lukkethed kan således føre til politisering af forhold som netop er blevet tendentielt udgrænset af denne diskurs. Og dette fører mig videre til essensen af min arbejdstese, der netop omhandler *medarbejdernes arbejdslivsforankrede lokale og samfundsrelaterede fortolkninger af miljøforhold*. Således betegner jeg sådanne tidsperspektivistiske samtale-frirum som uomgængelige afsæt for medarbejdernes fagligt forankrede miljøpolitiseringer, hvilket netop synes påfaldende fraværende på denne virksomhed.

Denne erkendelse af værdien af frirum i arbejdslivet kan næppe betegnes som ny og banebrydende indenfor arbejdslivsforskningen, men det interessante i dette eksempel er *den åbenlyse udfoldelse* af denne fordring i denne konstruerede samtale. Perspektiverne heri blev yderligere tydeliggjort i det gennemførte mini-fremtidsværksted, hvor de tre deltagere fremsatte deres miljøinkluderende visioner for faget og i udpræget grad inddrog miljøperspektivistiske hensyn i deres normative skildring af ”den gode tryksags” stofflige indholdskrav. Og denne inklusion af miljøforhold i deres faglige kvalitetsforståelser afspejlede deres reflektoriske kobling af deres faglige erfaringshorisont med et veludviklet kendskab til fagets miljøkonsekvenser, hvori de samfundsmæssige almene

hensyn – spørgsmålet om produkternes samfundsmæssige nytte – endvidere blev bragt på bane. Jeg mener, at disse 2 seancer aftegner nogle væsentlige pointer for mit arbejds-spørgsmål, nemlig at medarbejderne på denne virksomhed i høj grad har miljøspørgsmålet indeholdt i deres faglige værdiorienteringer og at denne miljørefleksive faglighed også indeholder bredere almene samfundsspørgsmål om kunstigt skabte behov, der ødelægger vort fælles ressourcegrundlag.

Det sociale møde med den anden - som Bauman beskriver som den eneste kilde til moralsk refleksion og social forpligtelse - synes således begyndelsesvist afspejlet i dette konstruerede sociale rum, hvor miljø indgår som et moralsk og betydningsfuldt tema for dem alle og indtager en central placering i deres fremsatte ønskeforestillinger om fagets udviklingsperspektiver. Uforeneligheden mellem miljø og arbejdsliv som Bauman endvidere påpeger, synes således muligt at overskride i medarbejdernes opfattelse heraf, idet miljøspørgsmålet indgår som en vedkommende faktor i deres faglige visioner for en fællesfaglig fremtidshorisont.

Disse perspektiver tilsløres af virksomhedens tidsdiskurs, der bidrager til stivnede fortrængende ambivalenser i dagligdagen, men ambivalenserne lader sig bringe i bevægelse via mødet med andre – med det tilsvarende praktiske erfaringsgrundlag - under uformaliserede rammer, hvis det formår at bevæge sig videre end et pusterum fra hverdagens stress, og fungere som afsæt til udfoldelse af producentrollens miljøinkluderende refleksivitet. Håbet for disse medarbejderes fagligt forankrede og samfundsrelaterede miljøfortolkninger ligger således i den indbyrdes faglige samtales realisering af disse reflektoriske dispositioner for at tematisere miljøspørgsmålets betydning for de faglige praksisser, indsigter og værdier. Sådanne kontinuerlige uformelle møder mellem medarbejderne indeholder muligheder for at realisere og konstituere mere manifesterede konstellationer af de lokale fagoffentligheder, der allerede ligger latent mellem medarbejderne, men som ikke formår at fæstne sig i dagligdagen, da denne i udtalt grad er elimineret for sådanne møder.

Jeg vil således konkludere, at mit materiale belyser, at medarbejderne gør sig ganske vidtrækkende og detaljerede forestillinger om miljøets betydning og perspektiver i deres faglige kontekst og i et normativt samfundskritisk perspektiv. På tværs af materialets metodiske fremstillingsformer afspejles en ganske omfattende fagligt funderet refleksion, irritation, kritik og politisk forholden sig til miljøspørgsmål både på virksomheden og af bredere samfundsrelateret karakter blandt disse medarbejdere. Refleksioner der ofte er affødt af deres direkte berøring heraf - i form af de ændrede krav til arbejdsudførelsen - men som ofte fører til videre refleksioner over arbejdets miljømæssige betydning i et samfundsperspektiv. Disse refleksioner udtrykkes individuelt som ambivalente frustrationer over de modsigelsesfyldte produktionsbetingelser, som hele tiden reducerer miljøorienteringen til at være betinget af og underordnet ydre strukturelle forhold, som man som medarbejder føler sig afmægtig overfor.

Medarbejdernes refleksioner tager forskellig retning i de individuelle interviews og i gruppeseancerne. I deres refleksioner i de individuelle interviews over disse samfundsmæssige paradokser synes de således at sætte sig udover deres medarbejderrolle i kraft af dennes horisontale lukning og over i en offentligheds- og hverdagslivsrelateret samfundsborgerrolle, som højere grad er løsnet fra arbejdslivets hegemoniske tidsdiskurs, der overvejende inciterer og fordrer deres produktivitetsorienterede rutinisering og dermed *fravær* af refleksion og myndighed. I de to gruppeseancer, hvor deres social samtale foregår *på basis* af medarbejdernes fællesskabsgenererende producentroller, bevæger de sig derimod væk fra arbejdslivets lukkende tidsdiskurs og over i arbejdslivets mulighedshorisonter. Denne åbne politisering af producentrollen synes netop bestyrket af det sociale mødes bevægelse *væk* fra arbejdslivets ensomme afsondrethed og *over* i sociale horisonter, der bibringer mod til at stå fast på producentrollens faglige og sociale værdi og gyldighed – *også* i tematiseringen af faglige bud på samfundsmæssige miljøproblemer.

Medarbejdernes fagligt forankrede miljøpolitisering viser sig således i kimform, hvor jeg vil konkludere, at perspektiverne for medarbejdernes miljøpolitisering findes og tager afsæt i et integreret fagligt fundament, som kan udvikles og udvides på basis af kontinuerlige sociale tematiseringer af arbejdets indholdsmæssige værdi og samfundsmæssige betydning. Den intersubjektive udveksling og gensidige refleksion over arbejdets praksis og fakticitet udgør således en uomgængelig kilde for realiseringen af en udvidet miljøtematisering af producentrollen.

Konklusion på arbejdsspørgsmål i relation til virksomhed B, C og D

Analysen af de tre øvrige brødproducerende virksomheder – hvoraf B adskiller sig radikalt fra C og D – viser en analogi til virksomhed A ifht. medarbejdernes ambivalens mellem producentrollens fakticitetsprægende indsnævring og potentielle faglige mulighedshorizont. Den lukkede horisont er dog langt mere fremtrædende, idet både den ledelsesstrategiske inklusion af medarbejderne og den fagkulturelle offentlighedsidentifikation står langt svagere på disse virksomheder. Trods deres indbyrdes forskelligheder – og analysernes overfladiske udbliksanalytiske karakter – mener jeg, at man lidt forsigtigt kan konkludere følgende på baggrund af mit arbejdsspørgsmål: Alle tre er kendetegnet ved en entydig ledelsesstruktur – enten i form af en ildsjæl som lokal leder eller i form af en centralistisk ledelsesstruktur. Hvad der navnlig karakteriserer dem alle tre – i forskellig udformning – er de pågældende ledelsers manglende inddragelse, anerkendelse og inklusion af medarbejdernes faglige erfaringsbårne kompetencer i sine miljøpolitiske overvejelser og planlægning – og kun i begrænset omfang - i implementeringen heraf. Implementeringerne og de heraf følgende arbejdsændringer relaterer sig derfor kun i meget ringe omfang til medarbejdernes faglige orienteringer, som forekommer løsrevne og fragmenterede uden myndighedsgenerende fagkulturel forankring.

For virksomhed B's vedkommende afspejler dette forhold sig i den ledelsespraktiserede underkendelse af alle former for konventionelt baserede faglige kvalifikationer, som fordrer funktionel omskoling i pagt med de biodynamiske produktionsprincipper. Miljølæringen fremsættes som et autoritativt og indiskutabelt krav til medarbejderne, hvorom der ikke synes at udfolde sig indholdsmæssig diskussion og politisering af denne ideologi's fordrede praksisser blandt medarbejderne indbyrdes eller mellem medarbejderne og lederen. De sociale relationer medarbejderne imellem synes – som følge heraf – ikke at være præget af faglige problemstillinger, som man netop understreger at man helst ser sig fri for at drøfte i frokostpausen. Til gengæld fremhæves sammenholdet blandt medarbejderne – underforstået den gensidige solidaritet og samhørighed – som en af de absolutte fordele ved at være ansat på virksomheden.

Deres ansættelsesforhold synes afgjort at have påvirket deres opfattelse af miljøproblemers betydning, som er blevet skærpet herigennem, og denne lokale miljøforståelse omsættes til en stolthed over at være producenter af nogle kvalitetsprodukter, som de udtrykker en sanselig – smagsfunderet – relation til og identifikation med, hvilket indikerer en begyndende indholdsmæssig orientering, som muligvis kunne udgøre en kilde til en miljøorienteret faglighed. Den italesatte diskurs, som hævder en dualisme mellem de faglige praksiserfaringer og de teoretisk-kognitive miljøforestillinger synes at afspejle den autoritative arbejdsdeling herimellem og medarbejdernes demokratiske afkobling herfra, hvorved de faglige orienteringer reduceres til rutineret arbejdsudførelse af de teoretisk funderede og ideale miljøorienterede produktionskrav. Den skarpe adskillelse mellem håndens og åndens arbejde; medarbejdernes praktiske arbejdsudførelse og ledelsens idealistiske planlægning og styring herud fra, synes ikke at virke ansporende på medarbejdernes miljøorienterede udvikling af deres faglighed, selvom jeg betragter deres sanselige kvalitets- og miljørelaterede produktorientering som en indikation i denne retning.

Virksomhedens idealistiske biodynamiske miljøpolitik synes medarbejderne således at have et ambivalent forhold til, idet den på den ene side opleves som verdensfjern og abstraktliggjort, hinsides de praktiske erfaringer, og på den anden side værdsætter de ideologiens produktorientering, som giver dem mulighed for at frembringe nogle produkter af høj kvalitetsstandard. Ambivalensen håndteres ved en pragmatisk selektion i ideologiens praktiske implikationer, hvor de overgribende teoretisk-abstrakte idealforestillinger frasorteres, mens arbejdets indholdsmæssige dimension – produktomsorgen – inkluderes som en del af fagligheden.

Endvidere synes ledelsens ideologisk styrede ledelsespraktikker at udgøre en medvirkende faktor til medarbejdernes sociale orientering. Deres veludviklede og vigtige sociale fællesskab udgør en væsentlig motivation for deres fortsatte ansættelse på virksomheden. Dette sociale fællesskab mener jeg kan tolkes som et oppositionelt socialt mod-

svar til ledelsens prædefinerede miljø- og produktionsopfattelse – i en slags os-og-dem-kollektivistisk orientering. Ikke forstået som en manifest modmagtstrategi, men snarere som en sub-kulturel social integrationsfaktor, der næres af en social samhørigheds- og identifikationskilde, som inkluderer en praksis- og sansebetonet produktorientering. Denne sociale orientering mener jeg blandt andet afspejles af deres erklærede fastholdelse af ligelønsprincippet, samt af deres fremhævelse af ”det gode sammenhold” blandt medarbejderne som det væsentligste positiv ved ansættelsen.

Hvad angår virksomhed C og D, som jeg vælger at konkludere samlet på i lyset af deres analoge organisationsstrukturer under den samme concernledelse, kan jeg konkludere at deltagelsen i miljøpolitikken i endnu mere udtalt grad planlægges, besluttet og implementeres afkoblet – ikke blot fra medarbejdernes direkte indflydelse herpå – men også i vid udstrækning hinsides deres underretning om de miljøpolitiske perspektiver, tiltag og beslutninger, som sidenhen skal vise sig at få betydning for deres faglige udfoldelsesmuligheder og deres oplevelse af kontrol i arbejdet. I det økologiske bageri viser dette sig ved en ensidig prioritering af bageri- og butiksledelsen i den uddannelsesmæssige oprustning. Dette sker i pagt med den centralt besluttede økologiske omlægningsstrategi, hvis indhold endvidere er indsnævret til en instrumentel indoptagelse af rent salgsfremmende produktionsændringer.

Medarbejdernes subjektive og faglige ressourcepotentiale synes på ingen måde tematiseret eller indtænkt som en ressource i denne udviklingsproces og denne efterrationaliserede mangler synes endnu mere fremtrædende hos det endnu-ikke-økologiske bageri, hvor medarbejderne modtager forvirrede og modsatrettede signaler, om hvorvidt denne strategi skal efterfølges på deres arbejdsplads. Denne formaliserede, topstyrede og rent salgsstrategiske miljøpolitik synes blottet for opmærksomhed på arbejdets indholdsmæssige dimension, og på de faglige vurderings- og kvalitetskriterier, der ligger indlejret heri. Miljøpolitikken indholdsorientering reduceres til en salgsstrategisk instrumentel logik, hvorved den subjektive dimension af arbejdet – nemlig dets udøves subjektive og faglige værdiorienteringer - ikke indgår som relevante facetter i denne politik og ikke engang formår at lade sig tematisere – tilsyneladende hverken centralt eller lokalt på det enkelte bageri.

I det økologiske bageri synes der dog at have foregået en vis miljøorienteret udvikling af den faglige horisont via de miljøinciterede krav til arbejdsprocesserne om rendyrket brug af økologiske råvarer, hvilket har begrænset råvareudbuddet og fordret omfattende faglige eksperimenter for at kunne frembringe nogle fagligt tilfredsstillende resultater. Endvidere har disse indholdsmæssige krav bestyrket ekspedienternes indsigt i produkterne og udstyret dem med en tryghed og autencitet i deres vejledning af kunderne. Disse aspekter fremstilles som faglige forbedrings- og oprustningstiltag som en direkte følge af den økologiske omlægning. Men de forbliver salgsstrategiske incitamenter, idet de

ikke formår at løfte sig videre end dette traditionelle formål og bevæge sig i en mere selvstændig faglig miljøtematiserende og samfundsrelevant retning.

Miljøspørgsmålets sociale betydning og konsekvenser tematiseres ikke i materialet fra de 2 bagrier. Dette tolker jeg dels i lyset af den individualiserede ledelsesoverdragelse af miljøviden, som snarere inciterer individualiseret efterlevelse heraf end indbyrdes debat. Koncernens markedsaffirmative miljøstrategi synes at lukke for politisk refleksion og diskussion, idet betingelserne herfor er sat på forhånd og målsætningen reduceres til en afpolitiseret konsensuel strategi om øgede ekspansionsmuligheder, som ingen ansatte kan erklære sig uenig i og som i øvrigt ligger uden for deres kompetencefelt at bringe til debat.

Men en anden langt væsentligere begrundelse for denne begrænsede faglige miljøorientering, mener jeg skal findes i lyset af fraværet af fagkulturelle fælles orienteringer, hvilket træder eklatant frem hos virksomhed D. Dette i modsætning til de fagkulturelle orienteringer hos medarbejderne på virksomhed, A som jeg vil karakterisere som fagkulturelt veludviklede, rodfæstede og socialt forankrede, og på virksomhed B, som jeg vil karakterisere som et socialt arbejdskulturelt fællesskab.

Heroverfor adskiller både virksomhed C og D sig fra disse karakteristika, idet både den fagkulturelle og den sociale orientering synes ganske uudviklet og fragmentarisk, hvilket jeg konkluderer som væsensbetydende grundforudsætninger, som udgangspunkt for at kunne kapere – inkludere – miljøorienterede praksisser og perspektiver i sit arbejdsliv. Såfremt den identifikatoriske og myndighedsgenererende faglige orientering står svagt og løsrevet fra en fælles social sammenhæng, forekommer det vanskeligt at inkorporere miljøorienterede perspektiver. Hertil fordres et fagligt fundament at bygge videre på, og disse medarbejders faglige orienteringsløshed synes at udgøre et for skrøbeligt fundament til at kunne overskride den rene funktionelle tilpasning, som jeg mener, at deres miljøorienteringer i store træk kan fortolkes som et udtryk for. Den centralt fastsatte miljøpolitik manglende forpligtelse over for medarbejdernes mulige miljøkompetencer omsættes således til en tilsvarende uforpligtethed; ikke bare overfor miljøpolitikken, men overfor virksomheden som sådan, hvilket afspejles i begge virksomheders voldsomme personalegennemstrømning.

Konklusion på hovedproblemstilling

I det følgende konkluderer jeg på min hovedproblemstilling. Dette gøres i første omgang på baggrund af mine teoretiske samtidsdiagnostiske repræsentanters bud på medarbejders politiske potentialer i miljøforhold, som fremgår af kapitel 3.5. Hernæst vil jeg bringe ovennævnte konklusioner på arbejdsspørgsmålet i dialog med den teoretiske konklusion på min hovedproblemstilling. For hukommelsens skyld repeteres min hovedproblemstilling, som lød:

Hvorledes kan medarbejderes faglige og praktiske fællesskaber indgå som "politiske stemmer" i den offentlige tematisering af miljøspørgsmålet? Herunder diskuteres de omfattende ekspertlige, institutionelle og markedsstrategiske miljøreguleringsbestræbelser overfor mere demokratisk og tidsmæssigt vidtrækkende bæredygtighedsperspektiver af socio-kulturel karakter til overskridelse af den dominerende professionaliserede miljødiskurs.

Som vi husker fra kapitel 3.5 angav teoriernes samtidsdiagnoser et implicit demokratisk behov for udfoldelsen af medarbejderfællesskabers politiske rolle i den samfundsmæssige miljøtematisering, men bidrog kun i meget begrænset omfang til nogle handlingsorienterede bud på, *hvorledes* disse fællesskaber kunne indgå som "politiske stemmer" i dette spørgsmål. De bidrager alle på forskellig vis til at gyldiggøre spørgsmålets relevans, idet kritikken af professionaliseringens, institutionaliseringens og markedsførelsens dominans i miljødiskursen ligger indlejret i alle 4 teorikonstruktioners normative demokratiske og moralske approach. Men herefter hører ligheden mellem teorierne dog også op, idet forskellige aspekter, magtstrukturer og modsigelser vægtes som begrundelsesmodus for medarbejderes fortrængte miljøpolitiske rolle. Dette fører endvidere til nogle forskellige håb for medarbejderes realiserede myndighed som producenter og socialt forpligtede medmennesker.

Dette håb ser Hajer og Beck indlejret i senmodernitetens reflektive og politisk-kulturelle indsigtfulde lægmænd og hos Beck i særdeleshed hos den reflektive medarbejder, som netop indeholder en enestående mulighed for at forholde sig kritisk til arbejdets samfunds- og miljø- mæssige betydning. Hos Negt ligger håbet i medarbejderes umiddelbare erfaringshorisont og subjektive ambivalenser, som udgør afsættet for konstitueringen af faglige offentligheder, der kan løfte de subjektive ambivalenser ud af deres lokale afsondrethed og udvide horisonten til begribelse og politisering af samfundsmæssige modsigelser. For Bauman er håbet mimetisk og moralsk forbundet med menneskers konkrete møde med hinanden.

Jeg vil derfor konkludere, at medarbejdere *kan* og indgå som politiske stemmer i den offentlige tematisering af miljøspørgsmålet ved at denne politikdannelsesproces *tager afsæt i deres umiddelbare - kontekstbundne og sociale - erfaringshorisont og ambivalente miljøperceptioner*, som skal bevæges og udfoldes – via det sociale møde med hinanden og hinsides arbejdslivets cementerede ledelsesstruktur. Arbejdets miljømæssige betydning skal således tage afsæt i, men løftes udover den lokale kontekst for at kunne udfoldes politisk og indgå som et aktiv i den offentlige miljødebat. Men teoriernes indlejrede forbehold heroverfor i kraft af såvel hegemoniserede miljødiskurser, kapitalens reflektoriske lukkethed, globaliseringens fritrædende kræfter og produktionsoffentlighedens éndimensionale producentrolle hæmmer for udsynet for handlingsorienterede rum

for medarbejdernes formulerede og realiserede miljøpolitiske horisonter. Derfor er det nødvendigt at supplere min teoretiske afsøgning efter sådanne mulighedsbetingelser med empiriske nuanceringer og kontekstuelle praksisser for netop, som Negt pointerer nødvendigheden af, at kunne tage analytisk og praktisk afsæt i den umiddelbare erfaringshorisont. De empiriske studier har således beriget mine teoriers abstrakte og flyvske – og til tider – totaliserende optikker, og har bragt mig nærmere til en mere indgående begribelse af min problemstillings sammensatte og komplekse karakter. Men hvad der er mere afgørende er, at denne inddragelse af den kontekstbundne virkelighed har bragt mig tættere på en forståelse af, *hvorledes* disse medarbejdere inkluderer miljøspørgsmålet i deres fagkulturelle og samfundsrelaterede selvforståelse og praksis. Jeg mener således – via disse empiriske studier – at kunne udpege 3 centrale fund, som ikke kan udledes af de meta-teoretiske samtidsdiagnoser og som knytter an til det handlingsperspektiver for medarbejderes miljøpolitiseringer, som jeg savner hos teorierne.

For det første mener jeg, at min hovedcase angiver muligheden for ligeværdige samarbejdskonstellationer mellem medarbejderes fagkulturelle erfaringshorisont og en lokal miljøekspert på basis af den indbyrdes organisering af og dialog om det konkrete arbejdes tilrettelæggelse og de miljøproblemer og miljøperspektiver, der ligger i medarbejdernes omfattende indsigt heri. Den gensidige udveksling og diskussion af parternes hhv. faglige viden og miljøviden, som foranlediges af virksomhedens strategiske miljøtematisering, har således affødt nogle glimtvisse rum for fælles læreprocesser parterne imellem, som har aktualiseret refleksioner over hverandres faglige indsigters betydning for éns hidtidige faglige selvforståelser. Dette læreprocessuelle samarbejde finder jeg beslægtet med Negts ideal om det eksemplariske princip, idet afsættet i vidt omfang tages i den konkrete arbejdsudførelses umiddelbare erfaringer.

Men jeg mener, at eksemplet fører videre perspektiver med sig, idet samarbejdet også afspejler en aflastende funktionsopdeling mellem parterne, der bygger på tillid til miljøekspertens ansvar for iværksættelse af nødvendige undersøgelser af produkternes miljøstandarder. Således opblødes den dikotomiske modsigelse mellem arbejdslivets lægmænd og en ekspertkulturel miljørepræsentant, som jeg med forskellig vægning læser ud af alle 4 teoriers generaliserede betragtninger på forholdet mellem lægmænd og eksperter i sen-moderniteten. Casen viser, at der netop *kan* forekomme elementer af politisk-kulturelle perspektiver, sub-politiske refleksioner, moralske forpligtelsesrelationer og politiske læreprocesser via det forpligtende møde mellem eksperter og lægmænd *i* den konkrete arbejdslivskontekst *om* miljøforhold. Det foregår indenfor nogle snævre rum og det influeres og betinges af den instrumentaliserede tidsdiskurs, der konstant søger at neutralisere og underminere samarbejdets videre miljøpolitiske perspektiver, men der *foregår* en gensidig refleksionsproces, hvor begge parter gør brug af og reflekterer både konkret og samfundsmæssigt over hinandens faglige indsigter. Udfaldet af sådanne samarbejdskonstellationer – med gensidig anerkendelse af modpartens faglige videnshorisont og tillid til, at de sociale hensyn inkluderes heri – betragter jeg som en

begyndende ansats til en medarbejderorienteret politiserende miljøtematisering. Den er lokalt og faghistorisk forankret og den understøttes og udvikles af en kyndig ekspertkulturel repræsentant, der opererer ud fra en åbnende horisont, der tager praksismennesker alvorligt. Eksemplet åbner således op for tværgående konkrete faglige samarbejdsrelationer, hvor producentrollen aflastes fra at skulle agere ekspert på alle områder, men kan drage nytte af og viden fra andre middelbare erfaringer, der kan inkluderes i den fagkulturelle offentligheds miljøpolitiske dannelsesproces.

Denne mulighedshorisont finder jeg ikke i mine teorier, som er tilbøjelige til at indplacere mennesker som roller eller positioner, der således bliver neutrale bærere heraf, hvorved den subjektive dimension af en hegemoniseret eller ekspertkulturel miljøperception tilsløres under disse entydigt selvtilstrækkelige dynamikker. Denne forsimpning af kategorier er der intet odiøst i – teorier udformes netop ud fra ønsket om at forenkle virkeligheden med håndterbare begrebsværktøjer – men netop derfor har min empiriske afsøgning vist sig uvurderlig for at kunne opdage oversete perspektiver, som forsvinder i teoretiske generaliseringer af virkeligheden.

For det andet mener jeg, at det etablerede mini-fremtidsværksted på virksomheden bidrog til en afspejling af medarbejdernes mere visionære inklusion af samfundsmæssige miljøhensyn i deres indholdsformidling af fagets og produkternes ideelle fremtid. Karakteristisk ved disse beskrivelser var den eksplicite inklusion af miljøperspektiver og produkternes samfundsmæssige nytte ud fra værdiorienterede almene forestillinger. I de åbnende spørgsmål for utopi- og visionsfasen var miljøspørgsmålet netop bevidst ikke inddraget. Og som analysen af gruppeinterviewet demonstrerer, var det mange andre presserende og fakticitetsprægede problemstillinger, som medarbejderne udviste tilbøjelighed til at diskutere. Men ved tematiseringen af en åben uformaliseret dagsorden, der omhandlede fagets og produkternes fremtidsperspektiver, blev miljøperspektivet inddraget som en naturlig og væsentlig facet af deres ønsker om den faglige udviklingsretning, hvor deres faglige kvalitetsvurdering af produkter blev koblet normativt sammen med deres miljømæssige betydning.

Den blotte afholdelse af dette værksted samt det indledende gruppeinterview bidrog dog i sig selv med en anden væsentlig pointe og selvreflekterende italesat erkendelse hos de deltagende medarbejdere. Dét at få lejlighed til at diskutere og reflektere *sammen* om problemerne og erfaringerne i arbejdslivet – ikke mindst om mulige miljøhåndteringer i arbejdet – synliggjorde problemet ved *mangelen* på sådanne sociale dialogrum i hverdagen og tydeliggjorde *værdien* af at ophæve arbejdets formaliserede ensomhed og udveksle og drøfte idéer og muligheder for arbejdsudførelsen med hinanden. Behovet for en – i første omgang – lokalt udfoldet fagkulturel offentlighed, som sandsynligvis er blevet fortrængt af ønsket om at minimere arbejdstiden, blev således aktualiseret på ny *via* oplevelsen af det berigende element af sådanne selvstændige faglige tematiseringer i medarbejdernes direkte og ikke-instrumentelle møde med hinanden. Etablering af så-

danne uformelle dialogrum, hvor miljøspørgsmålet tematiseres fagligt og med de umiddelbare arbejds erfaringer som konkret genstandsfelt – et fælles referencepunkt, som ligger udenfor én selv - betragter jeg som et uomgængeligt led i medarbejderes miljøtematiserende politikdannelsesproces.

Det ville være forkert af mig at bestride teoriernes blik for betydningen af dialogfora til dannelse af politisk-demokratiske alternativer til de sen-moderne magtdynamikker. Man kan vel snarere konstatere, at det netop er her, der tegner sig nogle overskridende perspektiver – en slags håbets mulighedshorisont – som kan danne normativ modvægt til de instrumentaliserede og værdineutrale markedsdynamikker.

Hos Hajer tegner disse perspektiver sig imidlertid som løsrevne idealer, som han antager at lægmænd er bærere af – *i modsætning til* den institutionel-bureaukratiske miljørationisering og den økonomioptimerende miljøteknificering, som han betragter som karikerede skræmmebilleder på hegemoniserede økomoderniseringer. Lægmænd skal således oprustes diskursivt og udvikle deres politisk-kulturelle argumentation og agere normative kontrollanter overfor eksperternes og kommercialiseringens selvtilstrækkelighed. En umiddelbart ganske tillokkende tanke, som imidlertid rejser flere spørgsmål, end den besvarer.

Jeg savner således en lidt mere prægnant definition af, hvem der indgår under kategorien lægmænd i sen-moderniteten, samt spørgsmålet om de sociale forespørgselsnetværks sociale sammensætning, demokratiske rækkevidde og autoritative kompetence. Hans netværk forekommer så kontekstløst og uforpligtende sammensat, at de netop *ikke* beriger min forståelse af, *hvorledes* de skulle kunne udgøre en kilde til medarbejderes politisk-kulturelle miljøtematiseringer, idet lægmænds kontekstuelle og materielle erfaringsverden synes ekskluderet indenfor disse voluntaristiske fora. Dette medfører, at de får en principiel og kontekstuel uforpligtende karakter og derfor ikke isoleret kan føre mig tættere på en forståelse af medarbejderes særegne miljøpolitiserende rolle. Det er ikke nok at konstruere *idéen* om alternative miljøpolitiseringsfora. Hvis disse skal have teoretisk gyldighed og ontologisk tyngde, finder jeg det nødvendigt at forholde sig til deltagernes samfundsmæssige indplacering og konkrete erfaringsdannelse for at legitimere deres subjektive afsæt som et uomgængeligt grundlag for at kunne tematisere almene miljøforestillinger.

Hos Beck ligger forestillingen om dialog som kilde til realiseringen af den refleksive medarbejders frisatte miljøpolitiske potentialer i hans sub-politikbegreb, hvis indholdsmæssige defineringsmåte må formodes at fordre dialog mellem de refleksive agenter. Men analog til Hajer er hans forsøg på konkretisering af sådanne ”rundbords-samtaler” løsrevet fra producentrollens definatoriske lukkethed, hvilket Beck begrundes med kapitalens afpolitiserede blokering for medarbejdernes miljøpolitiske muligheder.

Han vælger derfor at gå delvist samme vej, som Hajer, væk fra arbejdslivets afmonterede producentrolle og over i livspolitiske – genstandsmæssigt uforpligtede – dele af samfundslivet, hvori han finder realiseringen af de refleksive borgers sub-politiske miljøpotentiale mere åbenbar. Men dette risikerer jo netop at føre til en afkobling af producentrollens erfaringsbårne input i en sub-politiseret miljøtematisering. Hans flydende og upræcise sub-politikbegreb kan således ligesåvel konstituere sig på basis af hverdagslivets tilfældige partikularisme, velmenende ”progressive” erhvervslivsrepræsentanter, forbrugerrepræsentanter, der fokuserer på produkters miljøstandard uden hensyn til arbejdsmiljø etc. etc. Hans egen tese om medarbejderes særegne miljøpolitiserende rolle, bliver således ikke ført konsekvent igennem i hans sub-politiske ”rundbords”-perspektiv, hvilket min empiriske opdagelse af behovet for *særskilte medarbejdersammensatte samtaler* netop skildrer relevansen af, såfremt de miljøpolitiske problemer og perspektiver skal kunne rejses på et fagligt grundlag. Trods denne kritik betragter jeg alligevel sub-politikbegrebet som givende, idet dets bredde også levner plads til subjektivt sammensatte livshistorier – som et led i den livspolitiske fortolkning af fagkulturen – hvorved den fagkulturelle offentlighed kan udvikles, udvides og miljøpolitiseres.

Samtalens betydning hos Bauman indgår i hans moralitet, der udpeger menneskers konkrete møde med hinanden som den eneste kilde til håb for arbejdslivets fortrængning af indholdsmæssig normativitet og tabte fællesskaber. Paradoksalt nok frembringer han den mest direkte efterlysning af sådanne konkrete møder, trods hans totalitetslignende dommedagsprofetier om sen-modernitetens globaliserede arbejdsbetingelser. Men det skal bemærkes, at denne placering af hans nærhedsetik i arbejdslivets kontekst er et resultat af min bevidste fortolkning udfra mit problemstillingsperspektiv og jeg antager ikke, at han ville erklære sig enig i denne ”sammenblanding”. Men jeg betragter det som min eneste mulighed for at indlæse reminiscenser af håb i hans arbejdsbegrebslige forfaldshistorie, som i modsat fald ville ekskludere min problemstillings legitimitet. Jeg finder således, at en kontekstuel forankring af hans meget filosofisk-ideale moralitet er en meningsgenererende nødvendighed.

Men trods denne tilnærmede konkretisering, mener jeg stadig, at Baumans nærhedsetiske fordring kan anfægtes for nogle af de samme svagheder, som jeg fandt hos Hajer og Beck. Den adskiller sig ved at være mimetisk og principiel, men den forekommer ligeså afsondret fra praksiserfaringer, som de to forrige, idet den ikke tør udtale sig om grundlaget – det fælles afsæt - for dette møde. Baumans moralitet er præ-socialt defineret som en grundlæggende moralsk omsorg for næsten, som ligger immanent i os alle. Dette bringer mig ikke nærmere på en forståelse af de konkrete praksiserfaringers betydning for udfoldelsen af denne næstekærlige sociale horisont. Men når vi taler om et forhold som miljø, der både er en del af og udenfor os selv, som jeg mener miljø udgør, betragter jeg det som nødvendigt af forankre disse filosofiske antagelser i en praksisrelateret real erfaringsverden for at kunne sætte ord på og generere socialt inkluderede miljøhorisonter.

Baumans insisterer på forpligtethed i relationen mellem mennesker synes således ikke at angå hans egne teoretiske konstruktioner, som netop efterlader praksis i et handlingslammet ambivalent tomrum. Dette gør det vanskeligt at udsige *nogen* former for politiske handlingsperspektiver indenfor hans optik, idet man indfanges i de ambivalente dynamikker, der altid fører til fortrængning og eksklusion. Frirum ville aldrig kunne indtænkes som en praktisk mulighedshorizont indenfor arbejdslivet i kraft af hans principielle ambivalente optik, hvor arbejdslivets instrumentalisme fastslås som uforeneligt med moralske fordringer. Mine empiriske opdagelser om medarbejdernes miljøtematiserende potentialer viser netop betydningen af dialogiske frirum, hvis politiske perspektiver skærpes i og med, at udgangspunktet for samtalen foregår på basis af deres fagkulturelle fælles viden og erfaringer. Herigennem frisættes muligheden for at udfolde arbejdslivets lokale fagkulturelle offentlighed og udveksle gensidige faglige synspunkter på et socialt-forpligtende grundlag. Og indenfor disse relativt uformaliserede rammer indgår miljøspørgsmålet som en integreret dimension af medarbejdernes almengjorte værdiorienterede gensidige faglige forståelse.

Negts teori om eksemplariske læreprocesser betragter jeg som det teoretiske bidrag, der taler tydeligst ind i denne empiriske opdagelse af den faglige indbyrdes dialogs betydning for både problemstillingens *integrerende aspekt*: medarbejdernes inklusion af miljøspørgsmål i deres fagkulturelle horisont og for det *horisontelt overskridende perspektiv*: medarbejdernes faglige politisering af den offentlige tematisering af miljøspørgsmålet. Jeg finder begge aspekter repræsenteret via Negts anvendelse af begreberne ambivalens, erfaring og offentlighed. En offentlig tematisering og politisering af specifikke medarbejderperspektiver skal således tage afsæt i de umiddelbare og ambivalente erfaringer som beriges, udfordres og udvider horisonten i mødet med andre, der har gjort erfaringer med en tilsvarende *omgang med tingene*. Indenfor Negts optik udgør dette således et immanent potentiale for at disse ambivalente erfaringer kan løftes ud af deres ensomme og partikulære kontekst og danne kim til offentlighedsrelaterede og politikperspektiverede myndige bud på miljøspørgsmålet på en ikke-reducerende facon.

Mig bekendt konkretiserer Negt dog ikke fremgangsmåden for den sociale delagtiggørelse i og politisering af erfaringer, udover hans omfattende ”kogebog” om idealtypiske eksemplariske læreprocesser, som fordrer inddragelser af sådanne praktiske fællesreferencer i undervisnings- og læreprocesser (Negt 1981). Men for at gentage det særegne ved mine empiriske opdagelser, udgøres disse netop af betydningen af *selvstændige møder medarbejderne imellem*, som jeg mener vort udefrakommende etablerede gruppeinterview og værksted aktualiserede deres opmærksomhed på værdien af. Dette mener jeg anskueliggøres som kilde til at overskride deres subjektive ambivalenser; ikke for at skabe harmoni og ligevægt, men for at bringe de forstenede ambivalensers naturgivne konstruktion i bevægelse og åbne op for deres politiske, samfundsrelaterede og miljømæssige tilsløring. Sådanne vidtrækkende politikperspektiver fordrer et socialt

udgangspunkt i medarbejderes indbyrdes dialogiske tematiseringer af arbejdslivets begrænsninger og muligheder på *egne præmisser*.

For det tredje mener jeg, at mine undersøgelser af medarbejderes miljøpolitiske rolle på de 4 virksomheder, har bidraget til en øget forståelse af *forskelligheden* i de repræsenterede virksomheders miljøstrategier – og dennes betydning for medarbejdernes miljøpolitiske perspektiver. Det bliver således anskueliggjort, at det på ingen måde er ligegyldigt, hvilken strategi der lægges for dagen og hvilken rolle medarbejderne får heri, idet der kan ses en sammenhæng mellem forskellige varianter af organisatoriske og praktiske ledelsesstrategier, der kan påvirke medarbejdernes faglige miljøorienteringer i forskellig retning. Disse nuancer kan ikke udlæses af de teoretiske perspektivers generaliserede analytik, som netop har som sit sigte at reducere kompleksiteten i den brogede virkelighed, hvilket udgør teoriens legitimitet og formål. Men de lukker også horisonten for de særegne og unikke muligheder, der ligger gemt i konkrethedens nuancer og uforudsigelige flertydigheder og som i min problemstillingskontekst viser sig særdeles betydningsfulde for dannelse af miljøpolitiske fællesskaber blandt medarbejdere.

Således kan man ud fra Hajers diskursanalyse karakterisere alle 4 virksomheder som udløbere af den samfundsmæssige økologiske modernisering i den rationalistiske og teknificerede betydning, der udelukkende handler om plus-sumsoptimerende kommercielle og legitimerende hensyn. Denne tolkning af produktionssfærens miljøimplementering fører naturligt til at vende det analytiske blik mod andre arenaer for at kunne finde politisk-kulturelle og socialt forankrede nuanceringer af økomoderniseringsdiskursen, idet miljøforestillingen herindenfor fremstilles som entydigt defineret ud fra en ekspansionslogik. Og derfor indgår medarbejdernes subjektspostion ikke som relevante politiske stemmer i hans politisk-kulturelle øko-moderniseringsperspektiv. I kraft af hans ensidige fokusering på *diskurser* som det analytiske omdrejningspunkt for forandringsspektiver, overser han betydningen af de menneskelige *handlingers implikationer*, idet det konkrete fremstår som noget rent diskursivt afledt og tildeles ikke nogen selvstændig betydning. Med denne diskursive reduktionisme kan praktiske nuancer i produktionssfærens forskellige fortolkende praksisser ikke begribes, hvorfor *alt*, hvad der foregår herindenfor kategoriseres som kommercielle rationaliseringer af økologien.

Jeg mener, at mine 4 case-fortællinger netop viser dén fortolkningsmæssige bredde, der ligger i virksomheders italesættelse af sig selv som miljøreflekterede og i de fordringer og krav, som miljøpolitikken fører til for medarbejderne i deres arbejdsliv samt, at der ikke nødvendigvis er samklang mellem talehandling og praksis. Dette viser sig på virksomhed A, der i høj grad italesætter sig selv som en rationalistisk og teknificeret økomoderne virksomhed. Trods medarbejdernes begrænsede politiske rolle i virksomhedens miljøstrategi, viser de sig betydningsfulde i den praktiske udvikling af miljørigtige arbejdsprocesser. Denne praksis udgør en væsentlig kilde til deres miljøpolitiske

faglige refleksioner, som netop overskrider den afgrænsede og kommercialiserede rationalisme, som ledelsen diskursivt præsenterer.

Virksomhed B repræsenterer en ganske anderledes version af den økologiske modernisering, hvor strategien defineres entydigt ud fra nogle af ledelsen fortolkede ideologiske principper, men hvor medarbejderne synes at have meget begrænset spillerum for at præge arbejdsprocesserne miljøpolitisk ud fra deres egen fagkulturelle horisont, idet sidstnævnte i vidt omfang ekskluderes. Økologisk modernisering kan således også finde sted indenfor en patriarkalsk ledet virksomhedstype, hvilket ikke umiddelbart springer én i øjnene som en mulighed ud fra Hajers forenklede forestillinger om virksomheders inkluderende fortolkning af økomoderniseringsdiskursen. Indenfor denne virksomhed fortolker jeg snarere *medarbejderne* som de mulige aktører for en social redefinering af miljødiskursen i og med deres sub-kulturelle sociale sammenhold, som synes bestyrkende for deres praksis- og sanserelaterede ansatser til miljøinkluderende elementer i deres – rester af - faglig erfaringshorisont.

Virksomhed C og D betragter jeg ligeledes som empiriske eksempler på virksomheder i pagt med den økologiske modernisering. Deres koncernstrukturelle miljøstrategi afviger imidlertid fra de to øvrige virksomheders strategier, til trods for at incitamentene herfor stemmer ganske overens med de præsenterede på virksomhed A. Men den rene topstyrede og salgsinitierede strategi, hvor medarbejderne – i det omfang de inddrages heri – udelukkende skal opdrages til at arbejde efter de autoritative økologiske principper, er her langt mere udtalt, idet medarbejdernes egne faglige miljøkompetencer på ingen måde er indtænkt i strategien. Den megen hemmeligholdelse af dette fremstød – af konkurrencemæssige hensyn – fører til usikkerhed og overraskelse for medarbejderne, når det pludselig viser sig, at det bliver overladt til deres ansvar at fremstille produkterne med langt færre ingredienser til rådighed. Denne miljøstrategi kan næppe udvikle sig til andet og mere end konsensuelle tilpasningsstrategier, idet manifest modvilje fører til eksklusion. Endvidere fremstår den sociale og fagkulturelle sammenhængskraft blandt medarbejderne særdeles svagt og uudviklet, hvorfor det fælles identifikatoriske grundlag for at udvikle fagligt forankrede miljøpolitiske alternativer til den rene salgsstrategiske økologiske modernisering fremstår alt for skrøbeligt og fragmenteret.

Måden hvorpå virksomheder definerer, præsenterer og praktiserer deres økomodernistiske strategier spiller således en ganske betydelig rolle for medarbejdernes muligheder for at forankre miljøforhold i deres faglige erfaringshorisont og bidrage til politiserende udfordringer af den markedsaffirmative miljøforestilling. For at styrke blikket for sådanne medarbejderorienterede miljøpolitiseringer på virksomheder, finder jeg det nødvendigt at kigge efter sådanne nuancerende sprækker i virksomhedernes miljøstrategier og praksisser ved først og fremmest at sætte spot på, hvorvidt medarbejdere overhovedet indgår som et element heri. Og selvom medarbejderne blot italesættes som funktionelle udviklere af produkterne, kan selv denne instrumentelle afskygning vise sig

at indeholde *kimformer* af miljøpolitiserende praksisser. Dette skildrede min primærcase via ansættelsen af en ekstern miljøekspert, der i modsætning til teoriernes generaliserede ekspertkulturelle bias, formår at varetage sin systemdefinerede opgave på demokratisk, fagligt og socialt empatisk vis.

På baggrund af mine empiriske analyser synes *graden* af ledelsens anerkendelse af medarbejderes fagkulturelle identitet og erfaringer at spille en praktisk-konkret rolle for medarbejdernes miljøpolitiske handle- og refleksionsrum. Dette synes at kunne forbindes med *graden* af medarbejdernes fagkulturelle og socialt integrerende udgangspunkt, som styrker fundamentet for medarbejdernes socialt-faglige selvværd – den faglige stolthed – som synes gensidigt forbundet med *graden* af virksomhedens afhængighed af kvalificeret arbejdskraft, som kan skærpe ledelsens opmærksomhed på medarbejdernes særegne ressourcer.

Vi er her tilbage ved Baumans gensidige forpligtelsesrelation, som synes uomgængelig, hvis sådanne sprækker for medarbejdernes politiserende handlerum skal vise sig. Dette handlerum fordrer dog såvel ledelsens *subjektive anerkendelse* som *strukturelle afhængighed* af medarbejdernes faglige erfaringshorisont. Men hvor Baumans generaliserende diagnose af arbejdslivet vægter den *tabte* mulighedshorisont under de globaliserede og moralsk neutrale produktionsdynamikker, viser virkelighedens verden sig – ikke overraskende – som mere nuanceret og perspektiverende for medarbejdernes muligheder for at danne fagkulturelle miljøpolitiserende fællesskaber.

Også Becks subsumering af ledelsesrollens a-politiske inertie viser sig mere bevægelig i mine empiriske studier, som netop afspejler forskellige gradbøjninger og afskygninger af ledelsespraktikker og betydningen heraf for medarbejdernes faglige, sociale og praktiske miljøpolitiserende horisonter. Denne plasticitet i ledelsespraktikkernes organisatorisk og subjektivt tilskyndede miljøstrategier – der omformes til lokale fortolkninger af og praksisser ifht. den økologiske modernisering – kan således angive en rettesnor for de mulige politiske rum, der *også* viser sig at vise sig glimtvis i det hegemoniserede og instrumentaliserede arbejdsliv. Rum som indenfor en overordnet analytik synes hermetisk lukket for medarbejdernes udfoldelse af deres immanente kritiske og reflektoriske producentrolle og politisering af miljøspørgsmålet på et fagligt og socialt grundlag.

Retrospektivt har denne erkendelse åbnet mit blik for betydningen af også at inddrage ledelsen mere indgående som en medkonstituerende faktor og central medaktør i medarbejderes muligheder og begrænsninger for at tematisere og praktisere miljøintegrerede faglige politikker. Dels for at kunne afdække variationen mellem forskellige virksomhedsledelsers implikatoriske åbninger for medarbejderes politikspillerum i deres miljøstrategier. Dels for at kunne dechifrere det komplekse samspil, modsigelser og tilfældigheder mellem på den ene side ledelsens diskursive tematisering – og retoriske profileringslegitimation – og på den anden side den demokratiske spændevide i de

praktiske tiltag, der foretages, hvor medarbejderne udgør de uomgængelige konstruktører.

Jeg har i min afhandling valgt at centrere min analyse om medarbejdernes lokale rolle og subjektive og sociale fortolkninger af miljøforhold i et samfundsperspektiv. Men trods vægten på indgående analyser af medarbejdernes særskilte miljøperspektiver har disse undersøgelser undervejs anskueliggjort værdien af også at underkaste ledelsesperspektiver for de miljøpolitiske strategier en sådan dybdegående analytik, idet implikationerne heraf træder tydeligt frem i mine interviews med medarbejderne – i deres forskellige kontekster på de undersøgte virksomheder. En grundigere analytisk bearbejdning af mine interviews med ledelsesrepræsentanterne kunne således muligvis have beriget og nuanceret mit analytiske perspektiv ved at begribe samspillet mellem ledelse og medarbejders miljøfortolkninger mere indgående. Jeg mener dog omvendt, at min særskilte udforskning af specifikt medarbejdernes særegne og genstandsmæssigt sammenhængende miljøfortolkninger kan tages som udtryk for en metodisk-videnskabelig konsekvens ifht. min problemstillings genstandsfelt.

Min erkendelsesmæssige interesse formuleres netop ud fra en nysgerrighed ifht. at undersøge medarbejders miljøpolitiske potentiale og forankring *i opposition til* de autoritative og magtfulde aktører professionelle og kommercielle integration af miljøspørgsmål retorisk og praktisk. Endvidere har denne fokuserede afgrænsning givet mig rum for at kunne fordybe mig grundigt indenfor netop denne medarbejderhorisont i min fænomenologisk-hermeneutiske analyse af det - via medarbejderne – konstruerede interviewmateriale. Men til fremtidige forskningsperspektiver finder jeg det væsentligt også at inddrage forskellige ledelsesstrategier – og deres lokale praktiske spændevide – som en betydende faktor for de lokalt ledede medarbejders miljøpolitiske perspektiver. Dette netop for at kunne vurdere de lokale handlingsperspektiver for medarbejderne muligheder for kontinuerlige sociale praksis- og refleksionsrum, der kan danne klangbund for, at deres fagkulturelle miljøorienteringer kommer frem, politiseres og konstituerer sig som en relevant pluralisering af den offentlige tematisering af miljøspørgsmålet.

I et fremtidigt forskningsperspektiv finder jeg det magtpålgende at arbejde videre med sådanne kritiske teorirelaterede analytikker i studiet af medarbejders miljøpolitiske rolle på virksomheder. Producentrollens immanente politiske og samfundskritiske potentialer – i et samfund, som er ved at drukne i miljøødelæggende overflod og lider af omfattende stress- og sundhedsproblemer – finder jeg det nødvendigt fortsat at tematisere på basis af medarbejdernes levede og betingede virkelighed. Men dette fordrer et kritisk sigte, hvor man åbner sin analytik udover de enkelte virksomheders af-politiserede og instrumentelle ramme og sammenholder medarbejdernes ambivalente arbejds erfaringer som fakticistiske betingelser og normative politiske muligheder med mere sammenhængende samfundsanalytikker, som jeg mener teoretiske optikker kan udgøre fortolkende billeder på.

For at afværge arbejdslivsforskningens risiko for at drukne og lade sig indfange i denne tidsdiskursiverede virkelighed, som i sin umiddelbarhed er blottet for horisontale overskridelser, finder jeg sådanne teoretiske refleksioner uomgængelige, såfremt forskningen skal kunne bidrage med andet og mere end anvendelsesstrategier, der kan formes lokalt efter de eksisterende af-politiserede produktivetslogikker. Jeg vedkender, at det er en yderst vanskelig opgave at bringe den komplekse og flertydige virkelighed i spil med en meta-teoretisk analytik, hvilket denne afhandling afspejler. Men så meget vanskeligere, det forekommer, desto vigtigere betragter jeg sådanne ”møder” mellem abstrakt teori og lokale praksisperspektiver, idet såfremt man tager konsekvensen af disse vanskeligheder og udskiller begge forskningsniveauer som indbyrdes irrelevante, mister de begge deres legitimitet og forandringspotentiale.

Summary.

This thesis concerns the political significance of employees for environmental issues in late modernity. My interest in this subject is the result of my astonishment at the absence of both experience and imagination concerning environmental issues in the decisions of officials and the speeches of politicians in relation to solving environmental crises. Furthermore, both the natural and social sciences ignore employees when it comes to environmental questions, the experiences of the producers is infrequently explicitly related to the state of the environment. The relationship between the employees as producers of the goods which are consumed and their political potential as actors in the decision making process provides the backbone of this thesis.

In handling this complex problem, I have been inspired by different theoretical traditions to be found in the social science. My epistemological foundation derives from Critical Theory which, in my opinion, goes beyond the objective ideal of the positivistic paradigm. This acknowledgment of the subjective influence of the researcher as much more than a neutral collector of data, constituted my point of reference when formulating my research question. This reflects my curiosity in searching for suppressed – not realised – horizons possibilities in the experiences and insights of the employees concerning the environment. To avoid being locked into critical theory's tendency to operate with a pre-structured, economic concept of power for working with a pre-structured and economic concept of power, I supplement my critical approach by using the concept of power employed by social constructivists and discourse analysts. This approach operates with an understanding of power as a fluid and political productive phenomenon. Language plays a central role in deciding what society includes and excludes as matters that counts in the definition of relevant environmental questions. These definitions form and maintain lay-actors' notions of the substance of legitimate environmental questions in the public debate and tend to exclude the ideas of the employees in the public debates.

The role and the extent of empirical evidence

My empirical data serves to illuminate how these problems operate in real life and consists of a number of interviews with employees from four different workplaces. These four plants define themselves as being concerned about the environment and have partly changed their production to meet these considerations. I define them as critical cases in my analysis of political potentials of the employees in environmental questions on my assumption that these businesses, which are characterised as front-runners, are able to indicate some more generalised thesis.

This means that if the employees' political ideas concerning the environment are not accounted for in these plants/businesses, then I find it reasonable to assume that it is less likely to happen in more environmentally reactive or indifferent plants. This empirical material was analysed using an anthropological-phenomenological approach, which I

supply with my critical interpretation of the double hermeneutic. This is used to maintain my critical, and also my open approach when interpreting the empirical material, which is not aimed towards the production of a harmonious equilibrium, but towards a wish to understand the pluralistic and complex aspects in the work connected to the experiences and societal environmental ideas of the producers – the employees.

Theoretical assertions about the political environmental potentials of the employees.

In my theoretical search to illuminate my formulation of the principal problem, I include 4 theoretical representatives that take active part in the current discourse of social science. All of them are declaring parts of more coherent about my presenting problem; the meaning of the environment in working life and the other way around. These theoretical representatives consist of Maarten Hajer, Ulrich Beck, Zygmunt Bauman and Oskar Negt. The use of theory to illuminate my research question involves four thinkers who take an active part in current social science discourse namely Maarten Hajer, Ulrik Beck, Zygmunt Bauman and Osker Negt. All of them play a significant role in setting the agenda in the current, social scientific field to which the problem presented in this thesis – the meaning of the environment in working life and working life's meaning for the environment - belongs.

Maarten Hajers contribution based on discourse analysis was investigated with specific reference to his thesis concerning the elaboration of the environmental discourse and its exclusion of cultural-politics perspectives. In his work, he criticises this discourse for being dominated by rationalistic and commercial influences.

Ulrich Becks thesis about risk society is presented with his critique of modernity and its discourse about the environment exclusion of the experiences of lay actors. This critique is particularly pronounced concerning his point about the reflective employees' potential as political constructors in the environmental discourse and its solution. Beck suggests that the normative should have some institutional consequences based on these reflexive processes of development, so the reflexivity of the employees can be realised. However, he questions the possibility of so doing in the near future, which makes him search for sub-political potentials beyond the sphere of production.

Zygmunt Bauman is included for his analysis of the fluent modernity. He points out the ambivalence between security and freedom as the existential condition of social life, which manifests itself, in particular, in working life. Baumans post-modern understanding of societal conditions places the majority of the humans in a powerless and lost condition, where all the members fight against each other to keep a minimum of illusory security by adjusting to the globalized and morally neutral arbitrariness. In his critical diagnosis of the historical development of the dynamics of working life, lies a norma-

tive concept of work that assumes the possibility of moral claims by the concrete and obligatory meetings between human beings.

This commitment to community is characteristic of the modern work ethic, and has given work a social value and a recognition, since the employees were indispensable to the employer in spite of the industrialisation's limitation of works' meaningfulness. Given the unhindered strength of the globalized market forces these moral elements of work are being threatened and the criticism becomes silent, since nobody is able to point to the source of these constraints on working life. His analysis of the history of ideas of the concept of work consists, in my understanding, of a negatively formulated expectation of empowerment and co-operative social communities as inherent elements of working life, even though they are constrained by the conditions of globalization. However, his ambivalent analysis informs us of the requirements for realising these potentials in work as such, as a counterbalance to the totalizing dynamics of the market. But it is hard to find any agency perspectives in his meta-theoretical perspective to develop this moral element in work.

Such hopes for realising and developing the critical and environmentally active roll of the producers appear much more clearly in Oskar Negts work, and it is therefore I have taken him on board as a representative of critical theory. He relates more explicitly to political potentials in late-modern working life, its conditions and perspectives in environmental questions. His analysis shows awareness of spaces for the emancipation of local experiences in working life towards common societal public affairs. This normative aim corresponds with the object of my research question; to search for the working life related experiences and knowledge in a public environmental societal context.

All of the four theories open up opportunities for the employees to participate – as political voices – as a part in the public environmental discourse and problem solving *through* their immediate experiences of working life and their ambivalent considerations about environmental affairs. These ambivalences have to be moved and unfolded *by* the social meeting between the agents beyond the petrified management structures of working life. The environmental meaning significance of work has to depart from, but get lifted out of its local context to be realised politically and to become an active part in the public environmental discourse.

But the reservations in the theories about these potentials comes form the fact that they point to the hegemonies' environmental discourse, the un-politicized management of working life, the unrestrained globalized economic forces and the one-dimensional public of the business. All these noticed limitations closes for agent-based *spaces* to develop formulated and realised environmental political horizons among the employees. In the light of this lack of action-oriented potentials I find it necessary to supplement this theoretical analysis with empirical research in the lived context-bounded working

life. Furthermore to take an analytical and practical point of departure in the horizons of the immediate experiences of the direct producers.

The theoretical contributions serve two purposes in my analysis. In part, they illuminate my pluralist perspective in my search for the meaning of the employees in terms of the political environment in late-modernity. And in part they provide me with some central concepts, which can form my impartial view in my researching of empirical reality, but without determining it. On the basis of my theoretical search I chose some central concepts to condense and thematize my empirical data. These concepts are composed of *Ambivalence*, *Publics* and as a gathering part the concept of *Experience*. These concepts come, primarily, from Negt, who introduce lights and shade into them. But the concepts are also included in the three other theories – implicitly or explicitly – which influences my pluralistic interpretation and application in my concept-condensed analyse of the outcome of my anthropological-phenomenological analysis from my main-case namely four employees in a printing house.

Outcomes from my Main case study

I analysed my main case on the basis of three analysis strategies. Firstly I made a detailed anthropological-phenomenological analysis of my individual based interviews with each of the employees about the meaning of environmental issues in their working life. In this analyse I dealt carefully with the multiple, complex and contradicted claims that they experience through the environmental strategies of the plant and how these affect and diverge from their societal related environmental ideas. Secondly I analysed the data from the group interview and the future workshop forming terms of a hermeneutic and narrative structured strategy, which illuminate the reflexible movable in such skill-bounded spaces of dialogue. The meetings also reflected the changes in the working life conditions which took place in the period between the individual interviews and the group interviews. At the third level of analyse, I condensed the earlier outcomes from the other two analyses through the categories of the theoretical concepts: ambivalences and publics. The outcome of the empirical analysis makes these concepts topical, since the employees ideas about the environment crystallise as ambivalent orientations, which they on the one hand conduct themselves, reflective and concerning to. On the other hand the ambivalences hinders their political potentials in working life, because of the power structure which remained unchanged and aim to increase productivity.

These ambivalences are expressed at many different levels and in many contexts, but they are also formulated as reflected powerlessness about the external marked conditions, which restrain the workers subjective political concern in the qualitative value of the products and their societal utility value. The workers' ideas of concerning the environment are mainly anchored to their concrete experiences including environmental protection in their workrelated practises. Through these experiences they raise a critique towards expert based environmental changes that affect their working life conditions in

a negative way. Their position, over which they have little control, reduces their political, reflexive potential, which I also find to be consequences of their ambivalent work and environmental orientations, since these ambivalences are exceedingly rarely unfolded in a social context, but remain as individual and lonely frustrations.

This transforms the ambivalence to subjective apathy and consensual adapting strategies, which breaks up the social community of the employees and closes their potential horizon for formulating policies on environmental issues. But the ambivalence is also shown in the empirical material, which is expressed in their subjective reflections about overall societal dynamics, which harms the basic resources for human nature – and nature. In these reflections, they incorporate their own capture in these structures in the light of their economic dependency by the expansion of the plant and their inclination to consume the cheapest products in their everyday life. In the group-interview their subjective apathy raise to common reflections about the absence of time and space to discuss these ambivalences in the everyday work life. In this social seances they discuss how to cope with the ambivalence by using individual experiences as possible management strategies. In the future workshop the ambivalence turn out to unfold their skilled-political values – included their environmental concern - concerning how to bring up the good printing product.

Another practical condition on this plant inspires and encourages their skill based ideas concerning environmental issues. Through the implementations of the environmental protection strategies at the factory they have co-operated with an environmental expert, who has been engaged to induce the process through her expert-knowledge. In this co-operation, she has brought her environmental insights to the printers' skilled bounded horizon and the vice versa, since she has depended on their experiences and skilled based knowledge to be able to implement these provisions of environmental protection. The co-operation illuminates a mutual confidence between the two parts, where she attend to relieve the printers in their work, since they express the wish to be released from posing environmental experts and spending time on obtaining knowledge about the scientific causes of the products. Furthermore, she participates as an equal partner in co-operation, with whom they discuss and take counsel with, when issues about the environmental procedures at work are raised. Thus the environmental knowledge they get from this co-operation is usually gained through their immediate experiences of environmental changes that take place at work and her nature-science-based knowledge is also influenced by the insights she gets form the printers.

This co-operation illuminates a policy generating space that raises *across* the work-based experiences of the employees and the scientific knowledge of the environmental expert. Both horizons of knowledge seem to loosen from essential truth-constructions, since they are mutually open and procedural oriented and therefore able to include each others' insights in their own skilled-based understanding, which is consequently im-

proved, supplemented or revised. The tension between the productivity in working life and their normative concern about the environment is becoming political query and illuminates rudiments to exemplary mutual environmental-leaning-processes in working life.

Secondary cases.

I supplement this analysis with data from three bakeries, which I define as my secondary “outlook” analysis, since the empirical material from this case is insufficient to analyse it as was done in the major case study main. All three bakeries are involved in environmental production by producing organic breads and confectionary from different methods of production. The first bakery produces in accordance with biodynamic principles, while the two others produce – or intend to produce – in accordance with the state requirements relating to organic foods. In spite of their different characteristics and work conditions, there are also similarities. The limited perspectives of the environmental political employees, as one of the outcomes from my main case, are much more obvious than in these three plants. Both the inclusion of the employees by the management, and the skill-bounded cultural integrity among the employees seem much weaker in these bakeries.

In spite of their organisational dissimilarities, they are all characterised by an unambiguous structure of command, either by a local fiery soul personalised manager or by centralist unpersonal management structure. All three bakeries have implemented environmental strategies that do not relate to the skilled orientations of the employees, which seem fragmented and disconnected from a common skilled-cultural foundation. This leads to either their subjective indifference towards the environmental issues in work life or their adapting submission to the marked strategic environmental discourse of the plant.

These empirical outcomes of the analysis and the previous theoretical assertions contributes two – relative independent acknowledgements – to my formulation of the problem about the employees local and societal related political environmental role. Having acknowledged this, I will bring into a dialogue in my conclusion on the central problem of this dissertation.

Litteraturliste

- Adorno, Th. W & M. Horkheimer (1993) *Oplysningens dialektik*. Gyldendal.
- Alvesson, Mats & Kaj Sköldbörg (2000) *Reflexive Methodology – New Vistas for Qualitative Research*. London, SAGE Publications.
- Bang, Henrik Paul & Dyrberg, Torben Bech. (1993) *Hegemony and democracy*. AUC, Aalborg.
- Bang, Henrik P. (1992) "Mod en ny politisk strukturalisme?", *GRUS*, nr. 37/1992.
- Bang, Henrik P. (1989): "Nyinstitutionalismen og kritikken af det Moderne" i Christian Knudsen. *Institutionalismen i samfundsvidenskaberne*. Samfundslitteratur.
- Bang, Henrik P. og Uffe Jakobsen (1992) *The marxist tradition of democracy - a critique of liberal realism. Towards a mediation of movement and organization in socialism*, arbejdsrapport fra Institut for Statskundskab, 1992.
- Bang, Henrik og Eva Sørensen (1997) *Fra græsrodder til Hverdagsmagere*. Demokratiprojektet Demokrati fra Neden. Arbejdsrapport nr. 3/1997.
- Bauman, Zygmunt (1992) *Intimations of Postmodernity*. London, Routledge.
- Bauman, Zygmunt (1998a) *Globalization – The human consequences*. Great Britain, Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (1995) *Life in Fragments*. Blackwell Publishers Ltd. Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (2000) *Liquid Modernity*. Cambridge, Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (1991) *Modernity and Ambivalence*. Blackwell Publishers Ltd. Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (1991) *Modernity and the Holocaust*. Oxford, Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (1997): "Om kommunitarister og personlig frihed", oversat af Arne Christensen i *Social Kritik* nr. 52/53.
- Bauman, Zygmunt (1993) *Postmodern Ethics*. Blackwell Publishers Ltd. Polity Press.

Bauman, Zygmunt (2001) *The Individualized Society*. USA, Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd.

Bauman, Zygmunt (1998b) *Work, consumerism and the new poor*. Great Britain, Open University Press.

Beck, Ulrich (1995) *Ecological Enlightenment - essays on the Politics of the Risk Society*. Humanities Press International, Inc. New Jersey.

Beck, Ulrich; Anthony Giddens & Scott Lash. (1994) *Reflexive Modernization*. Cambridge, Polity Press.

Beck, Ulrich (1986) *Risikogesellschaft Auf dem weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.

Beck, Ulrich (1997a) *Risiko og frihet*. Fakkbokforlaget Vigmostad & Bjørke A/S.

Beck, Ulrich (2000) *The Brave New World of Work* Blackwell Publishers Inc. Polity Press.

Beck, Ulrich (1997b) *The reinvention of Politics – Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Great Britain, Polity Press.

Beck (1997c): "Subpolitics. Ecology and the Disintegration of Institutional Power" i *Organization and Environment* Vol. 10, no. 1/1997

Beck (1996): "World risk Society as a Cosmopolitan Society. Ecological Questions in a Framework of Manufactured Uncertainties" i *Theory, Culture and Society*, 13 (4)

Berger, T. & Luckman P. (1992) *Den samfundsskabte virkelighed*. Lindhardt & Ringhof.

Bild & Madsen (1995): "Demokratiet i fagbevægelsen" fra antologien *Demokratiets mangfoldighed - Tendenser i dansk politik* Morten Madsen, Hans Jørgen Nielsen og Gunnar Sjöblom (Red.), Kolding Trykcenter a/s, Forlaget Politiske Studier

Bild, Tage & Morten Madsen. (1994) *De unges syn på arbejdsliv og politik*. Arbejdspapir 1994/6 fra Institut for Statskundskab.

Bild, Tage et al. (1993) *Fællesskab og forskelle*. A-Pressens Trykkerier, udgivet af LO og CARMA.

Bild, Tage et al. (1993) *Medlemmer og meninger*. A-Pressens Trykkerier, udgivet af LO og CARMA.

Bottrup, Pernille (1992) *Det udviklende arbejde – fremtidens arbejde?* DTI Grafik & Tryk, Dansk Teknologisk Institut Forlaget.

Bottrup, Pernille & Helge Hvid (1995) *Et bedre arbejdsliv og øget vækst*. Arbejdsministeriet, København.

Bottrup, Pernille (1999) *Læringsrum i arbejdslivet – Et kritisk blik på Den Lærende Organisation*. Ph.d.-afhandling. Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, december 1999.

Bovbjerg, Kirsten Marie (2001) *Følsomhedens etik*. E.J. Offset, Beder, Hovedland.

Brand, Arie (1990) *The force of reason. An introduction to Habermas' Theory of Communicative Action*. Sydney, Allen & Unwin.

Bransholm, Kirsten & Lise Drewes Nielsen (red.) (2001) *Kvalitative metoder – fra metateori til markarbejde*. Narayana Press, Gylling, Roskilde Universitetsforlag.

Brundtland, Gro Harlem (1987)– Brundtlandsrapporten

Bryant, Christopher G.A. (1991) *Giddens' theory of Structuration - A critical appreciation*. England, Routledge Inc.

Brunsson, Nils. (1986) *Politik och ekonomi*. Lund.

Carleheden, Mikael. (1994) ”Alternativ eller rekonstruktion - Om Habermas kritik av Marx” Foredrag ved institut for Statskundskab, København. Upubliceret.

Christensen, Bolette (1996) *Kvalitativ analyse. Undervisningsnoter*. Undervisningsserie 1996/1, Institut for Statskundskab.

Christensen P.(1998) *Medarbejderdeltagelse – en ressource ved miljøstyring* . LO

Christensen P, Eskild Holm, Arne Remmen (1997): *Miljøstyring og miljørevision i danske virksomheder*. Miljøstyrelsen

Christensen, Erik. (1990) *Nye værdier i politik og samfund. Paradigmeskift og kulturbrydninger*. Aalborg, Hovedland.

Christensen, Søren & Poul-Erik Daugaard Jensen (2001) *Kontrol i det stille: Om magt og deltagelse*. 2 udg. Samfundslitteratur.

Coffey, Amanda & Paul Atkinson (1996) *Making sense of qualitative data*. USA, Sage Publications, Inc.

Collin, Finn (2000): "Kritisk realisme og socialkonstruktivisme" i *GRUS* nr. 60/2000.

Csonka, Agi (1999): *Det fleksible arbejde*. Rapport fra Socialforskningsinstituttet

Csonka, Agi (2000) *Ledelse og arbejde under forandring – om indholdet, udbredelsen og konsekvenserne af fleksible organisationsformer i danske virksomheder*. Ph.d.-afhandling fra Institut for Statskundskab, Københavns Universitet 2000.

DTI Erhvervsanalyse (1999): "Grøn erhvervspolitik", Analyseopgave for LO.

Dyrberg, Torben Bech et al (red.) (2000) *Diskursteorien på arbejde*. Narayana Press Gylling, Roskilde Universitetsforlag.

Dyrberg, Torben Bech (1997) *The Circular Structure of Power – Politics, Identity, Community*. London, Verso.

Easton, David (1965) *A Framework for Political Analysis*. USA Prentice-Hall.

Esmark, Anders & Peter Kjær (2001): "Mediernes politiske rolle – tre gamle myter og én ny" i Erik Meier Carlsen, Peter Kjær & Over Kaj Pedersen (red) *Magt og fortælling – Hvad er politisk journalistik?* København, Ajour.

Ferry, Luc. (1994) *Den nye økologiske orden - Træet, dyret, mennesket*. København, Munksgaard Rosinante.

Flyvbjerg, Bent (1986): "Rationalitetens ufornuft i en fatalt-rikabel verden". Institut for samfundsudvikling og planlægning, Aalborg Universitetscenter.

Flyvbjerg, Bent. (1991) *Rationalitet og Magt*. Bind I og II. Odense, Akademisk Forlag.

Foucault, Michel (1977) *Overvågning og straf – Det moderne fængselsvæsens historie*, København Rhodos.

Foucault (1999): *Ordene og tingene: En arkæologisk undersøgelse om videnskaberne om mennesket*. København., forlaget spektrum.

Fure, Per Ivar (1984) *Arbejdets fremtid*. Tværvideenskabelig serie 1984 no. 1. Institut for nationaløkonomi og sociologi. Odense Universitet.

Gadamer. (1981): "What Is Practice?" & "Hermeneutics as Practical Philosophy" & "Hermeneutics as a Theoretical and Practical Task". *Reason in the age of science*. Mass: The MIT Press, Cambridge.

Garfinkel, H. (1967): *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, Prentice Hall.

Giddens, Anthony (1995) *Beyond left and right*. Cambridge, Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd.

Giddens, Anthony (1979) *Central problems and social theory*. Macmillan Education Ltd, London.

Giddens, Anthony (1991a) *Modernity and self-identity*, Polity Press, Oxford.

Giddens, Anthony (1982) *Sociology - A brief but critical introduction*. London, Macmillan Education Limited.

Giddens, Anthony (1991b) *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cornwall.

Giddens, Anthony (1984) *The Constitution of Society*. Cambridge, Polity Press.

Gullestad, Marianne (1989) *Kultur og hverdagsliv*. Oslo, Universitetsforlaget.

Gustavsen, Bjørn (1990) *Vägen til et bättre arbete*. Stockholm, Svensk Arbejdslivscentrum

Habermas, Jürgen (1969): "Arbeid og Interaksjon". Bemærkninger til Hegels Jenaforelæsninger om "Philosophies des Geistes" i *Vitenskap som ideologi*. Oversat af Thomas Krogh og Helge Vold. København, Svensk-norsk-bogimport A/S.

Habermas, Jürgen (1971) *Borgerlig Offentlighet*. Oslo Gyldendal Nordisk Forlag.

Habermas Jürgen (1985) "Den nya överskådligheten – Välfärdsstaens kris og de utopiske energiernas utmattning". *Ord og Bild* nr. 3/1985.

Habermas, Jürgen (1988) "Law and morality" in McMurrin (red.). *The Tanner lectures on human values*. VIII. Salt Lake City, University of Utah Press.

Habermas, Jürgen (1990): "Moral, samfund og etik. Et interview ved Torben Hviid Nielsen". *Politica* 22.årg., nr.2/1990.

Habermas, Jürgen (1992): "Statsborgerskab og national identitet", dansk oversættelse af Gorm Harste fra *Staatsbürgerschaft und nationale Identität*, optrykt i Jürgen Habermas: *Faktizität und Geltung*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M.

Habermas, Jürgen (1984): *The Theory of Communicative Action*. Vol. I og II: *Reason and the rationalization of society*. Heinemann, London.

Hagedorn-Rasmussen, Peter (2000) *Ledelseskoncepter fra idé til social dynamik – politiske processer på tværs af organisatoriske grænser. En analyse af sammenhængen mellem koncepter, forandringer og arbejdsforhold*. Ph.d.-afhandling fra Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, RUC 2000.

Hajer, Maarten (1995) *The Politics of Environmental Discourse - Ecological Modernization and the Policy Process*. Great Britain, Oxford University Press.

Hajer, Maarten (1996): "Ecological Modernization as Cultural Politics", artikel i antologien *Risk, Environment and Modernity* af Lasch et al (red.), London, SAGE Publications.

Halkier, Bente (2001): "Kan pragmatisme være analytisk?" i *Kvalitative metoder – fra metateori til markarbejde* af Kirsten Bransholm Pedersen og Lise Drewes Nielsen (red.), Narayana Press Gylling, Roskilde Universitetsforlag.

Halkier, Bente (1998) *Miljøhensyn i forbrug – Erfaringer og Forhandlinger i Ambivalente Hverdagsliv*. Ph.d.-afhandling fra Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, RUC, TekSam-forlaget.

Hastrup, Kirsten (1992) *Det antropologisk projekt. Om forbløffelse*. København Gyldendal.

Heede, Dag (1997) *Det tomme menneske – Introduktion til Michel Foucault*, Fihl-Jensens Bogtrykkeri, Frederiksberg, Museum Tusulanums Forlag.

Hildebrandt E & E Schmidt (1994) *Industrial Relations and the Environment in Europe*. European Foundation for improvement of the working and living Conditions, Dublin.

Holm J & I Stauning (2000): *Økologisk omstilling i Kvicklys bagerier*. Teksam-forlaget, RUC.

Holm J, H Meyer-Johansen, I Stauning, K Aagaard Nielsen (1999): *Ånd, miljø og brød – bageriet Aurion, en økologisk pionervirksomhed*. Teksam-forlaget, RUC

Illeris, Knud (red.) (2002) *Udspil om læring i arbejdslivet*. Learning Lab Denmark, Narayana Press Gylling, Roskilde Universitetsforlag.

Jensen, Carsten (red) - Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe (1997) *Demokrati & Hege-
moni* Reproset I/S København, Akademisk Forlag.

Jungk, Robert og Norbert Müllert (1984): *Håndbog i fremtidsværksteder*, København, Politisk Revy.

Jungk, Robert (1988): "Modets princip" i Politisk Revy, København.

Järvinen, Margaretha & Margareta Bertilsson (1998) *Socialkonstruktivisme – Bidrag til en kritisk diskussion*. Special-Trykkeriet Viborg a-s, Hans Reitzels Forlag.

Kirkeby, Ole Fogh (1994) *Verden, ord og tanke – sprogfilosofi og fænomenologi*. AKA-Print, Århus. Handelshøjskolens Forlag.

Kraft, Markus B. & Vibeke L. Raben (1995): "Magtbegrebets karakteristika" i GRUS nr. 45.

Laclau, Ernesto (1996) *Emancipation(s)*. London, Verso.

Laclau, Ernesto & Chantal Mouffe (1985): *Hegemony and Socialist Strategy - towards a radical democratic politics*. London, New York, Verso.

Laclau, Ernesto (red.)(1994) *The making of political identity*. London, Verso.

Larsen, Jørgen Elm et al (red.) (2000) *Kontinuitet og forandring – Nye differentierings- og integrationsformer i samfundet?* Narayana Press, Gylling, Samfundslitteratur.

Larsen, Øjvind (1997): "Frihed, forskel og solidaritet" interview med Zygmunt Bauman i Social Kritik nr. 52/53.

Lash, Scott, Szerszynski Bronislaw & Brian Wynne (ed.) (1996) *Risk, Enviroment & Modernity*. Great Britain by the Cromwell Press Ltd. SAGE Publications Ltd.

le Blansch, Kees & Børge Lorentzen (1996): "Do workers and trade unions have a role to play in environmental protection?" *Transfer* 3/1996

- Lefort, Claude (1989): "Spørgsmålet om demokratiet", i *Slagmark* nr. 13/1989.
- Leithäuser, Thomas: "The Problem of Authoritarianism: Approaches to the further Development of a Traditional Concept" i Knud Illeris (red) *Adult Education in a Transforming Society*. Roskilde Universitetsforlag.
- Limborg, Hans Jørgen (2001) *Den risikable fleksibilitet – på vej mod et "nyt" arbejdsmiljø – en analyse af sammenhænge mellem det fleksible arbejde og risici i arbejdet*. Ph.D-afhandling fra Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, Roskilde Universitetscenter.
- LO (1993): *Det Udviklende Arbejde – en overbliksanalyse*. FIU-centret.
- LO (1997): *Det Udviklende Arbejde – en rød tråd i det faglige arbejde*. LO.
- LO (1999): *Demokrati på arbejdspladsen – LO's velfærdsprojekt*. LO.
- LO (1999): *Grøn Erhvervs politik*. LO.
- Loftager, Jørn (1995): "Magt, rationalitet og normativitet" i GRUS nr. 45.
- Loftager, Jørn (1999) "Fungerer den politiske offentlighed?" i Jørgen Goul Andersen et al (red) *Den demokratiske udfordring*. Magtudredningen, København, Hans Reitzel.
- Lorentzen, Børge et al.(1997): *Medarbejderdeltagelse ved indførelse af renere teknologi*. Miljøprojekt nr.354, Miljøstyrelsen
- Lund, Anker Brink & Maja Horst (1999) *Den offentlige debat – mål, middel eller mantra?* Jydsk Centraltrykkeri, Viby J, Fremad.
- Lund, Henrik (2001) *Vejen mod en bæredygtig arbejdsplads – et medarbejderejet ledelsesprojekt*. Speciale ved Institut for Miljø, Teknologi og Samfund.
- Liotard, J.-F. (1984): *The Postmodern Condition: A report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Lysgaard, Sverre (1985) *Arbejderkollektivet*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Mac, Anita (2001): "Kvalitative metoder og nye rationalitetsformer i virksomheders miljøpraksis" i *Kvalitative metoder – fra metateori til markarbejde* af Kirsten Bransholm Pedersen og Lise Drewes Nielsen (red.), Narayana Press Gylling, Roskilde Universitetsforlag.

Mac, Anita (1998) *Virksomheders organisering af miljøarbejdet Fortolkning og håndtering af miljøkrav i virksomhedernes praksis*. Ph.d.-afhandling fra Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, RUC, oktober 1998.

Mac, Anita & Jacob Dahl Rendtorff (2001): "Værdier og socialt ansvar i virksomheder. Fra profitmaksimering til interessentdialog" i GRUS nr. 65 22. årgang.

Madsen, Morten (1997): *Demokrati og individualisering*. PhD-afhandling fra Institut for Statskundskab, Københavns Universitet.

March, James G. (1995) *Fornuft og forandring*. Narayana Press Gylling, Samfundslitteratur.

Marstrand, Peter (1996) *Ny renæssance – Arbejde, energi og idealer i det 21. århundrede*. København, Munksgaard, Rosinante.

Marx, Karl (1970): *Kapitalen*. 1. Bog 2, København, forlaget Rhodos.

Mol, A.(1996): "Ecological Modernization and institutional reflexivity: Environmental reform in the late moderne age" i *Environmental Politics* 5 (2). Pp. 302-323.

Mol, A.(1995) *The Refinement of Production: Ecological Modernization Theory and the Chemical Industry*. Cip-data Koninklijke Bibliotheek, The Haag.

Mouffe, Chantal. (red.). (1992) *Dimensions of Radical Democracy*. London, Verso.

Mogensen, Bettina (1999): "Inderliggørelsen af ledelsespraktikkerne" i GRUS nr. 59/1999.

Negt, Oskar (1985) *Det levende arbejde - den stjålne tid*. Special-Trykkeriet a/s Viborg, Forlaget Politisk Revy.

Negt, Oskar (1989) *Die Herausforderung der Gewerkschaften*. Frankfurt/Main, New York, Campus Verlag.

Negt, Oskar (1991): "Individualisering og frigørelse" i GRUS nr. 35, 12/1991.

Negt, Oskar (1977): "Intet demokrati uden socialisme - ingen socialisme uden demokrati". *Socialistisk politik*, 6/1977.

Negt, Oskar & Alexander Kluge (1972) *Offentlighed og erfaring* Johnsen bogtryk/offset, Grenå, Nordisk Sommer Universitet skriftserie nr. 3.

Negt, Oskar (1981). *Sociologisk fantasi og eksemplarisk indlæring*. Special-Trykkeriet Viborg a-s, Kurasje.

Nielsen, Kurt Aagaard (1996) *Arbejdets sociale orientering*. Doktordisputats, Reproset, København, Forlaget Sociologi.

Nielsen, Kurt Aagaard, Birger Steen Nielsen og Peter Olsén (1999): *Demokrati som læreproces*. Narayana Press, Roskilde Universitetsforlag.

Nielsen, Lise Drewes og Kurt Aagaard Nielsen (1993): "Den anden miljøbevægelse", *Dansk Sociologi* vol. 4 (1).

Nielsen, Kurt Aagaard et al (1990) *Fra industriel demokrati til demokratisk industri*. Arbejdsrapport nr. 7-1990, Udgivet i samarbejde med Institut for Arbejds miljø DTH og Sociologisk Institut.

Nielsen, Birger Steen (2000): "Arbejde og demokrati – politisk dannelse i dag". Artikel fra antologien *Ude af trit? – Forandringer i arbejdsliv og fagforeningsuddannelse* af Ida Bering et al (red.), Narayana Press Gylling, Roskilde Universitetsforlag.

Nielsen, Birger Steen, Kirsten Larsen, Henning Salling Olesen & Kirsten Weber *Arbejde og subjektivitet – En antologi om arbejde, køn og erfaring*. Special-Trykkeriet Viborg, Erhvervs- og voksenuddannelsesgruppen RUC.

Nielsen, Birger Steen, Kirsten Weber & Henning Salling Olesen (red) (1997): *Modet til fremtiden - inspirationen fra Oskar Negt*. Narayana Press Gylling, Roskilde Universitetsforlag.

Nielsen, Klaus T. (2000) *Et essay om arbejdsmiljø og rationalitet*. En sammenfatning af en Ph.d.-afhandling. Roskilde Universitetsforlags Trykkeri, TekSamforlaget.

Offe, Claus (1996) *Modernity and the State: East, West*. Cambridge: Polity Press.

Offe, Claus (1985) *Disorganised capitalism*, Cambridge, Polity Press.

Offe, Claus (1984) *Contradictions of the Welfare State*, London, Hutchinson.

Olsen, Johan P. (1992) "Analysing Institutional Dynamics". Los-senter Notat, nr. 14/1992.

Olsen, Johan P. (1991) "Byråkrati, marked og det gode samfund". Los-senter Notat, nr. 23/1991.

Olsen, Johan P. (1991) "Individuell autonomi, politisk autoritet og demokratiske institutioner". *Nordisk Administrativt Tidsskrift*, nr. 1, 72. årgang /1991.

Olsen & March, James G & Olsen, Johan P (1989) *Rediscovering Institutions. The institutional Basis of Politics*. New York, The Free Press.

Olsén, Peter & Christian Clausen (1994): "Interti og bevægelse – nye perspektiver på arbejde og politik i den industrielle virksomhed". Forskningspapir no. 3, Institut for Arbejdsmiljø, Danmarks Tekniske Universitet.

Oppenheim, Felix E. (1973): "Facts and Values in Politics: are they separable?" i *Political Theory*. Vol. 1, nr. 1.

Pedersen, Kirsten B. & Lise Drewes Nielsen (red.) (2001) *Kvalitative metoder – fra metateori til markarbejde*. Narayana Press, Gylling, Roskilde Universitetsforlag.

Pedersen, Ove Kaj et al (red.) (1999) *Magt og fortælling – Hvad er politisk journalistik?* Special Trykkeriet Viborg, Forlaget Ajour.

Petersen, Lars Kjerulf (1997): *Miljøbevidsthed på MTV - om naturen i massekulturen*. PhD-afhandling fra Sociologisk Institut, Københavns Universitet.

Polanyi (1964) *The tacit dimension*. New York

Powell, Walter W. & Dimaggio, Poul J. (red.) (1991). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. The University of Chicago Press, Chicago & London.

Pruzan, Peter (1994): "Økonomi og økologi - En etisk udfordring", i Amundsen et al (red.). *Økologisk byggeri i Danmark*. Bogtrykkeriet Skive, Arkitektens Forlag.

Pruzan, Peter (1995): "Øko-øko konfliktens etiske udfordring". Fra *Samfundsøkonomen* nr. 8 1995.

Rasborg, Klaus (1996) *Det sociologiske paradigme – sociologien om det moderne og det postmoderne samfund*. Randers, forlaget Sociologi.

Rasborg, Klaus et al (red.) (1999) *Risiko, politik og miljø i det moderne samfund – en antologi om en aktuel kontrovers*. Narayana Press, Gylling, forlaget Sociologi.

- Rasborg, Klaus (1988). *Samfundskritik og normativitet*, København, Rhodos
- Salamon, Karen Lisa Goldsmith (2001): ”Organisationskonsulenter i åndelighed” i GRUS nr. 65 22. årgang.
- Schutz, Alfred (1967): *Collected Papers. 1. The Problem of Social Reality*. The Hague, Nijhoff.
- Schanz, Hans-Jørgen (1994) *Karl Marx i tilbageblik efter murens fald*. Special-Trykkeriet Viborg a-s, forlaget Modtryk.
- Schanz, Hans-Jørgen et al (1984) *Karl Marx og den moderne verden*. Viborg, Gyldendal.
- Schanz, Hans-Jørgen (1987): ”Marxisme, Habermas og fornuft” i *Samtalens fornuft*. Charlottenlund, Rosinante.
- Scott, Richard W. (2001) *Institutions and Organizations*. Second edition, printed in USA, SAGE Publications.
- Seiten, Anne Elisabeth (1989): ”Glemselens politik” i *Filosofiske forskydninger – en bog om Jean-Francois Lyotard*. København, Akademisk Forlag.
- Sennett, Richard (1998) *The corrosion of character – the personal consequences of work in the new capitalism*. United States, W.W.Norton & Company.
- Stauning I & H Meyer Johansen (1998): *Udvikling af miljø og arbejde på en grafisk virksomhed*. Teksam, RUC
- Strauss, A. & J. Corbin (1990): *Basics of Qualitative Research*. Newsbury Park, SAGE
- Sørensen, Eva (1997a): ”Brugeren og demokratiet” GRUS nr. 53/1997.
- Sørensen, Eva (1997b) *New forms of democratic empowerment: introducing user influence in the primary school system in Denmark*. Arbejdsrapport/Demokratiprojektet 4/1997.
- Sørensen, Eva & Jacob Torfing (1999): ”Vi trækker på samme hammel!” i Anders Berg-Sørensen (red) *Politologi i praksis*. Roskilde Universitetsforlag.
- Thomsen, Jens Peter Frølund (1989): ”Diskursanalyse, reguleringsteori og statsteori – en tese om politikens primat”. I GRUS nr. 29 10. årgang.

Thomsen, Jens Peter Frølund (1996) *Politikbegreber og diskursanalyse*. Århus Universitet, Institut for Statskundskab.

Thompson, Paul & David McHugh (1990) *Work Organisations – A Critical Introduction*. Great Britain, Macmillan Press Ltd.

Weber, Max. (1992) *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*. Lund, Argos.

Weber, Max (1975) *Makt og byråkrati*. 2. oplag, Oslo.

Zoll, Rainer (1993) *Alltagssolidarität und Individualismus*. Suhrkamp, Frankfurt an Main.